

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
Київський національний Університет імені Тараса Шевченка
Київський Університет права НАН України
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
Громадська організація «Академія військово-історичних наук і козацтва»
Громадська організація «Науково-дослідний інститут українознавства та козацтва»
Академічне Співтовариство Міхала Балудянського м. Кошиці
Щецинський університет, Університет Тлемсена, Литовський університет спорту
Університет Мишкольца

ФІЛОСОФІЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ
МАТЕРІАЛИ ІІІ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ
Філософські читання
присвячені Всесвітньому Дню філософії

18-19 листопада 2022 р.

Харків

УДК 101/1

Ф56

Рекомендовано до друку

Вченою радою факультету соціально-гуманітарних технологій
Національного технічного університету «ХПІ» (протокол № 3 від 15 листопада 2022 р.)
Президією Академії військово-історичних наук і козацтва ГШ СКВ
(протокол № 8 від 4 листопада 2022 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Тарароєв Я. В., д-р філос. наук, професор.

Заступник головного редактора: Кіпенський А. В., д-р техн. наук, професор.

Члени редакційної колегії:

Дольська О.О., д-р філософ. наук, професор

Корабльова Н. С., д-р філософ. наук, професор

Панков Г.Д., д-р філос. наук, професор;

Проценко О. П., д-р філос. наук, професор;

Чаплигін О. К., д-р філос. наук, професор;

Технічний редактор: Дишкант Т. М., канд. філос. наук, доцент.

Філософія в сучасному світі : Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 18–19 листопада 2022 р. // Ред. кол. Я. В. Тарароєв, А. В. Кіпенський, О. О. Дольська [та ін.]. – Харків, 2022. – с. 225 – укр. та англ. мовами.

Ф 56

Збірник містить матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, в яких подано стислий виклад доповідей та повідомлень його учасників.

У доповідях висвітлені актуальні філософські проблеми сучасного суспільства та розвитку філософії науки і техніки, правові та соціокультурні питання української держави, питання духовного та фізичного здоров'я нації.

Рекомендовано для провідних науковців, викладачів, аспірантів, а також всіх, хто цікавиться філософськими проблемами сучасності.

УДК 101/1

Матеріали опубліковані у електронному репозиторії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (ISSN 2409-5982). Дані репозиторію інтегровані до: проекту OpenAire, системи Bielefeld Academic Search Engine, системи пошуку у відкритих архівах України та індексуються Google Scholar.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Оргкомітет конференції може не поділяти висловлену авторами позицію.

© Національний технічний університет «ХПІ», 2022

АДЕКВАТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО САМОЇ СЕБЕ І ВПИСАНІСТЬ DASEIN У ТРАГЕДІЮ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ В СИТУАЦІЇ ВІЙНИ

Корабльова Н. С.

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, м. Харків.

Зміна установки філософського мислення відбулася у філософії М. Гайдеггера, який намагався усунути глибинну ваду традиційного філософського мислення – нездатність артикулювати проблему буття, так як від початків філософія, від Платона і Аристотеля, намагаючись самовизначитись з предметністю, уникала аналізувати конкретне суще, зосереджуючись на виявленні його підстав і передумов. Тобто, намагаючись осмислити буття сущого, неминуче, як вважав М. Гайдеггер, потрапляла в полон спокуси застосувати і по відношенню до буття ті поняттєві засоби, які застосовувались для аналізу сущого. В результаті філософія втрачала можливість відрізнити себе від повсякденної свідомості, особливістю якої якраз і є застосування некритично засвоєних принципів і положень в процесі мислення. Як казав сам М. Гайдеггер, він зштовхнувся з цією проблемою при студіюванні дисертації Ф. Brentano «Про багатообразне значення сущого у Аристотеля». Це і були його «перші спроби проникнути у сферу філософії» (Heidegger, 1988, S. 81).

Вже у цій ситуації М. Гайдеггер помітив розбіжності між тим, що наукове знання, досліджуючи види сущого, робить це у відповідності з специфічною природою *конкретного* сущого, яка і визначає те, яким чином суще постає як предметність, при цьому наукове знання не торкається проблеми буття як такого. За дужки виноситься питання – що можна взяти за висхідну, першопочаткову підставу прояснення буття як такого, тобто, мова йшла про *зміну установки філософського мислення*. Подальші розмірковування стосувались постулювання висхідних позицій, які б всупереч духу попередньої філософії виявляли абсолютне *беззасновкове начало*.

М. Гайдеггер зосереджує увагу на засновковості всякої філософії, яка має у своїх онтологічних підставах наповнений різнообразністю імпліцитний смисл. Ці підстави обумовлені фактичним станом успадкованих людиною життєвих обставин, задані їй існуванню у тій мірі, у якій когнітивні зусилля, спрямовані на очищення цього досвіду (що робила гусерліанська феноменологія), є загрозою для евристичності існуючого у філософії знання. Разом з тим філософія не може виступати лише в якості модифікованого варіанту рефлексії над неререфлектованими підставами. Щоб усунути цю ваду, потрібна принципово інша мова, яка б не була похідною від аналізу предметного сущого і у той же час здатною описати умови можливості звернення до проблем буття. Такою категорією, ключовим поняттям, стало *Dasein*, тлумаченню якого присвячені тисячі статей і досліджень як «варіації на тему» *Dasein* тих, хто намагався і намагається дати власний варіант інтерпретації введеного М. Гайдеггером поняття. Головною причиною можливості таких варіативних мовних ігор, різночитань і нездоланності перешкод для автентичного перекладу, як твердять перекладачі, була неадекватність засобів артикуляції *Dasein* в іншій мові. Тут, як зазначається у «словнику неперекладностей» під керівництвом Барбари Кассен, потрібні не лише адекватні засоби артикуляції, а й надзвичайна чуттєвість до відтінків смислів, седиментованих в мові попередньої філософської традиції (Кассен, Б., & Сігов, 2013). Заперечуючи відношення своєї філософії до екзистенціалізму, М. Гайдеггер став його фундатором у філософії ХХ століття, це факт усіх вітчизняних підручників з філософії, можливо, саме на тій підставі, що він сам щільно вписаний в німецьку філософську традицію і її мову.

Так, Іммануїл Кант, коли говорить про неможливість онтологічного доведення буття бога у своїй *Критиці чистого розуму*, використовує латинське слово *existentia*. Для означення існування людини М. Гайдеггер, вводить термін *Dasein*, слово, яке у німецькій мові є еквівалентом латинського *existential*. *Dasein* використовується Мартіном Гайдеггером без співвіднесення його з традицією, з якимись сутнісними характеристиками такого способу означення специфіки людського існування. Сформувавшись на кафедрі Е. Гуссерля і під його

керівництвом, М. Гайдеггер має намір феноменологічно описати спосіб буття такого суцього, яким є людина у її конкретному і фактичному стані: просторовій дислокації – *Da* і подовжуваності у часі – *sein*. Навіть переклади *Dasein* як *тут-буття* відомих філософів, приміром, таких як В. Бібіхін, називають «дезорієнтуючим» (А. А. Михайлов), некоректними у тому смислі, що для М. Гайдеггера було вкрай важливим підкреслити *онтико-онтологічне* розрізнення уособлене у такого роду суцього як *Dasein*, яке підкреслює онтичну природу людського існування. У цьому суть фундаментальної онтології Гайдеггера, його зусиль спрямованих на прояснення того філософського факту, що природа *Dasein* є найістотнішою, нефіксованою, несубстанційною. Воно відкрите і незавершене по відношенню до різновекторності способів людської самореалізації в процесі проживання життя, його наповненості і динамічності (Figal G., 2003. S. 37).

Серед характеристик часовості *Dasein*, того, що обумовлює саму можливість своєрідності людського існування, самоактуалізацію у видах діяльності і здатностях конституювання форм духовного досвіду є феномен *Смерті*. На відмінну від екзистенціалістів часів злету популярності екзистенціалізму, його розлитості у всій культурі 40-х – 60-х років, інтерпретація смерті як мотиву трагізму людського буття для М. Гайдеггера пов'язана з тлумаченням *Dasein* як *буття-до-смерті* і має на меті означення умов можливості експлікувати головну для нього проблему – *смыслу буття*. Таке *Dasein*, яке усвідомило свою смертність отримало і усвідомлення виривання зі звичних ритмів повсякдення з їх самоочевидностями і турботою.

Переозначення смерті у пов'язаності з агресією Росії в Україні можливе з огляду на засилля її образів у медійному просторі і характеристиками війни медійними персонами, публічними інтелектуалами. Смерть тиражується в таких масштабах, які було б не можливими за іншої ситуації. Аналогічно тому, як Платон описував роди любові, можна стратифікувати і роди сприйняття даності смерті. Подібно до того, як у своєму двосторонньому прийнятті один одного люблячі слідує чомусь третьому – одержимості почуттів, так і, об'єднуючись перед лицем смерті, людина керується аналогічними надіндивідуальними установками. У публікації Уолтера Бродана «Спільнота тих, хто на шляху до смерті» автор зазначає, що: «Моя головна теза у тому, що смерть, як вона витлумачена в рамках гайдегерівського аналізу, насправді є конститутивною екзистенціальною характеристикою *Dasein*. Однак, гайдегерівське твердження, що «ніхто не може зняти з іншого його вмирання» підкреслює, що аналіз *буття-до-смерті* забезпечує основу для концепції *буття-разом* за умови усвідомлення інаковості Іншого. Уолтер Бродан підкреслює, що автентичне рішення *Da-sein* постає як екстатична відкритість Іншому як Іншому: «...можна знайти доказ на користь плюральності у людській спільноті, плюральності винятково одиничних індивідуумів, які визначені їх відношенням до смерті. Це «між» відкриває простір спільноті, спільноті відмінних один від одного суцього», «...спільноті, яка у фундаментальному смислі ніколи не може бути повністю актуалізованою, але яка з цієї причини не є ні потойбічною, ні утопічною, але є смертною». «Ми можемо собі уявити таку спільноту в культурі, яка не вимагала б асиміляції. Можна уявити переговорний принцип, який визнавав би іншого як чужого і бачив розлад в переговорах як початок комунікації. Можна уявити відносини, у яких Інший визнається як необхідним чином відмінний від мене самого». Оскільки *Da-sein* завжди переживає смерть, його буття вільне в його відносинах з іншими тому, що є екзистенціальними можливостями. Смерть конститує можливість вільних істот. Таким чином, ми бачимо, що мова екзистенціальної спільноти першовартісна» (Brogan W., 2002, P. 180-189).

З іншого боку, війна – це ситуація небуття, отже предмет епістемології, здатної піддати рефлексії «масиви смислів, які приховують факт розриву референційних зв'язків альтернативних по відношенню до війни», внаслідок чого звичними стають форми мортальної поведінки – вбивство, вмирання тощо. Постійно відтворюються ситуації взаємознищення, обумовлені нав'язуванням штучно створених смислів. У такій ситуації оголюється природа свого часу для філософії – *розгортання філософії як загальношартисного запобіжника нищення цивілізації*, а звернення до плюралізму є досить конструктивним, тому що легітимує

принципову плюралістичність сучасної культури, яка дозволяє людині розгортати свій унікальний життєвий досвід в його загальнозначимості, а світ – в мультикультурності. Це при тому, що аналітично кожна особа і кожна культура відрізняються тотально. Через війну Росії проти України людина опинилась в абсолютно екзистенціальній ситуації вибору, який розгортається в людській цивілізації через людську спільноту, здатну відновлювати *втрачені смисли*, позбавляючи прагматичності і інструментальності європейські ціннісні орієнтири. Ситуація війни змушує ігнорувати статус незалежного індивіда, вимагає консолідації і спільних дій.

Війна визначається Жилем Дельозом, миттєвостями, у яких «час нещасного випадку змішується з неосяжністю порожнього часу» (Делёз, 2004b, сс. 206-207), коли «момент без протяжності кожну мить нескінченно подрібнює на минуле і майбутнє, які розходяться одночасно в обох напрямках» (Делёз, 2011, с.218). Теперішнє повсякчас ділиться на вже-минуле і ще-майбутнє, бо війна «це провал теперішнього, час без теперішнього, з яким у мене немає зв'язку і до якого я не можу прагнути, бо в ньому я не вмираю, я втратив здатність померти» (Делёз, 2011, с. 199). Час, без виокремлення індивідуальних і колективних подій, бо «в них все сингулярне, одночасно колективне і приватне, особливе та загальне, не індивідуальне, але і не універсальне» (Делёз, 2011, с. 200). Особисте вписана в координати перебігу подій війни, одночасно колективні дії сприймаються через особистий погляд. Війна – «серіальна подія, бо у ній сингулярні події комунікують одна з одною, збираючись у рухомій точці воедино» (Делёз, 2011, с. 201). Саме тому людина отримує можливість досягнути все насилля в одиничному акті насилля, а війну – у будь-якій представленості, чи то медіями, чи дискурсами події. Війна є битва, яка здійснюється одночасно безліччю способів, кожен учасник схоплює її по-різному всередині її перебігу, але сама війна *над* полем битви, жахливо безпристрасна до всіх учасників (Делёз, 2011, с. 136). Дельоз уподібнює війну до чуми або рани (Делёз, 2011, с. 198). Війна як чиста подія, як смерть завжди або те, що ось-ось відбудеться, або те, що ось-ось настало, але ніколи не те, що наявне: вона настає чи настала, але не в моменті настання.

Війна як подія в дельозівській версії принципово відрізняється від своїх втілень в реальну реальність, а тим більше від оцінок цієї війни з приводу якої висловились відомі філософи: Славој Жижек, Петер Слотердајк, Юрген Габермас, Анатолій Єрмоленко, Ульрих Гумбрехт. В подальшому такий «плакатний стиль» як миттєва реакція на ситуацію потребуватиме виважених серйозних рефлексій. Чи впишеться ця війна в логіку нових воєн, чи стане вона частиною академічного поля, яке дозволить переформатувати чи змінити уявлення про сучасні війни у порівнянні класичними (К. фон Клаузевіц, 1998), гібридими, приватизованими тощо (Kaldor M., 2013). сподіваємося, що так. Епістемологія військової агресії Росії в Україні переформатувала дослідницьке поле війн з його логікою, теорією і методологією, що свідчить про достатню перспективність таких досліджень і дала підстави для іще однієї інтерпретації *Dasein* людини в трагічній ситуації – *буття-до-смерті*, згуртувала до буття-разом, уможливаючи перемогу.

Література

1. Бибихин, В. В. (2005). Хайдеггер: от «Бытия и времени» к «Beiträge». *Вопросы философии*(4), 114-129.
2. Brogan, W. The Community of Those Who Are Going to Die. In: D. Pettigrew, F. Raffoul (eds) *Heidegger and Practical Philosophy*, SUNY Press, P. 180-189)
3. Делёз, Ж. (2004a). *Кино*. Москва: Ad Marginem.
4. Делёз, Ж. (2004b). *Переговоры*. СПб: Наука.
5. Делёз, Ж. (2011). *Логика смысла*. Москва: Академический проект.
6. Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2013). *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей* (Т. 3). Київ: Дух і літера.

7. Kaldor, M. In Defence of New Wars, in: *Stabiliti: International Journal of Security and Development*, 2(1), p. Art. 4 (2013).<http://doi.org/10.5334/sta.at.>)
8. К. фон Клаузевиц. *О войне*. М.: Логос, Наука. 1998.
9. Figal, G. Martin Heidegger zur Einfuhrung. Hamburg: *Junius Verlag GmbH*, 2003. S. 37).
10. Хайдеггер, М. (1991). *Разговор на проселочной дороге*. Москва: Высшая школа.
11. Heidegger, M. *Zur Sache des Denkens*. Tubingen: Max Niemeyer Verlag, 1988, S. 81.

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ У ВИКЛИКАХ ВІЙНИ

Бойченко М.І.

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ
Інститут вищої освіти НАПН України, м. Київ*

Філософ завжди живе серед викликів – сам факт мислення у ситуації, коли треба радше діяти, є викликом довіччю. Що змушує філософа поводитися інакше, аніж більшість людей? Чому Сократ не тікав панічно серед натопту нажаханих воїнів афінського війська, коли те програто чергову війну? Що давало йому спокій спокійно йти з поля бою, навіть ризикуючи потрапити під гарячу руку переможців, які не сортували, кого вбивати – ремісника чи філософа? Але що, передусім, змусило Сократа піти на війну – на якій, як передрікало багато розумних стратегів, у Афін майже не було шансів виграти? Не менш незворушним був Сократ спочатку, аніж потім. Філософ має розуміти свою перспективу – тоді він не метушитиметься, коли настане найгірший варіант розвитку подій. Тоді філософ залишиться філософом і збереже свою гідність – гідність філософа, громадянина і людини.

Не Україна почала війну з росією, не українські, а російські філософи, чи то псевдо-філософи, як от олександр дугін, закликали до цієї війни, закликали вбивати інший народ, причому декларували свою позицію саме як академічну і філософську. Не українські етики, а російські – такі як абдусалам гусейнов і рубен апресян – мовчать про війну, і це у кращому разі, а як правило слухняно підписують усі кремлівські відозви на заохочення до війни. І хоча голос вітчизняних етиків і вітчизняних філософів не завжди чутний, і хоча серед українських філософів і етиків, чи тих хто себе так іменує, зустрічаються ті, що й досі закликають до порозуміння з агресором і насильником, все ж має бути чутним і має бути виразним голос українських філософів, які розкривають причини неминучості цієї війни і шляхи єдино можливого її розв'язання на полі битви. Має бути чутним голос українських філософів і має бути явною їхня готовність будь-якої миті, як Сократ, піти на війну. Нехай наша війна також має успіх значною мірою завдяки зовнішній підтримці цивілізованого і демократичного світу, нехай без цієї підтримки наші шанси не те, щоби перемогти, а вистояти розтанули би на очах – українські філософи мають піти на цю війну. Не посилати поперед себе хлопчиків і дівчат, своїх студентів і студенток, а першими показувати приклад громадянської свідомості.

Питання полягає не у тому, наскільки це буде раціонально і наскільки філософи зміцнять армію у військовому відношенні. Питання у тому, аби не запанікувати, аби не почати бігти, а залишитися філософами і пам'ятати незламне правило: «Роби те, що маєш робити, і нехай буде, що буде».

А тепер все ж з'ясуємо, що є причиною війни і що має робити на війні філософ.

Причиною війни є хюбрис – гординя росіян, яка зовсім не нова під сонцем. Про цей феномен, поширений свого часу серед персів, коли їхні царі прагнули завоювати маленьку Давню Грецію, відомо було ще у давньому світі. Серед сучасних досліджень варто згадати книгу італійського дослідника Луїджі Дзоя «Історія гордини», у якій протиставляється гідність еллінів і пиха персів [4]. Елліни вбачали для себе можливість вивільнитися з-під деспотичної влади богів і спробувати самим приймати власну долю і намагатися своїми зусиллями робити її кращою. Їхня гордість полягала у силі їхнього розуму та інших власних досягненнях, у яких вони перевершували себе і брали більше, ніж готові були їм віддати боги. Натомість перси повністю підлягали владі власного деспота, який вважав себе живим богом і принижував як

забагнеться усіх своїх підлеглих. В цій ситуації перси вбачали можливість утвердити свою гордість не у власній свободі, яку у них апіорі забрав їхній цар, а лише у приниженні інших народів. Гордість еллінів протистояла у війні гордині персів – бажання бути вільними і самодостатніми протистояло бажанню поневолювати інших. Як сказав би Карл Маркс, цей конфлікт має характер антагонізму, тобто неможливий компроміс між інтересом одних бути вільними і інтересом інших забрати цю свободу.

Хюбріс росіян розпалює колективний путін, але цей хюбріс наявний у них самих як у імперського народу. І поки росія є імперією, росіяни не відмовляться від свого хюбріс. Отже, вихід лише один – повалити росію як імперію. Гарантовано швидко зробити це можна воєнним шляхом. І Україна прийняла цей вибір. І у цьому виборі українські філософи мають зробити усе, що від них попросить Україна – у тому числі йти на війну як прості солдати, як Сократ. Сократ, який відступав без паніки, більше того – відступав спиною, тобто обличчям до ворогів, які наступали: щоби не прийняти смерть як боягуз, а зустріти її з мечем у руках, обличчям-до-обличчя.

Але згадаймо історію: скільки разів країни-імперії, що зазнавали поразки, згодом відроджувалися знову, з відчуттям ресентименту, образи і ненависті – відчуттям, яке ще більше загострювало бажання принизити тих, від кого зазнали поразки. Згадаймо новітню історію Німеччини, коли німці майже одностайно прийняли Гітлера, який обіцяв їм повернути ту велич, яку «вкрали» у Німеччини у першу світову війну. Чи зможемо ми бути впевнені, що після перемоги над росією у нинішній війні Україна буде гарантована від рецидивів північного сусіда знову піти на нас «справедливою» війною? Чи є гарантія, що росія як імперія не відродиться знову – так, як вона вже відроджувалася як срср, а потім як російська федерація? Якщо росія залишиться імперією – такої гарантії ніколи не буде.

Тому головним завданням українських філософів є зруйнувати ідею росії як імперії – зруйнувати так, щоби самі росіяни прийняли цей крах російської імперії, її приреченість, її нікчемність. Це можна і вкрай робити уже зараз – ще до перемоги над росією на полі бою. Це має бути інтелектуальна битва, битва цінностей і культур. Тут нам варто прийняти філософський бій без допомоги друзів з-за кордону – це має бути чиста перемога у чесному двобої. Ми маємо зламати волю російської імперії, зламати волю російської еліти, зламати підвалини російської філософії як філософії імперської. Для цього варто досліджувати «руський мір» як це вже роблять українські філософи – Володимир Волковський [2-3], Ксенія Зборовська [5] та інші. Але цього мало, це ще не повне розуміння ворога. Варто виявити природу сучасної росії як особливої імперії – без навішування образливих ярликів, а досліджуючи її холодно і безпристрасно як хірурги ракову пухлину. Але й цього мало. Адже вивчення ворога – лише передумова, а головна мета – знайти вразливе місце російської імперії, її місце сили, її «перстень всевладдя» вдарити по ньому так, щоби цей удар неможливо було відвести. Це завдання під силу філософам, а помічниками мають стати українські митці, українські історики, українські науковці, українські професори і вчителі, люди культури, та й всі українці.

У цьому виконанні цього завдання філософів підмінити немає кому. Якщо багато хто може бути солдатом не гіршим за філософа, а то й кращим і набагато, то у битві ідей справжнього філософа не зможе замінити ніхто. Ось – наш основний фронт і наше основне завдання, українські філософи. Назвати речі своїми іменами [1] і знайти вразливе місце у ідейних обладунках російського ворога.

Література

1. Бойченко М. Виправлення іменувань речей: примус війни у освіті і суспільному житті. *Філософія освіти*. 2022. Том. 28 (1). С. 11–27.
2. Волковський В. Методологічні проблеми дослідження доктрини «русский мир» з філософської перспективи. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2020. Випуск 2 (172). Том 2. С. 15–31.

3. Волковський В. Уроки війни для формування стратегії української східної політики: філософські міркування. *Філософія освіти*. 2022. Том. 28 (1). С. 53–69.

4. Дзоя Л. Історія гордині: психологія і межі розвитку / пер. з італ. С. Сарвіра. Львів: Астролябія, 2019. 384 с.

5. Зборовська К. Аргументативний аналіз міфологем доктрини «русский мір». *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2021. Випуск 2(174). Том 2. С. 3–13.

ПРИРОДА ЛЮДИНИ ТА ВІЙНА: ЦІННІСНІ ВИКЛИКИ

Гомілко О.Є.

*Інститут філософії ім. Г. Сковороди Національної Академії Наук України,
м. Київ, Україна*

Війна суттєво змінює ціннісні настанови українців, але водночас підтверджує вірність останніх своїй ідентичності. Вкотре українці доводять, що їх ідентичність ґрунтується на таких фундаментальних цінностях як свобода та гідність, котрі вони готові захищати зі зброєю в руках. Українці у боротьбі із окупантом демонструють невід’ємність людської природи від цінностей. Адже для більшості із них поняття життя, свободи та гідності стали тотожними, інакше кажучи, цінності набули антропологічного значення.

Теза про антропологічну природу цінностей долає теоретичні межі так званої компенсаторської філософської антропології, котра орієнтується на уявлення про людину як недостатню істоту. Натомість природа людини постає як фундаментальний ресурс індивідуальної свободи та соціальної толерантності, а не лише як носій «еволюційних кайданів» (Ю. Харарі). Водночас людська агресія та насильство можуть мати не стільки еволюційне, скільки культурне пояснення. Певно, злостиве ставлення російського народу до українців переважно є наслідком культурного впливу, а не його біологічної схильності до агресії. Війна підважує асиметрію серця та розуму у людській природі, схиляючи їх чи до примирення, чи ворожнечі. Звертаючись до даних соціологічних досліджень та медійну інформацію, прослідкуємо ціннісні зміни українців, котрі вказують у який бік схиляється чаша терезів їх людяності під час війни.

Незважаючи на попередження західних розвідувальних служб та навіть персонально президента США, вірогідність повномасштабної війни Росії проти України оцінювалась її громадянами як вкрай низька. Довіра до встановленого після другої світової війни світового устрою ґрунтувалась на уявленнях про соціальний та моральний прогрес людства. А застереження філософів (М. Маклюен, П. Слотердаjk та ін.) щодо загроз у цифрову епоху деградації людства у дикість вважалось темою відстороненою від реального життя академічної дискусії. То ж бомбардування російськими ракетами чи іранськими дронами українських міст видавалось виплодом алармічної уяви, а не критичного мислення. На жаль, війна з її звірствами стала для українців реальністю, котра суттєво вплинула на їх життя та мислення. І хоча її ще не завершено, але певні висновки можна зробити. Мета цієї доповіді полягає в осмисленні тенденцій трансформації цінностей українців внаслідок вторгнення у їх життя фактору війни. Головну увагу зосереджено на антропологічних чинниках цього процесу.

Цифрові загрози в основному пов’язували із особистісним, а не соціальним розвитком. Адже вбачали у просвітництві, гуманітарній революції, революціях прав, лібералізмі та демократії міцний підмурок прогресу людства, котрий дає шанс людству жити у мирі. Філософська увага зосереджувалась на ризиках окремого індивіда здебільшого через маніпуляції його свідомістю та віртуалізацію життя. Широке використання новітніх комунікаційних технологій у соціальних мережах на кшталт індивідуального таргетування розцінювали як грізну зброю майбутнього. Тоді як стрілецька зброя, артилерія чи бронетранспортери здавалось полишеними для історичних оповідей. Переконавання, що цифровий світ унеможлиблює повномасштабну аналогову війну, виявилось хибним.

Повномасштабна війна Росії проти України радикально змінює такі міркування. По-перше, віроломне вторгнення та воєнні злочини російської армії виявляють хиткість підмурків прогресу. Ця війна переконує у тому, що гуманістичні цінності, котрі українська армія захищає зброєю, також потребують подальшого ідейного, інституційного та освітнього посилення. По-друге, ця війна переконує, що ствердження гуманістичних цінностей є невід'ємним від подолання опору їм стихії свавілля, котру містить людська природа. Зміцнення позицій свободи та демократії провокує зворотні сили. Нуртування у людській природі сил агресії та ненависті робить новітні технології успішними, а війну дикунською. Через те збудити насильство значно легше, ніж його приборкати. Але, по-третє, війна уможливило скорочення шляху людей до цінностей свободи, випробовуючи та гартуючи їх. Загибель головного диригента Херсонського музично-драматичного театру Юрія Керпатенка, котрий був застрелений російськими військовими у власному будинку після того, як музикант відмовився співпрацювати із окупантами¹, є сумним, але вагомим доказом цієї тези.

Про зміни у пріоритетах цінностей українців свідчать результати соціологічних досліджень центру Розумкова. Йдеться як про індивідуальні (психологічні), так і про громадянські ціннісні орієнтації. Згідно цих досліджень, 64 % респондентів вважають, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. За роки спостережень це найвищий показник². Також вражає цифра стосовно ставлення українців до свого громадянства. Ним пишаються понад 90% українців, до того ж 54,5% дуже пишаються. Це також найвищий показник за весь час соціологічного моніторингу³. Наведені показники є важливими тому, що донедавна українці вважали себе нещасною нацією, а відповідно мало цінували своє громадянство. У Всесвітньому звіті щастя-2019 року вони досягли свого історичного мінімуму та зайняли позицію найбільш нещасної країни у Європі⁴. Ясна річ, що вагомим підстав для таких настроїв в українців не було. У звіті зазначено, що така оцінка життя українцями значно занижена і не відповідає його якості.

Однак, війна суттєво змінює настрої українців. Згідно згаданого дослідження центру Розумкова, 72% опитаних ідентифікують себе як громадян України. А віра у перемогу об'єднує українське суспільство та перевищує 90% опитаних. Найбільш неочікуваним став показник у 48% людей, котрі вірять у краще майбутнє країни, а 36% відчувають себе патріотами. Як зазначено у цих дослідженнях, українці попри війну переважно позитивно думають про майбутнє України. А тому, надія стала найпоширенішим відчуттям думок українців про майбутнє країни. Так вважають 65,5% респондентів, а 40% українців відчувають оптимізм. Певно, що ці цифри різко контрастують із даними про українців у Всесвітньому звіті щастя за 2019 рік.

Дані соціологічної групи рейтинг, котрі були проведені на початку жовтня цього року, також підтверджують хороший рівень життєстійкості українців. За шкалою від 1 до 5 його оцінюють на 3,9. Так, 53% українців не відчувають себе слабкими, а більше 50% не сприймають навколишній світ як ворожий та небезпечний⁵. Важливо, що ціннісна переорієнтація українців набуває практичного втілення. Про це свідчить їх реакція на заклик влади до заощадження споживання електроенергії у вечірній час після масових обстрілів російськими ракетами об'єктів цивільної інфраструктури. За повідомленням «Укренерго» мешканці Києва та області у вечірні години 10 жовтня зменшили споживання електроенергії на 26,5% у порівнянні зі звичайним осіннім днем⁶. Багато інформації про те, що українці

¹ <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/15/250858/>

² <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p>

³ Там само

⁴ <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2019/WHR19.pdf>

⁵ <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/17/250876/>

⁶ <https://bzh.life.ua/gorod/kiyani-ta-zhiteli-kiyivshhini-na-prohannya-vladi-zekonomili-ponad-25-elektroenergiyi-za-vechir-10-zhovtnya/>

стають більш організованими, дисциплінованими та спокійними. Парадоксально, але війна їх змусила стати більш оптимістичними.

Також спостерігаємо суттєві зміни у цінностях, котрі пов'язані із процесами декомунізації та деколонізації українського суспільства. Так, 75% українців підтримують рішення після перемоги України та деокупації її території про повний розрив усіх стосунків із Росією аж до цілковитої заборони на в'їзд росіян в Україну¹. Цей відсоток свідчить про остаточну руйнацію радянського ідеологічного кліше про дружбу народів, котрий використовувався радянським авторитаризмом в якості засобу виправдання політики форсованої русифікації завдяки формуванню так званої нової історичної спільноти – радянського народу. Про втрату ілюзії українців стосовно їх дружби із «братнім російським народом» говорить те, що 86% опитуваних вважають відповідальним за війну російське керівництво, а 42,5% – громадян Росії. Отже, йдеться не лише про втрату відчуття дружби, але й про звинувачення в агресії. Таким чином війна стимулює постколоніальні та пострадянські ціннісні зміни, котрі є необхідною умовою модернізації української нації. Демократія, верховенство права та прав людини складають ціннісні орієнтири таких змін. Відповідно важливим завданням філософії стає не лише переосмислення впливу антропологічних чинників на війну, але й усвідомлення їх зв'язку із соціальними процесами подолання наслідків колонізації та комунізації української нації.

Проте, війна також породжує в українців негативні почуття. Ненависть, помста, злість чи жорстокість стають психологічною нормою. Повідомлення про загибель особового складу ворожої армії, знищення її військової інфраструктури чи техніки нерідко українці сприймають радісно. А їх емоційні дописи у пабліках про смерть російських військових супроводжуються глушливими коментарями. Вислів на кшталт «ранок починається не з кави, а з пекучої ненависті до русні» узагальнює цей настрій. Довоєнні моральні та ціннісні межі значно порушуються. Питання як залишитися людиною під час війни стає актуальним для багатьох українців. То ж ціннісне переосмислення людської природи також складає важливе завдання філософії. Важливо, щоб такі ключові цінності як індивідуальна свобода та гідність знайшли своє антропологічне визнання, а «темний бік» людської природи постав у культурно-соціальних імплікаціях. Зазвичай, філософська увага зосереджена зворотно: людську антропологію розглядають як джерело агресії та насильства, а культуру та суспільство – як запобіжник останніх. Завдяки зміні філософської оптики зона легітимації раціональної природи людини розширюється. Тоді антропологія може бути розумною, а культура позбавленою сенсу.

Серед філософських дисциплін вагому роль має відіграти соціальна антропологія, важливим завданням котрої стає вивчення шляхів легітимації нелогічного прояву соціального. На відміну від «розумючої» соціології М. Вебера із її закликом до пошуку сенсів соціальної дії, соціальна антропологія покликана пояснити нелогічність соціальних процесів. З огляду нинішньої повномасштабної російської агресії, що відбувається в рамках кількасотлітньої війни за незалежність України, стійка ментальна як настанова українців до «братнього російського народу», чи «великої російської культури» виглядає нелогічною. Навіть поверхнєве знайомство із російськими/радянськими мистецтвом, літературою чи філософією виявляє агресивні імперські ідеї пригнічення та приниження інших націй. Що ж так довго утримувало українців в ілюзії «нерозривної дружби» з російським народом та «культурної величі» Росії? Чому навіть під час нинішньої війни в авторефератах докторських дисертацій українські дослідники згадують твори І. Ільїна, котрий є основним ідейним натхненником цієї війни, як теоретичне джерело досліджень про буття людини в одному ряду із Р. Бартом, Ф. Г. Гадамером, П. Рікером та М. Шелером та іншими видатними філософськими постатями? Таких питань багато, але відповідей обмаль. Українська філософія має звільнитись від пут алогічності, спонтанності, хаотичності, пафосності та цінностей позірної високої духовності «руського мира» на користь логічної, аргументованої та критичної рефлексії. Горезвісний

---

¹ <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p>

І. Льїн в одній із своїх книжок використовує слово духовність 1107 разів, водночас не даючи йому жодного зрозумілого визначення. А можна, як Декарт чи Спіноза, чітко та ясно філософувати, відточуючи лінзи сприйняття цінностей людського життя – свободи та гідності.

Вагомість антропологічних чинників у розумінні феномену війни все більше привертає увагу сучасних дослідників¹. Адже, людство все ще схильне до ведення воєн. Дебати між представниками класичного реалізму та неореалізму або як ще його називають структурного реалізму виявляють суттєву роль у виникненні воєн людського фактору. Покладання неореалізмом надій на запровадження міжнародних інституцій, котрі б забезпечували виконання суб'єктами міжнародної політики встановлених норм та законів та у такий спосіб додали б анархію у відносинах між державами, не виправдовують сподівань. Так, перша міжнародна організація, створена після першої світової війни для забезпечення безпеки та миру між народами, не спромоглась завадити початку другої світової війни. Та й її наслідувач Організація Об'єднаних Націй також демонструє недостатню ефективність у запобіганні воєн. Класичний реалізм вважає фундаментальною причиною воєн не анархію взаємин між державами, а людську природу. Ось чому важливим є не лише соціальний устрій країни, але й те, якими людьми є її лідери та її громадяни. Адже, не всі ревізіоністські налаштовані держави, котрі прагнуть захоплення чужих країн територій, вдаються до воєнних дій. Тоді як мирно налаштовані країни як то сучасна Білорусь можуть стати фактором воєнної загрози. Українці доводять, що вони є людьми, для котрих загальнолюдські цінності важать.

ФІЛОСОФІЯ ПІСЛЯЗАВТРА (ДО ОРІЄНТАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ)

Малахов В. А.
м. Назарія, Ізраїль

Поняття «виклики сучасності» набуває сьогодні гранично жорсткого значення. У світі, де нас захльостує хвиля людських страждань, руйнації, ненависті, залишатися незворушним неможливо. У пошуках відповіді на цей виклик перед філософією людини, на мій погляд, відкриваються три шляхи. Шлях перший – шлях залучення до невідступної актуальності, до руху від дня сьогоднішнього у день завтрашній. Такий шлях, цілком очевидно, налаштовує на вибір чіткої політичної позиції, підпорядкованість умовам відповідного метадискурсу. Філософуючи у такий спосіб, ми, хоч би якими були подальші кроки нашої думки, неминуче стаємо передавачами базових напружень нашого сьогодення, його динаміки, його протистоянь, його «злоби дня» (навіть якщо ця «злоба» сягає епохальних масштабів). Обираючи такий шлях під час війни, суб'єкт філософування за самою обраною ним оптикою осмислення людського буття бере на себе роль солдата цієї війни, дієвця воєнних подій. При всій повазі до колег, що зробили такий вибір, і поза сумнівом визнаючи ґрунтовність його підстав, скажу відверто: ступити на цей шлях я особисто не в змозі. Філософія за самою своєю суттю є, як відомо, справою вільної особистості, отож щиро зізнаюся: мені не до снаги ані фундаментальні напруження нинішньої доби, ані обумовлена її динамікою жорстка поляризація людського досвіду і стосунків, ані породжувана нею «злоба», що обертається на справжнє буяння всепоглинаючої ненависті і апологію смерті. Скажу більше: жити за правилами нинішнього роздертого ненавистю світу я не можу; я відчуваю свою екзистенційну несумісність з реаліями сьогоднішнього буття. То що ж мені з цим робити? Що робити таким, як я? Чи нас отаких мало?

Інший шлях, який сьогодні може видатися привабливим, – шлях консервативного налаштування свідомості і життя. Дивлячись на похмуре, підсвічене спалахами «прильотів» світання дня прийдешнього, як не відчутти спокусу розвороту назад, у чарівні часи ведмедика Вінні-Пуха і п'яних ліберальних ілюзій?

---

¹ Див. Rosen, S. P. *War and Human Nature*, Princeton: Princeton University Press, 2005; Orme, J. D. *Human Nature and the Causes of War*, Springer International Publishing, 2018.

От тільки «машини часу» досі ще не вигадали і, певно, вже не вигадують ніколи. Та й, правду кажучи, який сенс розмінювати своє неповторне життя на участь у дилетантському римейкові колись уже відіграної історичної драми з заздалегідь відомим кінцем?

До того ж, як ми пересвідчуємося нині, ностальгійний консерватизм, взятий із доданням деяких компонентів, за певних обставин може виявитися небезпечним, як бомба.

Існує, однак, ще й третій шлях, третій варіант відповіді на виклики нинішньої доби. Він, на мою думку, полягає в тому, щоб просто здобути рішучість, не ухиляючись від того, що нині настає, дивитися й *далі вперед*, за межі завтрашнього дня, хоч би яким він обіцяв (чи загрожував) бути, - у *післязавтра*. В оте післязавтра, про яке можна, принаймні, сказати, що рано чи пізно воно неодмінно настане – настане після завтра, *будь-якого завтра*, й при цьому буде вільне від властивих завтрашньому дневі як такому мстивості, ресентименту, жорстокості до дня попереднього. То ж чи зможуть люди у світі, яким він постане *після завтра*, усе ще залишатися людьми, спілкуватися з собі подібними, шукати нову рівновагу з довкіллям, відроджувати духовну ойкумену?

Щойно окреслений підхід не передбачає ані чергової інвентаризації «вічних цінностей» людства, ані вочевидь позбавленої сенсу надмірної деталізації наших уявлень про постприйдешнє. Йдеться власне про регулятивну ідею, яка визначає позицію суб'єкта філософування: зусилля тримати в свідомості, не втрачати з поля зору перспективу збереження і відтворення базових засад людського співжиття і життя загалом за обрієм наявної актуальності, там, де вичерпують свою руйнівну силу конфлікти, які розривають наш світ сьогодні і розриватимуть його завтра. Бо, повторюю, слідом за будь-яким завтра так чи інакше настає й день післязавтрашній. І про неминучість його настання варто пам'ятати вже сьогодні: це підсилює нашу здатність до духовного і морального виживання, а разом з тим чіткіше окреслює контур нашої відповідальності за майбутнє. Варто пам'ятати, зокрема, що кінцевою метою будь-якої війни, як учив іще мудрий Аристотель, є мир. І нам або наступним поколінням людей (будемо сподіватися, що вони все ж продовжать існування роду людського на землі) ще доведеться наново призвичаюватись до єдино гідного людини мирного устрою життя, наново вчитися бути відкритими й доброзичливими, збирати по крихті вцілілі залишки змарнованого історичного спадку. Завжди-бо є речі, які щоразу доводиться розпочинати наново...

І цю перспективу, я певен, слід мати на увазі нам у нашому буремному сьогодні. Звичайно, відстоювати такий погляд на життя й, тим більше, втілювати його в конкретні практики тут-і-теперішньої людської доброти сьогодні непросто – по суті, це означає йти проти течії часу. Але хіба ж здатність чинити опір своїй сучасності не поставала здавна як одна з засадничих чеснот філософії як такої?

Отже, філософія як вглядання у постприйдешнє, як місток у день післязавтрашній – таким, шановні колеги, є мій вибір. На тім стою.

ДЕПРИВАЦІЯ ЯК НАСЛІДОК ОШУКАНИХ СОЦІАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИХ СПОДІВАНЬ

Лідія Газнюк, Юлія Семенова
*Харківська державна академія фізичної культури,
М. Харків, Україна*

Кризова ситуація відіграє роль каталізатора, який породжує у людей, які терплять соціальне чи особисте лихо, бажання або почати шукати винних в «іноземцях», або спробувати вирішити свої проблеми «іноземними» методами. Також у кризовій ситуації люди впадають у стан, який називається негативним світовідчуттям. Формується песимістичний погляд на життя, коли в будь-яких соціокультурних явищах та ситуаціях людина акцентує увагу лише на негативних аспектах. Знайомлячись з історією філософії, носій негативного світовідчуття буде буквально зачарований стоїцизмом, філософією А.Шопенгауера чи екзистенціалізмом, але будь-яка життєстверджуюча філософія не викличе в нього інтересу.

Міркуючи з позицій екології та етнології, Л. Н. Гумільов характеризує це явище так: «Нами було запропоновано концепцію етносу як поля біофізичних коливань із певною частотою чи ритмом. Тепер вона знаходить підтвердження. Коли два різних ритми накладаються один на одного, виникає свого роду какофонія, яка сприймається людьми як щось протиприродне, що, загалом, і правильно. Але тоді люди починають не любити географічне середовище, що вміщає їх, шукати виходу за допомогою суворої логіки і виправдовувати свою ненависть до світу, влаштованого так незручно» [3, с.494]

Оскільки суперетноси необов'язково проникають один в одного політично і не завжди нав'язують один одному форми соціального устрою, можна припустити, що носієві такого світогляду світ лише здається незручним. Мультикультурне виховання формує суперечливу картину світу, у якій будь-яке соціальне чи культурне явище бачиться «неправильним» і «нелогічним». На жаль, там, де не діє традиція, людині залишається апелювати лише до суворої логіки тієї чи іншої філософської системи, яка може бути нескінченно далекою від реального життя. Негативне ставлення до світу змушує людину обирати лише песимістичні концепції, які не визнають реальності. На погляд Л. Гумільова, суб'єкт і носій антисистеми ненавидить реальний світ і прагне його знищення, що стає метою антисистемної діяльності. Це не реформа чи реорганізація, проте саме усвідомлена боротьба із життям, цілеспрямований вандалізм. Ось як характеризує антисистемну діяльність сам дослідник: «Те, що для побудови нового, припустимо, будівлі потрібно зламати стару, що стоїть на тому самому місці, – безперечно. Це проста в природі та історії зміна форм. При ній добре не завжди змінюється на краще, але завжди на щось реальне, що відповідає потребам епохи. (...) Але коли пам'ятник культури (палац, сад, картина тощо) чи природи (ліс, озеро, стадо бізонів) знищується і замінюється нічим, це вже не розвиток, а його порушення, не система, проте антисистема. Руїни чи трупи неспроможні ані розвиватися, ані зберігатися для нащадків. Динаміка змінюється статикою, життя – смертю, зміна структури – анігіляцією» [3, с.480].

Така антисистемна соціальна діяльність людини не свідчить проте, що для психічно здорової людини сенс власного життя лише в руйнуванні. Безперечно, вандали існують у будь-які епохи, але ключовою є ціннісна установка, заради якої вони йдуть на свої звірства. Зазвичай, адепти антисистем через вандалізм прагнуть перетворити світ відповідно до своїх умоглядних зразків, але оскільки ці зразки буквально механічно сконструйовані із фрагментів різних, часто несумісних культур та філософських концепцій, то й втілити їх у життя неможливо. В результаті руйнування, що здійснюється антисистемою, реально і помітно для дослідника, але позитивна програма настільки фантастична й неможлива, що не залишає в житті жодного сліду. Інша річ, що часто до таких утопічних діячів приєднуються психічно хворі люди, зачаровані смертю, та безпринципні ділки, які готові за щедру плату зробити що завгодно. Згідно концепції Л. Гумільова, антисистема виникає в зоні інтенсивних контактів між суперетносами, і є спільнотою людей, які усвідомлено або несвідомо прагнуть руйнувати реальний стан речей. Оскільки для інтеграції та цілісного функціонування такої спільноти потрібна якась ідея (навіть нездійсненна чи суперечлива), то антисистема є саме соціально-духовною спільнотою, в якій співтовариство так само важливо, як і доктрина, хоча остання часто має підпорядковане значення і змінюється за миттєвими кон'юнктурними вимогами без довгих догматичних суперечок.

Визначення Л. Гумільовим етносу "як поля біофізичних коливань з певною частотою або ритмом", пасіонарності як життєвої енергії та антисистеми як біофізичної какофонії лише частково пояснюють функціонування та розвиток культури. Політичний режим не можна пояснити, виходячи лише з точки зору природничих наук, або, принаймні, таке пояснення не буде придатним для антропології [1]. Такі соціально-політичні явища, як революція чи новий стиль мистецтва, неможливо пояснити лише з етнологічного погляду через поняття метисації. Розмірковуючи про пасіонарність та антисистеми, Л. Гумільов вказує на історичні прояви даних феноменів, але все ж надмірно захоплюється біофізикою та етнографією. Безперечно, біологічні та етнічні фактори відіграють певну роль в історичному процесі, але ж не можна пояснювати їх впливом усі без винятку явища культури. «Навряд чи хтось оскаржить наявність

у поведінці та мотивації людей джерел, на які вказав Л. Гумільов. Будь-хто з нас у своїй повсякденній діяльності найчастіше керується не «класовою» свідомістю чи міркуваннями корисності (і навіть не «вищими» ідеалами та цінностями), але тягою та пристрастями, походження яких залишається незрозумілим. Однак це не означає, що природа цих пристрастей і тяги – суто біологічна, а власна «пасіонарність» залежить від ступеня змішування в людини генів різного «етнічного походження».

При перенесенні поняття «антисистема» з етнології в сферу соціально-гуманітарного знання виділяється низка соціально-особистісних характеристик, як то: негативний світогляд; здатність скорочувати життя етносу; дозвіл брехні; здатність до капсулювання; здатність до «зміни знаку». «Антисистемники, що захопили владу, вважають, що далі державу руйнувати не можна, бо вони тепер при владі, й все вже добре, а решта нехай працюють на них. (...) Якщо антисистема втрачає владу, вона знову змінює знак і повертається до антисистемного руйнування» [4, с.658]. Як тільки в зоні тривалого контакту взаємовиключних культур виникає й займає панівне становище група adeptів антисистеми, то вони моментально забувають про свої ідеали і починають використовувати становище, що склалося, і всі можливі засоби для утримання своєї влади. Майже завжди змовники голосно заявляють про своє бажання «покінчити з корупцією», «присікти злидні» тощо, але насправді країна отримує чергових тріумфів, які цікавляться лише особистим збагаченням і владою заради влади. Будучи пригніченою, антисистема зберігається до зручного моменту, при цьому перемогти чи знищити антисистему остаточно не можна. Не маючи підтримки широких кіл населення й переслідуючись владою, антисистема переходить на нелегальне становище, в якому чекає наступного шансу спробувати свої сили. Такий шанс може бути через кілька століть, але й тоді антисистема вийде з підпілля без змін, ніби її «дебют» відбувся лише вчора. Таке розгортання антисистеми породжує депривацію.

Депривація, як одна з причин соціального конфлікту, виникає в наслідок протиріччям між суб'єктивними очікуваннями та об'єктивним становищем суб'єкта і характеризує взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного в його особистій життєдіяльності та соціальному бутті. Депривація – це розбіжність між інтересами – очікуваннями (станом свідомості) суб'єкта та реальними можливостями їх реалізації (задоволення) на практиці. При депривації, з одного боку, протиріччя перебувають в певних очікуваннях суб'єкта, що пов'язані з його потребами, інтересами, переконаннями, ідеями, але, з іншого боку, існують реальні умови задоволення. Депривація й утиск базується на тому, що ущемлений (депривант) має певні потреби та бажання, що не відповідають його поточному положенню. Бідна і знедолена людина має мрії, які виходять за межі одноденного виживання, лише тому, що бачить перед собою багатіїв і знає, що перед законом всі рівні, тобто за інших обставин і вона могла би бути багатієм. Хоча, навряд чи таке почуття може відчувати людина нижчого соціального стану, який вона отримала за принципом спадковості, яка точно знає, що вона не рівня і ніколи не буде рівнею в правах з представником вищого соціального прошарку. Майже напевно він не мріятиме про панський спосіб життя хоча б тому, що такі мрії принципово не можуть стати дійсністю, та й панське життя з його нюансами та мотивами людині нижчого соціального стану незрозуміле. Більше того, у своєму повсякденному існуванні така "людина другого сорту" часом знаходить "плюси", про які пан і не здогадується, і заради цих крихітних переваг ущемлена людина готова прикладати титанічні зусилля. Спритний і сумлінний невільник може стати керівником, тобто, покласти на себе обов'язки, від яких господар добровільно відмовляється, як від утомливих. Бути керуючим – це відповідальність і певний ризик, на які далеко не кожна вільна та забезпечена людина погодиться піти. Саме невільник про них і мріє, тому що вони одразу піднесуть його над іншими рабами і дозволять вести ситніше в матеріальному плані життя. Людина, яка щойно потрапила на невільничий ринок або відразу збідніла, мислить ще колишніми категоріями, й її багато не влаштовує, але раб або бродяга рідко думають про якісну зміну свого становища і згодні навіть на невеликі поліпшення.

Депривація майже завжди є наслідком непродуманих, популістських обіцянок політиків, які обіцяють покращення життя раніше, ніж вигадають, як ці покращення

реалізувати, тобто – це наслідок ошуканих надій. Адже, навіть якщо людина не знає іншого життя, крім ущемленого і приниженого, обіцянки та легковажні прогнози її поліпшення немов би «відкривають їй очі» на те, чого в неї ніколи не було, але що вона незабаром отримає. Слід зазначити, що такі обіцянки іноді паралізують соціальну та творчу активність тих ущемлених індивідів, які не мирилися зі своїм становищем. Адже навіть тепер самостійно виправляти становище, якщо воно з дня на день саме собою виправиться? І тому подвійно прикро стає, коли претензії та запити вже зросли, але можливості їхнього задоволення так і не з'явилися. Наприклад, уряд обіцяв скасувати рабство з дня на день, але так і не ухвалив цей закон. Що буде тоді? Ймовірно, розчарування і протест приймуть форми, немислимі для звичайної течії досить незavidного життя. Саме в такій ситуації починається пошук головних винуватців, яких звинувачують і в повсякденних проблемах, і в неможливості ці проблеми вирішити. На цій підставі починаються хвилювання невдоволених, повстання, революції, перевороти. Саме в такий момент особливо часто чути заклики «вивести політиків на чисту воду», «віддати по заслугах» тощо.

Виникнення та наростання соціально-психічного стану депривації обіцяє нові умови та нові можливості для одних людей, і нові побоювання для інших. Так, у момент завоювання однієї держави іншою пригноблені «низи» країни, що гине, завжди вважають, що переможці воюють не з ними, а лише з правлячою верхівкою, але коли війна закінчується, відбувається лише зміна господарів, і народ відчуває себе обдуреним, оскільки завойовники, на відміну від колишніх панів, обіцяли полегшити долю підневільного населення, але цього не зробили. Їм виявляється забезпеченою репутація шахраїв та брехунів, які роздавали щедрі обіцянки та не поспішають ці обіцянки виконувати. При цьому повалені правителі далеко не завжди героїзуються: адже вони теж будували свою владу на дійсному або уявному пригнобленні простолюду, але в результаті не змогли цей простолюд захистити. Люди, які уникають політичної риторики, оголошуються зрадниками та угодовцями, готовими миритися з будь-якою владою, аби ця влада була особисто до них щедрі. Ошукані маси сприймають здоровий погляд на речі за малодушність і своєкорисливість. У такій обстановці розквітають есхатологічні вчення, за якими будь-яка земна влада – обман чи марність, але справжня справедливість переможе лише наприкінці часів, який бажано наблизити. Можливий, щоправда, й інший варіант розвитку подій, коли на перший план виходить радикальний індивідуалізм. Розуміючи неміцність і непривітність державних утворень, які змінюють одне одного, людина в стані депривації спирається лише на саму себе і свої особисті бажання [2]. Чи не однаково, хто сидить на троні, якщо окремо взятій людині це не заважає і не допомагає задовольняти свої примхи? У такій обстановці одержують імпульс паразитичні соціальні форми, адепти яких прагнуть будь-що задовольнити самих себе і сприймають будь-які політичні режими як прикру перешкоду або, навпаки, свою особисту годівницю. Саме в таких умовах сформувався культ Вуду як комплекс чаклунських та магічних практик, заснованих на традиційних анімістичних віруваннях африканських аборигенів.

Ідеї, народжені однією культурою, цілком можуть бути популярні на лоні іншої. Коли внутрішньополітична чи економічна ситуація вводить їх у стан депривації, люди починають шукати зразок справедливості та рецепт щодо її встановлення у навчаннях, створених в іншому суспільстві та застосовних лише для його специфічних умов. Таким чином, зміна соціально-політичних умов, які часто супроводжуються популістською риторикою та пропагандою, сприяє тому, що людина впадає в стан розчарування, екзистенційної спустошеності та соціальної байдужості. Схильним до такої «ідеологічної» обробки людям здається, що їх обдурили, що їм обіцяли якісь блага, але слова не дотримали. Традиційна влада втрачає свій авторитет, і цим миттєво користуються адепти паразитичних соціальних форм та їх «тіней» для реклами своїх есхатологічних вчень. Хіліастичні ідеї використовують кризу легальної влади як доказ швидкого кінця часів та руйнування реального світу, а також вбачають у політичній кризі привід для своєї активізації. Паразитичні соціальні форми роблять із почуття депривації санкцію на всюдозволеність: мовляв, якщо правителі обдурили людей, то люди можуть більше нікому не вірити, окрім самих себе.

Література

1. Газнюк Л.М., Семенова Ю.А. Антропотехнології як засіб впливу на здоров'я і ментальність людини /Challenges and prospects for the development of social sciences in Ukraine and EU countries: comparative analysis : collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2019. P.32-47.
2. Газнюк Л.М., Бейлин М.В. Смыслы абсурдного в жизнедеятельности человека /Ценности и смыслы уклада жизни: пройденный этап или утраченный рецепт? : материалы «круглых столов», проведенных «Центром этики и эстетики» / сост. и отв. за выпуск И. К. Джерелиевская М.: «Центр этики и эстетики», 2018. С. 119–124.
3. Гумилёв Л. Н. Этносфера: история людей и история природы. М.: АСТ, 2004. 575 с.
4. Zulianello M. Anti -System Parties Revisited: Concept Formation and Guidelines for Empirical Research / Government and Opposition , Volume 53 , Issue 4 , October 2018 , pp. 653–681

СВІТ-СИСТЕМА, «МЕТАЕКОНОМІКА ОБМІНУ» ТА ТЕХНОЛОГІЇ

Тарароєв Я.В.

*Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут",
Харківський національний університет мистецтв імені І.П. Котляревського*

Даний текст можна розглядати як певний коментар до популярної в західній науковій літературі концепції «світ-системи» або «світ-системного аналізу», до якої все частіше звертаються фахівці для розуміння сучасної економічної, політичної, соціальної ситуації.

Авторами даної концепції чи підходу є ряд європейських та американських філософів, які працюють у сфері соціальної філософії та філософії історії. Це передусім попередник світ-системного підходу Фернан Бродель, який запропонував враховувати економічні та географічні чинники під час аналізу історичного процесу (див., наприклад [1]). Цей же підхід у більш конкретному та розвинутому варіанті був реалізований Іммануїлом Валлерстайном та його учнями. Теоретизування Валлерстайна не фокусується на окремих національних суспільствах, натомість він застосовує категорію світ-система. Просторові зв'язки між суспільствами окреслені межами, що є межами світ-системи. Усередині цих меж знаходяться центр (ядро), периферія та напівпериферія, вони і становлять собою частини світ-системи. Головним поняттям розробленої Валлерстайном концепції є світ-економіка – система міжнародних зв'язків, що ґрунтується на торгівлі (див. наприклад [2]). Ще одним представником цього напрямку є Франк Андре Гундер. Відмінність його підходу від підходу Е. Валлерстайна полягає в тому, що якщо Е. Валлерстайн говорить про капіталістичну світ-систему, яка складається в XV-XVI-XVII (у його термінології «довге XVI століття») століттях і існує досі, то А. Г. Франк висловлює твердження про те, що світ-система виникає набагато раніше, разом із розподілом праці, тобто, більше п'яти тисяч років тому. Весь цей час вона функціонує у різних варіантах ступеня розвитку, причому згідно з А.-Г. Франком, більшу частину цього часу ядром світ-системи був Китай, за винятком останніх приблизно 500 або навіть менше років, і останні геополітичні зміни говорять про те, що сучасний Китай повертає собі цей статус (див., наприклад [3]). У рамках цього підходу працюють ще ціла низка авторів, таких як С. Амін, Дж. Аррігі, П. Бонд, М. Буравой, Е. Вульф, Г.М. Дерлуг'ян, Т. Дус Сантус, У. Макнілл, Х.-Г. Нольте, А. Тауш та інші.

Першим фактором, який необхідно враховувати при розумінні теорії світ-системи, є сама біологічна природа людини. Антропогенез, що відбувався в певних кліматичних та географічних умовах (передусім африканські савани, де в цілому сформувався рід Номо, і значна частина видів, за винятком тих, що сформувалися в Євразії та Океанії), сформував людину в такому вигляді, в якій у неї відсутні ефективні біологічні пристосування до навколишньої дійсності Єдиною можливістю пристосуватися і вижити йому є предметно-практична діяльність, за допомогою якої він змінює саму навколишню реальність,

трансформуючи її для задоволення своїх інтересів. Єдність цього процесу та його результатів можна назвати працею або матеріальною культурою, і на його основі формується духовна культура у всіх її формах та видах. Так було з початку виготовлення перших кам'яних знарядь і початку іншої предметно-практичної діяльності, і так триває до сьогодні. Виготовлення кам'яних знарядь та інша предметно-практична діяльність вимагає матеріалів (речовини) для своєї реалізації, оскільки зміна навколишньої дійсності є, перш за все, робота з речовинами (у фізичному сенсі) їх перетворення у сенсі зміни якості (твердий-м'який, тендітний-міцний, холодний-гарячий, розріджений-щільний і т.п.) і надання їм нових геометричних форм, необхідних для людини (виготовлення кам'яних знарядь праці, одягу і т.п.). Всі необхідні для обробки та переробки речовини людина запозичує з навколишньої природи. Однак у природі вони розподілені не рівномірно, що пов'язано з природними процесами формування Землі як планети. Близько 15 тисяч років тому людина заселяє практично всю поверхню Землі, тобто, всі території, де вона здатна вижити, крім Антарктиди. Нерівномірність розподілу речовин, необхідних для обробки та переробки, змушує людські спільноти шукати можливості розширення доступу до них. Це вже фіксуються археологічними артефактами в середньому палеоліті, в окремих випадках відстані «пересування» предметів матеріальної культури (оброблених повністю, частково або необроблених) від природних місць зосередження матеріалів складають до кількох сотень кілометрів. Розширення можливості доступу до необхідних матеріалів відбувається шляхом організації «прямих поставок», тобто, щось на кшталт прямих цілеспрямованих експедицій, і, найважливіше, «...шляхом ступінчастої передачі з рук у руки, тобто, шляхом обміну ...» [4]. Таким чином, обмін як складова частина економічної діяльності виникає вже в середньому палеоліті, і цей економічний стан ми можемо назвати «метаекономікою обміну».

У верхньому палеоліті, а потім і в мезоліті, в міру поступового збільшення щільності розселення людей, і поступового збільшення «номенклатури» і кількості речовин, що обробляються і переробляються, та предметів, виготовлених таким чином, «ступінчаста передача», тобто, обмін набирає великої значущості, як ефективніший спосіб доступу до ресурсів. Поступово збільшуються відстані «ступінчастої передачі з рук в руки», розширюється доступ до нових матеріалів, збільшується кількість та якість предметів обміну. Таким чином, «метаекономіка обміну» продовжує розвиватися, але її стримуючим фактором є складні кліматичні умови у вигляді льодовикового періоду.

Після закінчення льодовикового періоду, що трапилось досить різко, навіть за історичними мірками, десь приблизно дванадцять тисяч років тому, відбувається своєрідний «стрибок» (з урахуванням того, що процес триває протягом кількох тисяч років) у кількості та якості матеріалів і вироблених з них предметів. Епоха, наступна після закінчення льодовикового періоду отримала назву неоліт, а сам стрибок - «неолітична революція». Суть цієї «революції» полягає в переході від економіки, що присвоює, до економіки, що виробляє. Це означає, що свої основні запити повсякденної дійсності (їжа, термодинамічний баланс тіла (одяг, житла), безпека тощо) людина задовольняє не шляхом вилучення з природи деяких матеріалів (наприклад, біоматеріалів, придатних для харчування, біоматеріалів з яких можна виготовляти тканини) та їх обробки, а сам цілеспрямовано та системно займається відтворенням цих матеріалів. Йдеться, передусім, про біоматеріали, а сама «неолітична революція» є, передусім, виникнення сільськогосподарської діяльності, тобто, рослинництва та тваринництва. Сільськогосподарська діяльність веде до збільшення чисельності населення (збільшується кількість їжі) та відповідно до збільшення щільності населення. Вона ж призводить до деякої появи надлишків продовольства, що вже у певних випадках дозволяє створювати своєрідний «обмінний фонд». Крім того, сільськогосподарська діяльність формує нові потреби в знаряддях та матеріалах, з яких вони виготовлені, а клімат, який став більш сприятливим для людини, відкриває нові можливості для доступу людини до природних джерел цих матеріалів. Як приклад освоєння людиною нових матеріалів можна навести обсидіан – різновид гірського скла. Його фізичною особливістю є відносна крихкість, що дозволяє його легко обробляти, і в той же час середня твердість, що дозволяє надавати краям

дуже гостру форму (порядку 4 нм.). Це надає йому величезну цінність взагалі, і в неолітичному суспільстві, зокрема, перші матеріали з обсидіану датуються більш ніж VII тисячоліттям до нашої ери, і досить швидко виникає «неолітична індустрія» виробництва обсидіанових знарядь. Знаряддя з обсидіану знаходять більш ніж за 1000 кілометрів від місць його природнього зосередження. У деяких неолітичних поселеннях, таких як Чатал-Гьююк, обсидіану дуже багато, і він доставлявся за сотні кілометрів від поселення, як і інші матеріали, які були необхідні (наприклад, деревина), але які не мали в місцях проживання місцеві жителі. Доступ до таких матеріалів можливий був тільки більшою частиною через обмін, оскільки організувати прямі експедиції в різні місця за різними матеріалами (з урахуванням необхідної кількості) було дуже складно. Ці, і низку інших фактів, передусім археологічні дані досить розвинених поселеннях неоліту свідчать, що «метаекономіка обміну» продовжувала розвиватися і ускладнюватися, до неї включалася дедалі більше людей, матеріалів і предметів, виготовлених із цих матеріалів.

Процеси обробки природних матеріалів зазвичай називаються технологіями, проте цей термін можна узагальнити. У найширшому значенні під технологіями можна розуміти методологію взаємодії людини з природою в конкретних природних умовах та з конкретними цілями та завданнями. Для досягнення цих цілей та завдань застосовуються певні знаряддя у контексті певних методів. І якщо цілі та завдання можуть бути спільними для різних природних регіонів та різних суспільств (а можуть бути й різні), то методологія з необхідністю прив'язана до конкретних природних умов конкретних регіонів. Так, наприклад, як ціль можна взяти вирощування злакових культур. В епоху неоліту технологія вирощування злакових культур у Європі та Месопотамії відрізнялася принципово. У Європі, де панували ліси, і місцевість здебільшого була гориста, виникло і розвивалося підсічне землеробство, де основним знаряддям була сокира для вирубки лісів, та інші, зокрема і земляні знаряддя для викорчовування пнів, тощо. Процес був складним і трудомістким, і з урахуванням значних погодних сезонних змін його ефективність була не високою, що не дозволяло створювати та накопичувати значні надлишки. У Месопотамії, в долинах алювіальних річок Тигр і Євфрат був спекотний і сухий клімат з одного боку, з іншого боку був надлишок вологи як заболочених берегів вищезгаданих річок. За таких умов виникає ідея раціонально розподілити надлишок вологи по родючому ґрунту і таким чином народжується іригаційне землеробство, що дозволяє в цих умовах збирати більше одного врожаю на рік, що призводить до створення та накопичення значних надлишків (обмінного фонду). Даний приклад наочно ілюструє тезу про те, що природне розмаїття нашої планети породжує різноманітність технологій, які у своє чергу, у загальному випадку народжують різноманіття кінцевих продуктів цих технологій, що стимулює їх обмін між людськими спільнотами. Стимулом до подальшої інтенсифікації обміну виступає освоєння нових матеріалів та створення нових предметів обмінного фонду. Таким потужним стимулом стає відкриття можливості обробки металів, спочатку міді, потім олова та інших. З цим відкриттям настає нова історична епоха – бронзовий вік. Саме у бронзовому столітті за деякими оцінками, вперше складається повноцінна світ-система, заснована на обміні, тобто, «Метаекономіка обміну» стає повноцінною основою функціонування соціальних систем та культур. Однак, при оцінці світ-системи в цілому, необхідно враховувати ще один аспект. Обмін, що виникає між спільнотами і культурами, за наявності відмінності в технологіях, за визначенням не є еквівалентним, тобто, у процесі обміну один із його учасників отримує набагато більше вигоди, ніж інший. Дійсно, у вищезгаданому прикладі, при іригаційному землеробстві на одиницю продукції витрачено менше кількості праці, ніж при підсічному, отже, при рівній кількості праці іригаційне землеробство дасть більший результат і можна з одиниці праці отримати більш велику вигоду при обміні. Таким чином, наявність певних технологій, що ведуть до нееквівалентного обміну в однієї з сторін, що обмінюються, призводить до накопичення суспільного багатства і нерівномірності в розвитку. У світ-системі складається соціальний та економічний «градієнт», і вона поділяється на центр, напівпериферію та периферію. У світ-системі бронзового віку центрами виступали культури алювіальних річок: Тигру, Євфрату,

Нілу, Янцзи та Хуанхе, а також Інду та Гангу. Втім, тема розвитку та функціонування світ-системи бронзового віку, як і події, що йдуть за її катастрофою в XII ст. до н.е. є окрема тема, що виходить далеко за межі жанру тез. Тут же хотілося б відзначити, що сучасна світ-система капіталізму, що склалася в результаті «довгого XVI століття» [2] відтворює і поділ на центр, напівпериферію та периферію, де як центром виступає так званий «цивілізований світ», тобто. «Умовний колективний захід», напівпериферією – Китай, Індія, Бразилія та деякі інші, а периферією – решта світу. Ця система так само склалася внаслідок нееквівалентного обміну, основою якого була технічна та технологічна перевага культури «цивілізованого світу». Ці переваги виражалося у використанні машин та інших технічних пристосувань у механізмах для здійснення корисної роботи (у фізичному сенсі як добуток сили на переміщення), завдяки яким людина здійснювала предметно-практичну діяльність, та за допомогою якої вона змінює саму навколишню реальність, трансформуючи її для задоволення своїх інтересів та потреб. Одночасно з цим розширювалися можливості приводів та джерел енергії для цих приводів. Послідовно відбуваються революції пари, революції електрики, революції двигуна внутрішнього загоряння, виникає атомна енергетика, а також послідовно відбуваються механізація, електрифікація, автоматизація, комп'ютеризація та роботизація продуктивних сил суспільства. Всі ці процеси відбуваються, насамперед у центрі світ-системи, і це разом давало центру величезні переваги нееквівалентного обміну протягом кількох століть. Однак, на відміну від світової системи бронзового віку, в якій відмінності в технологіях визначалися лише географічно-кліматичними факторами, крім цих факторів (наявність на території держави відповідних природних ресурсів) відмінності у виробляючих технологіях і техніках (машин та інших подібних пристроїв) є фактором культурний, тобто ця відмінність пов'язана, перш за все з інтелектуальною діяльністю людини, культурними установами та цінностями суспільства. Розвиток машинних і подібних до них технологій є цікава тема окремого дослідження, тут лише можна помітити, що певні теоретико-практичні передумови до машинної революції пара дозріли ще в пізній античності (насамперед, дуже виросла ціна праці людини), проте сам промисловий переворот відбувся більш ніж через тисячу років (коли ціна праці також стала дуже високою) і цей процес (промислова революція) супроводжувався активним зростанням впливу науки та наукового типу мислення на внесок у промислову революцію. У цьому процесі відбувається стрімка «теоретизація» техніки і технологій з одного боку, і «практизація» наукової теорії з іншого боку [5]. Історичні процеси розвитку наукового знання показують нам, що науковий тип мислення є універсальним і демократичним у тому сенсі, що він може прижитися та отримати розвиток у будь-якому типі культури як тільки там на нього виникне запит та виникнуть матеріальні умови для його функціонування та розвитку. Прикладами цього є середньовічна арабська культура, культура Російської імперії, японська культура XX століття, китайська культура XXI століття та інших. В усіх попередниках цих культур зовсім не було ніякої наукової традиції (принаймні у сучасному сенсі науки), але наука у цих культурах змогла місцями вийти на світовий рівень і навіть у деяких аспектах перевершити його. Таким чином, ми можемо стверджувати, що у історичному процесі «градієнт технологічної диференціації» тобто, відмінність у техніці та технологіях, пов'язаних з використанням машин та подібних їм пристроїв буде зменшуватися, поступово відбуватиметься «технологічне вирівнювання» культур та суспільств, а отже, нееквівалентний обмін, заснований на цьому, так само поступово нівелюватиметься. «Метаекономіка обміну», безумовно, збережеться, проте вона, як і на ранніх етапах еволюції суспільства, базуватиметься на нерівномірному розподілі ресурсів у природі, і якщо нееквівалентний обмін і збережеться, він спиратиметься саме на цей нерівномірний розподіл. Звичайно ж, вищезгаданий опис є дуже спрощеною схемою, на розвиток технологій, впливають маса соціальних, культурних, економічних факторів, вивчення яких становить значний науковий інтерес.

Література

1. Фернан Бродель Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. – К.: Основи, 1997.
2. Immanuel Maurice Wallerstein The Modern World-system in the Longue Durée. – London and New York: Paradigm Publishers, 2004
3. Andre Gunder Frank, Barry Gills, Barry K. Gills The World System: Five Hundred Years or Five Thousand? – London and New York: Psychology Press, 1993.
4. Колесник О.В. Кремневі сировинні стратегії Великого Донбасу в епоху каменю – палеометалу // Актуальні проблеми первісної Археології східної Європи № 20 – Донецьк, "Донбас" 2009.
5. Тарароєв Я.В. Дві парадигми онтологічних основ науки та техніки: Антропологічний вимір // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.– К., Випуск 58 (3) 2012.

ПИТАННЯ МІСІЇ УНІВЕРСИТЕТУ В УМОВАХ НОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ

Дольська О. О.,

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Світ змінюється досить швидко, зміни відбиваються на роботі університетів і, природно, змінюється місія та ідея університету. З часів раннього Просвітництва до сьогодні (ми називаємо цей період Постпросвітництво) університет існує майже 400 років. Невідповідність його місії запитам суспільству та часу стали очевидними. Питання того, як оцінюють сучасні представники філософії цю ситуацію, у яких напрямках йде обговорення теми місії університету стали основними точками цього дослідження. Тому за основу аналізу обрано компаративістсько-аналітичний принцип з використанням методологій І. Канта, В. Гумбольдта, Я. Пелікана, Дж.Г. Ньюмена, Х. Ортега-і-Гассета, К. Ясперса, Т. Адорно, М. Хабермаса, Ж. Ле Гоффа, М. Р. Янга, Ж. Дерріда, П. Слотердайка, Р. Хатчинса, К. Керра, Д. Белла і інших. про роль та місії університетської освіти в умовах криз. Вітчизняна наука також не залишала це питання без уваги, тому роботи співвітчизників також допоможуть нам вийти на деякі висновки (В. Кремень, О. Кузьменко, Г. Дмитренко, М. Култаєва, М. Бойченко, Л. Бевзенко, О. Гомілко, С. Курбатов та ін.). Дійсно, сучасний стан університету настільки складний, що дати йому системний аналіз стає все більш важким завданням. Не випадково З. Бауман дав йому статус «надскладного» (Бауман З.). Така інституція як університет, на яку вчили орієнтуватися як на стабільну, стійку структуру втратила свою стабільність та визначеність. Одна з особливостей сучасної системи освіти – пошук нових моделей та зразків освіти, ціннісних основ і, звичайно, місії університету, яка відповідає сучасності. Аналіз останніх публікацій свідчить про те, що ця тема обговорюється і залишається відкритою.

Інституційно з перших років свого існування університет оформився як корпорація, місія якого – навчання (перша місія). Причому навчання передбачало відмову від образу викладача-пустельника, заглибленого у свої роздуми. Йому на зміну прийшов образ університетського інтелектуала, оточеного учнями, завдання якого не лише збирати знання, але і матеріалізувати його, пускаючи в обіг механізм передачі його слухачам. Це був університет-корпорація. Треба підкреслити, що до XV-XVI століть досить потужний вплив на зміну характеру роботи і, отже, місії університету, вплинули такі фактори, як заміна простого навчання цінністю навчання у поєднанні зі служінням релігійного сенсу, мінімізація світського характеру навчання з характерною для неї цінністю інтелектуальної свободи та автономії як від церковної, так і від світської влади. До того ж, соціально-політичні процеси сприяли нівелюванню статусу університету як загально-європейського освітнього центру. Саме тому до XVI століття університет як європейське явище став втрачати активність, а весь простір університетської освіти опинився у кризовому стані.

Але саме в цей час стали виявлятися процеси регіоналізації університетів. І час раннього Модерну став часом пошуку моделей університету, а в кінцевому результаті таких пошуків з'явилися англійська, французька та німецька моделі університету. Більшість вчених, які вивчають питання становлення та функціонування університету, виділяють італійську, французьку, англійську, німецьку та американську моделі університетів (Горський В.). Німецька модель стала найбільш поширеною у просторі освіти в Європі епохи Модерну (модель У. Гумбольдта). Ідеал цієї моделі був побудований навколо кількох принципів, серед яких найбільш потужними та актуальними були такі. Автономія вузів, свобода вченого у виборі «методології питань та методів дослідницької діяльності у рамках проведення певного дослідження, а також у можливостях публікувати свої результати» (Humboldt W.V.), свобода вчених у виборі та у плануванні змісту свого викладання. Коріння моделі Гумбольдта ми знаходимо в ідеології Просвітництва: принципи Lern- und Lernfreiheit (навчання та вільне навчання) стали установами та вершиною системи вищої освіти. Гумбольдт наголошував на необхідності розвивати науку в стінах університету. Саме тому місія університету за ідеологією Просвітництва була визначена як єдність дослідження та викладання (друга місія). Ця єдність забезпечувалась навчальним процесом, організація якого проходила на нових умовах. Завдання професора – будити наукову зацікавленість і допитливість, знайомлячи студентів із сучасними науковими відкриттями. Саме тому і виникла така цінність, як академічна свобода. Вона згодом набула потужного відтінку не тільки аксіологічного характеру, а й інституційного принципу в організації університетського життя.

У просторі освіти США склалася своя модель освіти – американська. Вона має свою історію. Найцікавішою роботою, що розкриває сутність цієї моделі, стала робота Л. Вейсі «Виникнення американського університету». Вона ж і обґрунтувала значення місії демократизації для даної моделі, коріння якої закладені Університетом Джефферсона у Вірджинії (Вейсі).

Події останніх років змушують замислитися і порушити питання про твердість у підставах цільового функціонування освітнього простору. На наш погляд, вже намічаються події, які наголошують на небажанні низки країн будувати економічні, господарські, політичні напрями розвитку своїх країн в умовах глобалізації минулого зразка. Швидше за все, ми маємо справу не так із ситуацією постглобального характеру, як із процесом деглобалізації. Із термінами ще доведеться розбиратися вченим. Але, якщо питання про правильність визначення ситуації може бути піддано сумніву або ще не є досить кризовою, то констатація деяких фактів свідчить саме про кризу світового розмаху. Ми стали свідками масштабних вибухів: потужні традиції суперечать викликам сьогодення, руйнуються звичні схеми освіти, збільшуються потоки освітньої міграції з різних причин і, природно, напрямів. Все це в комплексі може стати підставою для фіксації кризи у просторі освіти і, перш за все, кризи у визначенні місії університету.

Вона опинилася на кордоні між ідеалами Просвітництва та Постпросвітництва, а це означає, що її трансформація неминуха і визначається тільки часом. Активізувалися питання про можливі зміни у напрямі роботи та характеру змістовних компонентів предметів, дисциплін, питання про цільові принципи роботи університету тощо. Нагадаємо, що ідеали Просвітництва епохи Модерну дозволили місії університету формувати, спираючись на центральну позицію ідеології того часу – ідеї Розуму (Кант). Надалі, завдяки Шіллеру та Гумбольдту, Розум був трансформований у Культуру, Але сам Модерн опинився у кризовому стані, а вчені відмітили панування ідеології Постпросвітництва. Серед науковців і філософів почався процес обговорення теми університету і його майбутнього (Скотт J.C.). Аналізуються трансформація, множинність та складність місії. Середньовічний університет наголосив на викладанні, після цього університет раннього Нового часу прийняв гасло націоналізації (служіння національній державі), освітній американський коледж сприяв демократизації, водночас, німецький університет просував дослідження. Сьогоднішня стрімка глобалізація передбачає нову місію: яку?

Однією з останніх моделей університету, запропонованих суспільству для обговорення, стала ідея «підприємницького університету», представлена Б. Кларком. у роботі «Створення підприємницького університету: організаційні напрями трансформації» (Кларк Б.Р.). Відомий фахівець у галузі філософії освіти Я. Пелікан підкреслив, що один з основних недоліків університету і водночас одна з його найбільш привабливих характеристик сьогодні – бажання заглиблюватися в самого себе та ігнорувати суспільство та його потреби. Ці ідеали потребують перегляду, бо сьогодні університет не відповідає вимогам зміцнення національної держави (Пелікан). Я. Пелікан написав про можливі нові умови існування університету, але з опорою на ліберальну модель його існування. Реакцією на гасла Я. Пелікана стала книга канадського філософа Б. Рідінгса. Автор книги «Університет у руїнах» критикує Я. Пелікана за те, що останній знову звертається до ліберальної моделі університету, і наводить безліч прикладів, які ставлять під сумнів ствердження Я. Пелікана. Сам Рідінгс підкреслив негативний вплив «ліберальної освіти», що призвело до розмивання широкої соціальної ролі університету як соціального інституту, його мутації і краху національної культурної місії (Рідінгс). Особлива критика приділяється глобалізації, (яку Рідінгс пропонує оцінювати як синонім американізації) і яка веде університет до «пост історичності» (Рідінгс). Він пропонує аналізувати трансформацію університету по лінії: Розум – Культура – Досконалість (нагадаємо, що німецькі філософи звели позицію Розуму до позиції Культури), що є досить природнім рухом за умов глобалізації – часу, коли спостерігається і кінець національної держави, і споживчої ідеології.

Аналогічні думки ми знаходимо і в роботах А. Блума, автора книги «Кінець мислячої Америки», в якій стверджується, що історія ліберальної освіти втратила свій організуючий стрижень (іноді назва книги перекладається як «Кінець американського духу» – *The Closing of the American Mind*). Блум критикує сучасний американський університет, сучасні рухи у філософії та гуманітарних науках, «моральний релятивізм», який захопив американські університети і створює бар'єр для розуміння понять істини, критичного мислення та справжнього знання. В інших своїх роботах він зосереджувався на загальній ситуації в системі освіти США. Інтелектуальне зубожіння, про яке говорить професор Блум, відображає загальний процес розпаду культури, який він не може охопити і пояснити: адже він не філософ, а лише спостерігач окремих симптомів, що супроводжують цей процес.

При обговоренні місії університету є декілька позицій, які прямо і побічно впливають на формування місії (активізація та зміцнення національного суб'єкта; наука і її відношення до університету в протилежність її відношення до комерційних фірм та транснаціональних корпорацій (Б. Латур); освіта як послуга і шлях до напівосвіти (Т. Адорно); відрив від цінностей освіти; збільшення ролі дистанційної освіти і поява феномену Відкритого університету тощо). Ще одне болюче питання, особливо в контексті практики широкомасштабного запрошення абітурієнтів з України в закордонні вищі. Ця позиція підводить нас знов таки до питання: у якому напрямку рухатись при обговоренні місії університету, бо події останнього часу показали, що найважливішим національним ресурсом країни у майбутньому будуть її люди, мислення яких суттєво зміниться у найближчі роки. Можна стверджувати, що сама освіта замінить природні ресурси або національну оборону як пріоритети ХХІ століття (J. J. Duderstadt). Ця щільна та глибока думка може показатися не зовсім зрозумілою, але вона теж привернула нашу увагу, бо, на наш погляд, це сильний аргумент у роздумах до розуміння місії і шляху розвитку сучасного університету.

Отже науковці, філософи знаходяться у стані обговорення місії університету, але, на наш погляд, поки що ми не маємо навіть можливих її обрисів.

Література

1. Адорно, 2017. Теорія напівосвіти. Пер. М. Култаєвої. Філософія освіти. *Philosophy of Education*. 2017. № 1 (20).

2. Апокалипсис профессора Блума <http://modernproblems.org.ru/education/56-bloom.html> (14.06.2022).
3. Гумбольдт В. Фон (2002). О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине. Неприкосновенный запас. №2 (22) // <https://cyberleninka.ru/article/n/o-vnutrenney-i-vneshney-organizatsii-vysshih-nauchnyh-zavedeniy-v-berline/viewer> (10.05.2022).
4. Горский В. (2005). Идея Университету та «університетська філософія» // покликання університету. Київ: Янко.
5. Кларк Б.Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации. пер. с англ. А. Смирнова. Москва: ВШЭ, 2011.
6. Пелікан Я. (2009) Идея Университету. Київ: Дух і Літера.
7. Ридингс Б. Университет в руинах. Пер. с англ. А. М. Корбута. Москва: Высшая школа экономики, 2010.
8. Bloom A. The Closing of the American Mind. How Higher Education Has Failed Democracy and Impoverished the Souls of Today's Students. N.-Y.: Simon and Schuster, 1987.
9. Humboldt W.V. On the spirit and the organization Framework of Intellectual Institutions. Berlin: Minerva, 1970.
10. Duderstadt J. J. New Roles for the 21st-Century University. vol. XVI, no. 2, winter 2000. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. Arizona State University // Issues in Science and Technology.
11. Scott J.C. The Mission of the University: Medieval to Postmodern Transformations. The Journal of Higher Education. Vol. 77, № 1. Pp. 1-39. // <http://geekyartistlibrarian.pbworks.com/f/The+mission+of+the+university.pdf> Veysey Laurence R. The emergence of the American University. The University of Chicago Press, 1965.

PHILOSOPHICAL QUESTIONS AND THE CONTEXTS OF LIFE. A METHODOLOGICAL CONNECTION

**Chryssi Sidiropoulou (Greece),
Bogaziçi University (Bosphorus University),
Istanbul, Turkey**

One of the challenges in philosophical scholarship today is to clarify the relation between analytic treatment of concepts and questions and their origination within a philosophical narrative, as well as in specific historical and social surroundly in the English speaking philosophical tradition, philosophers are strongly committed to addressing philosophical questions ‘thematically’ in the form of ‘problems’ or ‘philosophical puzzles. This approach refers only minimally to the great authors of philosophical works as and their overall philosophical perspective. Such questions as ‘is knowledge justified true belief?’, ‘Is it ethical to sacrifice one person in order to save five?’ or ‘Do machines think?’ share a common characteristic: namely, they are highly abstract formulations which are introduced from no specific vantage point within human life. I claim that this a method which has outlived its usefulness; consequently that one of the challenges for philosophy now is to pose questions which arise and are embedded in actual situations, rather than in imaginary theoretical constructions.

Addressing philosophical questions without reference to actual, non theoretical human life. This has been an overwhelming problem of philosophical production for a very long time especially due o to the fac that philsoophy is not an empirical science. A source of this problem can be traced to the idea that the meaning of our language and concepts precedes their use in human life and intersubjective communication. They are mental processes which are complete in the mind and we do not need to examine their content and significance as they actually manifest themselves in ordinary life, this is to say not in the context of theoretical thinking.

A branch of contemporary philosophy where the method described above, is, I claim, particularly problematic is the area of applied ethics. As an example of this, one can refer to the well known ‘Trolley Problem’ which was introduced by Philippa Foot in her paper “The Problem of

Abortion and the Doctrine of the Double Effect” first published in 1967 (*Oxford Review*, Number 5), but got its name from Judith Jarvis Thomson, in 1976. The “Trolley Problem” consists in an imaginary scenario according to which a trolley deviates from its standard route and is about to collide and kill five people who are on its way, unable to move. Assuming that an external observer has a means to divert the trolley’s course so that it goes into a different direction and kills one person who happens to be there, rather than five, the question arises whether it is ethically acceptable to do or not. Is it, that is to say, ethical to kill one person in order to save five? Variations of this imaginary case has been put forward, such as the so- called “Fat man.” This involves the idea that the one person in whose direction the trolley is redirected is a very heavy man: if he is thrown into the trolley’s way, his body will cause the trolley to stop. Thus he will be sacrificed but the other five will be saved. This imaginary “ethical dilemma” is presented without any background information. We are not told anything about who the people involved are, who the observer is, how she found herself in this situation, or whether she has any and what kind of relation to the people in danger or the person who is sacrificed. Presumably, this means that such factors are or should be irrelevant to ethical decisions and ways of acting.

Such abstract imaginary hypotheses are often an instance of contemporary philosophy’s lack of touch with *real* human life. So it is considerable challenge for philosophy to realize that the level of abstraction involved in them totally misrepresents the nature of philosophical questions human beings constantly face in their everyday lives. When such questions reach the dimensions of a personal crisis, especially as regards ethical decisions, abstract model like the “Trolley Problem” can hardly help us reach philosophical and, more importantly, ethical clarity. As the late Roger Scruton observes in his 2017 book *On Human Nature*, “These ‘dilemmas’ have the useful character of eliminating from the situation just about every morally relevant relationship and reducing the problem to one of arithmetic alone.” (See Scruton, 2017 : 79-112)¹ An excellent book in the right direction, is David Edmonds’s *Would you kill the Fat Man? The Trolley Problem and what your answer tells us about right and wrong* (2014). Edmonds presents a number of real life cases in which the ethical dilemma of the ‘Trolley Problem’ shapes the agents’ decisions and acts. A captivating example he analyzes is one of the decisions taken by Winston Churchill during the WW2 bombardment of London. Churchill carried out a plan aimed at deceiving the German bombers and push them to change the direction of their bombing towards a less densely populated area of the city. Edmonds refers to this as ‘Churchill’s Dilemma.’ In this way, many lives were saved, at the cost of others who were deliberately exposed to the changed direction of the bombardment. (Edmonds, 2014: 3-7)

In Edmonds’s treatment of the Churchill’s agonizing dilemma the ethical problem as it actually appeared in human life, in real historical time, there is infinitely more philosophical power and intellectual clarity than in any abstract theoretical thought experiment.

A second challenge for philosophy now and in the future is to work towards a new balance in its relation to empirical science, especially neuroscience. Quite often, scientifically oriented philosophers attempt –implicitly or explicitly- a re-writing of our concepts in terms of reductive materialism. Materialist reduction is certainly what a scientist has to do in order to get measurable and generalizable results. But it is philosophically quite unhelpful to assume that materialist reduction is the ultimate level of analyzing the phenomena in our life and in the life of other animals. It is a widespread point of view to consider, for example, the psychological concepts through which we refer to mental life as ‘Folk Psychology’ and to call for their elimination. (See Patricia Churchland’s seminal book, *Neurophilosophy*, 1989). Just like the previous cases presented above, this project is yet another move away from actual life in the hope of more rigorous and clear theoretical explanations. Such a methodology may be successful in explaining the material, neurochemical basis of let us say, thinking, emotions, sensations, etc., but cannot address the place and significance that our normal, non reduced concepts have in *human* reality. Here the challenge for philosophy is to move away from both dualistic and reductionist models of explaining the human self and human action towards an integral understanding of human beings and their world, including other animals.

---

¹ The quote from Scruton, 2017 is to be found in:

https://en.wikipedia.org/wiki/Trolley_problem#The_Fat_Man (last accessed on Nov. 17th 2022)

A third challenge has to do with the method in which philosophers engage with philosophical texts. I will now discuss an example drawn from ancient philosophy.

In contemporary analytic philosophy there is a large body of literature addressing the question of whether knowledge can be identified with justified true belief. It is commonly accepted that the definition of knowledge as justified true belief has its roots in Plato's dialogues *Meno* and *Theatetus*. This, then, has opened the way to analyzing the *Meno* in focusing exclusively on the contemporary analytic question of whether knowledge is justified true belief or not. Neither Plato's choice of the dialogue form, nor the personal characteristics of the interlocutors are part of the analysis. There is no engagement with the specific place of the *Meno* within the Platonic corpus, the influence his predecessors exercised upon Plato, his critique of the Sophists, etc.

It would be certainly wrong to deny Plato's role in coming up with the claim that knowledge equals justified true belief. Nevertheless, there is something truly problematic in analysing the *Meno* as a piece of contemporary analytic argumentation. It is important to remember that for Plato all important philosophical questions spring from problems of life, of his life within the specific historical community of 4th century Athens, in the aftermath of the Peloponnesian war. The questions about *doxa* and *episteme* as well as of 'giving an account of the reason why' (τὸν λόγον διδόναι, 98a) in the *Meno* are motivated by substantial ethical questions with clear political implications: for starting with the very topic of the dialogue, the question whether virtue is teachable, Socrates and Meno come face to face with the well known Meno's paradox. In 80d-e the problem is stated as follows: if I know something I cannot inquire into it, since I know it already. If I do not know it (at all) I cannot inquire into it, either, since I don't know what I am looking for. As a way out of this incapacitating situation, Socrates introduces the Orphic myth of the immortality of the soul and the recollection of the forms.

Something that should not escape our attention, however, is that Socrates does not claim an absolute theoretical certainty about this theory. Rather, he claims that unlike those who are at the grip of the 'eristic' paradox (Meno's paradox) his point of view prevents people from becoming mentally lazy and makes them 'energetic' and 'keen on the search.' If now we take into consideration that the paradox of the impossibility of inquiry is called eristic paradox and eristic was the method in which the Sophists were arguing, we can conclude that Socrates's effort to resolve the paradox of inquiry is motivated by deep ethical concerns; his struggle to show that knowledge is possible and that it is worth committing ourselves to achieving it, involves the notion of an ethical rather than epistemic certainty: he thinks, this is to say, that in assuming the immortality of the soul, he is making a commitment to looking for knowledge, without having solved the question of whether investigation is possible in advance. It is a position obviously against the Sophists whom Plato sees as mentally corrupt. Viewed in this light, the introduction of *episteme* and *doxa* in 97a-99b constitutes an effort to say that we may find a middle way between perfect knowledge and absolute ignorance- this is *doxa*, which can offer as much as a initial minimum on which to base ourselves and try to advance further. And this in turn is a part of an Orphic myth- that of recollection of the ideal forms – which is ultimately based on the archaic idea that all nature is akin.

Given all of this, it is a mistake to identify Plato's position at the end of the *Meno* with the modern conception of knowledge as justified true belief. Doing so, misrepresents or underestimates the richness and depth of Plato's philosophical thinking because it misses the ethical dimension of Platonic epistemology; namely it ignores Plato's idea that the possibility of knowledge is part of the ontological fabric of the world and that true belief is a first step in that direction.

To conclude, philosophers have to become much more aware of differences concerning the aims, presuppositions and diverse linguistic means of expression present in philosophical concepts and claims. This is something particularly-but not exclusively- important so when contemporary scholars are engaged with ancient philosophers and try to extract narrowly conceived questions from their texts, assimilation in to our present ways of thinking, without realizing that ignoring the general framework within which they arose, entails loss of meaning and/or a misleading 'reading' of the relevant perspectives.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ СОФІСТИКИ: POST-TRUTH ЯК ГОРИЗОНТ ОЧІКУВАНЬ

Віра Лімонченко

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
м. Дрогобич, Україна*

Задана тема поставлена як діагностика сучасної ситуації, оскільки опізнати домінуючі діючі установки діяльності та мислення і називати їх, це вже перший крок до оволодіння потоком життя, що склався. Шокуюче слово «постправа» (або постістина, що допускає слово Post-Truth) вже досить звичне: у 2016 році Оксфордський словник англійської мови назвав це слово словом року, наголошуючи на такій ситуації, коли об'єктивні факти є менш значущими при формуванні громадської думки, ніж звернення до емоцій та особистих переконань. У книзі Стіва Фуллера «Постправа: Знання як боротьба за владу» [1], що вийшла у 2018 році, вся історія філософії проглядається у світлі роботи цього поняття: при розгляді ігор влади та знання він повертається до Платона, підкреслює роль макіавелістської традиції класичної соціології та знаходить джерело нового слова у Парето: «З його точки зору, соціальний порядок є результатом взаємодії еліт двох типів, яких він називав, слідуючи в цьому за Макиавеллі, левами та лисицями. Обидва види торгують постістиною. Леви розглядають загальноприйняте в статус-кво розуміння минулого як надійну основу майбутнього, тоді як лисиці вважають, що статус-кво підтримує порочне розуміння минулого, яке заважає досягненню кращого майбутнього [1, с. 12] Обидва види, торгуючи постістиною, звинувачують один одного в нелегітимності, посиляючись на хибність висловлювань опонента. Визначальна риса постістини у такому разі – сувора різниця між видимістю і реальністю, що ніколи повною мірою не усувається, тому найсильніша видимість видає себе реальність. Таким чином, в основі таких установок вбачаються не емоції, а перформативність мови.

У поле уваги потрапляє софістика, що постає в академічній громадській думці переважно в негативних обрисах: найчастіше ми вживаємо слова «софізм», «софістика» як лайливі, що, втім, відповідає ставленню до софістів у самій Греції, і закріпилася така думка серед філософів завдяки діалогів Платона. Хоча явище це надзвичайно амбівалентне, на що варто звернути увагу – справа не реабілітації софістики, але в розумінні того, що відбувається з нами зараз, звідси і виникає характеристика сучасності як часу софістів.

Але й це зовсім не нове: французький історик античної філософії, автор перекладів та коментарів до Платона та Плотіна Люк Бріссон ще у 80-ті роки прочитав курс лекцій, у якому при історичному викладі запропонував розширювальне трактування софістики, називаючи сучасне суспільство – суспільством софістичним, і зробив він це з негативними конотаціями. У 1995 виходить книга Барбари Кассен, в якій софістика постає «не побічною гілкою магістральної течії європейської філософії, але рівноцінною стороною в історії думки, що має чимало переваг перед загальноновизнаними видами рефлексії» [2, с. 4]. Вона розглядає софістику у виявленні її специфічних розумових форм, тобто це зовсім не апологія, але з'ясування «справи» софістики, якщо використати оборот Володимира Соловйова.

При розгляді того, що робили софісти, особливу увагу привертає їхнє особливе ставлення до знання, що чітко позначено у Гегеля, який назвав «софістів, 'вчителями Греції': вони замість того, щоб розмірковувати як елети про буття або як іонійські фізики про природу, обрали долю професійних вихователів, мандрівних чужинців, які торгують своєю мудрістю, культурою, вміннями, як гетери торгують своїми чарами» [2, с. 5]. Їхньою справою стала пропаганда та поширення особливого людського продукту – продукту уявного, ментального. Тобто, вони змінили напрямок пізнаючої думки від космоцентризму до соціологізму, і як наслідок, «почали пропонувати людям не прості знання, а саме ті, які могли поставити їхнього володаря в особливу суспільну позицію – у позицію переваг у порівнянні з іншими членами суспільства в результаті оволодіння особливими засобами дії в межах

суспільних відносин» [3]. Установка знання, що ставить в привілейоване становище, зазвичай називається соціальною кон'юнктурою.

Саме в цьому моменті для мене виникає специфічна проблемність, пов'язана з моєю професійною діяльністю – завдання, які ставляться перед освітою сьогодні, мають софістичний характер і варто розглянути нашу професійну діяльність, нейтралізуючи сформований зміст софістики як інтелектуального шахрайства. Але слід уточнити, що підкреслена нейтралізація не має на меті легітимації софістики як нормального дискурсу та визнання її способу дії єдино можливим. У цьому контексті значуще виведення з тіні софістичного виміру сучасних підходів до освіти, що кореняться у вихідній мотивації домінуючих концепцій, але не завжди усвідомлених.

Перше, на що варто звернути увагу, це практично безперечна установка на навчання практично значимим умінням, що так виразно реалізовано софістами, які рішуче повернули знання у бік прагматизації і відкрили шлях до спеціальної розробки та культивування знання, до різноманітності як самого знання, так і соціальної діяльності, з'єднаної з ним і саме такі конотації працюють у наші дні: «у внутрішню характеристику знання, а не тільки до окреслення його функціональних моментів, входить соціальний компонент: можна виправдано стверджувати, що тільки те 'перероджується' у знання, що відгукується на соціальну атмосферу. Тобто, знання висловлює як не так необхідність буття, а скоріш необхідність соціально виявленої і засвоєної території останнього» [3]. Соціальна обумовленість форм знання у ХХ столітті експлікована найрізноманітнішими дискурсами та її софістичний виток найчастіше не підкреслюється, ймовірно через аксіологічне вживання слова «софістика», але соціальна прагматика софістів затребувана багаторазово без згадки її, наприкінці ХХ – початку ХХІ століття демократичними процедурами встановлення істини проголошується завдання апології софістики як уміння «схопити випадок за вихор», що точно зазначено Б. Кассен [2, с. 14]. М. Бердяєв наголошує на значущості життєвого процвітання, успіху, вигоди, інтересу для прагматично орієнтованого пізнання, щоправда зазначає, що до істини це не має відношення. Не обов'язково вважати їх ознаками брехні, але те, що роль істини – не надання послуг і істина «навіть може бути руйнівною та згубною для влаштування справ у цьому світі» [4, с. 188]

Отже, при прагматичній установці відбувається така зміна знання, яку за Г. Флоровським слід назвати псевдоморфозом: навчання прийомам перемоги, яка повинна була здобуватись завжди, вимагає вміння перемагати за будь-яких обставин, безвідносно до того, який реальний стан справ. «Тут – справжній внутрішній нерв, найболючіше і вразливе місце всієї суті софістики: установка на ефект перетворювала таке знання на «допоміжний засіб діяльності». Це був крок у напрямку до ідеологізації знання, до його приручення та приниження» [3]. І як наслідок, усунення орієнтації на істину: у самій постановці питання про істину сучасний скептицизм вбачає філософський фундаменталізм – платонічну гіпертрофію універсальних понять, що називається логоцентризмом. Питання істини найчастіше супроводжується іронічними інтонаціями Пілата: «Що є істина?».

Це характерно саме для таких ситуацій, коли на чільне місце ставиться соціальна кон'юнктура, яка академічно коректно називається актуальністю, але зовсім не випадковий такий синонім до цього слова як «злободенність». Але «зло дня» замасковано новим словом – пост-істина усуває застаріле поняття істини. І зроблено це за Оруеллом, який зазначив специфічне завдання нової мови «звузити діапазон людського мислення» шляхом усунення зайвих слів, саме звучання яких може спонукати до роздумів [5, с. 52]. Оруелл діагностує ситуацію перейменування, що проводиться методами державного насильства, але в наші дні відбувається активне перейменування різних сфер суспільної діяльності засобами фінансово-економічної термінології, коли мірилом значущості людської діяльності стає ринок, введений як критерій.

При тому, що прийнято вважати Платона засновником ситуації, коли знання має бути поставлене на службу державі, його діалоги ґрунтовно викривають прийоми софістики: він зазначає, що софіста цікавить випадкове, істини він не шукає – йому важлива власна думка і

перемога, оскільки він прагне влади, тому його стиль – пихатість і енциклопедична порожнеча. Ця критика постає невимовною вголос вихідною мотивацією і формою сучасного дискурсу ЗМІ, що сумно замінили античний театр і агору.

Сьогодні освіта розуміється як сфера послуг, орієнтована на клієнта, і залежить від того, хто зрештою її придбає. Установка на наукову роботу при опорі на гранти вписується в цю ж логіку і про реальність, а значить про істинність, не йдеться. Світ неklasичних форм культури не сприймає диктату істини і бачить у цьому утиск свободи, рецидив ненависного тоталітаризму: «демократія – в її популярній, вульгарній, тобто народній, версії – набула форми маргінального протесту проти знання. «Яка ж це демократія, коли мене змушують читати і зачувати всякі нудні, нецікаві, незрозумілі речі? Кому цікаво, хай колупається в історії, фізиці, біології. Ніхто не забороняє. Адже демократія! Але й змушувати немає права. Не старий режим, слава богу!» [6].

Ще більш переконливо для утилітаризму здорового глузду звучать принципи біологізованого розуміння пізнання, що черпає свою очевидність з характерного для нашого часу натуралістичного бачення людини: «Знати – отже вміти поводитися адекватним чином ситуаціях, пов'язаних з індивідуальними актами чи кооперативними взаємодіями» [7, с. 135]; «пізнання немає об'єктів, бо пізнання – це ефективна дія» [7, с. 215]. Реальність є нічим іншим, як узгодженим суспільним конструюванням, що замінює і об'єктивність, і реальність. Поняття аутопоезиса, що у своїй етимології спирається на втішні для людини характеристики – самопобудова – підкуповує можливістю бути ідеологічним обґрунтуванням владного свавілля – і індивідуального, і, що набагато витонченіше, соціального: аутопоезна система «витягує себе за волосся», створюючи власні компоненти, що звучить обнадійливо та відповідає індивідуалізму секулярної цивілізації. На цій підставі виникають всілякі варіанти акцентування уяви, найбільш виразно представлені в політиці та мистецтві, які зрештою спираються на свавілля реформатора чи революціонера, що не бажає бачити реальність.

Чітко працює принцип софістів на започаткування реальності за допомогою мови та перформативну автономність мови, на породжуваний нею ефект світу – мова «сама створює свій предмет, створює його самим синтаксисом своїх фраз. Буття – і тут говорить радикально критичний по відношенню до онтології дух – не є щось, над чим піднімає завісу слово, а те, що створюється дискурсом» [2, с. 10]. Таким чином стає «можливим будувати перебіг міркування всупереч реальному стану справ», що є надзвичайно амбівалентним.

По-перше, у думки і знання наявна власна природа, яка не збігається з природою наочного перебігу подій, що стає основою людської свободи та творчості. По-друге, ця природа думки стверджує особливе становище людини як міри існуючого – минаючи деякі опосередковані ланки, можна стверджувати, що з цього випливає визнання сили як засновника істини та легітимації знання. За Фразімахом: справедливість – скрізь те саме: те, що придатне для найсильнішого, звідси релятивізм софістів. І якщо релятивізм у сфері етики загалом не прийнятний: «відмінність між добром і злом стирається, ось що таке софістика» – цитує Ніцше Б. Кассен [2, с. 13], то взаємообіг позицій сили та загальновизнаності в політиці навіть не вимагає обґрунтування: хто переміг, той і прав, він встановлює порядок реальності і відповідний йому статус того, що стає істиною, яка втрачає автономний статус і потрапляє в простір конвенції в найкращому разі, і у простір силового дискурсу найчастіше. По Соловійову: «Софістика – це безумовна самовпевненість людської особистості, яка ще не має насправді ніякого змісту, але відчуває у собі силу й здатність опанувати будь-яким змістом. Але ця в собі самовдоволена і самовпевнена особистість, не маючи жодного загального та об'єктивного змісту по відношенню до інших, є щось випадкове, і панування її над іншими буде для них пануванням зовнішньої чужої сили, буде тиранією» [8, с. 121].

Софістичний дискурс як мова-деміург, який фабрикує світ, змушує його відбутися, – це точний опис простору такого знання, який надають ЗМІ та особливо простір соціальних мереж в інтернеті, що реалізують принцип софістики: співвідносити позиції з миттєвістю, що дає нам *kaigos*. можливість і робити це за допомогою прийомів, хитрощів, махінацій, що дозволяють

вхопити успіх завдяки своїм умінням. Саме на це очікують і сподіваються отримати від освіти більшість агентів системи освіти.

Якщо раніше усвідомлювалася згубність залежності освіти від ідеологічних установок владних структур, то зараз вектор розвитку задається не академією і не зовсім державою, а ринком, бізнесом чи чимось подібним. Орієнтація ринку праці усуває антропологічний вимір освіти, що переживає насильницьку оптимізацію по Парето: якщо 20 % зусиль дають 80 % результату, треба організувати діяльність так, щоб не витратити інші 80 % зусиль – гранично усунути гуманітарну складову, тобто у початковій школі прибрати цикли малювання та співу, з викладання літератури залишити мінімум у вигляді ідеологічного дресування з певних тем, звзити до безглузлого огляду філософію, начисто усунувши логіку, етику та естетику. Хоча академічна критика такої оптимізації давно відома, але громадське очікування як гарантованого успіху тут і тепер гранично прагматизує освіту. І що суттєво – народжує атмосферу нервової збудженості, яка доходить до маніакального психозу на всіх рівнях. Ті, хто працює у сфері освіти, відчують це на собі.

І лише таке розуміння знання, яке визнає за ним цілком автономну сферу існування, яке у понятійній сітці філософії називається істиною, породжує єдину надію: «знання ніколи не піддалося і, в результаті його природи, ніколи не буде піддане спробам замкнути його в клітину приватного, виключно суб'єктивного корисливого інтересу. Знання – явище міжіндивідуальне та міжсутнісне; це, власне, завжди зустріч, а зустріч без візаві неможлива» [3]. У контексті цього розгляду підкреслюю, що класична освіта організована так, що в ній домінує установка на знання, здобуття якого передбачає терпляче вольове служіння істині, хоча в такій установці сучасні реформатори системи освіти бачать відрив від життя і, намагаючись усунути цю розбіжність, вводять установку на компетентність, і це не просто перейменування. На жаль, більшість міркувань на цю тему мають кон'юнктурно-ситуативний характер, але потрібна антропологічна аналітика цього варіанта реформування.

Література

1. Фуллер С. Постправда: Знание как борьба за власть. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2021. 368 с.
2. Кассен Б. Эффект софистики. М.-СПб.: Московский философский фонд «Университетская книга», «Культурная инициатива», 2000. 240 с.
3. Петрушенко В.Л. Софісти і Сократ: в смертельних обіймах чистої думки. Львів: Львівська політехніка, 2001. 32 с. URL: <https://skaz.com.ua/filosofiya/1905/index.html>
4. Бердяев Н. А. Опыт эсхатологической метафизики. Творчество и объективация // Бердяев Н. А. Царство Духа и царство кесаря. М.: Республика, 1995. С. 164–288.
5. Оруэлл Джордж. 1984 // Оруэлл Джордж. «1984» и эссе разных лет. М.: Прогресс, 1989. С. 22–120.
6. Драгунский Денис. Все по-другому. Темная сторона свободы // Искусство кино. 2012. №9. URL: <https://old.kinoart.ru/archive/2012/09/vse-po-drugomu-temnaya-storona-svobody>
7. Матурана У., Варела Ф. Древо познания. М.: Прогресс-Традиция, 2001. 223 с.
8. Соловьев В. Исторические дела философии // Вопросы философии. 1988. № 8. С. 118–125.

WELLBEING TOURISM POTENTIAL IN LITHUANIA

Regina Andriukaitiene
Lithuanian Sports Universit,
Kaunas, Lithuania

The concept of wellbeing tourism

Wellbeing tourism is a relatively new concept, there are many definitions of wealth tourism, and there are also several related concepts. As a rule, the term well-being tourism can be associated

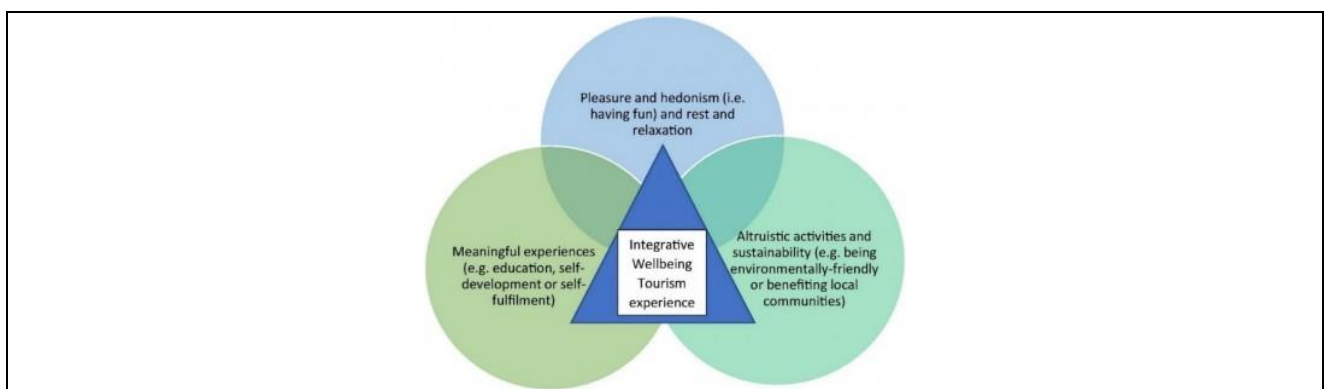
primarily with tourism, which promotes personal health. This type of tourism is often better known as wellness tourism and/or medical tourism. (Lindell, 2019). Well-being can be understood as a state of equilibrium (Dodge et al., 2012), which creates and maintains a balanced state of being (body, mind and soul). As a rule, the term "well-being tourism" is associated with tourism, which is associated with the health of a person. However, well-being tourism can really bring a state of comprehensive well-being only if it is developed and carried out in harmony with the environment and community on which it is based. Wellbeing has been a philosophical and sociological concern since the beginning of time, and research has extended over time to disciplines such as psychology, health sciences and economics to name just a few. Tourism studies has also become more focused on wellbeing in the last few decades, both from a theoretical and methodological perspective. Smith & Diekmann, (2017), states that wellbeing-enhancing tourism is based on a hedonic and eudaimonic spectrum, eudaimonic tourism activities create more long-term transformational benefits., optimum tourist wellbeing combines hedonic, altruistic and meaningful experiences, Self-development and existential authenticity form part of tourist wellbeing, destination planners need to adopt a utilitarian approach to wellbeing.

The Global Wellness Institute defines wellness tourism as “travel associated with the pursuit of maintaining or enhancing one’s personal wellbeing”, but that may not paint a complete picture. The UK-based Coastal Tourism Academy suggests that wellness tourists can be segmented into those for whom wellbeing is their primary motivation and those who simply “seek to maintain a healthy lifestyle while taking any type of trip” (Taylor, 2020).

According to Banevičius (2020) medical tourism is usually divided into health promotion (medical tourism) or wellness tourism. Health tourism is distinguished into dental tourism, nursing and care tourism, medical tourism, which consists of: diagnostics and health testing tourism, rehabilitation tourism and medical spa (sanatorium treatment) tourism. Meanwhile, wellness tourism includes areas that can be attributed to health promotion, i.e.: wellness (SPA) tourism, beauty tourism, fitness tourism, health, educational tourism and healthy eating tourism (Connell, 2013). The definition combining the need for wellness and recreation complexes in Lithuania in studija (2007) SPA and health promotion - Wellness activities – a form of leisure time spent by a person based on a healthy lifestyle principles, using tourist and recreational resources for active recreation.

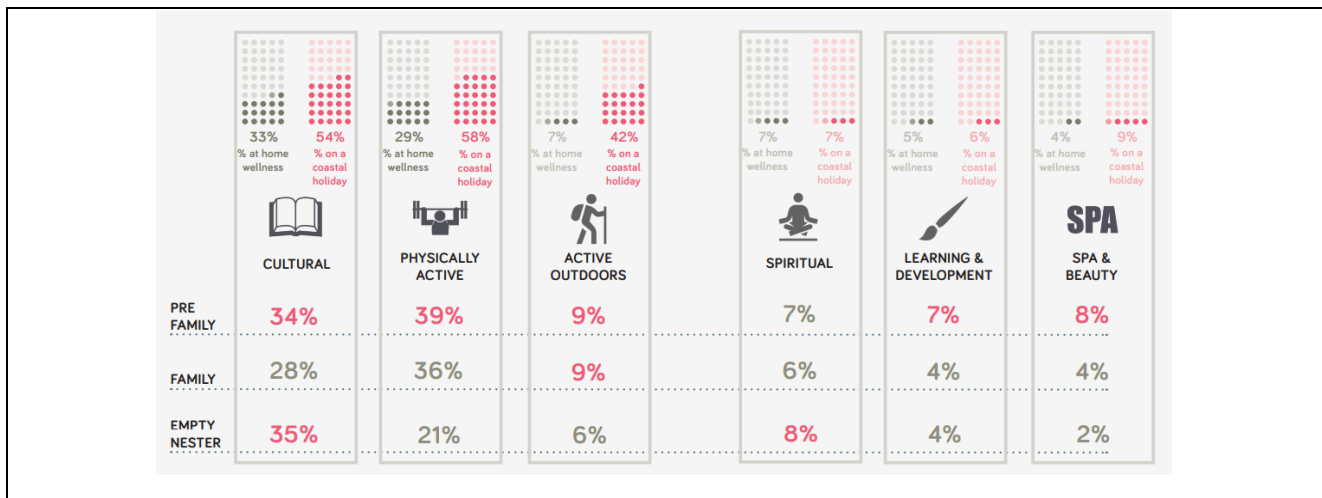
Wellbeing tourism means very different things to different people. While respondents suggested that elements of ‘slowing down’, ‘taking time’, ‘escape’, ‘nutritional balance’ and ‘self-development’ may be important considerations, the most commonly cited components were: environmental awareness/being in nature; physical wellbeing, emotional and mental wellbeing, relaxation/rejuvenation Smith and Diekmann (2017) propose a model for an optimum form of wellbeing tourism.

This incorporates elements that: a) enable consumers to experience intrinsic motivations such as pleasure, b) have a more altruistic component that benefits other people, environments or communities, and c) create a sense of meaning for participants, contributing, for example, to their self-development. They recognise, however, it is unlikely that most wellbeing tourism experiences will encapsulate all three components (1 figure).

1 figure. Model for an optimum form of wellbeing tourism (Smith and Diekmann, 2017)

The content of wellness activities can be advised on the basis of the research example provided by the National Coastas Tourism Academy. National coastas tourism academy presents The ‘6 Pillars of Wellness’ (above) illustrates the breadth of the wellness opportunity in the UK. To think of this opportunity purely in spa terms is to limit growth potential considerably. Wellness involves a broad spectrum of activities and, particularly for secondary wellness tourists, a large potential market size.

1 figure. The ‘6 Pillars of Wellness’
https://coastaltourismacademy.co.uk/uploads/Health_and_Wellness.pdf

While there remains a perception that wellness tourism only means spa breaks, it covers a much wider range of activities. Our research shows that this range can be classified as "cultural", "physical", "active outdoors", "spiritual", "learning and development" and "spa and beauty", and that people who are actively engaged in these types of activities at home are more likely to look for this activity during a break or holiday. At home, "cultural" and "physical activity" is engaged in more than other types of activities: 1 in 3 people visit at least two museums, galleries, majestic houses, a theater or an opera at least several times a year. People who regularly exercise outdoors, visit the gym, swim, hike or ride bikes are considered "physically active".

The whole notion of wellbeing, physiological and psychological, has taken on new meaning as people readjust to and try to cope with life during COVID-19. As the tourism industry in many countries is starting to move into a post-pandemic recovery phase, the near future will undoubtedly see a readjustment of what wellbeing tourism looks like,. For example, will the need to maintain social distancing mean that the more hands-on approach of many traditional ‘wellness’ products gives way to activities where keeping your distance is not only possible but intrinsic to the experience? Forest bathing, for example, takes place in settings more conducive to this new sociality, and such mindfulness practice may help people to cope with greater isolation and stress (Taylor, 2020). Sun, J.J and Yingzhi Guo, Y. (2022) indicates that Worldwide, the impact of tourism on wellbeing has aroused great attention in academic circles (Yu, Zhang, & Li, 2019), and it has drawn considerable interest in light of the global spread of COVID-19. Tourism is considered an effective way to conduct interpersonal interactions among people as well as to create trust and positive experiences and rebuild a sense of well-being. COVID-19 has, however, hampered tourism at the psychological and institutional levels.

According to the Global Wellness Institute, the global wellness economy was a \$4.5 trillion market in 2018, while in 2017 travellers made 830 million international and domestic wellness trips, representing 17 percent of all tourism expenditures.(Taylor, 2020). Life narratives as a rich and unobtrusive source for wellbeing studies. The many facets of psychosocial wellbeing in tourism substantiated to be relevant. Gains in eudaimonic wellbeing for a majority of travellers observed. Travel aspirations and restrictions relevant expressions of psychosocial wellbeing (Zins and Ponocny, 2022).

Wellbeing tourism opportunities in Lithuania

The most important conditions for the development of current well-being tourism and sustainable tourism in Lithuania are the abundance and diversity of natural and cultural resources, which allow the development of sustainable tourism products (ecotourism, ethical, responsible, "green" tourism); the predominant variety of geographical landscapes occurs in the development of water (sea and river) and rural tourism, the legal requirements of the tourism business meet international standards. There are sufficient opportunities for the development of health promotion activities in Lithuania and a suitable infrastructure.

The largest resort with the largest number of sanatoriums, health promotion institutions and the most developed infrastructure is Druskininkai, Birštonas is developing rapidly, and Palanga is more of a summer resort, which has a seasonality. In Druskininkai and Birštonas, there is a feeling of less seasonality. Lithuania is known in Europe for its balneological resorts, where natural sources of healing mineral water gush. A person is treated by the views of nature, the aromas of nature (iodized seaside air, the smells of field flowers, the fresh air of pine forests), mineral water, mud. It was only thanks to long-term traditions that sanatorium-resort treatment, a strong rehabilitation base and preventive programs were formed. Water and healing mud are now combined in the sanatorium with modern technologies. This creates great opportunities for the comprehensive treatment of various diseases and strengthening the body.

All the main resorts of Lithuania: Druskininkai, Palanga and Birštonas have excellent sanatoriums, spas and health promotion centers. Trakai resort area is more focused on spa hotels, where preventive programs, wellness, conference tourism prevail. Both those who want to be treated and those who want to get stronger, regain their working capacity and well-being come to the sanatorium or health institution preventively. The mild climate of the resorts, the pure air of the pine forests and the calm environment help to rest productively and gain physical and internal strength. Health institutions specialize and are known in Europe: movable-support apparatus; nervous system (neurological); circulatory system (cardiological); respiratory (pulmonological); traumatological-orthopedic; oncological; endocrine; gynecological; digestive system; skin diseases; kidney diseases. Lithuania is marked by sanatorium-resort treatment (health-restorative treatment), preventive programs, a variety of massages and procedures. Sanatorium treatment is based on natural and reformed factors, based on old traditions integrated into modern medicine in order to ensure or restore well-being, to help prevent health problems. The following contribute to the sanatorium treatment: movement, walks, mineral water, massage and psychotherapy. In total, there are three main aspects of sanatorium treatment – these are climatotherapy, balneotherapy and peloidotherapy. According to the Lithuanian National Association of Sanatoriums and Rehabilitation Institutions, after the pandemic, preventive programs have intensified, where people especially young come for preventive purposes. Companies come to work in a different environment, devote time to education (how to strengthen health) and at the same time get acquainted with a different type of rest combine work and procedures. Observing European trends, group camps with specializations become popular: yoga, healthy eating, weight loss, sleep disorders, wasting or burnout at work. Lithuanian health care institutions are very creative in incorporating new procedures, therefore, specialists of sanatoriums, spas and health promotion institutions actively participate and monitor the activities, fashions and trends of other European resorts. New health institutions offer new ones every year: eg. Tulip sanatorium has float therapy-weightlessness therapy, Medical SPA Eglės sanatorija spine stretching with "TESI Comfortrac DUO" machine, Cryotherapy in the cold chamber, measurement of muscle strength using "TRACKER" equipment, Gradiali sanatorium Kasina therapy, Binaural therapy, magnetotherapy with "Multimag" machine, electrostimulation with "Stima Well", SPA VILNIUS has an amber room.

Health promotion institutions seek to implement the main goal – it is important that Lithuanian society is healthier, and consumers understand the benefits of natural resources, the impact of preventive programs on health wellbeing. The World Tourism Organization (PTO) expert group predicts a growing demand for natural and local tourism, and the results of the studies carried out also reveal a change in tourist behavior, so it is necessary to take this into account in order to attract more

tourists and help the tourism sector recover faster. It is likely that one of the most important criteria when choosing a place of destination will be a small number of tourists in the area. Studies have revealed that 73% of those surveyed will give priority to rural and natural tourism (Tourism Sector Development Survey, 2022). It is likely that avoiding cities with large flows of tourists, tourists will be more likely to choose outings and various activities in nature, staying in private property, villas, apartments or small hotels instead of large hotels crowded with tourists. Due to the decrease in pollution and improved air quality due to the COVID-19 crisis, it is expected that more consumers will be interested in environmentally friendly and socially responsible travel, as well as eco-tourism. In Lithuania, there is a great potential for recreational, rural, ecological tourism, which provides an opportunity to attract tourists looking for secluded natural areas. Companies operating in the health tourism sector have the opportunity to "rethink tourism" and offer tourists innovative and attractive wellbeing promotion services.

References

1. Banevičius, Š. (2020). Rizikos veiksnių valdymas medicinos turizmo organizacijose. *Socialiniai tyrimai*, 43(2), 26–34.
2. Connell, J. (2013). Contemporary medical tourism: conceptualisation, culture and commodification. *Tourism management*, 34, p. 1–13.
3. Health & wellness tourism. National coastas tourism academy, https://coastaltourismacademy.co.uk/uploads/Health_and_Wellness.pdf
4. Lindell, L. (ed.), Dziadkiewicz, A., Sattari, S., Misiune, I., Pereira, P., Granbom, A., 2019. Wellbeing tourism and its potential in case regions of the South Baltic. Lithuania - Poland – Sweden
5. Smith, M. K., & Diekmann, A. (2017). Tourism and wellbeing. *Annals of Tourism Research*, 66, 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2017.05.006>
6. Sun, J..J and Guo, Y. (2022). Influence of tourists' well-being in the post-COVID-19 era: Moderating effect of physical distancing. *Tourism Management Perspectives*, Volume 44. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2022.101029>
7. Sveikatos turizmas Lietuvoje. Nacionalinės sanatorijų ir reabilitacijos įstaigų asociacijos informacija, <https://welovelithuania.com/sveikatos-turizmas-lietuvoje/>
8. Taylor, S. (2020). What is Wellbeing Tourism? Centre for Recreation and Tourism Research Scotland. <https://www.detourproject.eu/what-is-wellbeing-tourism/>
9. Turizmo sektoriaus plėtros tyrimas (2022). VšĮ "Keliauk Lietuvoje"
10. Zins, A.H. and Ponocny, I.(2022) On the importance of leisure travel for psychosocial wellbeing. *Annals of Tourism Research*, Volume 93, <https://doi.org/10.1016/j.annals.2022.103378>

IS AHISTORICAL PEDAGOGICAL THINKING POSSIBLE? ABOUT PRESUPPOSITIONS AND MODELS IN SCIENCE

Jacek Moroz, Paulina Wężniewska
Institute of Education University of Szczecin,
Szczecin, the Republic of Poland

I. Historical and ahistorical thinking

The evolution of the way people think about and interpret reality has led mankind in the 21st century to agree on what we can call scientific thinking, and which certainly does not belong to this category of thinking. Looking for the most general criterion that would allow to outline the demarcation line between the two, we recognized the ahistoricity and historicity of thinking as key categories for our considerations. In the paper we will focus on the ahistorical nature of thinking, the permanent property of which is rooted in what we can call magical, wishful thinking, and presupposition thinking. The magic of pedagogical thinking in this case is related to the belief in certain values (considered to be the only, right and true). Ahistoric thinking is characterized (to a greater or lesser degree) by dogmatism, which allows it to achieve relative stability. The escape from

historical thinking towards magical thinking (perhaps) is a consequence, and at the same time it is also a panacea for the problems of human existence. Ahistorical attitudes create stillness¹. At the core of ahistorical thinking are presuppositions and background beliefs, which, like "natural point of views", do not have epistemic justification (and often do not have any other justification).

II. About why we can't don't think in the model

Pedagogy (like other sciences, humanities and natural sciences without exception) is entangled in the context of theoretical considerations. This context leads to the emergence, formation and transformation of concepts, categories and entire scientific theories over time. As the historical context changes, so do scientific models. At the same time, pedagogical phenomena are changing due to their theorizing. Such a perspective - indicating awareness of the theoretical background, determining "even" understanding of the *phenomenon* (in themselves) - as a consequence of practicing science, which is sometimes difficult to accept. We claim that there are no *phenomena / objects / states of things / processes* in themselves (and if they exist, we know nothing about them). As a consequence, we put forward the thesis, that it is not possible using transtheoretical concepts in pedagogy. Concepts such as *knowledge* and *learning* can be used as an example. This - important in pedagogical discourse – concepts do not function "outside" the paradigmatic context (understood here as a specific theoretical model)².

The problem formulated in this way leads directly to pragmatic questions concerning the role of language and communication in the process of learning about the world, clearly referring to the well-known dispute concerning the "constructive nature" of language. For a researcher is important that notion of *knowledge* is (a) true, justified belief; (b) collection of information; (c) or maybe there is no such thing as knowledge simply does not exist, and "to know" is the same as reacting to the environment (according to the S – R behavioural scheme). These issues have a theoretical and practical importance because they influence not only on the models but also on an actual action. Following this lead, we must ask about the learning process – what is it? It is difficult to answer to the question – what *knowledge* is?, or assuming that *knowledge* is an undefined construct. The confirmation of the thesis formulated above requires a comparison of two ways (styles of thinking): historical and ahistorical in selected models.

COVID-19 PANDEMIC MANAGEMENT IN TOURISM: MAIN DIRECTIONS

Kvederas A.

*Lithuanian Sports University,
Kaunas, Lithuania*

Introduction

The COVID-19 pandemic that hit the world in the beginning of 2020 undoubtedly affected people's lives and the activities of many organizations in various countries around the world. In the context of the pandemic, organizations faced specific challenges, such as social contact restrictions, high environmental safety requirements, etc. Due to social distancing requirements, many organizations had to switch to remote work to a large extent (Brynjolfsson et al, 2020). The tourism sector has also been affected by the pandemic. Tourism is an umbrella industry comprising many production sectors of the country. The positive trend in the tourism industry changed in February of 2020 showing the first sign of the approaching catastrophe, which by the end of the year resulted in a decrease of 80.4% in international visits, 78.6% in tourist visits, and 82% in international travel receipts (Bregadze, 2021).

According to Montvydaitė and Labanauskaitė (2021), the TOURISM sector has been severely affected by the COVID-19 pandemic. The effects of it are noticeable at both global and regional level.

---

¹ J. Topolski, *Świat bez historii*, Poznań 1998, s. 15-25.

² H. Putnam, *Wiele twarzy realizmu i inne eseje*, Warszawa 1998; H. Putnam, *Reason, Truth and History*, Cambridge 1993.

imposed on more than 90% of the world's population are responsible for declining global GDP, job vacancies, inbound tourist (international and local).

As the world struggles with the realities of the pandemic, it is possible to rethink the tourism prospects of the coming decades (Brouder, 2020). Although the crisis situation poses challenges for the sector, it nevertheless offers opportunities to stimulate innovation, switch to new business models, look for new niches or markets, open up new places and move towards more sustainable and resilient tourism development models (EBPO, 2020). Pandemic will contribute to the development of new business models that will determine the chances of the industry's survival, making it much more sustainable (Sharma et al., 2021).

The problems related to changes in the internal environment of organizations and work organization in the context of the COVID-19 pandemic were analyzed by Bartek et al (2021) (2021), Brynjolfsson, Horton & Ozimek (2020), Thukral, V (2021). The results of the researches by these authors revealed what proportion of employees in various business organizations switched to remote work, taking measures to maintain business continuity and efficient work. The peculiarities of the management of the consequences of the COVID-19 pandemic in leisure and tourism organizations in various fields were studied by Tsai (2021), Foo (2020), Gössling, Scott & Hall (2021). Foss (2021) observed that under the influence of the COVID-19 pandemic, companies changed the nature of planning processes. Even after the pandemic, it is likely that leisure service companies will have to: work remotely; delegate more; form smaller teams; make more use of employees who have a loose relationship with the organization, such as freelancers. This encouraged more formalization, more planning and more intensive use of individual awards. Some of these changes increase efficiency while others decrease efficiency.

Regarding the scientific literature that mentions leisure organizations to combat the consequences of the Covid-19 pandemic, Reddy et al. (2022) suggest that important corporate factors in managing the consequences of a pandemic include:

- employee protection and information accuracy,
- promoting financial resources,
- income and employment support,
- strengthening of resilience;
- building positive social relationships.

It is important to manage the financial and economic consequences of the pandemic. According to Ratten (2022) small businesses have taken the following measures to manage the consequences of the pandemic:

- diversification of products and services,
- redistribution of bank loans,
- reducing operations,
- using savings to finance your activities.

Manifestation of entrepreneurship. The uncertainty caused by the outbreak of COVID-19 in modern society can affect the business model and entrepreneurial behavior of organizations.

Risk taking. Risk taking is understood as the level of risk that corporate management is willing to take, exposing primarily their own resources, with the expectation of receiving benefits as a return. There is a certain level of organizational risk tolerance that indicates the organization's ability to manage knowledge, which allows for the identification of new opportunities and encourages risky and entrepreneurial behaviors and attitudes (Stambulova, 2020).

Innovativeness. Innovation and entrepreneurship are the engines of recovery and prosperity. They can be implemented in the current crisis situation caused by COVID-19. The management of emotions and behavior arising from a crisis must be quickly controlled and directed in a positive and entrepreneurial direction. Innovation is necessary not only for competitiveness, but also in periods of economic crisis. However, innovation should not be understood only as the introduction of new products, services or processes, but also as the exploration and use of the resources available to the organization in order to obtain maximum benefits. This is important because during a crisis, risk perception may increase due to uncertain economic impacts, and it may be easier to identify and

exploit opportunities and existing resources than to invest in new organizational resources (Keshkar, 2021).

The implementation of digital communication technologies and business digitization was an important group of measures in managing the consequences of the pandemic. In this way, virtual customer communication platforms have become an alternative for sports clubs to work with their customers. Armbrrecht et al. (2021) study results show that digital platforms, such as Facebook or YouTube, have become an excellent opportunity for individuals who must adhere to isolation to exercise according to training conducted by trainers. Thus, constant social connections effectively replaced "live" interactions and protected against the negative consequences of social isolation during the pandemic (Keshkar, 2021).

Difficulties in personnel management changes. According to Thukral, V (2021), employee retention and motivation is an integral part of a recovery strategy. Studies have shown that it takes at least 3-4 months for a new employee to reach the same level of productivity as an existing employee. Also, involving team members in creating the plan will keep them engaged, motivated and feeling ownership of their roles and responsibilities. The challenge is that implementing resilient practices in business is expensive and often creates a demand for limited resources, which is compounded by the size of the company and the crisis they face.

The COVID-19 pandemic is an opportunity to change the tourism sector for more sustainable regional development, there could be a base for further research analyzing possible solutions for transformation in the tourism sector. The study could be expanded by analysing in more detail the actions of local and regional governments to mitigate the impact of the COVID-19 pandemic on the tourism sector and the economy as a whole, and to revitalise the sector and transform it for the future with a view to sustainable regional development. Faced with activity restrictions and other difficulties, the companies providing these services had to adjust their business models, change established processes of service provision, work organization, and personnel management. Proactive entrepreneurial thinking is very important when offering new services, such as distance training, to your clients. This is related to innovativeness, implementation of digital communication technologies, business digitization.

References

1. Armbrrecht, J., Lundberg, E., Pettersson, R., and Zillinger, M. (2021). Swedish Sports Clubs and Events during the COVID-19 Pandemic: Impacts and Responses. In V. Ziakas, V. Antchak, & D. Getz (Eds.), *Crisis Management and Recovery of events* (pp. 193–212). Goodfellow Publishers
2. Bartik, A. W., Cullen, Z. B., Glaeser, E. L., Luca, M. and Stanton, C. T. (2020). What Jobs are Being Done at Home During the Covid-19 Crisis? Evidence from Firm-Level Surveys. NBER Working Paper No. 27422. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research
3. Bregadze, G., (2021). Measuring the Secondary Economic Impact of Covid-19 on the Tourism Industry of Georgia. *Globalization and Business*. 12, 103–109. <https://doi.org/10.35945/gb.2021.12.014>
4. Brynjolfsson, E., Horton, J., Ozimek, A., Rock, D., Sharma, D., and Ye, H. Y. T. (2020). COVID-19 and Remote Work: An Early Look at US Data. MIT. Prieiga internete: <https://github.com/johnjosephhorton/remote-work/>.
5. Brouder, P., Teoh, S., Salazar, N. B., Mostafanezhad, M., Pung, J. M., Lapointe, D., (...) Clausen, H. B. (2020). Reflections and discussions: tourism matters in the new normal post COVID-19. *Tourism Geographies*, Vol. 22(3).
6. Foo, L. P., Chin, M. Y., Tan, K. L., Phuah, K. T. (2020). The impact of COVID-19 on tourism industry in Malaysia. *Current Issues in Tourism*, p. 1–5. Doi: <https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1777951>.
7. Gossling, S., Scott, D., Hall, M. (2020). Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 29(1), p. 1–20. Doi: <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>.

8. Foss, N. J. (2021). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Firms' Organizational Designs. *Journal of Management Studies* (John Wiley & Sons, Inc.), 58(1), 268–272
9. Keshkar, S., Dickson, G., Ahonen, A., Swart, K., Addesa, F., and Epstein, A. (2021). The Effects of Coronavirus Pandemic on the Sports Industry: An Update. *Ann Appl Sport Sci*, 9 (1): 964–982.
10. Labanauskaite, D. and Montvydaite, D. (2021). Tourism in the Face of the Covid-19 pandemic. *Towards Sustainable Regional Development. Regional Formation and Development Studies*, No. 2 (34), p.131–142.
11. Ratten, V. (2020). Coronavirus (COVID-19) and entrepreneurship: Changing life and work landscape. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 32(5), 503–516
12. Reddy, M. M., Srividya, A., Kavaya, V., Bharath, R., Srikar, M., and Kumar, D. V. (2022). Impact of COVID-19 Pandemic on MSMEs: A Study of Karimnagar District of Telangana State. *Small Enterprises Development, Management & Extension Journal (SEDME)*, 49(1), 82–106.
13. Sharma, G. D., Thomas, A., Paul, J. (2021). Reviving tourism industry post-COVID-19: A resilience-based framework, *Tourism management perspectives*, Vol. 37, p. 1–11. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100786>
14. Stambulova, N. B., Schinke, R. J., Lavallee, D., and Wylleman, P. (2020). The COVID-19 pandemic and Olympic/Paralympic athletes' developmental challenges and possibilities in times of a global crisis-transition. *Int. J. Sport Exerc. Psychol.*, 47, 652–660
15. Thukral, V (2021). COVID-19: Small and medium enterprises challenges and responses with creativity, innovation, and entrepreneurship. *Strategic Change*. 30:153–158

ФІЛОСОФІЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ІНТЕЛІГЕНТА

Кіпенський А.В., Пономарьов О.С.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Чи слід, сьогодні, у період пандемії COVID-19, що триває, і оголошеного воєнного стану вдаватися до філософських міркувань? Мабуть, слід. Світ стоїть на порозі глобальних змін. Ці зміни є невідворотними і вони несуть не лише позитив. Саме тому і саме зараз потрібно готуватися до цих змін і зробити все що потрібно, заради збільшення позитиву, заради майбутніх поколінь, заради нашої країни.

Початок третього тисячоліття ознаменувався появою термінів «Індустрія 4.0» и «4-та промислова революція». Перший термін було завезено в Україну у 2014 році з Німеччини, де це була державна ініціатива по мобілізації всіх національних ресурсів з метою прискорення технологічних змін у промисловому секторі та утримання німецького лідерства у світовій конкуренції [1].

Характерними рисами «Індустрії 4.0» є повністю автоматизовані виробництва, на яких керівництво всіма процесами здійснюється в режимі реального часу і з урахуванням мінливих зовнішніх умов, а продукція виробляється за оптимальною собівартістю. Перевагою кіберфізичних систем, які контролюється або відстежується комп'ютерними алгоритмами, є здатність об'єднуватися в одну мережу, взаємодіяти між собою в реальному часі, самоналагоджуватися і самонавчатися. Важливу роль при цьому відіграють інтернет-технології, що забезпечують комунікації між персоналом та машинами.

Широке впровадження інформаційних технологій; поєднання різних технологій, (таких як біо- та нано-) для створення продукції з високою якістю; застосування нових систем отримання, переробки та збереження енергоресурсів; штучний інтелект та нові кіберсистеми змінюють бізнес-моделі та способи управління бізнесом. Саме тому найвищі щаблі різноманітних рейтингів займають сьогодні компанії, які спеціалізуються на розробці та впровадженні програмних продуктів для обробки різноманітної економічної та управлінської інформації, безпаперового документообігу та ін.

Для того щоб визначити початок зміни бізнес-моделей завдяки новітнім технологіям почали використовувати назву «**4-та промислова революція**», до якої крім промисловості залучили сфери міської інфраструктури, освіти, охорони здоров'я, тощо. Тобто майже всі сфери діяльності людини, де тільки можуть бути використані сучасні інноваційні технології. Нічого не відбувається безпідставно. Четверта промислова революція спирається на третю, але суттєво відрізняється від неї швидкістю, масштабом і системними наслідками – технології зливаються, кордони матеріального, цифрового і біологічного світів стираються.

Як відмічає професор Клаус Шваб – швейцарський економіст, засновник і незмінний президент Всесвітнього економічного форуму в Давосі, «**4-а промислова революція**» буде найбільшою за всю історію людства трансформацією, яка призведе до зміни всіх учасників глобальної політики, всіх гравців, від приватних до державних секторів, зміниться й академічний світ, і саме суспільство [2]. Четверта промислова революція спрямована на суттєве підвищення світового рівня життя, але її зворотнім боком може стати значна фінансова та соціальна нерівність у суспільстві через те, що машини витіснятимуть з ринку праці безліч людей.

Проте маємо надію, що управління трансформацією суспільства буде відбуватися під керівництвом інтелігенції – найбільш підготовлених та досвідчених фахівців, які у своїй діяльності керуватимуться принципами соціальної рівності, захисту прав та свобод усіх громадян. Такий підхід, на наш погляд, дозволить замінити машинами працівників, за умови, що останні отримують більш безпечну та добре оплачувану роботу.

В Україні в 2018 в році була створена Національна стратегія «Індустрії 4.0», але допоки вона не прийнята урядом країни й виконується силами бізнес-спільноти, яку координує Асоціація підприємств промислової автоматизації України. І тут мова йде не лише про сучасне виробництво, покращення умов оподаткування чи залучення інвестицій, але й про культуру інновацій, розвитку та співпраці.

Складність та висока відповідальність завдань, розв'язання яких передбачається стратегією виробництва 4.0, вимагає наявності фахівців, здатних успішно розв'язувати ці завдання й досягати очікуваних результатів. Це означає необхідність організації одночасної підготовки кадрового забезпечення суспільного виробництва в системі освіти також рівня 4.0. Результатом мають стати фахівці, професійна компетентність яких гуртуватиметься на їхній здатності розробляти, вдосконалювати та плідно використовувати перспективні високі технології. А це має передбачати також формування принципово нової освітньої парадигми й цілеспрямованої підготовки високопрофесійних науково-педагогічних кадрів. Одними з її важливих завдань уявляються відповідний розвиток філософії освіти та перехід від педагогіки засвоєння знань до педагогіки розуміння й використання досягнень науково-технічного прогресу. Від знання до розуміння й практичного використання – такою уявляється цільова траєкторія освіти.

Однак сьогодні навіть цього ще не достатньо. Принципово нова технологічна основа суспільного виробництва вимагає адекватної їй організаційної та управлінської основи. Іншими словами, сучасна індустрія вимагає управління її функціонуванням та розвитком також на рівні 4.0. Задовольнити ж цю вимогу можна тільки шляхом забезпечення у складі професійної компетентності випускників вищої школи й такого структурного компонента, як їхня належна управлінська компетенція. Йдеться не тільки про оволодіння ними власне технологією управління, але про його засадничі принципи, про цільові аспекти та їхню роль у забезпеченні вирішення загальноцивілізаційних проблем та визначення шляхів і способів соціально прийняттого розвитку.

Філософія інноваційного управління, або управління 4.0, аж ніяк не обмежує його застосування безпосередньо конкретними виробничими чи соціальними системами. Для реалізації принципу пріоритетності глобальних цілей таке управління орієнтується на вирішення екологічних проблем і відновлення біологічного розмаїття. Водночас орієнтація управління на вирішення соціальних проблем передбачає подолання безробіття, бідності й голоду, забезпечення рівного доступу різних верств населення до освіти та охорони здоров'я,

а також загальну демократизацію суспільного життя. Цікаво, що прихильники й ентузіасти управління 4.0 серед власників бізнесу та топ менеджерів в економічно й технологічно розвинених країнах активно пропагують ідеї етичного підприємництва й реалізують їх на практиці.

Ще однією характерною рисою цього інноваційного управління слід вважати чітке його спрямування на гуманістичні проблеми. Йдеться про гармонізацію міжособистісних взаємовідносин, дотримання принципів толерантності, розвиток гуманістичної системи життєвих цілей і цінностей. Крім забезпечення належного рівня матеріального добробуту населення, управління 4.0 істотну увагу приділяє забезпеченню його духовності й культури. Повертаючись до взаємозв'язку освіти і управління, слід підкреслити культуротвірну сутність освіти та її спрямованість на культуру. Разом з інноваційним правлінням освіта істотною мірою сприяє формуванню гуманістичного соціокультурного простору. А це, у свою чергу, здійснює вагомий вплив на раціональний вибір та використання цілей, характеру та інструментарію управління.

Слід підкреслити, що сучасний характер інноваційної тріади «виробництво – освіта – управління» вимагає не просто високого професіоналізму всіх учасників її використання. Не менш важливим уявляється їхній творчий підхід, яких формує й розвиває у майбутніх фахівців освіта і сенс якого їй підказує виробництво, а допомагає реалізувати управління. При цьому постійне зростання освітньо-кваліфікаційного рівня працівників зумовлює потребу у високій культурі керівників як справжніх лідерів. Разом з цим таке поєднання професіоналізму, творчості й культури робить їх носіїв інтелігентами. А це піднімає на новий рівень якість виробництва в самому широкому розумінні цього поняття у всіх сферах сучасного суспільного життя.

Озброєний такими якостями керівник як справжній інтелігент та лідер не просто ефективно виконує свою професійну управлінську діяльність, але й успішно здійснює свій позитивний вплив на розвиток професіоналізму, духовності й культури своїх підлеглих, інших людей зі свого оточення. Це сприяє формуванню його заслуженого авторитету серед персоналу, розширює коло його прихильників та послідовників, зміцнює корпоративну культуру в організації, а відтак і забезпечує належну ефективність її функціонування та розвитку. Більш того, високий рівень управлінської компетенції керівника-інтелігента та її раціональне використання в процесі його професійної діяльності поліпшує стан і характер всього соціокультурного простору та збільшує загальну кількість інтелігентів як творчої інтелектуальної й висококультурної складової частини суспільства.

Виходячи з цього, керівництво та науково-педагогічний склад Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» приділяють істотну увагу розвитку управлінської компетенції і культури студентів. На успішне виконання цього завдання, яке розглядається як невід'ємний компонент їхньої освітньої та професійної підготовки, спрямовуються зусилля педагогів як в процесі аудиторних занять, так і у значному обсязі цілеспрямованої позааудиторної діяльності. У вкрай складних умовах спочатку пандемії ковіду, а потім ще й воєнного стану педагоги інституту досліджують можливості здійснення ефективного впливу на студентів при використанні онлайн-технологій для організації взаємодії між учасниками освітнього процесу.

Стосовно суто філософських аспектів управлінської компетенції інтелігента слід перш за все звернути увагу на те, що ця компетенція значною мірою визначає його буття та онтологічний статус як особистості, лідера та інтелігента. Зовнішнім же проявом цього статусу виступає характер професійної і соціальної діяльності інтелігента та його впливу на інших людей та на розвиток соціокультурного простору. Реалії сьогодення зумовлюють нагальну потребу визнати у складі онтологічного статусу інтелігента ще й таку його якість, як патріота, проявом чого постають безпосередня участь в бойових діях у складі Збройних сил України, в територіальній обороні або у волонтерському русі. Не менш важливою є й участь у науково-дослідній та проектно-конструкторській роботі для потреб оборони.

Істотними є й гносеологічні аспекти управлінської компетенції. Їхній сенс полягає у більш глибокому пізнанні інтелігентом сутності та призначення феномену управління, його філософії і психології та його можливостей у досягненні цим інтелігентом визначених ним цілей, прагнень та інтересів. Разом з тим, гносеологія управління допомагає у пізнанні психології інших людей і їх спільнот, пізнанні управлінських технологій, їх можливостей та обмежень. А за допомогою результатів цього пізнання інтелігент отримує інструментарій ефективного впливу на людей, на процеси розвитку їхньої культури і творчих здібностей. Нарешті, він пізнає самого себе завдяки управлінню собою, своєю діяльністю і поведінкою, своїми емоціями та взаємовідносинами з людьми. Адже не випадково ще Сенека свого часу стверджував, що самим сильним є той, хто вміє управляти собою.

Вкрай важливими для формування й розвитку управлінської компетенції інтелігента виступають також і аксіологічні аспекти управління. Їх аналіз дозволяє стверджувати, що висока управлінська компетентність інтелігента являє собою істотну цінність для нього самого, для людей, якими він керує, для суспільства та для самого управління. Її цінність для інтелігента зумовлена істотним розширенням професійних можливостей за рахунок оволодіння управлінськими технологіями та посиленням його духовно-культурного впливу на інших людей. Разом з цим інтелігент збагачує свій творчий потенціал, використовуючи ці технології для управління собою і своєю діяльністю й поведінкою.

Цінність управлінської компетенції інтелігента для тих людей, якими він керує, полягає у сприятливому характері використовуваних ним підходів, принципів і технологій для сприйняття та прийняття їх цими людьми. Для суспільства цінність управлінської компетенції керівника як справжнього інтелігента полягає у демократизації й гармонізації міжособистісних відносин, у посиленні духовності й культури та розширенні кола нашої національної інтелігенції.

Наведені міркування дають, на наш погляд, достатні підстави для таких висновків. По-перше, сучасному інтелігентові вкрай необхідна висока управлінська компетенція як важливий компонент його професійної і соціальної компетентності. Дійсно, вона відкриває перед ним можливості не тільки належним чином здійснювати завдання його професійної діяльності, але й ефективно впливати на своє оточення. А саме цей вплив та розвиток духовності й культури людей являє собою сенс суспільної місії інтелігента. По-друге, для адекватного використання й реалізації управлінської компетенції інтелігентові важливо оволодіти знаннями філософії та психології управління. Це дасть йому змогу логічно мислити, готувати та приймати виважені й обґрунтовані управлінські рішення у складних проблемних ситуаціях. По-третє, оволодіння інтелігентом філософією управлінської компетенції передбачає чітке розуміння ним її буттєвих, пізнавальних та ціннісних аспектів і уміле їх використання в практичній діяльності.

Література

1. Юрчак О.В. Індустрія 4.0 – що це таке та навіщо це Україні. URI: <https://appau.org.ua/publications/industriya-4-0-shho-tse-take-ta-navishho-tse-ukrayini/> (дата звернення 26.09.2022).

2. Клаус Шваб. Четверта промислова революція: як до неї готуватися. URI: <https://nubip.edu.ua/node/23076> (дата звернення 26.09.2022).

**CULTURAL HERITAGE AS A TOURISM OBJECT: TOWARDS SUSTAINABILITY AND
LEGAL ISSUES**

Prof. Dr. Dalia Perkumienė¹, Larbi Safaa²
Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Cadi Ayyad University, Marrakesh, Morocco

Introduction

Both national and international legal efforts to protect cultural heritage as a tourism object in order to achieve sustainability have recently had trouble. It should be noted that cases of destruction and looting of cultural heritage protection are of great concern. The cultural heritage protection conflicts in the former Yugoslavia, as well as in Iraq and Afghanistan, as well as Ansar Dine in Mali, are noteworthy. The scientific literature provides a definition of cultural heritage. For example, in the laws of the Republic of Lithuania, cultural heritage as a tourism object is understood in a broad sense as material, consisting of movable and immovable values, and intangible heritage – traditions, knowledge, abilities, cultural and historical landscape, which are reflected from generation to generation, human relationship with the environment.

The object of the research - cultural heritage as a tourism object cultural heritage as a tourism object.

The aim of the work objective: to analyze legal issues of cultural heritage as a tourism object.

The following methods were used in this work: document analysis, logical-analytical method, systematic analysis, comparative, and generalization methods.

Results

Today, in many countries, it is declared that the activities of creating, using, preserving and integrating "heritage" into everyday life are related to the maintenance of group identity in a global world that is losing stability and continuity, and to the problems of individual or communal memory and the transmission of social values to future generations (Glemzha, 2002). However, with the formation of the modern industrial and post-industrial society, with the strengthening of globalization, traditions began to disappear faster and only from the 20th century. In the second half, the cultural heritage was considered the totality of the cultural and natural environment (Universal Lithuanian encyclopedia, 2022).

The concept of cultural heritage is associated with centuries-old castles, mansions, city squares, natural works of nature, etc. However, it was not easy to preserve this, especially in the 20th century, when the wars that affected the world affected the public's attitude to the history, art and traditions surrounding us, so all the listed processes encouraged the states to unite and create a common protection of real cultural heritage (Smith, 2007).

According to Vrdoljak (2015), current regional and civil armed conflicts target and destroy millennia-old historical sites and, at the same time, tourist attractions. The researcher examines the concept of the cultural heritage of humanity, which is the basis of international cooperation, paying particular attention to the application of the World Heritage Convention in conflicts from Yugoslavia to Mali (Vrdoljak, 2015). When we talk about attacks on cultural objects, the 2012 attack in Timbuktu should be mentioned. At the ICC, the Al Mahdi case became the first case in which a single perpetrator was charged only with the war crime of destroying cultural heritage (Ba, Oumar, 2020).

---

¹ DALIA PERKUMIENĖ E-mail: dalia.perkumiene@vdu.lt, ORCID iD: 0000-0003-4072-3898 Vytautas Magnus University (Kaunas, Lithuania) Studentų str. 11, Akademija, Kaunas district LT-53361.

² LARBI SAFAA E-mail: safaa.larbi@gmail.com, ORCID iD: 0000-0002-1696-2445 Cadi Ayyad University (Marrakesh, Morocco)

Emberling et. al. (2018) investigated the interpretation and use of ancient Near Eastern cultural heritage. According to the researchers, current legal and other measures are at odds with more recent efforts to protect cultural heritage. These include the establishment of national antiquities laws, antiquities offices and museums, as well as international conventions that have attempted to limit the trade in looted antiquities and protect cultural heritage during wartime. The contemporary development of cultural heritage laws, government services and museums towards sustainability in the Middle East according to scientists reflects the diversity of claims and uses of cultural heritage for colonialism, collectors and nationalistic political and economic interests (Emberling et. al., 2018).

The Supreme Court of Lithuania has stated that "cultural heritage objects that can be registered as immovable cultural values<...>can be recognized as such, cultural heritage structures (buildings, their parts, engineering structures and other immovable objects) and cultural heritage areas, but not cultural territories of the heritage object; the presence of an engineering structure (or other object) in the territory of a cultural heritage object per se (by itself) does not mean that such an engineering structure is a cultural heritage object <...>. The recognition and registration of the status of an engineering structure as a cultural heritage object and its effects are regulated by special legal acts regulating the legal relations of cultural heritage protection. In contrast to the recognition of a structure as an engineering structure, when deciding on the qualification of a structure as an object of cultural heritage, it is necessary to take into account the data of the Register of Cultural Values" (Ruling of the Supreme Administrative Court of Lithuania, 2018).

The Law on the Protection of Immovable Cultural Heritage defines a cultural heritage object as single, complex or complex objects that are registered as immovable cultural assets and buildings or other immovable objects in their parts that have valuable properties (Law on the Protection of Immovable Cultural Heritage of the Republic of Lithuania, 2004).

The main role in cultural heritage law is given to universality both in terms of the rhetoric used by UNESCO and other actors, as well as in international legal acts created to protect heritage (UNESCO/Culture..., 2022).

The practice of the European Court of Human Rights on the protection of cultural values states "the protection and sustainable use of cultural heritage is important for maintaining the quality of life and maintaining the historical, cultural and artistic roots of the region and its inhabitants. These are values whose protection and promotion binds public administration institutions" (Ruling of the Supreme Administrative Court of Lithuania, 2018). Thus, in order to preserve the state cultural heritage, each state provides legal measures for the protection of cultural heritage, obliging people to act according to certain rules and norms. Therefore, in a general sense, there are various methods of heritage protection, and it all depends on the national heritage protection policy, financial possibilities, condition of the heritage object, type, etc. The most common are the following: accounting, announcement as protected, storage, when institutions authorized by law check compliance with legal norms and protection requirements, as well as knowledge, its dissemination and the extremely important process – restoration/revival of disappearing or decayed objects (Bagočius, 2011). And cultural heritage itself is understood in a broad sense as material – it consists of movable and immovable values, as well as immaterial – its essence is the traditions, knowledge and abilities passed down from generation to generation, the cultural and historical landscape, which reflects the relationship between man and the environment (Republic of Lithuania Resolution of the Seimas, 2010). Movable cultural values and immovable cultural heritage are legally regulated in Lithuania. Movable cultural values – according to their purpose and nature, they are movable material works of human activity and other movable objects that have cultural value and are included in the state accounting of movable cultural values (Law on Protection of Movable Cultural Assets of the Republic of Lithuania, 2008; Kulevicius, 2016; Shyllon, 2015). Also referred to as antiques – all immovable material works of human activity and other movable objects or their parts created 50 years ago or earlier, regardless of their cultural value. Immovable cultural heritage – "a part of cultural heritage that consists of preserved or non-preserved material cultural values built, equipped, created by past generations or emphasized by historical events, directly related to the occupied territory and

required for their use." Thus, in this work, all attention is paid to immovable cultural heritage, its regulation and administration.

The international practice of cultural heritage protection shows that in order to achieve sustainable development, economic and social well-being, and improving the quality of life, the protection of cultural heritage must be integrated into broad state social and economic programs that strategically and systematically unite broad areas of modern society's life, and this can be achieved by integrating the protection of intangible, movable and immovable cultural heritage, natural heritage and landscape into programs jointly implemented by the Government and various ministries (Law on the Protection of Immovable Cultural Heritage of the Republic of Lithuania, 2004). The Law on Protection of Immovable Cultural Heritage of the Republic of Lithuania states that the state administration in the field of protection of immovable cultural heritage is organized and responsible for it only by the Minister of Culture (Markevičienė, 2016, Loulanski, 2006).

Conclusions

1. It is important to emphasize that the demolition of a structure is an extreme measure of illegal construction, and this especially affects territories of national significance, the preservation of which for future generations is the duty of the state.

2. The recognition of a structure or area as a cultural heritage object or cultural heritage site creates obligations for the owners or managers of the structures located in it, the essential purpose of which is the protection of cultural heritage.

3. All legal regulation related to this must be evaluated precisely for this purpose – to ensure the protection of cultural heritage and valuable properties by creating proportional restrictions on the owners of objects.

4. However, it is the duty of the state to ensure that the concepts describing cultural heritage are clear and understandable, so that there are as few variations as possible, while maintaining the principle of proportionality (constraints on the interests of owners and managers proportionate to the public interest) – to preserve immovable cultural values as a public interest and to maintain the constitutional right to property.

5. The main role in cultural heritage law is given to universality both in terms of the rhetoric used by UNESCO and other actors, as well as in international legal acts created to protect heritage.

References

1. Bagočius, M., Domarkas, V., & Sinkienė, J. (2011). Peculiarities of the management of the heritage protection system of the Republic of Lithuania: the case of the Curonian Spit. *Public Policy and Administration*, 10(3), 357–372.
2. Glemzha, I.R.I. (2002). *Protection and management of immovable cultural heritage: basics of heritage protection and heritage management*. Vilnius Art Academy Publishing House.
3. Kulevicius, S. (2016). In search of the essence of cultural heritage authenticity. Scientific-practical conference. *Advanced conservation of architectural heritage: mission (im)possible*.
4. 2015 of the Supreme Court of Lithuania April 29 ruling. In civil case no. 3K-3-255-219/2015.
5. 2018 of the Supreme Court of Lithuania May 23 ruling. In civil case no. E3K-3-201-695/2018.
6. Law on Protection of Movable Cultural Property of the Republic of Lithuania // 2008, No. X-1682, Vilnius, Art. 2.
7. Law on Protection of Real Cultural Heritage of the Republic of Lithuania // 2004, No. IX-2452, Art. 2 on the 13th.
8. Markevičienė, J. (2016). *Cultural heritage in the modern world: international principles of protection in ICOMOS documents 1965-2014*. Vilnius: ICOMOS Lithuanian National Committee, 14. [Viewed 2022-04-27]. Access through internet: file:///C:/Users/Linut/Downloads/kulturos_paveldas_si_2016_1.pdf.

9. Smith, L. (2007). General Introduction, *Cultural Heritage. Critical Concepts in Media and Cultural Studies* (ed by L. Smith), London, 1, 2.
10. Universal Lithuanian encyclopedia. [Viewed on 2022-04-03]. Access via the Internet: <https://www.vle.lt/Straipsnis/kulturos-paveldas-23850>.
11. Vrdoljak, A., (2015). Challenges for International Cultural Heritage Law. 10.1002/9781118486634.ch36.
12. Ba, Oumar. (2020). Contested Meanings: Timbuktu and the prosecution of destruction of cultural heritage as war crimes. *African Studies Review*. 63. 1-20. 10.1017/asr.2020.16.
13. Emberling, Geoff & Hanson, Katharyn. (2018). Cultural Heritage across the Middle East, Ancient and Modern. 10.1002/9781118336779.ch26.
14. Shyllon, F., 2015, Cultural Heritage and Intellectual Property, *A Companion to Heritage Studies*, <https://doi.org/10.1002/9781118486634.ch4>.
15. Loulanski, T. (2006). Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach. *International Journal of Cultural Property*, 13(2), 207-233. doi:10.1017/S0940739106060085.
16. UNESCO/Culture. [Viewed on 2022-10-03]. Access via the Internet: <https://www.unesco.org/en/culture...>, (2022).

THE IMPORTANCE OF SOCIAL AND ECONOMIC INDICATORS OF PRIVATE FOREST OWNERS FOR THE OVERALL DEVELOPMENT OF FORESTRY

Marius Aleinikovas¹, Mindaugas Škëma²

Lithuanian Center for Agrarian and Forest Sciences, Forest Institute, Lithuania.

Introduction

When we are making decisions about the rational and sustainable use of forests, we face with various socio-economic factors, which are becoming more and more complex. This situation is determined by the changing needs of consumers, the increasing influence of non-state actors and the growth of private forest areas. In this context, when providing information on methods of monitoring the social and economic development of private forest owners, data must be obtained that would be not only technically reliable and economical, but also relevant and accessible to interested parties. It should be noted that forests and other wooded lands occupy 40% of the total land area of the European Union (EU). Due to the strategic importance of forests, different land use strategies are applied to meet the increasing competition between forest goods and ecosystem services (Sotirov et. al., 2015). In terms of forest management policy, it is important to note the influence of private forest owners' monitoring of social and economic development. Research analysis shows that forest owners are not always interested in forest policy goals and follow laws and established rules (Brukas and Sallnäs, 2012; Lawrence and Dandy, 2014; Steiner Davis and Fly, 2010). It should be noted that the laws of the European Union and national policies relevant to forests present inconsistent and often conflicting requirements for forest management, so decision-makers, forest owners and managers, and at the same time the forest industry face and/or express different and often competing requirements for forest use. The main problems of forest policy: increasing the amount and use of wood, preservation of forest habitats; the use of wood materials, the application of wood biomass to bioenergy, forestry and land use changes, as well as the relationship between forestry and recreation (Sotirov et al., 2013).

The object of the research - the importance of socio-economic data of private forest owners.

The aim of the work objective: to investigate the importance of socio-economic data of private forest owners for the overall development of forestry.

The following methods were used in this work: systematic analysis, document analysis, logical-analytical method, comparative, and generalization methods.

---

¹ Assoc. prof. dr., Lithuanian Center for Agrarian and Forest Sciences, Forest Institute, Lithuania.

² Dr., Lithuanian Center for Agrarian and Forest Sciences, Forest Institute, Lithuania.

Results

Policy makers and the forestry sector as a whole recognize the growing number and diversity of private forest owners in Europe. In particular, this raises concerns about how intensively private forests are managed. In view of the increasing demand for forest products, including bioenergy, the mobilization of forest resources, especially from "underutilized" private forests, is considered a priority for forest policy (Schmithüsen and Hirsch, 2010). Society's expectations from forests and their owners are also important – to maintain the provision of services other than wood, e.g. as well as increased demand for forest recreation, tourism, health and wellness support, and carbon sequestration. The need to categorize forest owners based on actual or intended management behavior has led researchers to develop typologies of Private Forest Owners (PFOs), also known as Non-Industrial Private Forest Owners (NIPF) typologies (Harrison et al., 2002).

Research shows that forest owners are primarily interested in the economic aspects of forestry (Matilainen, et. al., 2019;), with a preference for more intensive wood processing focused on forest management (Matilainen, et. al., 2019;), while others engage in ecological forest management management (Matilainen, et. al., 2019;). In addition, private forest owners and managers also emphasize recreational aspects (Matilainen, et. al., 2019).

When formulating the policy of private forests, it is necessary to know the most important information about the owners of private forests, farming and its changes in private forest estates. In Lithuania, there is enough statistical information about the number of owners, the size of the holdings, managed forest areas and tax indicators of forest holdings, but there is little socio-economic data (Pynnönen, et. Al. 2018) (social structure of forest owners, education, their goals, problems, attitude towards managed property, values, farming goals, motivations , behavior types, etc.).

Understanding the decisions and behavior of forest owners and managers is a very important task, as many scientific studies show that forest policies are not as successful as expected, despite the many policy instruments used to influence decisions and behavior. However, given the increased interest in the sustainable use and conservation of forest resources and an uncertain future, it is surprising that so little research has been conducted on the topic, particularly in terms of policy, socio-economic change and the linkages between forest management.

Conclusions

1. The conducted research provides only partial, unfocused or even missing insight into forest management policies, socio-economic, management and behavioral determinants of balanced forest supply in the EU at the landscape level now and in the future.
2. The change of owners of private forests is a continuous process: forest holdings are inherited, bought, sold, etc. Therefore, it is necessary to carry out continuous monitoring, which would show the aforementioned changes and trends in the development of private forestry.
3. Efforts to balance competing demands have long been and continue to be a source of fierce controversy and societal conflict across Europe.

References

1. Ficko, A. Private Forest Owners' Social Economic Profiles Weakly Influence Forest Management Conceptualizations. *Forests* 2019, *10*, 956. <https://doi.org/10.3390/f10110956>
2. Schmithüsen, F.; Hirsch, F. Private Forest Ownership in Europe; Geneva Timber and Forest Study Papers 26; United Nations, Economic Commission for Europe: Geneva, Switzerland, 2010; Available online: <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/timber/publications/SP-26.pdf> (accessed on 20 May 2015).
3. Steiner Davis, M.L.E.; Fly, J.M. Do You Hear What I Hear: Better Understanding How Forest Management Is Conceptualized and Practiced by Private Forest Landowners. *J. For.* 2010, *108*, 321–328. [[Google Scholar](#)].
4. Brukas, V., Sallnäs, O. (2012) Forest management plan as a policy instrument: Carrot, stick or sermon? *Land Use Policy* 29, pp 605–613.

5. Sotirov, M. M., Philippe Deuffic, I. Zivojinovic, G. Lidestav, D. Feliciano, et al.. United in diversity? Typology, objectives and socio-economic characteristics of public and private forest owners in Europe. Concepts, methods and findings in forest ownership research in Europe, 2015, pp.25-36. hal-02602234.

6. Lawrence, A., Dandy, N. (2014) Private landowners' approaches to planting and managing forests in the UK: What's the evidence? *Land Use Policy* 36, pp 351–360.

7. Steiner Davis, M. L. E., Fly, J. (2010) Do you hear what I hear: better understanding how forest management is conceptualized and practised by private forest land owners. *Journal of Forestry*, pp 321–328.

8. Sotirov, M. (2013) Understanding policy change across multiple levels of governance: the case of the European Union's biodiversity conservation policy, 1988–2012.

9. Matilainen, A.; Lähdesmäki, M. Passive or Independent? An Empirical Study of Different Reasons Behind Private Forest Owners: Passiveness in Finland. In *Proceedings of the IUFRO 3.08.00 Small-scale Forestry 2019 Conference Proceedings*, Duluth, MN, USA, 8–10 July 2019; University of Minnesota: Duluth, MN, USA, 2019; p. 42. [[Google Scholar](#)].

MAN'S EXISTENCE CRISIS IN THE DIGITAL WORLD FROM THE PERSPECTIVE OF HABERMAS'S THEORY

Dezhong Wang

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

Kharkiv, Ukraine,

Zhamusci, China

Relevance of the research. By observing man's living world and system according to the Habermas theory on the modern society operating mechanism, it found that man's existence is in serious crisis in the digital world.

Purpose and objective of the article. It analyzed the colonial relationship between the living world and system, aiming to unveil that man is in a "panoramic prison", communication is meaningless between subjects, the same as the digital learning.

Novelty. To analyze man's crisis in the era of information from the perspective of the colonial relationship between living world and system. Unveiling the digital technology did not realize man's freedom, but brought the crisis.

Key words: colonize, digital world, technology, man, living world, system.

Main parts. In 1990s Castells, M. predicted the era of information coming, and said that it would change the way of man's existing and reconstruct the people's life. Nowadays the prediction comes true, network has integrated into the life completely, and efficiently connects the working, learning, entertainment, etc. As people enjoy the convenience, it finds that digital technology introduces the new crisis of man's existing.

Habermas, J. (1987) once said. "In modern society, the "system" (refers to political and economic system to run the society), instrumental rationality as its inner logic, has invaded into the living world. Digital technology not only changed the way of communication, but the colonial relationship between system and living. Living world realized colonizing itself on the one hand, and colonized system in an opposite direction on the other hand. In the era of digital age, man has been facing the more critical crisis of existing."

The media that maintains the current social operation, need to be both abstraction and concreteness. "Only through abstraction can the system operate with a unified standard, and communication can be carried out under a common rule. Through concreteness, the media can maintain the interpersonal relationship in reality, and restrict man's specific actions in life. In modern society, technology, the same as the money and rights, has become a media" (Li, H. J., 2022). On the one hand, technology is embedded in life because of its concreteness, on the other hand, it, as a mechanism power, plays a decisive role in the way of society existence because of its abstractness.

Obviously, the economic and political system increasingly depends on digital technology. After the emergence of digital currency, such as digital trading systems and digital payments, it constructed a brand-new financial scene and economic form. Digital technology has penetrated many aspects of political activities as well, influencing citizens' participation behavior and public opinion space.

It presents the same in communication between subjects in life. Man's communication behaves more non-presence, technology acts as a medium of communication. In the digital era, various digital devices, such as laptop, mobile phones, iPad, and rest of the terminal devices, establish a virtual world, so as to shape a new way of communication among people, and between people and the world. "In the digital world, the operation form of all social ingredients has achieved digital transformation, such as digital social interaction, digital communication, digital language, etc." (Wen, X., 2020)

The result is to change the colonial way between life and system. This change is clearly reflected in both the self-colonization of the living world and the life colonized system. With the help of digital technology, intermediary communication activities between subjects realizes real-time feedback and two-way interaction. "Network has not only become a virtual interface for people to watch and listen together, but also an operating interface for people to edit together. Therefore, man could continuously upload the contents to the network based on their own life. Meanwhile, network contents flow back into man's life, becoming the objects of consumption. In this process, political and economic systems colonized the man's life." (Goulden, M., 2021)

Moreover, the demarcation line between system and life blurred. Originally private and life topics continue to flow into digital media. Thus, occupying and squeezing the space for public communication. It is manifested as "rational discourse was swallowed by the gossip of life. Rationality and scientific discourse are increasingly vulgarized and shallow. When the logic of life invades into the field originally belonging to system control, and starts to dominate the system to a certain extent, reverse colonization happened." (Sui, Y., 2018)

Although digital technology has conquered the time delay and space distance, it has brought man into a new historical stage of freedom of communication. But man, still has to face the loss of meaning, social disorder, interpersonal alienation, etc., as facing by Habermas at his time. First of all, privacy is one of the most basic security needs of man in modern society, and it is also the embodiment of individual free consciousness and independent personality. However, digitalization deconstructs the privacy space. "People are living in a virtual space surrounded with digital technology at any moment. Technology companies and governments digitize man and upload to the public network. Man seems to be thrown into a 'panoramic prison'" (Zhang, Y. R., 2020). The network constantly intrudes into private space, making it completely unprivileged.

Secondly, digital technology provides fundamental conditions for free communication. The information age is an unprecedented era of encouraging expression and advocating participation. However, communicative rationality advocated by Habermas is also facing a dilemma: the inter-subjective communication and the attribute of opinion exchanging are forgotten, and communication itself is devalued as a form, or a purpose, becoming a dependency of digital technology.

In network, communication behaves as click, forward, comment, etc., and its effectiveness is measured by the amount of play, click, post, or comment. In this situation, the number of people involved is directly related to business interests, and communication has changed its way of man existence to the profit designed by man. Once communication is degraded into an unconscious and procedure action. It would lose its value and significance. As Heidegger criticized, "the era of computing, fast and massive technology has created an era of devaluation and deprivation and vulgarization of all emotions while enabling everyone to stimulate gossip." (Shi, R. R., 2001)

In such age it arises the same question in learning. On the one hand, the network has built a dynamic learning system, and knowledge has been widely digitized and uploaded to the network. Learning could behave at any anytime, anywhere, and increasingly manifested as "fragmentation". Along with such situation, the fragmenting of learning subject, and the entertainment of learning is inevitable. Learning is in lower efficiency without concentration only depending on students' self-

control. The more serious is that the vast amount of information is confused learners, and leads them to network disorientation. It is difficult for students to do critical thinking, generating learning anxiety.

Conclusion. According to the theory of the modern society operating mechanism, the colonial relationship between the living world and the system has expressed a new way in the digital world. As digital technology invades into man's living world, man's spiritual communication is increasingly losing its depth, becoming more fragmented and shallower. Moreover, in the relationship between life and system, not only the system impacts the living world, but also the operational rules and logic of the living world begin to swollen the system space.

In such circumstance, man is in a more serious crisis of existence. Man, lives in a living space full of digital devices. In this space, surveillance is everywhere, and man is also dominated by digital logic. The way and significance of man existence are tied together with digital technology, and man becomes a kind of digitalized existence. In virtual, man's subjective communication is forgotten, and becomes meaningless. When digital learning arises, knowledge is fragmented, it not only fails to bring individual effective learning, but also brings about the disappearance of anxiety and emotion.

References

1. Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action*. Beacon Press, P.127.
2. Li, H. J. (2022). The Colonization Predicament of the Living World and the Crisis of Human Existence in the Digital Age. *Beijing Social Sciences* (05), P.P. 85–95.
3. Wen, X. (2020). The Colonization Predicament and Rationalization of the Digital Life World-From the Perspective of Habermas's Living World Theory. *Theory Monthly* (11), P.P. 27–36
4. Goulden, M. (2021). Delete the Family: Platform Families and the Colonization of the Smart Home. *Information Communication & Society*.
5. Sui, Y. (2018). The era of mass communication: the change and influence of information production mode. *China Social Sciences* (11), P.P. 114–134+204–205.
6. Zhang, Y. R. (2020). Public Enemies of the Whole Network: Cyberbullying in Digital Panorama Prison. *Modern Media* (03), P.P. 63–65.
7. Shi, R. R. (2001). Real Communication in the Virtual World: An Analysis of Network Interpersonal Communication. *Contemporary Communication* (06), P.P. 72–74.

WORKPLACE CHAPLAINCY IN THE CONTEXT OF HELPING VICTIMS OF WORKPLACE MOBBING

Mykolas Deikus
Vytautas Magnus University,
Kaunas, Lithuania

Introduction

No Christian or moral person can remain an indifferent observer of bullying or abuse of power because, like Jesus, he must reveal the truth (Arbuckle, 2004). When Christians feel committed to follow the universal principles of behaviour towards another person, this allows them to avoid injustice on the planes of both verbal and non-verbal behaviour (cf. Lk 6,31; Mt 7,12; Mt 7,1; Lk 6,27). However, the question arises whether the said negative forms of behaviour towards other persons can be understood only as moral type teachings, which were particularly emphasised by the apostle Paul while caring for the community of Saints two thousand years ago and which can be useful in developing healthy interpersonal relationships in the modern workplace. Some studies demonstrate the efficiency of workplace chaplaincy in solving conflicts taking place in the workplace (Montemaggi, 2018), but the problem of competencies of clergy and laity working as chaplains remains relevant (Wolf, Feldbauer-Durstmüller, 2022). In general, despite the growing interest in workplace mobbing and intimidation, researchers who reviewed 4-decade-long research on

workplace mobbing in the United States and Europe concluded that there were very few professionals, and especially few practitioners working in the field. Here the development of theoretical concepts is borne in mind and a lack of knowledge of mobbing and intimidation, manifesting itself by the victim's inability to name them when addressing a specialist (Yamada et al., 2018). All the more so since research investigating pastoral care for victims of workplace mobbing is particularly lacking (Vveinhardt, Deikus, 2022a; Vveinhardt, Deikus, 2022b). Therefore, this study aims to distinguish the essential features of pastoral care in the workplace, highlighting both the theological and psychological aspects of the interpersonal relationship problem being addressed. To this end, the moral assessment of the phenomenon of mobbing is first briefly discussed and then, the victims' needs for spiritual assistance are highlighted, viewing them from a psychological and theological perspective. Finally, the main features of pastoral care for victims in the workplace are distinguished.

Mobbing in the context of Christian morality

Prolonged and systematically repeated unethical verbal and non-verbal behaviour is a distinctive sign of workplace mobbing (Nielsen et al., 2015; Pheko, 2018a). For example, rumours, gossip, slander, commonly used during this process (Pheko, 2018a; Pheko, 2018b), intended to harm the person's honour and dignity (Kintonova et al., 2021; Pheko, 2018a). Possible violations in the work environment, such as for example mobbing, are also assessed using moral arguments (Etzioni, 2018). For a religious person, the framework of moral assessment is determined by the doctrine of faith, where the basis of ethical norms is God-given morality; therefore, healthy respect for God's moral values equals respect for others (Phillips et al., 2018). In addition, a religious person can find direct links between workplace mobbing and the attack experienced by Jesus (Vveinhardt, Deikus, 2022b). In general, the entire New Testament abounds in examples that particularly negatively assess, in modern terms, unethical communication: gossip (cf. 2 Kor 12,20; Rom 1,28-29; Tit 2,3; 1 Tim 5,14; 1 Pt 2,1; Jok 4,11), slander (cf. 2 Kor 12,20; Rom 1,30; 1 Tim 3,9-11; 1 Pt 3,16; Mt 5,11), lies (cf. Mt 5,11; Ef 4,25); deceit (cf. Rom 1,29; 1 Pt 2,1), scolding and quarrelling (cf. Ef 4,29; Kol 3,8; 2 Kor 12,20; Tit 3,2), etc. From a Christian standpoint, these actions are marked by the mark of sin as an offense against the person's dignity, which in Christianity, as in other Abrahamic religions, arises from a peculiar relationship with God, in whose image human beings were created. This norm applied in the work environment enables to develop stable ethical principles protecting the person's dignity, unlike neoliberal or neo-Marxist business ethics (Vveinhardt, 2022).

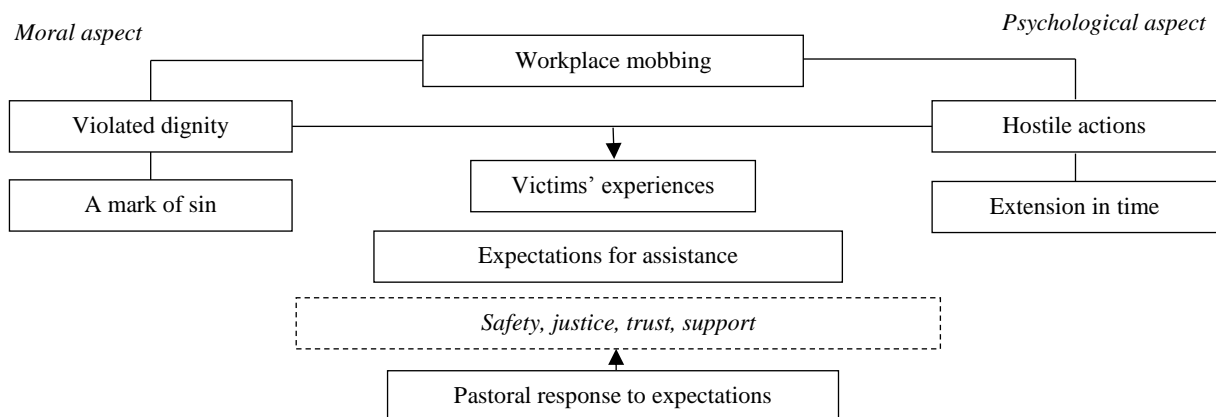
Psychological and theological perspectives on pastoral care

Although while reviewing scientific research databases a complete list of psychological and spiritual expectations experienced by victims of workplace mobbing could not be found, it is emphasized that first, the expectation to be safe, to receive fair treatment and to maintain trusting relationships is violated (Keim, McDermott, 2010). The victim wishes and hopes that the attacks will stop and life will return to normal. This expectation can also be expressed through visible actions, such as asking to stop or withdrawing, this way expecting harassers to retreat (Mulder et al., 2017; Trépanier et al., 2015). The desire for an end to harassment is accompanied by the emerging expectation to receive social support. In the latter case, the desire for support can be distinguished according to the situational distance and the method of assistance. *First*, the victim hopes that someone from his work environment will intervene and the attack will be stopped. Usually, such expectations are related to colleagues or management; that is, people who are directly or indirectly involved in the process, while equally important are expectations associated with support outside the organization, that is, support of friends, family, with whom one can talk about experiences, get advice (Keim, McDermott, 2010). For example, the authors of one of the first longitudinal studies that involved victims of mobbing noticed that if basic psychological needs were not satisfied for 12 months, the risk of burnout increased. However, fulfilled expectations of support from co-workers and of the feeling of a close connection mitigate the effects of mobbing (Trépanier et al., 2015). *Second*, the victim hopes to receive specialized assistance outside the organization too; that is, help from therapists, lawyers, various organizations (Ertürk, 2016), including counsellors from the religious community (Vveinhardt, Deikus, 2022a). The latter assistance is based on a holistic

approach to the person; therefore, religious spiritual assistance is combined with psychological methods used in talk therapy (Billings, 2000; Vveinhardt, Deikus, 2022b).

Summary and conclusions

Several essential features of pastoral care for victims of workplace mobbing, well-combining the theological and psychological aspects of the interpersonal relationship problem being addressed, can be distinguished (Figure 1).

Fig. 1. Aspects of pastoral care for victims of workplace mobbing

From the perspective of psychological research, workplace mobbing should be treated as a protracted conflict during which a group of persons uses emotional pressure methods against the victim, which violate the person's psychological and physical integrity. Assessment of the process in the aspect of Christian morality significantly supplements and extends the psychological perspective by treating the phenomenon first and foremost as a manifestation of sin and an offence against personal dignity. Since dignity is decoupled from the opinion about the person and is unchanging, and actions are strictly defined from a moral standpoint, there is no room for doubt as to the evaluation of a specific action (for example, gossip, which is often treated positively). In addition, the Christian perspective broadens the victims' understanding of expectations for assistance as a desire to free oneself from a distressing condition while waiting for the external support, since the science of psychology focuses only on the field of the emotional and physical state, from which the satisfaction of basic needs is viewed. This shows that the participation of chaplains in the process of helping victims of mobbing is significant in at least two aspects. *First*, it provides an opportunity to meet victims' religious spiritual and psychological expectations. *Second*, the involvement of chaplains in the system that ensures a healthy and safe workplace in the professional environment would enable the development of a more sustainable ethical context grounded on the principles of a Christian approach to personal dignity.

References

1. Arbuckle, G. A. (2004). *Confronting the Demon: A Gospel Response to Adult Bullying*. Collegeville: Liturgical Press.
2. Billings, A. (2000). *Pastors or Consellers? Spiritual Dimensions of Pastoral Care – Practical Theology in a multidisciplinary context*. Eds. Willows, D., Swinton, J. London: Jessica Kingsley Publishers.
3. Ertürk, A. (2016). Organizational Trust of Mobbing Victims: A Study of Turkish Teachers. *Journal of Education and Training Studies*, 4(11), 49–57.
4. Etzioni, A. (2018). Moral dialogs. *The Social Science Journal*, 55(1), 6–18. doi:10.1016/j.soscij.2018.02.010.

5. Yamada, D. C., Duffy, M., Berry, P. A. (2018). Workplace Bullying and Mobbing: Definitions, Terms, and When They Matter. *Workplace Bullying and Mobbing in the United States* [2 volumes]. Eds. Duffy, M. and Yamada, D. C.. Santa Barbara, California: Praeger Press.
6. Keim, J. J., McDermott, C. (2010). Mobbing: Workplace Violence in the Academy. *The Educational Forum*, 74(2), 167–173. doi:10.1080/00131721003608505.
7. Kintonova, A., Vasyaev, A. Shestak, V. (2021). Cyberbullying and cyber-mobbing in developing countries. *Information and Computer Security*, 29(3), 435–456. doi:10.1108/ICS-02-2020-0031.
8. Montemaggi, F. E. S. (2018). Hospitality and compassion: the work and ethics of catholic chaplains supporting seafarers. *Journal of Beliefs & Values*, 39(4), 502–515. doi:10.1080/13617672.2018.1488468.
9. Mulder, R., Bos, A., E. R., Pouwelse, M., van Dam, K. (2017). Workplace mobbing: How the victim's coping behavior influences bystander responses. *The Journal of Social Psychology* 157(1), 16–29. doi:10.1080/00224545.2016.1152213.
10. Nielsen, M. B., Tangen, T., Idsoe, T., Matthiesen, S. B., Magerøy, N. (2015). Post-traumatic stress disorder as a consequence of bullying at work and at school. A literature review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 21, 17–24, doi:10.1016/j.avb.2015.01.001.
11. Pheko, M. M. (2018a). Autoethnography and cognitive adaptation: two powerful buffers against the negative consequences of workplace bullying and academic mobbing. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 13(1), 1459134. doi:10.1080/17482631.2018.1459134.
12. Pheko, M. M. (2018b). Rumors and gossip as tools of social undermining and social dominance in workplace bullying and mobbing practices: A closer look at perceived perpetrator motives. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 28(4), 449–465. doi: 10.1080/10911359.2017.1421111.
13. Phillips, G. S., MacKusick, C., I., Whichello, R. (2018). Workplace Incivility in Nursing: A Literature Review through the Lens of Ethics and Spirituality. *Journal of Christian Nursing*, 35(1), 7–12. doi:10.1097/CNJ.0000000000000467.
14. Trépanier, S-G., Fernet, C., Austin, S. (2015). A longitudinal investigation of workplace bullying, basic need satisfaction, and employee functioning. *Journal of Occupational Health Psychology*, 20(1), 105–116. doi:10.1037/a0037726.
15. Vveinhardt, J. (2022). The Dilemma of Postmodern Business Ethics: Employee Reification in a Perspective of Preserving Human Dignity. *Frontiers in Psychology*, 13, 813255. doi:10.3389/fpsyg.2022.813255
16. Vveinhardt, J., Deikus, M. (2022a). Religious and Non-Religious Workplace Mobbing Victims: When Do People Turn to Religious Organisations? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(19), 12356. doi:10.3390/ijerph191912356.
17. Vveinhardt, J., Deikus, M. (2022b). The New Testament and Workplace Mobbing: Structuring of Victims' Experiences. *Religions*, 13(11), 1022. doi:10.3390/rel13111022.
18. Wolf, T., Feldbauer-Durstmüller, B. (2022). New insights into workplace chaplaincy. *Review of Managerial Science*. doi:10.1007/s11846-022-00553-5.

PHILOSOPHICAL REFLECTIONS ON ONLINE EDUCATION TECHNOLOGY

SunWei

*National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”,
Kharkiv, Ukraine,
Zhamusci, China*

In recent years, web-based online education technology has flourished on the back of information technology and internet technology. And while the resulting distance education and distance learning have also developed, in some ways distance learning, in practice, has reduced the complex social act of education to a process of knowledge and information transfer, blocking the

social communication attributes of education. Studying the impact of online education technology therefore helps to deepen our understanding and use of it. ^[1]

I. Background of the study

At present, online education is an inexpensive way of learning because of its low cost, the quality of the education, the freedom of time and place and the possibility of replaying the educational process. These advantages have enabled online education to rapidly gain a foothold in the education sector, especially in the context of epidemics and wars, where it is a most appropriate option. However, online education changes the relationship between the learner and the transmitter, making the learner an object of organisational control, in which a production-oriented logic of automation is implemented. This inevitably hinders the full and free development of the human being, so it is important to focus on how to make online education technology better, so that it meets people's needs for learning, but complements traditional classroom education.

II. Problems and Responses

There are many drawbacks to online education, such as the lack of realism in the interactive process of face-to-face teaching, the lack of emotional communication between learning partners, Lack of initiative and motivation, Lack of initiative and motivation mechanical indoctrination, little time for students to think and digest, etc. We can make online education more useful by improving the technology and eliminating as many of these drawbacks as possible. ^[2]

1. Improving the quality of interaction

The process of learning is not simply the transfer of information; learning requires human interaction, the clash of ideas, and great theories are always acquired in the midst of exciting and exhilarating debates. But it is difficult to achieve this kind of effective interaction in online learning, which can easily involve thousands of people at any one time. Therefore, the question of how to improve the quality of interaction is one that we should be addressing at the moment. Online education technology is essentially a commodity and it is impossible to stop and think about such issues for the sake of the students in order to pursue maximum profit and gain more users. In order for online education technology to reduce this negative impact, it is important to bring the full development of the human being into this environment for consideration, and to use the development of technology to better facilitate the learning experience and to promote human interaction. ^{[3][4]}

2. Enabling effective integration of online and offline

Online teaching is limited in terms of time spent online, which is largely constrained by factors such as the cost of teaching. The process of learning is a process that requires continuous reflection, the need to reflect, exchange ideas with others, get help and so on at all times, in order to increase students' motivation and depth of knowledge and understanding. This requires the establishment of a support technology that is always focused on human feelings and the exchange of human ideas, to ensure that the effective integration of learners' offline learning and reflection with the online teaching and learning process can be achieved. thus achieving respect for human care and the holistic development of the person. ^[5]

3. Improve students' initiative and concentration in online learning

There are many elements in the online education environment that will distract students, which is quite different from traditional classroom teaching. Online education should be based on the Internet, and there are too many things in the current Internet that can attract people's attention, which will have a greater impact on students with weak self-control. ^[6]Therefore, online education requires very high initiative of students. So, how to improve the initiative and concentration of students in the online learning process? This is not only a psychological problem, but also a technical problem. From the technical point of view, we can use online education technology to attract students' attention to knowledge, such as creating attractive teaching media resources, developing micro videos related to students' actual life, creating educational interactive products that conform to students' cognitive characteristics, which can effectively enhance students' initiative and concentration in the online learning process, and its essence is to focus on people's physical and mental development. ^[7]

4. Clarify the differences between online education and the traditional classroom

The traditional classroom where students and teachers are together in a space where ideas are active and we can focus our minds and bodies more easily because it is easier to achieve a human and social connection. ^[3] The learning environment that online education technology creates for us is often a technological simulation of the traditional classroom, which is full of technology, but the image is easy to simulate, while it is difficult to simulate those things such as emotions, feelings and atmosphere. So in order for the online teaching environment to achieve the depth of communication and thinking of teachers and students in the traditional classroom, we need to fully understand the differences between online education and the traditional classroom, bring the advantages of the traditional classroom into the online education environment, and to truly adapt to online education and understand it so that we can develop it. ^{[8][9]}

III. Summary

Online education has become an important form of learning for people at this stage, and has even replaced traditional education during the epidemic, which is why it is particularly important to reflect on online education technology. People have been learning about knowledge in a way that has been inherent for thousands of years, and now, with the impact of online education on traditional education methods, it is important to consider how we can better use and control this technology so that it can effectively facilitate our learning.

Reference

1. Zhang, Z. Zhang. (2022). Philosophical reflections on education and teaching--a review of New Essays on Philosophy of Education. Chinese Journal of Education (09), 141.
2. Li Runzhou. (2022). The technical view of educational philosophy in the age of technology. In China's electrification education (04), 79–84+92.
3. Li, Mirai & Kang, Shu-Min. (2021). The essence and value of classroom teaching in the context of educational philosophy. Teaching and Management (27), 1–4.
4. Song, Linlin. (2021). The integration of human nature and education, a "triple" view of education that returns to human nature: A review of Gilbert Childs' "Education for human beings". Contemporary Educational Science (04), 2.
5. Li Hailin. (2021). The human assumptions of education from the perspective of educational philosophy. Shanghai Education (03), 83–84.
6. Yang Chun&Feng Junkai. (2020). Discussion on online teaching strategies to stimulate students' initiative New Curriculum Research (30), 33–35
7. Nurguri. (2020). Reflections on online education from the perspective of philosophy of technology (master's thesis, Central University for Nationalities) <https://kns.cnki.net/KCMS/detail/detail.aspx?dbname=CMFD202101&filename=1021005887.nh>
8. Ren, Fengqin & Guo, Xiangchao. (2020). On the pursuit of common sense in philosophy of education. Contemporary Educational Science (12), 11–15.
9. Zhang Gangzhao & Liang Qingqing. (2020). Philosophical reflections on the education of artificial intelligence. In China's electrification education (06), 1–6+64.

АСОЦІАТИВНА КАРТИНА: ВИВЧЕННЯ МОВИ КРІЗЬ РОЗУМОВИЙ ПРОЦЕС АСОЦІАЦІЇ

Акоп'янц Н.М., Сербіненко Ю.І., Шкурченко А.Ю.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Асоціативність – одна з основних властивостей мислення людини, яка по-різному визначається в різних науках: 1) як нервовий зв'язок; 2) як форма процесу уяви; або 3) як частина семантизації (виявлення значення, сенсу) слова. Незважаючи на різницю аспектів, за якими пояснюють цей термін, можна схарактеризувати асоціативність як феномен, загалом притаманний людському мисленню. Така характеристика принаймні виходить з того, що

розумовому процесу властиве прагнення зв'язати між собою слова або складові частини слів, враховуючи їх зовнішню форму [4 с. 87]. Поєднання асоціативного й образного компонентів у семантичній структурі слова спричиняє розвиток різних типів асоціативних значень (або *конотацій*), зокрема культурно-національних, соціальних, словесно-образних [1, с. 79]. Інакше кажучи, асоціація може відтворюватися не тільки на одній суміжній області значень слів (як от: літак – птах, лампа – сонце, сніг – бавовна), але й на зовсім різних мовних рівнях (джем – варення, дерево сакури – дерево вишні, бос – керуючий).

Асоціативність проте пов'язана не лише із формою та значенням слів, а також з їх ідейним наповненням, що буде доведено способами асоціації нових слів, які ми розглянемо далі. Слід зазначити факт того, що людська думка постійно порівнює, протиставляє, асоціює [4, с. 84]. Ця теза перекликається з ученням Аристотеля, яке лежить в основах класичної асоціативної теорії. За Аристотелем, існують три типи асоціації ідей: за подібністю, суміжністю та контрастом [3, с. 46]. Це підтверджує, що асоціювання може відбуватися не тільки між близькими або спорідненими поняттями, проте й повністю протилежними. Це в свою чергу доводить факт того, що асоціативність пов'язана з різноманітними аспектами мислення людини, отже є всеохоплюючим розумовим явищем.

З боку філософії асоціативність є методом пізнавальної діяльності, процесом розвитку абстрактного мислення та уяви. З цієї позиції її доречно можна розглядати ще й як інструмент або, краще сказати, спосіб вивчення та пізнання нового на основі сформованого та доповнюваного уявлення про світ і речі в ньому. Більш того, асоціативність можна вважати за складову творчого спрямування розумового процесу. А отже в якості способу вивчення вона відноситься ще й до засобів розвитку творчості людини, її особливостей та індивідуальності її мислення. Узагальнюючи, ми відносимо асоціативність до вагомих складових формування людської уяви, а отже і до актуальних способів вивчення нових слів і мови загалом.

Вивчення слів за допомогою асоціацій дуже рідко відбувається лише на одному розумовому рівні. Часто в цьому процесі беруть участь також сенсорні системи людини: зір, слух, дотик [2]. Наприклад, усе ще популярною залишається точка зору, що музика, особливо класична, допомагає людині зосередитися, а отже і краще засвоювати нові знання. Неодноразово асоціації пов'язуються з тим, що ми бачимо чи можемо побачити. Багато людей віддають перевагу запису інформації, аніж простому запам'ятовуванню, бо побачений текст легше відтворити в пам'яті. Крім того, ми досить часто асоціюємо певний об'єкт зі словами, які найкраще характеризують його: так ми можемо, наприклад, описати знайому нам людину «в двох-трьох словах», які найбільше асоціюються з нею.

Слово – це образ, який використовується для вираження того, що ми бачимо, думаємо або відчуваємо. Отже, опанування мови починається з відчуттів [2]. Перевагу при вивченні мов, а отже і нових слів мають рухливі асоціації, тобто такі, що формуються та базуються на певних діях. Наприклад, саме за допомогою них діти найкраще вивчають окремі навички, тобто коли бачать приклади або намагаються відтворити щось самостійно.

Але існують й окремі, іноді дуже незвичайні способи вивчення слів. Так, наприклад, студенти-філологи часто асоціюють нові значення з уже відомими поняттями, або навіть певними абстрактними ідеями, іменами реальних людей чи назвами існуючих речей. Крім того, асоціативні паралелі можуть проходити як на рівні однієї мови, так і крізь дві різні мови. Це відбувається тоді, коли для вивчення слова нової мови людина асоціює його з поняттям з рідної мови. До таких незвичних способів [5] вивчення слів також можна віднести метод *фонетичної асоціації*, коли слова чи фрази іншої мови вивчаються через співзвучність зі словами/фразами рідної мови. Наприклад: *maggy* («одружуватися») – з ім'ям Марія, *cat* («кіт») – зі словом «кат». Або також метод *лексичних асоціацій*, коли асоціюється не тільки звучання, але й значення мовної одиниці; в якості прикладу можна привести слово *director* (в значенні «диригент»), для запам'ятовування якого його можна зіставити зі словом «директор» (тобто «диригент – директор оркестру»). Нарешті, найцікавішим методом з точки зору філософії є запам'ятовування за допомогою *власних спогад чи досвіду* – тобто коли значення чи переклад слова асоціюється з чимось відомим окремій людині: назвою художнього твору,

ім'ям, малюнком, або навіть знайомим жестом. Так, наприклад, можна взяти слово pond («ставок»), яке людина асоціює при вивченні з картиною Моне «Ставок з ліліями». Або слово swift («швидкий») – з фамілією письменника Свіфта.

В якості висновку ми пропонуємо розвинути тезу, що асоціативність є також індивідуальним засобом вивчення. Таким чином, звертаючись до розмежування індивідуальних типів мислення, ми розрізняємо ще й індивідуальні способи асоціації. Це позначає, що кожна окрема людина може не тільки використовувати особовий набір методів асоціації, але й формувати власні прийоми. Ми не тільки відтворюємо подібність, більш того, ми створюємо її самі [3, с. 50]. Отже, ми вбачаємо в асоціативності як засобі вивчення нової інформації об'ємну тему для подальших досліджень, однією із найцікавіших аспектів якої може бути здатність людини формувати власні асоціативні патерни. Крім цього, цей аспект головним чином торкається філософії, що вивчає, поміж іншого, особливості людського мислення. Таким чином, постає теза щодо розвиненості принципів асоціації від існуючих сформованих моделей до власних створених методів, яка відображає асоціювання як основи саморозвитку та самовдосконалення людини крізь мову.

Література:

1. Гоцинець І. Асоціативність та образність у семантичній структурі слова. Рідне слово в етнокультурному вимірі. 2013. С. 75–80.

2. Гунько С.В. Метод асоціативних символів – сучасний високоефективний метод вивчення іноземної мови на початковому етапі. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2010. №8. С. 319–329.

3. Заборна М. Порівняльні конструкції як мовні маркери асоціативності поетичного тексту Лесі Українки. Наукові записки ТНПУ. Серія : Мовознавство. Випуск II (26). 2016. С. 45–51.

4. Іваненко І.М. Поняття «асоціація», «асоціативність» у сучасній лінгвостилістиці. Термінологічний вісник. Випуск 5. 2019. С. 84–89.

5. Три дивних прийоми асоціативного запам'ятовування англійських слів [Електронний ресурс]. URL : <http://bug.org.ua/borsch/try-dyvnyh-pryjomy-asotsiatyvnoho-zapamyatovuvannya-anhlijskyh-sliv-110501> (дата звернення : 14.09.2022).

ВИКОРИСТАННЯ «НОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ» ПРИ ВИВЧЕННІ БІОСОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР

Безродний А.Г.

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, Україна*

У цих тезах ми розглянемо застосування «нової методології» щодо вивчення складних біосоціальних систем з урахуванням їхньої «прикордонної специфіки».

Застосовуючи термін «спільнота» для опису біологічних груп, ми попередньо робимо наступне застереження. Всі отримані в результаті аналізу висновки не будуть спроецьовані на людське суспільство. Яке з його особливою специфікою лежить поза межами нашого дослідження. Для того, щоб подолати можливість «термінологічного» ототожнення людської та тваринної спільноти, при описі останнього використовується термін «біоспільнота».

Під час досліджень біосоціальних структур виникають проблеми гносеологічного характеру. Даний стан справ продиктований переважанням у сучасному природознавстві «фізикалістського» підходу (підходу характерного для класичної фізики та орієнтованого на неї сучасного природознавства) з його методологією редукціонізму та уявленнями про повторюваність явищ (подій), які можуть бути пізнані за допомогою повторного аналізу.

Проблема біосоціального лежить на стику природознавства та гуманітарних наук. Його специфіка полягає в наступних аспектах: 1) гуманітарне явище (біосоціальність) не має

властивості класичного «фізикалістського» явища – повторюваності, отже, воно унікальне, і його пізнання можливе лише за допомогою пояснення; 2) унікальність гуманітарного явища призводить до необхідності запровадження суб'єктивного чинника у процес пізнання. Кожен конкретний дослідник має право на своє бачення унікального явища, яке фіксується ним в даний момент часу; 3) суб'єкт пізнання розглядає явище (біоспільноту) не «зовні», як у класичній фізиці, а «зсередини», так як суб'єкт сам є елементом соціальної системи і неминуче переносить своє світосприйняття на об'єкт, що вивчається.

У зв'язку з цим буде цікавою згадка постулату Геделя, який в одному зі своїх формулювань звучить приблизно так: «довести несуперечність певної формальної системи певної логічної потужності можна тільки в системі більшої логічної потужності». Інакше кажучи, неможливо пояснити сутність біосоціальності без залучення понятійного апарату соціальних наук про людину, так як обидві системи є системами схожого рівня складності.

Такий стан можна позначити як «ефект спостерігача», коли дослідник перебуває «всередині» системи досліджуваного процесу і починає ототожнювати свою соціальну систему з біосоціальною. Переносячи на неї «олюднені» поняття. Ігнорування прикордонної специфіки біосоціального спричиняє кризу в сучасному природознавстві, яке «обтяжене» методологією яка базується на методології природничого пізнання. Вихід із цього стану можливий у «новій гносеології». Гносеології не природничої і не гуманітарної, а в гносеології «третього шляху».

«Нову методологію» можна охарактеризувати як методологію синтезу, сутність якої ілюструється низкою таких положень: 1) повторюваність соціальних явищ - виняток, отже, їхнє пізнання відносно (неможливо «перевірити») отриманні висновки на подібних явищах бо стовідсотково подібних об'єкті просто немає); 2) перехід від пізнання на основі аналізу експериментальних даних, що повторюються, до пояснюючих гіпотез (неможливість в експерименті повторювати подібні соціальні явища); 3) «ефект спостерігача», тобто. суб'єктивізм.

Далі на слід зупинитися на ряді важливих положень для розуміння нашого підходу до проблеми біосоціальності. Розширене розуміння суб'єктивізму («ефект спостерігача») при розгляді біосоціальної проблеми дозволяє виділити три етапи його впливу на процес формування сучасного природознавства. Щоправда ми свідомо залишимо осторонь погляди мислителів раннього періоду, роботи яких надмірно насичені метафоричністю. Їх позиція продиктована скоріше панівною світоглядною доктриною і не спирається на аналіз фактичного матеріалу. Оскільки цілком обґрунтовано вважається, що початок сучасному етапу у розвитку біології (та соціобіології, як окремого розділу біології) було покладено Ч. Дарвіном, то й ми почнемо наш аналіз із часів виходу «у світ» його фундаментальної праці.

1 етап. Етап антропоморфізму, коли спільноти тварин безпосередньо ототожнювалися з людським суспільством, і, як наслідок, поняття «спільнота» та «суспільство» використовувалися для їх опису. Зазначимо, що головним на цьому етапі є наступне: 1) переведення проблеми біосоціальності із суто світоглядної до площини збору та оцінки реальних фактів; 2) відмова від апріорного заперечення соціально-організованих об'єктів у біологічному світі; 3) поширення «фільних» ідей, ідей «кохання (філії)» та «взаємодопомоги», як підстави для опису біосоціальності. Наприклад, гіпотеза А.П. Кропоткіна про взаємодопомогу як рушійну силу еволюції, замість дарвінівської – спенсеровської «боротьби всіх проти всіх»; 4) цілісне сприйняття світу, світу не диференційованого на соціальну (людську) та несоціальну (нелюдську) реальність

2 етап. Етап критичного, антропоцентричного ставлення до можливості існування суспільно-організованих структур поза людським суспільством. Головна характерна риса етапу – це постановка людини в центр світорозуміння і аксіоматичний розгляд її поза зв'язком з органічним світом, наділення людського суспільства властивостями, які принципово не виводяться з властивостей біоспільноти. Можливо, називати подібний підхід до вирішення біологічних проблем – «людино центризмом».

Скоріше їх слід розглядати як загальні підходи до проблеми соціального, які сягають своїм корінням в теоретичні побудови філософів давнини і можуть бути представлені в контексті двох основних форм світогляду: 1) виділення людини з навколишнього світу і відповідне наділення спільності людей властивостями, які принципово не виводяться з властивостей, властивих органічному світу; 2) розгляд людини та всіх феноменів, пов'язаних з нею, у нерозривній єдності з органічним світом.

Виходячи з повторюваності, унікальності соціальних явищ та «ефекту спостерігача», коли сам дослідник включений в аналогічну систему, і спираючись на думки Пуанкаре. Можна припустити, що до біосоціальних явищ застосовна гіпотеза про наявність кількох незалежних теорій, здатних пояснити цей феномен. Відмітимо, що ці гіпотези можуть бути просто «зручними» для пояснення.

Такий підхід сходить до теорії додатковості Нільса Бора. Коли наявність двох теорій не суперечить, а лише доповнює аналіз об'єкта. Звернемо Вашу увагу на той факт, що й сам Нільса Бор допускав можливість “перенесення” принципу додатковості до біологічних досліджень і пов'язував це з цілісністю та складністю об'єктів біології.

Унікальність (не повторюваність) біосоціальних явищ та наявність факту їхнього історичного розвитку ставить питання щодо співвідношення дискретного та безперервного. Становлення соціальності є безперервним, еволюційним процесом. Однак у кожний конкретний момент спостереження біосоціального явища ми фіксуємо його як дискретний, перервний стан. Дискретність найповніше характеризує структуру біоспільноти.

Крім того, біоспільнота як цілісне утворення складається з дискретних сутностей – організмів, що динамічно розвиваються у процесі онтогенезу. Відбувається постійне «накладення» статичних та дискретних сутностей, що відбувається спільно з ускладненням біосоціальних відносин між особинами у суспільстві.

Використання «нової методології» для вивчення біосоціальних об'єктів дозволить по «новому поглянути» на навколишній світ. «Нова методологія» здатна зняти протиріччя між методами, що характерні для сучасного природознавства (з його прив'язкою до методів які притаманні фізиці) та механізмами пізнання гуманітарних явищ.

КОГНІТИВНА ФУНКЦІЯ ГІПЕРБОЛИ АБО ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ФОРМА ФІЛОСОФУВАННЯ

Білецький І.П.

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, Україна*

Спочатку декілька висхідних тез:

1) Способом людського буття є фантазія. Це тривіально, оскільки неможливо вийти за межі власної свідомості, а фантазія виступає контентом свідомості. Саме фантазія дозволяє людині абстрагуватися від безпосередньої реальності, яка її оточує, подумки перемістивши себе у якесь інше місце чи час, за межі звичайних життєвих обставин.

2) Слідуючи французькому історичному філософу П'єру Адо, можна констатувати, що філософія для давніх греків була насамперед практичної дисципліною, метою якою було досягнення щастя та уникнення страждань. Кожна філософська школа пропонувала певний, філософський спосіб життя, необхідний для цього. Той, хто просто пропонував якісь ідеї і не слідував їм у своєму житті, звався не філософом, а софістом. Можемо припустити, що Платонівська академія вийшла на перше місце в давньогрецькій філософії (за кількістю збережених текстів) тому, що поставила також завдання збирання знання заради знання. Платон убачав щастя у спогляданні прекрасних і вічних ідей, а його учень Аристотель в інтелектуальних вправах. Отже звідси філософія стає не просто певною дією, способом життя, але також і знанням, чим вона власне й залишається донині.

3) Паралельно, слідуючи Барбарі Кассен, софістика, представники якої перетворюють дискурс в інтелектуальну вправу заради самої вправи, в ході якої можна припустити й довести все що завгодно, породжує феномен художньої літератури.

4) Знання може бути абстрактним, репрезентованим за допомогою абстрактних понять, та образно-конкретним, представленим за допомогою образів чи сюжетів. Аристотель розвивав перший варіант, а сам Платон значною мірою другий.

Тепер беремо політичну теорію Платону, представлену в його діалогах «Держава», «Закони», «Політик». Діалог «Держава», на відміну від більшості інших, визначається тим, що в ньому приведена вся цілісна модель філософії Платона, починаючи від питання щастя й закінчуючи посмертним існуванням. Коли читаєш цей діалог, то постійно виникає відчуття мисленевого експерименту: Платон постійно пише «уявімо», «якщо, то». Картина ідеальної держави Платона, у якій усі були б хоча б мінімально щасливими, на думку К. Поппера подає нам образ тоталітарної держави. Це дійсно так, якщо ми уявляємо буквально втілення описаного Платоном. В платонівській теорії держави все виглядає дуже послідовним і логічним, але при цьому запитання, що ж робить його державу тоталітарною й чому практичне втілення насправді нікого щасливим зробити не зможе. Відповідь полягає в тому, що Платон припускає існування трьох видів душі – раціональної, вольової та бажаної – в чистому виді, що існують люди, яким до щастя достатньо споглядати ідеї (займатися інтелектуальними вправами), для інших достатньо боротьби та перемоги, для третіх володіння відповідними матеріальними благами. Очевидно, що трьох зазначених типів душі в чистому виді не існує. Приблизно так само як існування в чистому виді homo economicus-а чи людини, яка живе суто економічними інтересами та розрахунками. Однак, це все зовсім не обов'язково уявляти буквально.

Науковий дискурс постійно використовує абстракції та ідеалізації, наприклад – ідеальний газ, вільний ринок, людина економічна, тобто поняття об'єктів, які не існують у реальності, але які в той самий момент є основою відповідних теорій. Ключові концепти Платона також можна розглядати в аналогічному ключі. Тобто, філософ чи людина з раціональною душею є просто людиною, в душі якої домінують інтелектуальні мотиви, просто переважаючи, а не заперечуючи інші. Виділення такого типу людей, так само як і двох інших, потрібно для того щоб побудувати загальну теорію. Подібно тому, як уведення концепту homo economicus-а потрібне для розбудови відповідних економічних теорій. В науці це називається ідеалізацією, але оскільки дискурс Платона навряд чи можна назвати науковим у сучасному значенні цього слова, то назвемо це гіперболізацією, тобто доведенням до певного межового рівня відповідних проявів та властивостей. Відповідно подальші висновки політичної теорії Платона. Так правителі-філософи та воїни в ідеальній державі Платона не мають власності, власність передбачається лише для представників третього прошарку. Якщо ми розглядаємо це як гіперболу, то це можна сміливо екстраполювати на сучасне демократичне суспільство, в якому передбачається, що політикум та представники силових структур мають бути виключені з бізнесу.

Платон заявляє, що демократія незмінно веде до тиранії. Відкидаючи нюанси, пов'язані із різним розумінням демократії в часи античності та сьогодні, можемо це твердження екстраполювати на проблему популізму в сучасних демократіях, якому Дж. Бреннан, прямо не заперечуючи саму ідею демократії, пропонує протиставити так звану «епістемократію», тобто владу компетентних спеціалістів. Остання є чи не прямою екстраполяцією влади філософів в ідеальній державі Платона.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що в науковому дискурсі процес іде шляхом: ідея-абстракція (чи ідеалізація) – теорія – практичні умови втілення – практичне втілення. У філософсько-художньому дискурсі Платона шлях буде: ідея – гіпербола – художня репрезентація – висновки. Спроби практичного втілення, як відомо, закінчилися для Платона досить погано – його продали в рабство.

Тепер декілька слів про те, як філософські ідеї можуть розвиватися в суто художній літературі. Для аналізу візьмемо романи такого «філософського» письменника, як Віктор

Пелевін. Можна виділити декілька циклів його романів. По-перше, це його ранні «Жизнь насекомых», «Чапаев и Пустота», «Священная книга оборотня» та деякі інші. В них ми бачимо просту екстраполяцію відповідних ідей (чи то буддійської філософії, чи китайських легенд про лилиць-перевертнів, чи навіть теорій зоології комах) на певні сторони російського життя чи радянські міфи. Власне, одне репрезентується через інше, про жодні гіперболи тут не йдеться. Далі наступний халдейсько-вампірський цикл – «Generation П», «EmpireV» та «Бетмен Аполло» - репрезентує свого роду гіперболізацію теорій медіа шляхом їх екстраполяції в сферу конспірології. В першому романі йдеться про те, що знакові події 90-х були насправді лише медіа-фейками, створеними певною організацією з певними темними силами, що стоять за їх лаштунками. В подальших розкриваються ці темні сили, це особлива цивілізація вампірів, для яких люди є чимось на кшталт худоби. Тобто тут ми спостерігаємо свого роду пародію на конспірологічні теорії, поширені в Росії 90-х та нульових років, пародію створену шляхом гіперболізації (що не просто змова, а змова вампірів). Третя серія – «iPhuck 10», «Transhumanism Inc», «KGBT + (КГБТ)» - репрезентує гіпотетичні зміни, які можуть принести комп'ютерні технології – починаючи від віртуалізації сексу і до відомого мисленевого експерименту «мозок у банці» та можливих політичних змін, породжуваних практичною реалізацією зазначеного експерименту. Пелевін бере певні моменти сучасного російського життя і гіперболізує його через образ комп'ютерних технологій майбутнього. Отже, в романах Пелевіна можна серед іншого простежити ті ментальні зміни, які відбувалися в уявленнях російської публіки протягом останніх тридцяти років, починаючи від туманної ностальгії за минулим та пошуком шляхів у майбутнє («Жизнь насекомых», «Чапаев и Пустота») до конспірологічних пошуків винного (вампірський цикл) і нарешті сучасних спотворених уявлень про геополітику сучасного світу («iPhuck 10», «Transhumanism Inc», «KGBT + (КГБТ)»).

Таким чином можна констатувати, що філософія, яку, то визнають, то не визнають наукою (трактуючи її як «творчість концептів»), може знайти нові способи дослідження та репрезентації, в тому числі за допомогою художніх прийомів. Європейська філософська традиція починається з Платона, який поєднував елементи як наукового, так і художнього дискурсів, може досягти очевидних успіхів, продовжуючи його методи.

Література:

1. The Dialogues of Plato // Translated by Benjamin Jowett. – Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney: William Bento, Publisher, Encycloepadia Britannica, Inc., 1987. – 814 p.
2. Адо П'єр. Що таке антична філософія? // З французької переклав Сергій Йосипенко // Київ: «Новий Акрополь»б 2014. – 428 с.
3. Бреннан Джейсон. Проти демократії //Пер. з англ. М.Є. Бистрицького – Київ: Дух і Літера, 2020. – 464 с.
4. Кассен барбар. Эффект софистики // Перевод с французского А. Россиуса/ Москва-Санкт-Петербург: Университетская книга, Культурная инициатива, 2000. – 238 с.
5. Романы В. Пелевина: [url:// https://nemaloknig.net/author-180/](url://https://nemaloknig.net/author-180/)

ПРО ТЛУМАЧЕННЯ ВИРАЗУ ГЕРАКЛІТА ἦθος ἀνθρώπου δαίμων («ÍTHOS ANTHRÓPO DAÍMON»)

Білогрива Д. В.

*Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
м. Одеса, Україна*

Невеличкий за обсягом, складений всього лише з трьох слів, вираз давньогрецького філософа Геракліта Ефеського (VI – V ст. до н. е.): ἦθος ἀνθρώπου δαίμων (íthos anthrópo daímon) – є досі неоднозначним у поясненні висловом. Причиною багатозначності твердження

є набуття ним чимало тлумачень, які виникли за часів прийнятого у хронологічних межах історії періоду Античності.

Основні з них, що найчастіше повторюють дослідники у науковій літературі, були надруковані німецькими вченими Германом Дільсом та Вальтером Кранцем, й є розподілені (класифіковані) за номером 119 DK (де позначка DK – зроблена по перших буквах прізвищ вчених: D – Dieltz, K – Kranz, тобто розподіл Дільса-Кранса) [8, с.188]. Надалі буде наведено сім таких уривків ранніх грецьких філософів:

Іоанн Стобей (V ст. н.е.) писав: «...*Гераклит сказав, що «личность – божество человека»* [собств. «этос человека — его дaimон»]».

Плутарх (II ст. н.е.), зазначав: «...подобно Менандру, сказавшему: «ум наш – бог наш», – и *Гераклиту, сказавшему: «личность -- божество человека»*.

Александр Афродизійський з Карії (II – III ст. н. е.) вказував: «*Этос -- божество человека*», – *сказал Гераклит, т.е. «натура»*. В самому деле, в большинстве случаев наблюдается зависимость деятельности, жизненных судеб и их развязок от естественного склада и расположения [индивида]».

Менандр (IV – III ст. до н.е.) повідомляв: «*В каждом из нас бог – наш ум*»; «*Характер – наш бог*, и он виновник того, что один преуспевает, а другой нет».

Псевдо-Епіхарму (можл. VI – V ст. до н. е.) належать слова: «*Характер (tropos) для одних людей добрый гений, для других – злой*».

Калкідій чи Халкідій (IV ст. – V ст. н. е.) припускав: «...должно быть, достаточно хороших наставников и тех *задатков* [= этос], *которые достались каждому из нас в качестве его* [личного] *божества* (numen = daimon)».

Демокрит (V – IV ст. до н.е.) відмітив: «...счастье [эвдемония – собств. «обладание добрым демоном»] не в стадах и не в золоте: *душа – обиталище божества* [счастья]». [8, с. 243–244].

Уважний читач у змозі зауважити, що в цих фрагментах текстів давніх мислителів відносно тлумачення одного й того ж самого вірчення Геракліта з Ефесу – надані зовсім різні, навіть дещо суперечливі пояснення: чи то особистість є богом людини, чи то розум, чи то характер, чи то задатки; чи то взагалі душа є вмістилищем божества. Звісно, що дане вірчення є філософським питанням, тож наче й нема чого дивуватися, що воно породило багато видів пояснень з боку різних мислителів.

Але ж чому вислів породив настільки відмінні види висвітлення (лат. interpretatio – інтерпретацій): тобто як можна одне й те саме слово пояснювати одночасно і як норов, і як розум, наприклад? Чи це є проблема перекладу чи це є проблема тлумачення?

Стосовно першого, перекладу, варто додати, що різновиди пояснення виникли серед носіїв тої ж мови, що використовував творець твердження. Відповідно, поява різних висвітлювань (лат. interpretatio – інтерпретацій) не може бути пов'язаною з проблемою перекладу висловлення, принаймні серед філософів-носіїв тої ж давньогрецької мови.

Щодо другого, тлумачення, ще давні мислителі й діячі помічали важкість сприйняття думок Геракліта. Зокрема Цицерон (II – I ст. до н.е.) писав: «*Гераклит* [...] *известен под прозвищем Темный, ибо слишком темно о природе вещей рассуждал он*» [8, с. 180].

Діоген Лаертій (II–III ст. н. е.) зазначав: «Говорят, *Еврипид дал ему* [Сократу] сочинение *Гераклита и спросил о его мнении. Тот ответил*: «Что понял – великолепно, чего не понял, думаю, тоже, а впрочем, *нужен прямо-таки делосский ныряльщик*» [8, с. 179].

Іоанн Цец (XII ст. н.е.) відмітив: «Древнему *Гераклиту* Эфесскому *было дано прозвище «Темный» за темноту его речей*». [8, с. 214].

Відповідно, висловлювання Геракліта викликали труднощі у тлумаченні ще здавна. І саме ці труднощі перекладу становлять **актуальність** для даної роботи – що **досі є викликом для сучасної філософії**, адже герменевтичне її спрямування ще не втратило значущості, особливо відносно розтлумачення давніх текстів. А тому **за мету поставлено: віднайдення відповіді відносно змісту виразу й понять, котрі в ньому використані.**

Зокрема поняття ἦθος, котре в усіх випадках розтлумачувалося по-різному. І перше, на що слід звернути увагу – це на попередні абзаци з прикладами тлумачень, де грецьке слово ἦθος при перекладі на кириличну абетку записують як «етос». Хоча знавці грецької мови помітять, що перша літера в понятті ἦθος відображає звук «і», а не «е». Крім того, у грецькій мові повним звуковим відповідником слова «етос» є ἔθος, де перша буква та звук саме «е», а не «і», як в першому випадку. Чи від видозміни першої літери змінюється зміст поняття? При поверхневому ознайомленні з предметом дослідження – наче ні. Обидва слова перекладають майже однаково: ἔθος – звичай, звичка [1, с. 459] [10, с.379] [11, с. 480]; ἦθος – навичка, ужиток, звичай, звичка [1, с. 746] [2, с.172] [11, с.766].

Проте й в іменах двох давньогрецьких божеств – Еріди та Іріди (грец. Ἐρίς та Ἴρίς. – Ἐρίς та Ἴρίς) змінюється лише одна буква. Але ж Еріда чи Еріс – є божеством чвар і розбрату, що вона влаштовує навіть серед богів, на протигагу Іріді чи Ірісу – видом діяльності якої є донесення саме волі богів [5, С. 104; 116]. Ім'я першої, Еріс, означає «сварка», а ім'я другої, Іріс, означає «радуга» [10, с.459; с.598]. Відзначимо: при зміні всього лише першої літери – повністю змінюється зміст.

Подібний приклад наведено недарма, адже в словах ἔθος й ἦθος так само змінюється лише одна буква (і так само перша). До того ж, якщо придивитися до другорядних тлумачень слова ἦθος, можна помітити ще й інші означення. Наприклад, у лексикографічній роботі з давньогрецької мови «Греко-англійський лексикон Лідделла-Скотта» слово ἦθος (íthos) перекладається як: 1) звичне місце: притулок або місця проживання тварин; 2) норів, звичка, ужиток, вихованість, звичай, порядок; 3) вдача, характер [11, с.766].

Подібне можна помітити у словнику давньогрецької мови укладача Й. Х. Дворецького, де слово ἦθος (íthos) так само лише в другому значенні перекладається як «навичка, звичка», тоді як у першому значенні це слово позначає місцезнаходження, обитель, житло, а в третьому, ἦθος – це душевний склад, норів, людська природа, характер [1, с. 746].

Якщо відхилили словники й довіритися давнім авторам, то ось у яких значеннях дане слово могло бути використано: πρῶτος τὸ ἦθος – «м'який характер» (Платон, Федр, 243с 3-4); ἐπίκλωπον ἦθος – «схильність приховувати» (Гесіод, Труди і дні, 67, 78). У Арістотеля: ἦθη – «характерні риси» дійових осіб (Поетика 6, 1450а 5-10); ἦθος – «характер» – термін риторики (Риторика I, 2, 1356 а). На основі цих прикладів, авторами статті «Мораль/Етика» (у перекл. С. Йосипенка) робиться висновок, що слово ἦθος – в одн. «звичний спосіб; схильність; характер»; з літерою η у множ. – звичне місце перебування людей і тварин (ἦθηα καὶ νομόν – «звичні місця випасу коней» («Іліада» VI, 511)) [3, с. 372 – 373].

Втім чому одне слово ἦθος (íthos) позначає душу, відмінну рису й водночас притулок чи обитель, покладаючись на попередні переклади зі словників? Чи між ними є спільне? Власне, людський норів (ἦθος) – є складовим багатьох рис особистості, його звичок та схильностей, відповідно – вмістилищем як ряду відмінних рис кожної людини, так і взагалі будь-якої риси, що робить певну особу відмінною від інших людей. Доречним тут стане відоме зауваження Цицерона «звичка – друга натура», котре, хоча й було вирваним з контексту (бо йшлося про філософів насолоди, які говорять, що люди в першу чергу прагнуть насолоди, втім звичка створює ніби другу природу [натуру], змушуючи їх, людей, робити багато чого без насолоди), проте звичка та набір звичок дійсно досить сильно відрізняє людей між собою [4, с. 232].

Тому переклади «обитель, вмістилище», «звичка, ужиток» «схильність, норів, душа» – можна об'єднати за наступним положенням: ἦθος (íthos) – це вмістилище відмінних рис: звички, схильності, особливості, притаманні певному об'єктові чи об'єктам (живим та неживим). Одним словом, **ἦθος (íthos) – це єство**. Єство – це сукупність тілесних й душевних сил та властивостей людини; її суть [6, с. 499]. Сукупність властивостей – це вмістилище загальної суми властивостей. Звідси, **єство – це вмістилище властивостей людини**.

Оскільки мова зайшла про людину, варто перейти до наступного слова у виреченні Геракліта, а саме – до слова ἀνθρώπου (anthrópou). Його сучасною грецькою мовою вживане у давальному відмінку однини, що перекладається як «человека» – укр. «людини» (бо відповідає

на питання кому?) [6, с.19]. Одначе у грецькій мові давальний відмінок має три види: справжній давальний (true/proper Dative case); орудний давальний (Instrumental Dative case); місцевий давальний (Local Dative case). Справжній давальний відмінок іменників, що позначають речі, рідко зустрічається в грецькій мові (можливо, використовується лише тоді, коли річ розглядається як агент або означає особу) [12, с.135; 136]. При цьому, у класичній грецькій мові давальний відмінок може брати на себе роль інших відмінків, наприклад родового [12, с.150 – 151] [14, С.342] [15]. З огляду на це, тепер зрозуміло, чому при перекладі уривків з робіт грецьких філософів слово ἀνθρώπου (anthrópo) наближено до родового відмінка російської мови: рос. «этос человека» – кого? – укр. людини.

Отже, маємо: «εὖθό (ἦθος) → людини (ἀνθρώπου) → δαίμον». Але що ж означає останнє невідоме – δαίμον (daimon)?

У книзі Майкла Рассела «Зв'язок між священною та профанною історією: від смерті Ісуса Навина до занепаду Ізраїльського та Юдейського королівств: (призначено для завершення творів Шакфорда та Прідо)» вказується, що *daimon* був безстороннім [фр. нейтральним, що не приєднується до жодної з сторін] генієм [духом], або *eudaimon*, добрим духом, або *kakodaimon*, злим духом [13, с.157].

У «Греко-англійський лексикон Лідделла-Скотта» для слова δαίμον пропонуються переклади: 1) бог, богиня; позначення окремих богів чи богинь; але більше божественної сили (у той час як θεός позначає особистого Бога, божество); 2) влада, що керує долею індивідів; персоніфікований як добрий чи злий геній родини чи особи; 3) це можуть бути душі людей золотого віку, що виступають як божества-покровителі; 4) загалом *духовна або напівбожественна істота нижча за богів*; особливо злий дух, демон; 5) той Добрий Геній, якого після обіду вшановували тостом; опікунський геній окремих осіб [11, с.365 – 366].

Щодо слова δαίμον (daimon) у якості напівбожественної (а не! божественної) істоти, Вальтер Буркерт зазначив: «Етимологічне значення повністю грецького слова *daimon* неможливо виявити з упевненістю. Тим не менш, ясно, що в ранніх вживаннях слова ні статус *daimon* по відношенню до богів, ні його характер не визначені, не кажучи вже про його концепцію як духа. В «Іліаді» богів, що зібралися на горі Олімп, можна назвати *daimones* (у множ.), і Афродіта веде шлях попереду Олени як *daimon*. Герой може кинутися стрімголов «як *daimon*» і все ще називатися богоподібним, *isotheos*. І навпаки, духи що вилітають із скриньки Пандори, уособлюються як «недуги», *pousoi*, але не називаються *daimones* (у множ.); смертоносні духи руйнування, *keres*, називається *theoi*, як Ерінії у Есхіла» [9, с. 180].

Словник укладання Дворянського, відносно слова δαίμον (daimon) мало чим відмінний від «Греко-англійський лексикон Лідделла-Скотта»: δαίμον – 1) бог, богиня; 2) божество (нижчого порядку); дух, геній, демон; 3) божественне призначення, рокова випадковість; 4) злий рок, нещастя; 5) душа померлого [1, с.339].

Час підсумувати. Що може бути спільного між поняттями «бог», «дух, істота нижча за богів», «божественне призначення» («влада, що керує долею»), «дух-покровитель роду», «дух померлого»? Звісно, головне: що **daimon – це є дух**. Саме тому **daimon може бути безстороннім: бо дане слово позначає духа будь-якого виду та рівня** – чи то є найвищі (Бог чи божества), чи добрі чи злі (*eudaimon* чи *kakodaimon*), й нарешті людського рівня (духи-покровителі-охоронці й самі люди, що водяться духом).

Відповідно, Гераклітове ἦθος ἀνθρώπου δαίμον (íthos anthrópo daímon) перекладається як: «εὖθό (ἦθος) → людини (ἀνθρώπου) → дух (δαίμον)».

Дану думку можна розтлумачити двояко. В одному значенні, якщо εὖθό – суть, вмістилище, то: суть, вмістилище людини дух – можна розуміти як **необхідність його наявності**. В іншому значенні: суть, вмістилище людини дух – **наявність в людині духа доброго чи злого**. Стосовно другого тлумачення, близькими за змістом є вираз філософа Епіхарма (VI – V ст. до н. е.): «*Нрав людей их добрый гений, а иногда и гений злой*» [8, с.263].

Звісно, легковажним буде твердження, що саме такий зміст Геракліт Ефеський вкладав у даний вислів, оскільки панівну роль у поясненні відіграє контекст – зміст повного тексту, до якого відносився висловлення. Питанням також лишається чи вважати тим самим

контекстом – текст листа декотрого Псевдо-Геракліта, як і лишається питання, чи можна особу Псевдо-Геракліта вважати Гераклітом з Ефесу. Але у листі Псевдо-Геракліта описано наступне: *«Кто подчинится твоим законам, Гермодор, те станут лучше, не переживай! Провидит это моя личность, которая для каждого -- его божество»* [8, с.243]. Суть цього висловлення, власне, не суперечить зокрема словам Епіхарма та раніше наведеному поясненню щодо того, вмістилищем якого саме духу є людина. А тому слова *«Провидит это моя личность, которая для каждого -- его божество»* можна спробувати розтлумачити як **«провидить це моє ество́, що в кожного – власний дух»**, де ество́ – вмістилище властивостей. Тобто, знову ж таки, **ество́ кожної людини – дух: дух здатний провидити.**

І при порівнянні різних перекладів наочним є відхилення, яке допускали ще давні автори відносно розуміння понять ἦθος (ithos) та δαίμων (daímon) у їх первинному значенні. Наочно це видно по вже знайомим уривкам:

Епіхарму (VI – V ст. до н. е.) належать слова: *«Нрав людей их добрый гений, а иногда и гений злой»*; Псевдо-Епіхарму – *«Характер (tropos) для одних людей добрый гений, для других -- злой»*.

Демокрит (V – IV ст. до н.е) відмітив: *«душа -- обиталище божества [счастья]»*.

Менандр (IV – III ст. до н.е) повідомляв: *«В каждом из нас бог -- наш ум»*; *«Характер -- наш бог, и он виновник того, что один преуспевает, а другой нет»*.

Плутарх (II ст. н.е.) зазначав: *«...подобно Менандру, сказавшему: «ум наш -- бог наш», -- и Гераклиту, сказавшему: «личность -- божество человека»*.

Александр Афродизійський з Карії (II – поч. III ст. н. е.) вказував: *«Этос -- божество человека», -- сказал Гераклит, т.е. «натура»*.

Калкідій або Халкідій (IV ст. – поч. V ст н. е) припускав: *«...должно быть, достаточно хороших наставников и тех задатков [= этос], которые достались каждому из нас в качестве его [личного] божества (numen = daímon)»*.

Іоанн Стобей (V ст. н.е) писав: *«...Гераклит сказал, что «личность -- божество человека» [собств. «этос человека -- его даймон»]*.

Власне, це порівняння і є відповіддю на питання: чому одне й те саме вірчення набуло врешті стільки значень: ἦθος – від ества-суті до особистості; а δαίμων – від просто духу до божества, духу-покровителя, та долі. Бо чим далі від першоджерела переходив вислів по століттях від Геракліта (від VI – V ст. до н. е), тим далі слово ἦθος (ithos) відходило від вихідного сенсу, так само, як і слово δαίμων (daímon).

Однак, в чому можна бути певними, то це в тому, що слова ἦθος ἀνθρώπου δαίμων (ithos anthrópo daímon) в вихідному, первинному своєму значенні слів **перекладається як «ество́ людини дух»**. А вже який цей дух, та якого виду він є в людині – це інше питання.

Література:

1. Древнегреческо-русский словарь : ок. 70000 слов : в 2 т. / сост. И. Х. Дворецкий; под ред. С. И. Соболевского. – Москва : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. Т. 1. А-Л. 1044 с.
2. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 2: Д–Копці / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1985. – 572 с.
3. Кассен Б., Крепон М., Прост Ф. Мораль. Этика / пер. С. Йосипенка; за ред. О. Сігова. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. / Пер. з фр. – Том другий. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 488 с. С. 372 – 374
4. Книга V. Цицерон. О пределах добра и зла. Парадоксы стоиков / Пер. с лат. Н. А. Федорова. Вступ. Ст. Н. Л. Гринцера. Комментар. Б.М. Никольского. (Серия «Памятники мировой культуры»). М.: Российск гос. гуманит. ун-т, 2000. 474 с. С. 197 – 242
5. Словник античної міфології/Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ, стаття А. О. Білецького; відп. ред. А. О. Білецький.— 2-е вид. К.: Наук, думка, 1989. 240 с.

6. Словник української мови: в 11 т. / ред. тому Доценко П. П., Юрчук Л. А. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2: Г–Ж. 550 с.
7. Учебник греческого языка Нового Завета / Дж. Грешем Мейчен / Пер. на рус. яз. и адапт. текста А. А. Руденко. 3-е изд., испр. и доп. М.: Рос. библ. о-во, 2012. 239 с.
8. Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / сост. и пер. Лебедев А. В. Серия «Памятники философской мысли». М.: Наука, 1989. 576 с.
9. Burkert W. Greek Religion: Archaic and Classical / translated by John Raffan. Singapoure: Blackwell Publishing; Ho Printing Singapore Pte Ltd, 2012. 493 p. [IX p.].
10. Etymological dictionary of Greek: in 2 vol. / by Robert Beekes; with the assistance of Lucien van Beek. *Leiden Indo-European etymological dictionary series by Alexander Lubotsky*; v. 10/1-2. Leiden, Boston: Brill, 2010. Vol. 1. 1808 p. [XLVIII p.].
11. Liddell H. G., Scott R. A Greek-English Lexicon / rev. and aug. by Sir H. S. Jones. with the ass. of. R. McKenzie. Oxford: Clarendon Press, 1940. Vol. I: α— κώψ. 1023 p. [XII p.].
12. Monro D. B. A Grammar of the Homeric Dialect. Second edition, revised and enlarged; dedicated to the memory of the rev. James Riddell. Oxford: Clarendon Press, 1891. 436 p. [XXIV p.; + 8 p.]
13. Russell. M. A Connection of Sacred and Profane History from the death of Joshua to the decline of the kingdoms of Israel and Judah: in two volumes. Vol. I. with notes and analyses by James Talboys Wheeler. London: William Tegg, 1865. 469 p. [XLI p.]
14. Smyth H. W. A Greek Grammar for Colleges. New York, Boston, Cincinnati, Atlanta, Chicago: American Book Company, 1920. 784 p. [XVI p.]
15. The Five Cases in the Greek Language. *GreekBoston.com*: веб-сайт. URL: <https://www.greekboston.com/learn-speak/five-cases/> (дата звернення: 17.10.2022)

ТРАВМА ВІЙНОЮ ТА ЗМІНА ДУХОВНИХ СЕНСІВ ЛЮДИНИ

Бугеря М.О.

*Черкаський державний технологічний університет,
м. Черкаси, Україна*

Воєнні дії, спричинені широкомасштабною збройною агресією росії проти України, стали однією з найбільш травматичних подій історії ХХ–початку ХХІ ст. і вже багатьма країнами названі геноцидом проти українського народу. Всі без винятку українці знаходяться в експозиції до травми війною. Українське суспільство стратифіковане на тих, хто знаходиться у зоні бойових дій, військовослужбовців, жителів окупованих міст, жителів міст і містечок, підданих нищівному бомбардуванню і руйнаціям, тих, хто втратили близьких, скалічених, біженців за межі країни, евакуйованих, жителів «тилових» областей, тих, хто втратив домівки, дітей війни. Замість культурних кордонів регіонів з'являється нова градація: фронтова, прифронтова, окупована територія, відносно мирні області.

У психічному житті (за Фройдом) серед широкого спектру емоцій та психологічних станів переважають негативні: страх за своє життя і життя близьких, заціпеніння, безпорадність, ступор, ураження цінностей, самотність, віктимність, відчуття дефіциту, нестачі ресурсів, безсилля, спустошення, фаталізм, агресія, втрата довіри, прихильності, страхи невизначеності, невідомості, нервова реакція на голосні і різкі звуки, душевна напруга, ностальгія за мирними днями і нереалізованими планами, тривога, відчуття скінченності життя, провини, ненависть, ресентимент, переосмислення цінності життя, «маленьких радощів», потрібності людям, суспільству, безпеки, комфорту, особистого простору. Життя багатьох людей торкнулися: відсутність/зміна режиму дня, незадоволення фізіологічних потреб (якісного сну, вчасного харчування, комфортної температури), втрата/набирання ваги, зміни харчової поведінки, деформації внутрішнього часу (день здається довшим, ніж тиждень), ритуали (зібрати «тривожний чемодан», перекрити газ, набрати води, поповнити запаси продуктів, ліків, заряджання пристроїв), вивчення інструкцій, пам'яток із швидкого

реагування, зацикленість на новинах, синдром фантомних сирен. Загострюється відчуття «дому», «рідних стін», «рідної землі».

Воєнні дії призвели до змін на рівні суспільної свідомості, колективних цінностей та сенсів. На лінгвістичному рівні це позначається фразами: «ми вже ніколи не будемо такими, як були», «життя поділилося на «до» і «після», «ми маємо більше, ніж думаємо, що маємо».

Запал, єднання, нетерпимість до ворога, бойовий дух та воля до перемоги, надія, що виникли у перші дні війни, змінилися рядом патернів поведінки людей та суспільних процесів. Серед останніх можна назвати загострення національних питань, зокрема мови, релігії, національної ідентичності. Нація ґрунтується на цінностях (смыслах). Таким принципом стала свобода. Війна акцентує колективне виживання, згуртованість, потребу допомагати і бути корисним тим, хто поруч, високоморальну поведінку, приклади самопожертви та добротності (готовність захищати Вітчизну, волонтерство, грошові пожертви на допомогу армії, допомога вимушено переміщеним громадянам, порятунок домашніх тварин під час евакуації). Агресивна політика, воєнні злочини росії призвели до нового ставлення до насильства, бо опір передбачає насилля, готовність (внутрішню) воювати.

Повернення, якщо не всієї держави, то певних регіонів, до мирного характеру життя передбачає пошук сенсів у економічно-матеріальній відбудові, духовному відродженні, піднесенні над стражданням та культурній реапропріації. Після Другої світової війни багато людей вважали, що життя не має сенсу, тому що переживали шок, страх і зневіру через антигуманні наслідки війни і масове насилля, «банальності зла» за Ханною Арендт. Згідно з школою логотерапії прагнення знайти сенс життя є основною мотиваційною силою людини. Ключовим в теорії Віктора Франкла є подолання страждання через знаходження сенсів. Виходячи з власного досвіду виживання у концентраційному таборі, Франкл залишається переконаним, що кожне життя має призначення. Автобіографічна книга психотерапевта зосереджується на любові, надії, відповідальності, внутрішній свободі та красі, яку можна знайти у природі та мистецтві, як засобах, які допомагають витримати й подолати випробування долі. Франкл формулює це переконання як основу «трагічного оптимізму» або «оптимізму перед обличчям трагедії» [1, с. 144–145].

Сформульоване вченим поняття «екзистенційного вакууму» визначає стан апатії, бездіяльності, втрати і не охоплює стани вибору, осмислення чи протесту, які зачіпають емоції людини під час травматичних подій. Стан «вакууму» скоріше може бути перехідним, кризовим, а не системотворчим. Натомість стан вибору і втілення його результату формує екзистенційні сенси людського буття. Навіть у стані «бігти-залишитися» людина опиняється перед вибором, який визначає її сенси. Вибір скеровується інтенцією майбутнього. Однак візуалізація майбутнього можлива лише на основі пережитого досвіду, тобто на основі минулого.

За З. Фройдом сенс життя людини – прагнути щастя. У цьому прагненні є дві сторони: не відчувати болю і нещастя, переживати сильні відчуття задоволення. Страждання загрожує нам з боку нашого тіла, від зовнішнього світу і з боку стосунків з іншими людьми. Останнє, на переконання вченого, болісніше за всі інші [2, с. 27-28]. Звідси найбільш необхідним під час війни залишається подбати про себе та близьких, відчуття довіри, значимі відносини, цінності спокою, захищеності, безпеки, проживання втрати (загибелі) рідних.

Війна стала інструментом критичної саморефлексії. Важливими є інтроспекція (самоспостереження) та проговорювання травми як метод подолання, що має трансформуватися у системну саморефлексію нації, залучення всіх сфер культури, «символічних форм» за Ернстом Кассіером, тобто мови, міфу, релігії, мистецтва, науки, до трансформації пам'яті про травми від нарративу до гранднарративу. Системотворчими можуть стати ті сенси, які панують на рівні суспільства, закріплюються на «тканині» культури. Апелювання до безцінного досвіду колективного виживання дає досвід для розвитку, «оптимізму перед обличчям трагедії» за Віктором Франклом.

Література

1. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог в концтаборі. Пер. з англ. О. Замойська. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 160 с.
2. Фройд З. Невпокій в культурі. Пер. з нім. : Ю. Прохасько. Львів : Видавництво Апріорі, 2021. 120 с.

THE CULTURE OF INDIVIDUALISM OF THE EDUCATIONAL SPACE

Vasylieva L., Shyroka S.

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Kharkiv, Ukraine.*

New open forms of educational communication intensively using advanced public techniques and technologies create the so-called culture of public individualism of the educational space, simultaneously establishing new representative laws in the educational process of universities. Different communicative models of the educational process of the past era, formed by the domestic policy of the state and a particular political regime, had peculiar public-communicative features that significantly influenced the value system, life positions and priorities of the nation, state and individual. In result of socio-philosophical analysis of the existing experience of many researchers of socio-political phenomena such as P. Lazarsfeld (1999), D. Bell (1999), M. Castells (2000) and comprehending of American and European experience, S. Lipset (2016) laid the groundwork for some new theories of modernization, peculiar autonomous, constituted norms and values not only in a separate political system, but also in the socio-cultural, in particular educational space of modern technogenic society.

In Soviet society, educational activities were reduced to the centralized manipulation of mass behavior and consciousness of people. At the same time, the state used an active form of public-law method of protecting its citizens on their own initiative, despite the will of the person himself. The educational activity here was boiled down to the role of even not the spectator, but also to the clerk, who was supposed to perform the duties of ritual encouragement. Within the Soviet system of education, as an ideological environment, there was no sphere of open public action, and the man of science and education was replaced by a man "mobilized", "called". The disintegration of this closed system has separated everyday life from official life, when the pluralism of opinions of researchers and scholars appears on the public stage, and the openness of the structure of the educational process is sharply expanding. At the same time, such a disintegration of the mechanisms of centralized educational mobilization has not yet fully led to real pluralism in educational activities, as the problem of scientific alienation remains. Alienation may manifest itself in the form of a kind of scientific and educational segmentation, which, in our opinion, will not be able to provide full information and educational competition without bringing to the public stage all Ukrainian scientific intelligence, which can become a popular basis for constructing a new information and educational reality in the position of the democratic ideal. Here the main actor should not be a conformed, obedient and humble person, a "mass personality", but a person of community, a person of true publicity and a person of demanded scientific openness. If we consider the entire European public and educational space, which today seeks to conditions of technogenic singularity, then there is a tendency to acquire new open models of socio-educational practices that significantly change not only the criteria of social identification of the younger generation, but also actualize the search for compromise between conformist plurality and identical integrity. The competition between the political systems of capitalism and socialism can be compared to the functioning of an open and closed system of public communication. So, the first is characterized by flexibility, functionality, quick adaptation to changes and changing conditions. The second is characterized by immobility, constancy, inflexibility, mass character and absolute non-adaptability to the innovations of the technogenic space. Here there is monolithic architectonics of the relationship between the state apparatus as the center of planning and management of social institutions and the person himself, as an absolute value. At the same time, in

the second system, one of the significant advantages can be called the system of preparatory schools, the system for selecting future students, the practice of linking education and production, and almost complete employment in the studied specialty. Such an educational system has always reflected the context of the tasks of the planned economy of the country's political system. In practice, this often boiled down to planned indicators due to the state's strategic objectives, where programs, scientific methodologies, models of educational processes descended from the top, according to the vertical model of public administration. Information and public interactions as the basis of educational discourse must become universal, become rapid response area, a resource of human responsibility, where ideology will not become the primary content of everyday reality of each individual "I" before the Other. The concept of communicative competence of a modern young person in the modern educational process acquires special significance. Undoubtedly, a modern young person must have complex communication skills of social adaptation. Here, traditional moral principles and values are important, which do not acquire an artificial, hidden character, but form the truth, tolerance for the "Other" and the significance of true knowledge. Such interaction, with the involvement into the educational environment of new communicative skills - a requirement of modern technogenic civilization. Such communicative competencies should become a universal form of non-aggressive, productive, true communication and educational process that can solve urgent problems not only of the individual but also of the entire human-made civilization that strives to survive. In our opinion, today, when information and communication can act as effective activators of the values and moral principles of educational culture, such communicative competencies are necessary for the rapid formation of a specific youth culture. At the same time, nowadays, IT dependence should focus on the "human-forming plane" of society, which models human identity and becomes an intersubjective space of social interaction (where the subject sees himself in the Other or finds the Other in himself). And it is the development of science and education that determines the periodic modification and improvement of the entire system of social communication, which forms the value priorities of the new generations.

References

1. Abraham, S. & Mir, B. & Suhara, H. & Mohamed, F. & Sato, M. (2019). Structural equation modeling and confirmatory factor analysis of social media use and education // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. V.16/32. DOI: [10.1186/s41239-019-0157-y](https://doi.org/10.1186/s41239-019-0157-y)
2. Bell, D. (2004). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Academia, 944 p.
3. Castells, M. (2000). *Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura* [Information age: economics, society and culture]. M. : HSE, 608 p.
4. Lazarsfeld, P. (1999). *Massovaja kommunikacija, massovye vkusy i organizovannoe social'noe dejstvie. Massovaja kommunikacija v sovremennom mire: metodologija analiza i praktika issledovanij* [Mass communication, mass tastes and organized social action. Mass communication in the modern world: analysis methodology and research practice] / M. Nazarov. M. : Editorial URSS, 240 p.
5. Lipset, M. (2016). *Politicheskii chelovek: sotcialnye osnovaniia politiki* / per. s angl. E. G. Gendelia, V. P. Gaidamaka, A. V. Mateshuk. M. : Mysl. 612 p.
6. Vasylieva, L. (2021). Education of Moaerd Communication Strategies // *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala (LUMEN)*, Vol.13 (2).2021. Pp. 382–400. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/13.2/427>.

СЛОВО «АРХОНТ» У ТЕКСТІ «DE LA GRAMMATOLOGY» Ж. ДЕРРИДА

Гайдамачук О.В.

*“2022 Fellow of PRISMA UKRAÏNA at the Forum Transregionale Studien”,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Філософський текст «De la grammatologie» Ж. Деррида присвятив проекту науки, якої як не було у 1967 році, так і дотепер не існує, і навіть сам проект якої так і залишився не завершеним [6, с. 431]. У цьому «надзвичайно амбітному» [2, с. 41] тексті двічі зустрічається слово «архонт»: у контексті міркувань про нову ситуацію 1) *мовлення* і 2) *психоаналізу* в горизонті письма. Підкреслена пильність до маргіналій як вияв відцентрової налаштованості граматики дозволяє припустити виняткову значущість слова «архонт» у тексті одного з найвпливовіших філософів ХХ століття.

Якщо стосовно мовлення / parole анонсується таке майбутнє, коли усне мовлення «не буде більше архонтом / ne sera plus l'archonte» [Derrida 18], то щодо психоаналізу (через умовний спосіб *навіть якби... навіть якби*) моделюється альтернатива: «його загальність мала б архонтичний сенс¹ / sa generalite aurait un sens archontique²» [4, с. 132]. Але в російськомовному перекладі в обох випадках читається «командна роль» [1, с. 122 і 224³]. А в англomовному перекладі «архонт» читається тільки в першому випадку: «it will no longer be the archon» [5, с. 9]. Щодо психоаналізу транслюється умовний спосіб, але замість «архонтичного сенсу» ужито «контролююче значення / a controlling meaning» [5, с. 89]. Вчитаймося пильніше в ці два уривки – переконаємося в не випадковості цього рідкісного слова.

Деррида вживає на позначення колишньої і поточної ситуації усного мовлення⁴ саме слово «архонт» [4, с. 18]. Звернімо увагу, що йдеться про іменник у формі однини. Цей нюанс важливий тому, що слово «архонт» етимологічно відсилає в античні Афіни, коли замість царів почали правити архонти (іменник у формі множини). Грецьке *ἄρχω* значить «правити, керувати», а *ἄρχων*, відповідно, – «правитель» (чоловічого роду в однині). Але від початку, обрані з найзаможніших громадян, архонти владарювали не поодиночки, а в трійку (жрецтво, військова і судово-адміністративна влада) і пожиттєво⁵. Тобто повноваження, які Деррида

¹ «Те, що він [психоаналіз] належить до цієї назви, безумовно, не байдуже і свідчить про певний стан критики та гносеології. Тим не менш, навіть якщо психоаналіз не досягнув би трансцендентальності – під час стирання – архі-сліду, навіть якщо б він залишався світською наукою, його загальність мала б архонтичний сенс у світлі будь-якої регіональної науки».

² «Qu'elle tienne a ce titre n'est certes pas indifferent et signale un certain etat de la critique et de l'epistemologie. Neanmoins, meme si la psychanalyse n'atteignait pas a la transcendentalite – sous rature – de l'archi-trace, meme si elle restait une science mondaine, sa generalite aurait un sens archontique au regard de toute science regionale» [4, p. 132].

³ Те, що він тримається за цю назву, звісно не випадково і свідчить про певний стан критики й епістемології. Однак, навіть якщо би психоаналіз і не досяг викресленої трансцендентальності прото-сліду, якби він залишився світською наукою, все одно сама його загальність забезпечувала б йому командну роль стосовно будь-якої регіональної науки [1, с. 224].

⁴ Причому під усним мовленням є всі підстави читати інтонацію, оскільки саме через її брак письмо вважається «неповноцінним» мовленням.

⁵ Згодом – впродовж декади. Ще пізніше їх обирали лише на рік. Змінювався не тільки термін владарювання, а й «джерело» кандидатів в архонти: потім їх обирали за жеребом і, зрештою, з усіх громадян. Був період, коли їх число збільшилося до дев'яти. Крім того, колишні архонти також лишалися при владі у складі ареопагу. Перш ніж зникнути, звання архонта якийсь час вважалося почесним. З «Апології Сократа» відомо, що скарга на Сократа подавалася архонту (уповноваженому вирішувати релігійні справи), який передав суду присяжних вирішення долі Сократа.

пов'язує з усним мовленням, не всеосяжні, а часткові (згідно з вжитою метафорою, на третину). Новизна майбутньої ситуації *мовлення* (коли мовлення не буде більше архонтом), про яку пише Дерріда, для нього значить розпорошення самого статусу «архонта» після підкорення мовлення своєму заступнику (тобто письму). Але якщо архонт з необхідністю не один, то нічого не заважає письму співпрацювати з усним мовленням як архонту з архонтом. Розпорошення ж, натомість, унеможливує і претензії письма на цей статус. Окрім усного мовлення, яке насамперед адресують слуху, і письма, яке насамперед адресують зору, є і третій архонт – мовлення жестів і дотиків.

Винятковість значення слова «архонт» у тексті «De la grammatologie» увиразнюється, щойно ми зіставимо його із співзвучним і етимологічно спорідненим словом *архе* – терміном досократівської натурфілософії (ἀρχή – як початок, першоматерія чи першопричина всього суцього). Бо у полеміці з Ж.-Ж. Руссо йдеться саме про першооснови мовленнєвої здатності. А на прикладі спостережень Леві-Строса за ставленням окремих племен до власних імен, Ж. Дерріда доходить висновку, що «сама присутність спостерігача є втручанням» [1, с. 257], і, отже, результати таких спостережень свідчать більше про спостерігача, аніж про явище, яке спостерігають. Що ж до архонта, то, згідно з грамато-логією, він – більше, ніж спостерігач, і, отже, його «втручання» глибинніше й далекосяжніше.

Як вже зазначалося, вдруге, але вже у формі прикметника, слово «архонт» виринає в контексті «архонтного сенсу» психоаналізу стосовно будь-якої регіональної науки [4, р. 132]. Переваги *психоаналізу* обговорюються задля проектування культурної графології, тобто тієї науки, яка опікуватиметься артикуляцією і письмом з точки зору стилю і конотації, а не з точки зору інтенції означення й денотації [4, р. 131]. Оскільки увага фокусується на тому, що впливає на сформульоване (артикульоване, написане), інтонації автора виводяться з гри. Переваги психоаналізу пов'язані зі стиранням «архі-сліду / l'archi-trace», *архі* в якому резонує вже з усією мережею графо-фонів по всій «ризомі» тексту «...Грамматології», яка «проросла» з першого (мовленнєвого) *архонта*: «архі-синтез / l'archi-synthese»; «архі-мовлення / L'archi-parole»; «археологія / archeologie»; «архетипове насилля / violence archetypique»; «архітектонічні міркування / considerations ...architectoniques»; «архі-письмо / Archi-écriture» і т. д. На цьому гра-фонічному тлі увиразнюється не випадковість уживання слова «архонт» в «...Грамматології».

Остаточні сумніви в цьому розвіює той факт, що в 1994 році Ж.Дерріда прочитав лекцію, ключові тези якої були в 1996 році опубліковані у книзі з красномовною назвою «Архівна лихоманка» («Archive Fever¹»). Вона присвячена З. Фрейду і, відповідно, пам'яті та спогадам. В архіві через архіваріусів порядкують архонти, які визначають цінність архівних матеріалів і їх подальшу долю: прийняти, зберігати (і під яким грифом), видалити чи списати. Які матеріали оприлюднювати чи популяризувати, до яких, навпаки обмежити доступ чи знищити. З поширенням інтернету і розширенням соціальних мереж змінилися як принципи самого архівування, так і роль та функції мовленнєвих архонтів, що потребує дослідження як культурний феномен.

Література

1. Дерріда Ж. О грамматологии / пер. с франц. Н. Автономова. Москва: Изд-во “Ad Marginem”, 2000. 512 с.
2. Bradley, A. Derrida's Of Grammatology: An Edinburgh Philosophical Guide. 2008. p. 184. Edinburgh: Edinburgh University Press. doi:10.3366/j.ctvxcr96r.6

¹ Лара Кокс вважає, що Дерріда в цій роботі концептуалізує саме архонтів, які у неї асоціюються з “поліцією” та їхньою офіційною пам'яттю (Archons police official memory) [3]. Проблемою дослідниця вважає “справжність” як самої події, так й архівної пам'яті про неї. Зокрема, вона також виділяє в “лихоманці” анархізуючий тренд (an anarchivizing ‘fever’), який у Дерріда загрожує стабільній, ексклюзивній пам'яті (stable, exclusionary memory) [3].

3. Cox L. Reaching for Archive Fever: A Tall Tale about Queer 'Made in France' // Paragraph. 2016. Volume 39. Issue 3. P. 319-334.
4. Derrida J. De la grammatologie. Paris: Les Edition de Minuit, 1967. 448 p.
5. Derrida J. Of Grammatology / transl. by G. Chackravorty-Spivak. Corrected ed. Baltimore and London: John Hopkins University Press, 1997. 360 p.
6. Malabou C. The End of Writing? Grammatology and Plasticity // The European Legacy, 2007. Vol. 12. № 4. p. 431-441, DOI: [10.1080/10848770701396254](https://doi.org/10.1080/10848770701396254)

МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА БАНАЛЬНІСТЬ ЗЛА ХАННИ АРЕНДТ

Гаплевська О.І., Чмихун С.Є.

*Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»,
м. Харків, Україна*

З дня народження Ханни Арендт минуло 116 років. Німецький філософ вірила у те, що є лише один спосіб протистояти вселенському злу: треба навчитися критично мислити. Ханна Арендт ввела в лексикон поняття «банальність зла», під яким вона мала на увазі бездумне підпорядкування законам не просто нелюдським, але спрямованим проти самих основ життя. Її тези, сформульовані в репортажах з Єрусалиму, з процесу по справі нацистського злочинця Адольфа Айхмана (Adolf Eichmann), а потім в окремо виданій книзі, вплинули на хід усієї післявоєнної дискусії про Голокост і роль індивідуума в найстрашнішому злочині, здійсненому проти людяності.

Х. Арендт була присутньою на процесі в Єрусалимі в 1961 р. в якості іноземного кореспондента, представляючи журнал «Нью-Йоркер», в якому згодом була опублікована серія її репортажів. Безпосереднє спостереження за процесом, аналіз свідчень Айхмана, спроба зрозуміти його особу і розібратися в тому, як став можливий злочин Голокосту, привело Х. Арендт до усвідомлення того факту, що одна з найбільших в історії людства трагедій сталася зусиллями нікчемних осіб, що бездумно виконували свої рутинні службові обов'язки. Феноменологічний аналіз феномена банальності зла, який Х. Арендт зробила в наступних роботах (а роздуми на цю тему вже не залишали її протягом усього життя), дав їй підстави по-новому оцінити роль мислення в моралі, зокрема розумові, дискурсивні моральні причини відповідальності, без яких остання просто неможлива. Аналіз випадку Айхмана став початком опрацювання фундаментальних етичних питань. Заслуга повороту моральної філософії до цих питань належить Х. Арендт. Сутність цих тез полягає в тому, що зло вчиняють звичайні люди, які приймають як норму встановлений у суспільстві порядок та сумлінно виконують зобов'язання, наказуванні ним чинним законом. Опоненти ж Х. Арендт вважали, що вона мало не захищає Айхмана, хоча саме його пасивна старанність жахала її. Поняття «банальності зла» стало одним із важливіших у сучасній філософії, і дискусії навколо тез Ханни Арендт продовжуються і зараз. Дамо слово філософу. «Театральний аспект процесу впав під вагою звірств, від яких волосся стає дибки. Так, процес нагадував п'єсу, але тільки наприкінці та на початку та роллю, яку грав у ній виконавець, але не жертва. Процес показовий більше, ніж процес звичайний, потребує чіткого визначення того, що скоєно, і того, як це було скоєно. У центрі процесу може бути тільки той, хто все і здійснив – саме в цьому відношенні він подібний до героя п'єси, – і якщо він страждає, то страждати він повинен за свої діяння, а не за те, що завдав страждання іншим». [1] Феноменологічний аналіз банальності зла, який Х. Арендт зробила і в наступних роботах, наприклад, у роботі «Життя розуму», дав їй підстави по-новому оцінити роль мислення в моралі. Таким чином, при розгляді та реконструкції поняття банальності зла, особливий акцент робиться на дослідженні мислення. Називаючи Айхмана банальним лиходієм, вона викликала хвилю нерозуміння і протесту як з боку інтелектуалів, так і з боку широкої громадськості, які хотіли бачити в ньому інтелектуала, що мислить. Така позиція щодо

абсолютизації ролі мислення та розгляд його в моральному контексті є досить спірною і може зазнавати критичного осмислення. Питання правомірності абсолютизації ролі мислення й інших актуальних питань, що виникають у зв'язку з поняттям банальності зла, досі залишаються невирішеними. Для Х. Арендт банальність зла була наслідком відмови людини від здатності бути особистістю та нести відповідальність за свої вчинки. Можна провести паралель: якщо для Канта радикальне зло було обумовлене ставленням однієї людини до іншої виключно як до засобу, то для Арендт радикальне зло насамперед – характеристика тоталітарної держави, її ставлення до людини як до чогось у принципі непотрібного, і того, що навіть не має право на існування. Головними особливостями нового типу банального лиходія, що відрізняють його від типу класичного лиходія, стають відсутність критичного мислення, зокрема, критики своїх власних вчинків, нездатність подивитися на будь-яку ситуацію очима іншого, а також відчуття і визнати свою провину. Крім того, важливою якістю «нового типу лиходія» є забудькуватість, що дозволяє не згадувати скоєні злочини, а також показує ступінь безвідповідальності за скоєні злочини. Банальний лиходій відрізняється від класичного в першу чергу тим, що сприймає свої дії, які породжують зло, як вираження існуючого порядку, який підтримується і охороняється. Також важливою тезою є припущення, що мислення – це завжди безперервний стан, тому воно не може приймати будь-які моральні норми та принципи як дані раз і назавжди, хоч би яким авторитетним здавалося їхнє джерело. Мислення як безперервний стан прагне переосмислити будь-які норми та правила при кожному зіткненні з ними. Адже головна характеристика мислення полягає в тому, що воно перериває будь-яку дію, будь-яку звичайну діяльність, у чому б вона не полягала. Саме мислення дозволяє людині залишатися наодинці із собою і думати, осмислювати себе з погляду іншого.

Література

1. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. Пер. з англ. А. Котенко. – К.: Дух і Літера. – 2013. – 367 с.

THE INTERPRETATIONS OF SENSE IN POST-ANALYTIC PHILOSOPHY

Gluschenko E. V.

*National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",
Kharkiv, Ukraine*

There's an ongoing debate between mentalists of language philosophy and conceptualists of the other branches in analytic and post-analytic philosophy that usually goes as an example between Searle's and Dummett's views on the problem of inner conceptualization. The firsts claim there are no senses, but only the broad intersubjective discourse circulating around the people. Such a view was holding by J. Searle [3]. The others replying on that the sense doesn't disappear, because there are not only people's discourse. [3]. Most precisely this problem appears in certain cases, when we're dealing with either talkative, pulp manner of narratives to be presented in thoughts, or with independent and less relative structures for the mental objects. Firstly here's a little glance at this problem of the predecessors of this question.

Husserl was trying to find strictly methods to find the exact objects in our cognitive representation. There is a logical requirement for any phenomena to be taken out of its capacities. Each phaenomenon is being perceived most often as a group or a system wholophrastically. Such complex deities play usually a role of syntax unities to allow logical entailment of different kinds to exist. The unities of such are circulating between the cognitive functional machines (i.e. which what brains are), and the very fact of any transferring of the basic info. (We may note that in such a view we underline the prime link of the elements of info and the logical elements.) Any successful transition for an element of info or, alternatively, of logic make argue of establishing an ability of the intersubjectiveness, or in other words — the discursive base for two or more cognitive machines to

co-operate. Skipping off how those machines should work, or how the transfer of info changes indeed, it's clear to note that even having just one such a machine the function of circulating performs via its own mechanism. And that is why no matter of quantity, the quality of intersubjectivity is a peering connection. However, any close or narrow circles risk to simplify any discourse that lacks new information sources which are being enrich with new members of the discourse which support is for new elements. For instance, if a member 0 knows something about local trees, and member 1 knows about the chemical composition of the local soil it makes possible via the discourse to get knowledge about whether or not new trees may be grown there, or maybe about the reasons of such a growth. The same is about seeing the different angles of the same objects. But that works different for the same element sharing even by one member. Previously it was said that there was a principle according to what any element wasn't the same for even one members; similar is here. Therefore, if somehow a discourse involved society generate new combined information, this information, in turn, appears to be new-seen for each of member. But that isn't the only one problem we may find there [2].

Thus, the mentalists position can be represented via an attempt of retelling stories or dynamic process of any narration. In such a way, there are no excluded and independent notions, but only a net of them. And within that net the circular process or thinking goes. Despite of such a surface plain and a more advanced way of telling it is available. We can demonstrate it by comparing the very process of intentions to the real numbers or any sets which are more powerful, than the natural numbers analogy sets (i.e. the sets with the power = 1). In such a way, if a person X has an intention p , then p caused by p_{n-1} , and p_{n-1} is caused by p_{n-2} , and so on. We can never find the start point $p_{k < n}$, but we may sure somehow it started. But what sense is here? They claim that the whole dynamic process of transformation from p_i to p_{i+1} and reversed swallow the whole sense up, and as is there are no sense as an independent notion [1].

The conceptulists followers camp holds that can be explained in quite the same appears during an attempt to falsify logic. If we had tried we would have been needed to use logic to prove or to disprove it. Not making sense... There are two ways: to accept or to refuse logic. The first supposes an entailment, that focuses us on a certain point that can be inferred from another set of arguments; otherwise, we don't know what follows what. Almost the same can be seen in math sequence: if to refuse any entailment be produced / or there are no functions, then no results can be predicted. In this way, with no predictions or expectations any new step risks to turn into a blind wandering among symbols or objects. In this way, deleting of sense means to delete of the core logic process. So, only moving along the path of reasoning no refutation of the independent sense is possible [4].

Additionally it also would be better for us to add some consequences of this to the predicate logic, and in particular, to the unbound variables interpretation. Refutation of hem brings nothing, but a serious limitation our discourse into non-numerical reality. On the other hand, addition of such variables means us to suppose each sentence to have a parameter. We can skip any sentences with a parameter '1' as well as it is fair for the regular algebraic systems, where ' n ' is equal to ' n '. ...So, without quantification of any variables we can suppose to rewrite them in this manner if a parameter n belongs to A , then we can assume it into ' $n A$ '. By a brief generalization, any set of parameters of the other sentences turns into ' $\{n, m, ..\} A, B, ...$ '. Dividing new areas for numbers and non-numbers we can continue this procedure to get the others, like '*a priori*' or others.

Therefore, two views on the sense from both perspectives demonstrate their very metaphysical analysis of the notion, proposing either dynamic, but diluted concept, or non-dynamic, while structured notion by the others. Briefly their views can be represented as a shift to logic paradigm of the power sets, or to the self-referential logic conceptions. Both are projected to predicate logic free unbound variables, which can play a role of numbers and a link to the parameters.

References

1. *Dummett, Michael*. Origins of Analytic Philosophy (1993). Bloomsbury, Gerald Duckworth & Co Ltd. (2004). P. 48–53.
2. *Husserl, Edmund*. Logische Untersuchungen (1910), Academy Project, Philosophy

Technology (2011), – P. 13–15

3. Searle, J. R. *Speech Acts*. (1969). London & New-York: Cambridge University Press.

4. *Synytsya Andriy*. *Contemporary Analytic Philosophy* (2017) Lviv: Ivan Frano National University of Lviv.

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР НЕВИРШЕНИХ ПРОБЛЕМ ЗАКІНЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЛЮДИНИ

Гончаренко Л.О.

*Харківський національний медичний університет,
м. Харків, Україна*

Із заключним етапом життя людини – умиранням, – нерозривно пов'язана ціла група етико-філософських проблем: відношення до смерті особистості й суспільства, духовний і душевний стан людини, формування її думок і способу життя. Без філософської та аксіологічної інтерпретації поняття «смерть» неможливе адекватне розуміння понять «життя» та «безсмертя». Людина, то приймає закони природи, ігноруючи таємницю, то демонструє уклінність перед таємницею, зневажаючи феноменом. Протягом століть проблема смерті та її сприйняття залишається відкритою, а тому й актуальною для широкого міждисциплінарного дослідження й дискурсу: смерть – це трагедія або природня необхідність?

Смерть перестала бути частиною життєвих очікувань, вона завжди несподівана. Фізична смерть сприймається як щось найжахливіше, що тільки може трапитися з людиною. Виходячи із цього, необхідно уникати навіть розмов про смерть, часто приховувати діагноз, навіть якщо така правда в ім'я неправди буде продовжувати фізичні й душевні страждання вмираючого. Все частіше ідея смерті не вписується в картину життя людей; ця ідея не завжди вписується в картину сучасної медицини, а також у світоглядний храм значної кількості лікарів. Такий стан речей виступає цивілізаційним індикатором соціуму.

Парадоксально, але так, що знання про смерть та роздуми про неї, необхідні для життя. Взаємозв'язок цих протилежностей полягає в тому, що життя, яке не має сенсу, не може надати сенсу й смерті; але й смерть, яка не має сенсу, позбавлена всього сенсу, яке можна надати життю. Смерть – це зворотний бік сенсу життя. Таким чином, смерть наповнює життя сенсом, і лише постійно пам'ятаючи про невідривність життя від смерті, людина здатна гідно прожити життя та зустріти смерть осмислено.

Існує великий перелік проблем, які й досі залишаються не достатньо розглянутими, але які чекають свого дослідження в контексті даної теми, з тим, щоб скласти найбільш повну картину ставлення соціуму й особистості до смерті.

Перша проблема – це право людини або заборона на смерть (суїцид, евтаназія, аборт, трансплантація органів). Існує широке коло дискусій із цього приводу, де підіймаються важливі для суспільства філософські, етико-релігійні, соціальні, медичні та інші проблеми. Проблема вибору людини між життям і смертю, по яких людство дотепер не дійшло до єдиної думки, можна згрупувати за трьома основними напрямками: право людини на гідне життя й гідну природню смерть; право людини або заборона на суїцид; право людини, що вибрала смерть, на допомогу медиків (активна евтаназія).

Існують наступні трактування смерті: біомедичні науки розглядають смерть як повне припинення життєвих процесів; філософія розглядає смертність людини не стільки як природній, скільки як соціальний феномен, що вимагає раціонального сприйняття й усвідомлення. Тема смерті є основною в будь-якій релігії, тому що саме з позицій її неминучості виявляються сенс й цінності життя людини. Земне свідоме життя – коротка мить на фоні чогось нескінченного й незвіданого, смерть, зрештою зрівнює всіх людей. Смерть та безсмертя – одна з центральних тем християнського веровчення. Смерть сприймається в християнстві як недосяжна розуму таємниця, пов'язана з переживаннями страху та надії.

Друга проблема – це сформоване сучасним суспільством відношення до вмирання, що сприймається людьми як технологічний процес: погіршення стану людини похилого віку –

госпіталізація – констатація факту смерті – ритуальний бізнес – відспівування – кремація – поминальний обід – надгробна плита. Десакралізація сучасної картини світу спричинила зміни у ставленні до смерті в цілому, і до мертвого тіла, зокрема. Науково-технічна революція, світоглядною домінантою якої стало формування ставлення до всього як до технологічного ресурсу, забезпечила перехід ставлення до мертвого тіла: від сакральності – у медико-біологічний дискурс. Мертве тіло розглядається як «запчастини», матеріал для медико-технологічних маніпуляцій з метою продовження життя інших людей. Тим самим порушується тривало діюча релігійно-етична традиція поважного відношення до мертвого тіла, що надавало значущість покійній людині.

Третя. У другій половині ХХ століття у зв'язку зі стрімким розвитком біомедичних технологій, перед самою біомедициною стає завдання точного визначення часових меж людського існування. Таким чином, сам факт смерті перестає бути таїнством, фактом несподіванки. Наукове відкриття генів, оволодіння синтезом білків, вивчення гормонів – все це відкрило перспективи підпорядкування собі розвитку нашого тіла, контролювання механізму спадковості. Традиційні релігії стурбовані тим, що в світі поступово створюється ставлення до людського життя як до продукту, який можна обирати відповідно до власних нахилів, і яким можна розпоряджатися нарівні з матеріальними цінностями. Для класичної концепції характерно розуміння смерті як безумовного обмеження кінця життєвого шляху. Смерть настає через природне виснаження життєвих ресурсів. Єдиний позитивний момент помирання полягає у його своєчасності й миттєвості.

Четверта. Засоби масової інформації, кіноіндустрія, документалістика й белетристика перевели факт людської смерті в розряд повсякденності, буденності. Смерть, яка за всіх часів сприймалася як сакральна подія, «перехід за межу», тепер подається холодно й цинічно. Але, як би там не було, смерть залишається останнім притулком людського буття.

П'ята. Заслугують на увагу вивчення й осмислення переживання людей, що побували «за межею» у стані клінічної смерті. Дані факти змушують по-новому глянути на проблеми життя й смерті, співвідношення душі й тіла, шукати цим фактам наукове пояснення. Факт того, що людина опинилася у полоні смерті, вперше стикає її з реальністю «кінцевості» буття. Виникає екстремальна кризова ситуація, в якій все попереднє життя, всі переконання втрачають свою ґрунтовність і міцність.

Шоста. Старіння населення планети – це одна із самих гострих соціально-економічних і соціально-психологічних глобальних проблем сучасного світу. Майже третина населення нашої країни – літні й старі люди; тенденція їхнього росту досить стійка. Таке положення актуалізує необхідність проведення комплексних досліджень соціально-психологічного благополуччя людей похилого віку. Для таких людей важлива не тільки і не стільки тривалість життя, скільки її якість, а тому дослідження психологічного благополуччя людей похилого віку є актуальною проблемою, що має широке практичне використання.

Сьома. Паліативна допомога людині, що вмирає – це явище, що потребує міждисциплінарного дослідження, визначення цих наукових напрямків, а також практичного втілення в лікувальних заставах. Духовно-моральний аспект цієї якості припускає можливість надати підтримку людині в годину смерті через осмислення невідворотності круговороту буття, природнього завершення життєвого циклу смерті. Смерть – це частина людської реальності, а тому захист від болю й страждань, і комфортні умови життя – неодмінна умова реалізації права людини на вмирання. На такому етапі життєвого циклу для людини, а тим більше для пацієнта, більш важливим є не тривалість життя, а її якість. Страх смерті й бажання її уникнути впливає не тільки на самих хворих та їх близьких, а також на медперсонал і на суспільство в цілому. Для кожної людини, що знаходиться поряд з вмираючим, будь то близькі або медперсонал, головне завдання полягає в «перебуванні разом» з вмираючим, даючи йому простір, тобто приймати факт своєї смерті як невід'ємну частину життя і взяти на себе відповідальність і за свою смерть. Супроводжуючому необхідно пам'ятати, що він ніколи не буде в змозі зняти тривогу небуття у хворого, і це не його завдання. Він може й повинен співчувати.

Висновки

1. Протягом свідомої історії людства, феномен смерті відчув на собі зміни, що відбувались у соціумі: міфологізацію, соціалізацію, клерикалізацію, романтизацію, конституціоналізацію. Найбільш чутливим до феномену смерті стало ХХ століття, протягом якого випробувалась атеїзація, комерціалізація, технологізація й, нарешті, медикалізація. Але ж усі ці «нововведення» так і не спромоглись похитнути природне благоговіння Людини перед Смертю, з усіма її екзистенційними станами й страхами віч-на-віч.

2. Прагнення соціуму до реалізації гуманістичних принципів у відносинах між людьми – це та основа, яка дає надію людству на виживання, на те, що життя, так саме як і смерть, стане краще. Людський геній покликаний розірвати порочне коло історії – ні гідного життя, ні гідної смерті. Суспільство зобов'язане забезпечити людині морально-нормативне право на гідну смерть.

3. Поняття життя й смерті мають глибокі філософсько-етичні джерела й традиції. Їх дослідження дозволяє розширити горизонти людської культури, а їх осмислення приводить нас до важливих психотерапевтичних висновків: чим нижче задоволеність прожитим, тим вище депресія, тривога, агресія й загальне занепокоєння. І навпаки, якщо життя прожите задоволено, то й смерть представляється не такою жахливою.

4. Прагнення людини виключити зі свого життя факт смерті робить його життя примітивним, наповненим тривогою про неминучість своєї кончини. Тим самим людина заганяє себе в екзистенціальний кут, позбавляючи сенсу своє життя. І навпаки, прийняття людиною факту кінцівки земного буття й смерті як останньої кризи життя, виявляє позитивний морально-терапевтичний вплив на його душевні сили, підтримку духу, підготовку людини до переходу в інші простори й виміри.

5. Одне із завдань філософії полягає у формуванні культури вмирання. Суспільство не формує у людей готовності до смерті як закономірного завершення життя, загалом про це не йдеться ніде. Ось чому запроваджувати масове усвідомлення й сприйняття смерті як кінцевого етапу життя людини необхідно, перш за все, у медичних навчальних закладах, де стикання із смертю – є професійна повсякденність. Людині повинні бути притаманні усвідомлення неминучості смерті, здатність бачити в цьому умову розвитку й існування людства, сприйняття смерті як невід'ємної частини життя, без якої життя не має сенсу й цінності.

СТЕПАН БАЛЕЙ ПРО СМИСЛ ВІЙНИ: ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ

Гончаренко О. А.

Національна академія Державної прикордонної служби України

імені Богдана Хмельницького. Хмельницький

Львівське філософське товариство імені Казимира Твардовського. Львів

Україна

У 1916 році в українській суспільно-політичній газеті «Діло», яка виходила у Львові у 1880-1939 роках, молодий український філософ Степан Бaley опублікував невеличку статтю під заголовком «Змисл війни». У цій статті філософ спробував поглянути на війну з філософської точки зору, щоб віднайти смисл І світової війни зокрема та війни загалом. І зробив він це у притаманній для його філософської школи, школи Твардовського, аналітичній традиції, хоча й у публіцистичній формі. Бaley не лише здійснив спробу пошуку смислу війни, він також вніс ясність у її смисл в житті людини і суспільства. З цього огляду стаття Бaley може мати цінність для аналітичної теорії війни. В контексті ж війни за незалежність України вона може посприяти розумінню смислу російської збройної агресії.

Слово «змисл» Бaley пов'язав з німецьким «sinn» та пояснив його як «розумну ціль», яку можуть мати й такі речі та явища, про які ми не знаємо, чи їх призначенням є здійснення якоїсь цілі. Наприклад, смисл смерті, на думку філософа, полягає, з одного боку, в тому, що

смерть, усуваючи з життя одні форми, звільняє місце для нових, а, з іншого боку, обмеженість форм життя у існуванні надає їм історичної цінності.

Смисл війни Балея виводив зі справедливих причин й морально виправданих цілей війни: самооборони чи захисту жертви агресії відповідно до міжнародних угод. Філософ писав, що кожна зі сторін, що воює, хоче віднайти у I світовій війні той смисл, з яким вона могла б погодитись. У цьому значенні кожна зі сторін, що воює, противника розглядає як причину війни, а себе вважає жертвою війни.

Смисл війни філософ пояснював конфліктом двох протилежних систем культури: системи строгої мілітарної організації та системи індивідуальної свободи і самовизначення. Балея не вважав, що I світова війна виникла через протилежності культур, проте брав до уваги той факт, що ці протилежності все ж мали місце у війні, оскільки зумовлювали до ясного означення культурних цінностей, які сторони, що воюють, намагалися протиставити одна одній. Однак питання винних у збройному конфлікті при такому поясненні війни відходить, на думку Балея, на другий план.

Смисл війни філософ пробував пов'язати з таким явищем у суспільній психології, як симпатія та антипатія народів один до одного, наприклад, австрійсько-німецька єдність або німецько-англійська суперечність.

На думку Балея, смисл війни є чимось, що перед війною не завжди передбачається чи ясно усвідомлюється. Лише під час війни або після війни смисл війни стає ясным і лише в цей час історія може робити висновки про смисл збройного конфлікту.

Різномірність смислів війни філософ розглядав як несприятливу її ясності. Наприклад, погляд на світ як єдність протилежностей, відповідно до якого завдання війни полягає в усуненні всього старого задля появи силою нового, яке мирно ніколи не могло б з'явитися, не означає, для Балея, що людство не повинно прагнути до того, щоб усунути війну з чинників вирішення міжнародних конфліктів. Філософ вважав, що потрібно думати над тим, як складнощі, які зумовлює війна, можна було би вирішити так, щоб вони не доходили до такої гострої кризи, вихід з якої повинен бути чимось насильним.

У пошуках смислу I світової війни Балея пропонував українцям орієнтуватися на точні факти, а не на їх примарні удавання. Завданням українців в обставинах війни він визначив пошук нового смислу війни відповідно до реальних обставин та засвоєння з нього уроку на майбутнє. Розчарування від війни філософ вважав обмеженим способом дій живого народу у ситуації війни.

«Смисл війни» Балея спонукає до міркувань в контексті викликів українського сьогодення.

Філософ справедливо пов'язує смисл війни із виправданням як її причиною. Дійсно, кожна зі сторін, що воює, розглядає противника як причину війни. Проте ці виправдання можуть бути двозначними: вони можуть пояснити, чому війни за національну оборону є допустимими, але не завжди можуть пояснити, чому гуманітарні інтервенції є допустимими. Адже війни з причини самооборони чи захисту жертви збройної агресії не порушують політичний суверенітет чи територіальну цілісність будь-якої зі сторони, що воює, тоді як гуманітарні інтервенції обов'язково порушують політичний суверенітет чи територіальну цілісність. Власне, «спеціальна операція» в Україні, яку офіційно оголосив 24 лютого 2022 року президент РФ під приводом порятунку населення Донбасу від загрози їх життю, насправді була початком вторгнення у суверенну державу. І це «гуманітарне втручання» не має жодних виправдань, тому що становить найбільшу загрозу життю усіх українців.

Порада Балея українцям орієнтуватися на точні факти, щоб не потрапити у пастку хибних виправдань, не втрачає своєї актуальності. Не викликає сумніву, що логічна культура людини має бути невід'ємною частиною її загальної культури, тому що саме логічна культура може вберегти людину від переплутування фактів зі здогадками, підозрами чи інсинуаціями, нечесними хитрощами і софізмами. Якщо люди сприйматимуть факти довкола себе не подібно, то вони створюватимуть собі різні світи, між якими не буде нічого спільного. Якщо ж люди будуть мати мужність користуватися власним розумом, то підміна точних фактів

фальшивим зверненням до емоцій не буде мати для них жодного значення. Саме в Україні інформаційні операції Кремля супроводжують безпосереднє вторгнення, вони відіграють вирішальну роль у розмиванні межі між миром і війною, між правдою і брехнею.

Як у минулому столітті конфлікт культур Балей не вважав причиною I світової війни, а тільки означенням культурних цінностей сторін збройного конфлікту, так і сьогодні війну за незалежність України не можна пояснити лише протилежністю цінностей двох культур. Головним чином, однозначно винні у цій війні не можуть відійти на другий план через очевидно скоєні ними злочини. Проте конфлікт двох протилежних систем цінностей стає все більш очевидним. Це конфлікт загальнолюдських цінностей з цінностями відносними. Більше того російська збройна агресія проти України вносить ясність у смисл російських політичних ідей, а також їх неприйнятність для української культури. Вона демонструє, що російська ідеологія є інструментом для фейкового обґрунтування територіальних претензій, анексії і війн, а також свідомих насильств і вбивств.

Пояснення Балеєм смислу війни через симпатію та антипатію народів один до одного допомагає зрозуміти смисл російської збройної агресії проти України. У I світову війну найзапеклішим ворогом українців була самодержавна Росія. Українці мали надію, що виснаження Росії у I світовій війні створить можливості для їхнього визволення. Ї сьогодні українці змушені боротись за свою незалежність, розуміючи, що виснаження Росії у війні завадить реалізації її теорії російського євразійства, згідно з яким справжнім суб'єктом світової політики є не держава, а цивілізація, а, отже, можна свавільно порушувати державні кордони в ім'я об'єднання території однієї цивілізації.

Не можна не погодитись з Балеєм, що смисл війни стає ясным саме під час війни. Російська збройна агресія проти України демонструє продовження жакливого історії масового знищення українців російським комунізмом. Адаже денацифікація для росіян означає сьогодні знову фізичне знищення усіх, хто виступає за незалежність України й не згоден з тим, що українці й росіяни є одним братнім народом. Це спонукає до висновку, що людство погано засвоїло урок тоталітаризму в історії, для якого особистість є лише соціальним гвинтиком.

Література

1. Балеї С. Змисл війни. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/53201> (дата звернення: 02.11.2022)

ЛЮДИНА-ЦЕНТР, ЛЮДИНА-КРАЙ, ЛЮДИНА-ПОРІГ: ДОСВІД ЯК ОСНОВНЕ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Городиська Ольга,

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Свого часу розповсюдженою проблемою у філософському дискурсі було так зване «основне питання філософії», яке, проте, очевидно вирішувалося досить обмежено і не вичерпувало дійсно усі гострі, навіть болючі проблеми, актуальні у філософії. Особливо це стосується сфери особистісного людського, власне людини як тої вісі, на якій тримається уся будівля філософії. Не зважаючи на те, які відповіді ми отримуємо на питання про початок світу або про його пізнаваність, та й навіть про закономірності існування сущого, – все це не допоможе ключовим чином при вирішенні питань особистісного досвіду по відношенню до життя, до смерті, до любові, до добра і зла тощо. Отже вивчення досвіду людини можна сміливо виводити на перший план філософської рефлексії саме як справжнє основне питання філософії, яке ніколи не втратить актуальності.

Коли ми говоримо, що в нас був досвід або ми отримали досвід, ми, вочевидь, маємо на увазі щось більш широке (багатомірне), ніж просто сприйняття чогось і переконання в реальності його існування. «Наявність» («набуття») досвіду передбачає, що з нами щось

відбувається – і слово «трапляється» («здійснюється») необхідно наголошувати, тому що будь-який досвід – це в першу чергу подія. Подія тому, що вона має місце, вона унікальна і швидкоплинна; і це стосується не лише наших почуттів, а й усього нашого існування. Наслідками цього є, з одного боку, суб'єктивність, а з іншого – багатогранність досвіду. Суб'єктивність, оскільки екзистенційний вимір дає розуміння нашого власного переживання односторонньо, непрозоро; і багатогранність, по-перше, тому що в нашому житті ми стикаємося з такою кількістю подій, що вони часто приголомшують нас; а по-друге, оскільки участь у подіях допомагає нам зрозуміти, що в усіх навколо нас схожа, але все ж таки інша точка зору, і це допомагає нам усвідомити перспективу [7, р. 147].

Свого часу Мішель Фуко підкреслював це фундаментальне значення досвіду для людини, бо власне, в цьому випадку завжди йшлося про сутність життя людини: «Досвід — це те, із чого ви виходите зміненими...» [2, р. 27]. Життя є рух, воно ніколи не стоїть на місці, і навіть якщо людина тішиться такою ілюзією, як влучно вказував Рой Баумейстер, життя є постійні зміни із вічною тугою за сталістю, і це теж накладає свою тінь на переживання людиною свого досвіду. Тож ми сповнені протиріч і не можемо від цього відмовитися, а значить «досвід... має скоріше завдання «відірвати» суб'єкт від себе таким чином, щоб він більше не був суб'єктом як таким, або щоб він був повністю «іншим», ніж він сам, щоб він міг досягти своєї анігіляції, розпаду» [2, р. 31]. Справа в тому, що протиріччя виникають не лише на загальносуспільному рівні. Люди знаходять їх у собі, намагаються обміркувати та впоратися з ними. Людина, яка переживає внутрішнє протиріччя, може бути тим, хто, наприклад, хоче жити і померти одночасно. Не соромлячись використовувати психоаналітичний словник, Фуко стверджував, що «люди використовують різні захисні механізми, щоб впоратися із зовнішніми та внутрішніми конфліктами, але їм може не вдаватися контролювати реакції, у такому випадку суперечність між соціальними та екзистенціальними умовами (наприклад, особистою історією) стає надзвичайною» [8, р. 450]. Отже необхідно вивчати не лише досвід як явище, як концепт, як частину загальних уявлень про буття, завданням філософії є зрозуміти саму структуру досвіду, особливо враховуючи його рухливість, змінюваність, а значить постійне для людини перебування на межі, у пограниччі, у проміжності, на краї.

Свого часу Дільтей інтуїтивно зрозумів, що людський досвід не є ані хаотичним, ані випадковим, щоб бути «сконструйованим» і впорядкованим за допомогою абстрактних категорій трансцендентальної думки, тож все ще на часі залишається питання про дійсні складові та порядок досвіду як такого, бо «досвід» означає, що «колишні визначеності зникають, і людина входить у делікатний, невизначений, податливий стан; щось має статися з людиною, що змінює саму суть її істоти» [7, р. 148]. Цю невизначеність, певну порожнечу, навіть безодню у глибокому екзистенційному та онтологічному сенсі не можна просто заповнити подіями, які ведуть до трансформації. Необхідно визначити саме механізм сутнісних змін, через які проходить людина, зрозуміти, що із нею відбувається і які ступені перетворення переживає людина у процесі набуття, здійснення досвіду. Крім того, важливою складовою є згадана проблема перспективи, яка власне і окреслює, чим є досвід для його суб'єкту. І тут загострюється ще одне питання – про співвідношення, навіть конфлікт між «внутрішніми» і «зовнішніми» перспективами, які включають думку, що існує стільки внутрішніх перспектив, скільки людей на планеті, і кожен є центром особливої перспективи, його чи її власної. А отже виникає напруга між одиничним (приватним) та множинним (загальним), і на цьому місці завжди перебуває така собі земля, що перебуває між (in between) цими перспективами. Проте всім існуючим «речам» внутрішньо властиві їхні межа та безмежність (тобто визначеність), і досвід та його перспективи не є виключенням, тож в цьому полі є свої центр (center), край (margin) та поріг (limit), через що досвід вимальовується як постійне блукання людини у пошуках такої собі визначеності себе.

Таким чином, можна говорити, що в реальності досвід виявляється певним полем, можливістю бути іншим, або навіть більше: «Досвід – це досвід відмінності досвіду в собі. Або радше: досвід різниці досвіду, це небезпека перейденої межі, яка є нічим іншим, як межею

сутності (і, отже, існування), єдиним контуром розділеного буття» [4, р. 87]. Саме через це постійне переступання межі, через небезпеку втратити себе в полі абсолютної невизначеності, доцільною виглядає думка, що єдиним вирішенням питання про механізм сутнісних змін, через які проходить людина в процесі набуття досвіду, є визнання того, що структурою життєвого досвіду можна розглядати послідовний порядок обряду посвяти (переходу), який пропонується в антропологічній думці, перш за все, – Арнольдом ван Геннепом та Віктором Тернером. Обряди переходу припускають, що між межею і безмежним є питання послідовного порядку. Межа (поріг, limit) «має формуючу силу... але такі формуючі здібності можуть бути активовані лише за наявності деякого несформованого матеріалу: якщо лімінальна ситуація створюється зняттям попередніх обмежень» [7, р. 151]. Це такий специфічний стан свободи, коли немає майже ніякої визначеності, коли кожний крок може означати смерть, але смерть заради нового народження. Ван Геннеп та Тернер стверджували такий порядок переходу: за «смертю» слідує «народження оскільки при посвяті «дитина» помирає для того, щоб народитися наново дорослим; а потім має місце певне перекомпанування, яке є фактично новим народженням і позначає значний трансформуючий досвід у житті кожної людини. Безумовно такий досвід завжди лякає, оскільки він реалізується як свобода існування та існування свободи: «досвід не мати нічого даного, нічого ґрунтового, досвід не володіти капіталом досвіду, інавгураційний досвід самого досвіду» [4, р. 86]. Отже людина має постійно рухатися між центром (center), краєм (margin) та порогом (межею, limit), навіть якщо не усвідомлює цього. У цьому і відчувається небезпека для суб'єкту дії, оскільки будь-яка визначеність працює лише за умови стабільності ситуації, а ситуація порогова, межова, гранична позбавлена такої характеристики. У будь-якій ситуації з чітко позначеними центром і граничними лініями області, далекі від центру та близькі до кордону, є маргінальними – неактуальними, локальними, відсталими, та щойно акцент зміщується у відносинах між центрами, маргінальні зони стають лімінальними, оскільки знаходяться вже між (in between) двома центрами, таким чином опосередковуючи їх, можливо, зрештою навіть стаючи новим центром. Саме тому сучасна людина часто позбавлена необхідності осмислювати усі свої кроки в полі досвіду, для неї, здається, майже не залишилося кордонів, обмежень, і будь-які розмірковування про центр та лімінальність носять зовнішній характер, не впливаючи на внутрішні «перспективи» людини. Проте саме вони і є найважливішою складовою досвіду, бо це зрештою і є досвід, перш за все, – внутрішня трансформація.

Багатвікова історія людства має чисельні приклади такого перебування на межі, перетинання порогів та спроб руху від маргінального до центрального, демонструючи усю палітру переживань, які ми називаємо життям. Навіть поняття, що позначають поріг, межу, границю мають у давніх мовах дуже цікаві та багатошарові конотації. Так, латинське поняття «limit» еквівалентно грецькому «peras», тому «ліміналь» (liminal) у сенсі усунення обмеження ідентичний апейрону, знамените «перше слово» грецької філософії, що міститься в першому фрагменті Анаксимандра [5, р. 70]. Докладний аналіз значень, похідних від кореня «per-», підтверджується інтуїцією Тернера про те, що основне його значення – це не просто перехід, а успішне завершення переходу. Похідні від «per-» також «відображають сильні емоції, які супроводжують такі спроби, на що вказують такі терміни, як «страх» (fear) або «небезпека» (peril). Успішний перехід також передбачає особливий порядок, у якому хтось йде попереду, вказуючи шлях або прокладаючи шлях, щоб інші могли піти за ним, «наслідуючи» його, що відповідає потребам у майстрах церемоній в обрядах переходу чи формуючих дослідах» [7, р. 149]. Дуже цікавим тут видається позначення відомих «першопрохідників» західної цивілізації – піратів. Вони, власне, є тими, хто прокладає шлях, йде попереду, і для кого досвід завжди сповнений небезпеки для життя, бо безмежні водні простори – то є царина смерті та повної невизначеності. Для такого життя досвід – це «спроба, виконана без застережень, віддана на небезпеку власної відсутності основи та безпеки в тому «об'єкті», суб'єктом якого вона є, а натомість пристрасть, викрита, як пірат (peirates), який вільно випробовує свою удачу у відкритому морі» [4, р. 20]. Іншими словами, «подорож (fahrt) досвіду є небезпечною без будь-якої гарантії повернення додому, як свідчить латинський корінь ex-perigi, який також дає

нам слово *peril*» [3, р. 166], тож очевидно, що сам латинський еквівалент поняття «досвід» (*experientia*) містить в собі частину того багатозначного коріння «*per-*», яке передбачає і обмеження, і безмежність.

Отже у досвіді виникає проблема перспективи, яка завжди є питанням співвідношення одиничного та множинного, тоді як різниця між обмеженим (*limited*) та лімінальним (*liminal*) – це проблема послідовності. Двоїсте використання останньої пари може бути пов'язане зі складним значенням похідних понять від грецького «*per-*», що містять одночасно межу (*limit*) та її подолання. Для греків поріг як інструмент відокремлення був невіддільним від ідеї фактичного проходження через цю межу – маючи на увазі досвід перебування на межі, на порозі. Фізичність, матеріальність межі добре розумілася древніми. Латинський *limen* спочатку означав камінь, поміщений на поріг дверей, який фізично мав вкладатися для того, щоб переходити з одного приміщення до іншого. Це нагадує грецьку герму, камінь, покладений на кордонах, щоб позначати межу, і це поняття представляє особливий інтерес для проблеми лімінальності, оскільки воно пов'язано із грецьким богом Гермесом, який широко асоціювався з амбівалентністю та пороговою діяльністю, такою як мова (бо він був перекладачем і посильним, але й брехуном), комерція (бо він був також і злодієм), транспорт (бо він же був провідником душ, хоча також вводив їх в оману) або сексуальність [7, р. 152]. Такий собі аналог порогової сутності втілює також Янус, дволикий римський бог, спочатку божество дверей і порогів, оскільки два його обличчя уособлюють той простий факт, що від дверей видно в обидва боки. Подібні персонажі у культурі завжди виконували функції трикстерів, які сутнісно були призначені для руйнування старого порядку задля можливості побудови майбутнього.

Ще один приклад досвіду безперервного проходження через межу, поріг можна знайти в ірландській культурі. В Ірландії все ще можна зіткнутися із загадкою: «Де центр світу?» Правильна відповідь «Тут» або «Там, де ви стоїте» [6, р. 187]. Взагалі-то ірландська традиція сповнена маргінальних та лімінальних персонажів (трикстерів), обрядів та подій, які у позначеному контексті потребують окремого дослідження. Але у наведеному прикладі добре видно, як в особі того, хто стоїть на порозі, збігаються центр, поріг та край, бо зробивши крок з порога в ту чи іншу сторону, людина потрапляє завжди у царину лімінальну, у сферу постійно триваючої трансформації із невідомим результатом. Не випадково численні ірландські легенди та перекази забороняють людині виходити за поріг після заходу сонця, оскільки в цей момент там руйнується увесь усталений порядок, і людина може загубитися у просторі та часі, навіть зникнути, втратити себе, отже формується ефект класичної порогової ситуації, обряду переходу, звідки можна вийти лише зміненним. І тут дуже влучно видається змістовна думка Заратустри: «Кожної миті починається буття; довкола кожного «тут» котиться «там». Центр усюди. Крива – шлях вічності» [1, с. 158].

Отже людина, що завжди залишається центром особливої перспективи, суб'єктом досвіду, а отже центром буття, виявляється такою собі проміжністю (*in-between-ness*), вічно проміжним станом реальності, і саме тому центр (*center*), поріг (*limit*) і край (*margin*) можуть бути зібрані нею воедино, що передбачає збіг маргінального, порогового та центрального. Тож досвід, який є безперервним рухом від центру через поріг до краю або до нового центру, тобто від певної визначеності через невизначеність до нової визначеності, без перебільшення можна позначити як основне питання у житті людини.

Література

1. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. *Ницше Ф. Соч. в 2 т.* Т. 2. Пер. с нем. Мысль, 1996. С. 5–237.

2. Foucault M. *Remarks on Marx. Conversations with Duccio Trombadori.* New York, Columbia University, 1991. https://monoskop.org/images/0/0d/Foucault_Michel_Remarks_on_Marx.pdf

3. Martin J. The Limits of Limit-Experience: Bataille and Foucault. *Constellations*. 1995. Vol. 2. № 2. P. 155–174.
4. Nancy J.L. The Experience of Freedom. Trans. by Bridget McDonald. Stanford: Stanford University Press, 1993.
5. Patočka J. Plato and Europe. Trans. by Petr Lom. Stanford, CA: Stanford University Press, 2002.
6. Rees A., Rees B. Celtic Heritage: Ancient Tradition in Ireland and Wales. London: Thames and Hudson, 1961.
7. Szakolczai A. Liminality and Experience: Structuring transitory situations and transformative events. *International Political Anthropology*. 2009. Vol. 2. №. 1. P. 141–172.
8. Tirkkonen Sanna. What Is Experience? Foucauldian Perspectives. *Open Philosophy*. 2019. Vol. 2. P. 447–461 <https://doi.org/10.1515/opphil-2019-0032>

РОЗВИТОК ЛЮДИНИ, НАУКИ ТА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Гуртовий О.О.

*Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
м. Харків, Україна*

Сучасні реалії вимагають стрімкого росту не тільки в науці та техніці, але і розумінні суспільством самого знання філософії. Так само, багато людей в наш час приділяє мало уваги своєму професійному та особистому розвитку, що призводить до абсолютного нерозуміння послідовності та системності створення передових розробок, та їх зв'язку з термінологією, а також методами роботи з ними. Більше того, такий підхід не дає змоги визначити ціль бодай ознайомитись з чимось новим, якщо це не претендує на втілення, або особисте застосування. Проте, це є необхідною частиною для створення людини як всесторонньо-розвиненої особистості. Цей етап необхідний для того, щоб створити базис для філософського знання, який використовує різноманітні основи не тільки набуті в теорії конкретної науки, але також взяті і з практики. Разом з цим можуть бути об'єднані також декілька галузей, наприклад, математика, фізика, психологія та інші.

Кожна з ітерації об'єднання різних наук також призводить до духовного, розумового та аналітичного та спеціалізаційного росту особистості. Так, філософія спираючись на психологію може дати відповіді на складні життєві запитання використовуючи життєву мудрість, реальні ситуації та поняття принципів взаємодії з кожною особистістю незалежно від її типу темпераменту, характеру та специфіки профілю. В доповнення цього існує велика ймовірність набуття впевненості у змістовності буття, зокрема майбутньому та прагненні створення унікального подвигу, не зважаючи на всі тяжкі моменти та випробовування в житті.[1]

Поєднання філософії та точних наук наглядно показує формулювання інновації в конкретному профілі. В теперішньому світі часто такі можливості та нововведення змінюють і погляд людини на існуючі речі. Так, наприклад гаджети ввійшли в наше життя і структуру освіти, роботи та навіть відпочинку, замінивши та навіть перервавши процеси комунікації та «живого» пізнання світу, бо життя протікає саме зараз.[2] Разом з цим в світі залишилася зовсім мала частинка суспільства, здатного жити саме в цей момент часу, задля себе, оточуючих та з думками про безпечне майбутнє. Це не значить, що пристрої – це зло. Зовсім ні. Це значить, що має бути певна наглядна дисципліна або інструкція, для збереження здоров'я, людяності та розуму. Яскравим прикладом може стати молоток, який використовують для прибивання пальців, якщо ним не вміють забивати цвяха. З цього варто вивести те, що переважна частина людства просто втрачає голову, граючи, читаючи пости та створюючи публікації, що зовсім засмічують місце, де можна було б реалізувати щось нове та неповторне. В той час як інша її частина націлена на зменшення програмного коду,

послідовності алгоритму з утриманням його логістики, що створює високоякісну та оптимізовану інтелектуальну систему. [3]

Виходячи з того, що свідомість людини формується переважно ґрунтуючись на відкритому світосприйнятті та отриманні нових знань та навичок в молодому віці та вже менше в дорослому, маємо, що людина з віком здатна до нехтування новою інформацією. Це призводить до притуплення прогресу в інноваціях та відшліфовуванні філософського знання, бо як відомо, для цього необхідно гостро мислити та вміти чітко висловити свою думку.

Завершуючи, варто наголосити, що здобуття свободи думки та вміння показати свою майстерність в тій галузі, яку людина розвиває більшу частину, або навіть все життя – є мистецтво, головними компонентами базису якого є міцний дух, багата практика та профільні знання, а також людяність, бо саме через неї встановлюється міцне відношення і розуміння як між людиною і наукою, так і між людиною і суспільством.

Література

1. Сказати життю «Так!»: Психолог в концтаборі / Віктор Франкл; Пер. з нім. – 9-те вид. – М.: Альпіна Нон-фікшн, 2021. – 239 с.
2. Ларін А. Історія науки і техніки / Харків: НТУ «ХП», 2021. – 294 с.
3. Kulik, A., Dergachev, K. (2016). Intelligent Transport Systems in Aerospace Engineering. In: Śladkowski, A., Pamuła, W. (eds) Intelligent Transportation Systems – Problems and Perspectives. Studies in Systems, Decision and Control, vol 32. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-19150-8_8

ПОВАГА ЯК ФЕНОМЕН МОРАЛІ

Дишкант Т.М.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Найбільш близьким до «золотого правила» етики є категоричний імператив І. Канта. Цей імператив німецький філософ виражає у двох формулюваннях. Одне з них наказує чинити так, щоб завжди ставитися до людства і в своєму обличчі, і в особі будь-якого іншого як до мети, і ніколи – як до засобу. Це принцип визнання у будь-якій людині її безумовної гідності. Пам'ятаючи про двоїстість світу у філософії Канта і розрізнення ноуменального і феноменального світів, можна поставити питання: «З чим пов'язаний у зовнішньому вираженні принцип визнання безумовної гідності людини?». Зовні цей принцип проявляється через поважне ставлення, що виражається у будь-якому акті (діяльному, письмовому, мовному). Шанобливе ставлення не позбавляє людини оцінюючого підходу. Змістовне звуження поняття «людина» внаслідок додавання характеристики допускає диференціацію в поведінці (протистояння, покарання тощо) але не дозволяє принижувати. Повага у сфері феноменального протистоїть приниженню. Щодо цього дуже показовою є подія, що мала місце за часів великої французької революції. Після страти Шарлотти Корде, яка вбила «друга народу» Марата, кат Сансон підняв за волосся відрубану голову і завдав їй ляпасу. Незважаючи на те, що сім поколінь сімейства Сансонів протягом двохсот років чесно працювали на ешафоті, Шарля Анрі Сансона усунули з посади з формулюванням «карай, але не принижуй». [1]. Емоційний рівень за будь-якого феномену поваги виноситься за дужки як щось не проявлене, внаслідок вольового зусилля. І як не проявлене воно є «річ у собі».

Чим же загрожує нині відсутність прояву даного морального мінімуму? Розглянемо це питання на прикладі двох найпоширеніших сучасних етик – дискурсивної етики та постмодерної.

Однією з найавторитетніших на етапі є комунікативна етика або етика дискурсу. Комунікативна етика багато в чому спирається на вчення Канта та модернізує його з урахуванням сучасної кризи раціоналістичного світогляду. Так представник Франкфуртської

школи Ю. Хабермас, розробляючи свою етичну теорію у вигляді етики дискурсу, називав її інтерсуб'єктивістським тлумаченням категоричного імперативу [2, с. 100]. Комунікативна етика - це етика, що вбачає джерело моралі в комунікативному співтоваристві та нормує суб'єкт-суб'єктний простір дискурсу.

Процедуральний характер дискурсивної етики полягає в тому, що вона описує умови, за яких може відбутися конструктивний дискурс, націлений на розуміння іншого та спільного розвитку загального горизонту можливостей. Приниження – це першопочатково дія з позицій десуб'єктивації і в наступну логіку дій укладається лише знищення, не рідко і фізичне, протилежної сторони, зведеної до рівня об'єкту. Інтерсуб'єктивність стає неможливою. Однак інтерсуб'єктивність – це також єдина можливість становлення і власного «Я», тому що «Я» фіксує свій своєрідний досвід щодо досвіду «Іншого». Тут здійснюється становлення через взаємодію та формується інтерсуб'єктивна спільність, створюється обрій можливостей розуміння.

Таким чином, якщо говорити про безумовний та загальнолюдський поведінковий принцип, то саме повага переводить відносини між людьми з площини «свій-чужий» у площину «свій-інший», де знімається яскраво виражене негативне протиставлення та надається можливість встановлення комунікації, що дозволяє пізнавати іншого. У праві на безумовну гідність особистості, відмовлено противнику в архаїчному суспільстві, куди, мабуть, і спрямувався нинішній історичний виток. Комунікація має шанс лише за умови розімкненості, відкритості, тієї відкритості, яку Е. Левінас вважав основою феномена відповідальності. Відповідальність – відповідь – слово, що має яскраво виражене комунікативне значення. Продукувати відповідь - це здатність людини осмислено пояснити свої вчинки, дії.

Постмодерністи намагалися вибудувувати етичні навчання з урахуванням сучасних реалій, тобто стосовно суспільства ризику та невизначеності, де відкинуті всі метанаративи і разом з ними оптимістичне бачення майбутнього людства. Залишалося шукати точку опори у самому суб'єкті: суб'єкті, який породжується естетичним досвідом; суб'єкті, який здійснює «підключення про себе». «Спертися на щось, крім як на те, як ти сам до себе ставишся, більше нема на що», – писав М. Фуко в «Герменевтиці суб'єкта» [2, с. 278].

Загальність категоричного імперативу І. Канта має на увазі і самовключення наслідуючу даному принципу людину, тобто повага неможлива без самоповаги. Самоповага починається з роботи над собою, покрокове виконання якої докладно розписано у вченні стоїків. У сучасній етиці цього питання особливу увагу приділяв М. Фуко. Спираючись на вчення стоїків у своїх пізніх роботах, він присвятив їх сукупності практик, які можна позначити як «техніки себе». Саме ці «техніки» конституують індивіда як суб'єкта моральної поведінки. Тобто, вибудовуючи істинно шанобливе ставлення до себе, необхідним чином вибудовуєш його по відношенню до іншого. У книзі Массімо Пільюччі «Як бути стоїком: антична філософія та сучасне життя» було розказано історію американського льотчика Стокдейла, який потрапив у полон під час в'єтнамської війни. Розуміючи, що він програє, втратить себе тільки в разі втрати самоповаги, Стокдейл вивчав свого тюремника і «дійшов висновку, подібного до думки Епікетета і Арендт: ця людина не була якимось «уособленням зла», а просто виконувала свою роботу, яку вважала своїм обов'язком.. Вражаюче, але Стокдейл відчував щодо нього не ненависть, а повагу» [3, с. 100].

Принижуючи іншого, той, хто це робить, «втрачає обличчя», тобто втрачає людяну сутність. Цікаво, що навіть переводячи етичний контент в естетичний, постмодерністи орієнтуються на етичну категорію піднесеного [4], що є опозицією низовинного, в рамках якого доречний акт приниження.

Епікурейці визначали задоволення як відсутність страждань. Прояв мінімуму моралі можна визначити як відсутність приниження. У цій точці етика збігалася б з етикетом, якби не характер загальності та жорсткішої обов'язковості цього положення. Зовнішнє безумовно-обов'язкове вираження поваги залишає «за дужками» питання «за що потрібно когось поважати?» і дає простір впливу сучасної комунікативної етики, в той же час, повага до

іншого, починаючи з самоповаги, вказує на наявність внутрішнього потенціалу того, хто здатний здійснювати і здійснює «практику створення самого себе».

Література

1. Бачинин В.А.. Философия права и преступления / В.А. Бачинин – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
2. Фуко М. Герменевтика субъекта: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году, 2007. – 841 с.
3. Пильюччи М. Как быть стойким. Античная философия и современная жизнь. 2018. – 279 с.
4. Лиотар Ж.-Ф. Возвышенное и авангард. URI: <https://art-out-of-time.livejournal.com/1102.html>.

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ГЕНЕЗИ ФЕНОМЕНУ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ

Коростильов Г. Л.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Актуальність. Сьогодні ми стали свідками, які зміни відбуваються у сучасному військовому управлінні Збройних Сил України, як активізувалися в житті новітні принципи військового управління, змінюються за часом функції, методи управління військами, підходи у вирішенні конкретних завдань, у зв'язку зі зміною самої військової техніки, технологіями її застосування. Ми бачимо, як здобутки 7-ої ВТР реалізуються на практиці сучасної мережецентричної війни ХХІІ сторіччя. Філософія військового управління має справу зі специфічними (емпіричними та теоретичними) принципами та моделями, з одного боку, та з загальнонауковими, з іншого.

Мета. Спираючись на історично відомі дослідження і положення науково-філософського характеру, посилити теоретико-методологічну філософію військового управління та збагатити інструментарій військового менеджменту за рахунок звернення до джерел філософської науки. Мета роботи - дати чітке визначення понятійного ряду військового управління, показати як досягнення сучасної 7-ї ВТР змінює основні принципи військового управління і додає нові та прибирає застарілі принципи.

Новизна. Показується трансформація простору війни за рахунок її антологічного та антропологічного вимірів, що дає можливість активізувати такий термін, як військово – технічна революція, який оказує вплив на розвиток принципів військового управління.

Основна частина. Немає необхідності доводити, що без базової методології філософії, без знань основних принципів військового управління, сучасний офіцер не може об'єктивно оцінити зміни у військовій справі, творчо осмислювати вплив науково-технічного прогресу, новітніх технологій. Знання історії виникнення, становлення та розвитку військово-філософської думки не лише забезпечує єдність логічного та історичного оволодіння військовою наукою, але і озброює командні кадри філософською методологією підходів та багатосторіччям досвідом вирішення завдань збройного захисту Батьківщини. Безумовно, філософія не може замінити військову науку. Військова наука сама відкриває і формує свої закони, але філософія дає військовій науці світоглядну, методологічну основу, допомагає правильно вирішувати проблеми, що виникають [1].

Традиційно першим прийнято вважати полководця та військового теоретика Сун Цзи (час життя 453—403 роки до н. е.), який у своїй праці «Мистецтво війни» визначив принципи і функції військового управління. Він першим сформулював найважливіші принципи військового будівництва такі, як єдиноначальності та суворої військової дисципліни, дії невійськовими методами, оптимальності, превентивності, скритності, комплексності, законності, мотивації та головного удару [2].

Продовжували розвиток військово-філософської думки та дослідження явищ збройної боротьби такі вчені, як Фулідід (460-396 рр. н.е.), Ксенофонт (430 – 355 рр. н.е.). Не будучи філософами, вони усвідомлювали значення філософії у військовій справі та в управлінні військами. Ксенофонт продовжує розвиток принципу концентрації зусиль або головного удару, але на більш високому рівні озброєння того часу [3].

Також такі науковці Стародавнього світу, як Полієн, Полібій, Юлій Цезар, Вітрувій внесли свої розробки фундаментальних проблем військової управління, що залишаються актуальними до нашого часу — принцип науковості військової справи. Вони, на той час рівня розвитку озброєння та технологій, вірно формулювали методи та принципи стратегічних і тактичних дій армій, розумно підходили до вирішення питань наступу та оборони, маневрування, підкреслюючи при цьому необхідність всебічного розгляду обстановки (співвідношення сил, рівень підготовки військ, сильні та слабкі сторони противника, характер місцевості, клімат тощо), рекомендували ретельно вивчати противника, використовувати раптовість для завдання удару, застерігали від шаблону, ставили та вирішували питання комплектування, організації та постачання армій, навчання та виховання військ, управління, підготовки командних кадрів. Але незважаючи на значну кількість війн, що мали місце у Середньовіччя, за винятком Візантійської імперії, до XVI ст., військова теорія управління – значного розвитку не отримала [4].

Першим з військових трактатів Нового часу є «Про воєнне мистецтво» Макіавеллі (1521 р.) [5]. Макіавеллі дає поради по зміні принципу комплектування війська – виступає проти практики найманих військ та висуває ідею постійного війська міліцейського типу. Автор наполягає на рішучому типі бойових дій з кінцевою метою – перемогою у генеральній битві з застосуванням великої кількості війська, тобто першим вводить – принцип масовості війська на головному ударі. В той же час Макіавеллі недооцінює роль вогнепальної зброї.

Намагаючись осмислити характер військової революції рубежу XVIII і XIX століть, видатний прусський військовий теоретик Карл фон Клаузевіц (1780–1831 р.р.) в своїй книзі “О війні”, після Сун-Ци, другим в історії ретельно дослідив та сформулював 4-и загальних принципів військового управління, осмисливши досвід та здобутки попередніх поколінь [6].

У сучасних зарубіжних авторів загальновідомих підручниках з військового управління немає згадки чи пояснення принципів військового управління, їх кількості. Це цікавить в основному вітчизняних дослідників таких, як Полікашин В.С., [7, С. 104–107], Полікашин О.В. [8, С. 153–159], М.П. Требін [9,10], В. В. Богуцький [11], Є. І. Григоренко [11], С.М. Мельник [12], С. Ю. Поляков [13] тощо.

У своїх працях “Еволюція військового менеджменту та його принципів на першому етапі (з глибокої давнини до першої чверті XVIII століття)” група харківських науковців – В.С. Полікашин, Ю.В. Полікашин, С.Ю. Поляков бачать п’ять етапів розвитку військового управління, але це не зовсім співпадає розвитком зброї і військових технологій, відповідно семи етапів, 7-и ВТР [8].

Другий науковець, військовий юрист С.Ю. Мельник, у своїй статті “Принципи військового управління: Адміністративно – правовий аспект” – досліджує принципи військового управління в адміністративно-правовому аспекті. Він наголошує, “що правові принципи військового управління дозволяють зробити діяльність його різноманітних суб’єктів більш планомірною, виваженою, чіткою й конкретною” та визначає, “що серед них є такі фундаментальні принципи, як законність, об’єктивність, системність, повнота, комплексність, розумна ініціатива і гласність, у поєднанні з принципами єдиноначальності й суворої військової дисципліни. Аргументовано, що всі ці принципи прямо або опосередковано впливають з права, з окремих правових норм, а тому їх можна вважати правовими” [12, С.104].

На нашу думку, більш виважено і різнобічно, більш в повному обсязі підходить до питання еволюції військової справи, розвитку зброї та військових технологій і принципів військового управління М.П. Требін у своїй книзі “Війни ХХІ сторіччя” [9. С 63-220]. Він вводить поняття о послідовності у часі та розвитку військових технологій і зброї – від 1-ої до

6-ої військово-технічних революцій, доповнює понятійний рядок принципів військового управління такими сучасними принципами, як принцип самосинхронізації [9. С. 217–218] та звертає увагу, але не обґрунтовує в окремий принцип – принцип мінімізації [9. С. 476–506].

Але ми сьогодні вже увійшли в фазу 7-ої ВТР і відповідно до 7-го етапу військового управління, яким притаманні такі технології: дрони різного призначення, систем ППО побудованих на зовсім новітніх принципах, космічних систем зв'язку, безліч різновидів високоточної зброї формуються. А цього формуються та виходять на перший план – антропологічний принцип та принцип мінімізації військового управління.

Висновки. На нашу думку, цей рядок сучасних досліджень стосовно питання виникнення та еволюції принципів, функцій і методів військового управління потребує більш ретельної систематизації, вивченню впливу на їх розвиток філософської науки, праць стародавніх філософів та мислителів, розгляду з позиції філософії техніки, розвитку технологій, а також потрібно дослідити, як розвивались, доповнювалися, приймали нове значення старі принципи військового управління, з'являлися нові принципи військового управління з переодизацією науково-технічних та військово-технічних революцій, як при цьому змінювалася структура війська, виникали нові види та роди військ, що безпосередньо тягло за собою зміни в управлінні військами.

Ключові слова: філософія військового управління, філософія науки, детермінізм, складні відкриті системи, військово-технічна революція, сете – центрична війна, техніка, наука, технології, безпілотні літальні апарати, онтологізація та антропологізація військової справи

Література:

1. Еволюція воєнного мистецтва: [Ч. 1-2]. / Д. В. Веденєєв, О. А. Гавриленко, С. О. Кубицький та ін. – К., 2017
2. Сун-Цзи. Мистецтво війни. – Видавничий союз «Андронум». 2021. – 67с.
3. Історія війн та воєнного мистецтва / В. П. Варакута. – Харків : Акад. ВВ МВС України, 2012. – 554 с.
4. Ілюстрований словник-довідник з воєнної історії України / М. М. Верховський, А. Г. Морозов. — Сміла, 2009.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: Мультимедійное издательство Стрельбицкого –2021. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/pro-vijs-kove-mistectvo.html>. Дата звернення: 30.10.2022 р.
6. Клаузевиц К. О войне. – К., «Фолио», 2020 – 640 с.
7. В.С.Поликашин, С.Ю.Поляков. Основи управління і прийняття рішень у військовій справі: Навч. посіб. /- Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. – 120 с.
8. Поликашин В.С. Обоснование основных категорий военного менеджмента / В. С. Поликашин, С.Ю. Поляков, О.В. Поликашин // Системи управління, навігації та зв'язку.– К.: ЦНДІ Н і У, 2011. – Вип. – 4(20). – С. 153-159.
9. М.П. Требін. Війни ХХІ сторіччя /М.П. Требін. – Мн.; Харвест, 2005.–608с.
10. М.П. Требін. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації:Монографія.– Х.; Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004.–404с.
11. Тищенко М. М., Богуцький В. В., Григоренко Є. І. Військова адміністрація : навчальний посібник. / за заг. ред. М. М. Тищенко. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків: Право, 2014. 172 с.
12. Мельник С. Ю. Принципи військового управління: Адміністративно – правовий аспект. Загальноукраїнський науково-практичний господарсько-правовий журнал «Підприємництво, господарство і право» №7. 2019. 104 -107с.
13. Поляков С. Ю. Основи військового управління : навчальний посібник / за заг. ред. С. Ю.Полякова. Харків: НУ ЮАУ, 2014. 240 с.

ТЕХНОЛОГІЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В ОСВІТІ

Мотенко Я.В., Шишкіна Є.К.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Оголошення 24 лютого 2022 року Президентом України указу № 64/2022 про запровадження воєнного стану у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації стало умовною точкою відліку існування вітчизняного освітнього середовища у новій політичній реальності [1]. На даному етапі зусилля викладацького корпусу переважно зосереджені на адаптації навчального процесу до екстремальних умов найбільшого після Другої світової війни військового конфлікту у Європі. Однак, захист національних інтересів вимагає також об'єктивної оцінки здатності системи освіти в Україні захистити власний інформаційний простір від іноземного інвазійного впливу. Слід визнати, що вирішення цього завдання ускладнюється через вплив низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. Вже на початку 2022 р. стало очевидним, що Російська Федерація розв'язала війну, спрямовану, насамперед, проти цивільного населення України, як «нездатного» засвоїти ідеологію «руського світу». Так, згідно статистичних даних, наведених Центром протидії дезінформації при Раді нацбезпеки і оборони України, починаючи з 24 лютого 2022 р. російська армія атакувала цивільні об'єкти у 60 разів частіше ніж військові [2]. На території України було зруйновано 2192 освітні установи, 530 пам'яток культури. Внаслідок бойових дій без житла залишилися 8% населення країни. Зрозуміло, що за таких обставин виконання українськими педагогами своєї місії є по суті «другим фронтом» російсько-української війни. Водночас, слід визнати, що починаючи з 2009 р. саме вітчизняна освіта залишалась найуразливішою ланкою національної системи безпеки. Протягом 2009, 2014 і 2015 рр. освітянська спільнота стала учасником масштабної реформи, спрямованої на скорочення обсягу суспільствознавчих дисциплін у навчальному навантаженні вищої школи України [3]. Таким чином, перетворення історичних дисциплін на аутсайдерів навчального процесу в Україні протягом 2014-2022 рр. створило сприятливі умови для розгортання Російською Федерацією інформаційної війни, спрямованої на ретрансляцію антиукраїнських історичних міфів, ідей шовінізму та расизму. Українським викладачам гуманітарних дисциплін довелося діяти в надзвичайно складних соціально-політичних умовах, сукупність яких отримала назву «гібридна війна».

Гібридна війна як специфічна форма військово-політичного протистояння, що передбачає агресивний витончений інформаційний вплив на цивільне населення потенційного театру бойових дій стала об'єктом низки досліджень [6-9]. Однак, питання, пов'язані з вивченням механізмів реалізації інформаційних інвазійних впливів у освітньому середовищі, поки що залишаються недостатньо висвітленими. Зокрема, потребують ґрунтовного аналізу методи використання гуманітарних дисциплін як інструменту інформаційно-психологічного впливу у постіндустріальному суспільстві. Таким чином, предметом пропонованої наукової розвідки є засоби репрезентації історичного минулого через інформаційні технології, які можуть бути використані противником для деструктивного впливу на соціум.

Передусім слід відзначити, що процес цифрової глобалізації об'єктивно створює надзвичайно сприятливі умови для розгортання підривної ідеологічної роботи у освітньому середовищі країни потенційного супротивника. Швидкий обмін інформацією, демократизм у спілкуванні, мультикультурність, – ці тенденції, що супроводжують активну цифровізацію освітніх послуг, закономірно роблять кінцевого споживача (учня, студента, викладача) толерантним до сприйняття різних поглядів, у тому числі і оцінок історичних фактів. Як наслідок, ми стикаємося з ситуацією, коли «прозорі» цифрові кордони використовуються з метою маніпулювання поведінкою населення певної країни. Так, наприклад, завдяки посередництву заангажованих електронних ЗМІ у громадську свідомість може активно інфільтруватися ідея ігнорування вивчення власного історичного минулого. Натомість буде пропагуватися формування у молоді ідеології «громадянина світу», не обтяженого «зайвою» колективною історичною пам'яттю. Кінцевою метою такого інвазійного інформаційного

впливу є «розчинення» національної свідомості, тобто ігнорування важливості своєї історичної спадщини. Як наслідок, громадянське суспільство, зберігаючи ззовні свої формальні ознаки, перетворюється на конгломерат активних споживачів медійних технологій позбавлених усвідомлення відповідальності перед наступними поколіннями за власну країну. Важливими ознаками подібного інвазійного інформаційного впливу є популяризація ідей про витіснення з навчального процесу вітчизняної політичної історії та непотрібності вивчення досвіду вирішення завдань по захисту національних стратегічних інтересів.

Використання внутрішньополітичних суперечностей з метою ослаблення потенційного супротивника передбачає маніпулювання навчальним матеріалом у викладі історичних дисциплін, що з часом дозволяє змодельовати поведінку певної частини населення. Застосування подібної тактики є особливо ефективним у регіонах з компактним розташуванням поліетнічних анклавів та депресивною економікою. Інформаційна та фінансова підтримка краєзнавчих досліджень і освітніх програм спрямованих на гіперболізацію регіональних інтересів, як противагу інтересам загальнодержавним, може стати суттєвим дестабілізуючим чинником. Дієвим засобом формування відповідного соціокультурного середовища є ретрансляція за допомогою веб-технологій політичних міфів і, водночас, замовчування певних історичних фактів (так звана «мнемонічна війна»).

Підбиваючи підсумки, слід вказати, що головними маркерами, які свідчать про наявність у освітньому просторі певної країни ворожих інформаційних маніпулятивних технологій, є, передусім, пропаганда необов'язковості вивчення історичного досвіду її державотворення та наявність літератури, що формує регіонально-центричний політичний світогляд у учасників навчального процесу.

Література

1. Указ Президента України №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
2. Коваль О. 300 військових об'єктів vs 17 тисяч цивільних: ЦПД співставив кількість уражених ворогом цілей /О. Коваль //Дзеркало тижня.–2022.-01 серпня. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/300-vijskovikh-objektiv-vs-17-tisjach-tsvilnikh-tspd-spivstaviv-kilkist-urazhenikh-vorohom-tsilej.html>
3. Мотенко Я.В. Шишкіна Є.К. Історична освіта у вищій школі як консолідуєчий чинник українського суспільства /Я.В. Мотенко, Є.К. Шишкіна // Українознавчий альманах. Випуск 23. К.: «Міленіум», 2018. – С.137-142 – Режим доступу: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2018.23.22>
4. Гапеева О. Феномен Української революції 1917–1921 рр. в інформаційно-пропагандистській діяльності Російської Федерації / О. Гапеева // Схід. – 2017.– № 1.– С. 53-57 Режим доступу: <https://cutt.ly/WGiqsfe>
5. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія /Донецький національний університет імені Василя Стуса /під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 412 с. – Режим доступу: <https://cutt.ly/tGiwHMT>
6. Горбулін В.П. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія / В.П. Горбулін, О.Г. Додонов, Д.В. Ланде. – К.:Інтертехнологія, 2009. – 164 с. – Режим доступу: <http://dwl.kiev.ua/art/gdl/gdl.pdf>
7. Магда Є. В. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір / Є. В. Магда // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 5. – С. 138-142. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_5_29
8. Магда Є.М. Гібридна війна: сутність і структура феномену / Є. Магда // Міжнародні відносини: Серія “Політичні науки” – 2014. № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/0/view/2489/2220.
9. Рущенко І. П. Підривні соціальні технології (з досвіду російсько-української гібридної війни) / І. П. Рущенко // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. –

РОЗДУМ Г. СКОВОРОДИ ПРО ДАВНІЙ СВІТ ЯК РОЗДУМ ПРО ЛЮДИНУ

Панков Г.Д.

*Харківська державна академія культури,
м. Харків, Україна*

1. Очевидною стороною ситуації, що склалася у філософській спільноті Слобожанщини за останні двадцять років, спостерігається дефіцит праць в галузі онтології. Досвід проведених філософських конференцій на честь слобожанського земляка свідчить про перевагу інтересів у галузі дослідження філософської антропології та етики українського філософа над іншими галузями філософії. Тим часом Г. Сковорода висвітлював у своїй творчості чимало аспектів онтологічної проблематики, деякі з яких у цій публікації будуть розглянуті на матеріалах твору під назвою «Діалог, або розмова про давній світ». У зв'язку з цим, актуальність даної доповіді визначається не тільки в історійко-філософському аспекті стосовно значення творчої спадщини слобожанського Сократа, але ж і у контексті дослідження світового досвіду осмислення питань онтології.

Доречно визначити дві основні проблеми у вивченні онтологічних поглядів Г. Сковорода: 1) проблема з'ясування механізмів створення онтологічних конструкцій українським філософом, 2) проблема використання даних конструкцій в конституюванні його вчення, у першу чергу – у галузі філософської антропології та етики.

2. У листі М. Ковалинському, що містить на самому початку названого діалогу, його автор прямо вказує, що під давнім світом мається на увазі Бог, до існування якого нікого і нічого не могло існувати. Звернемо увагу на обставину, згідно з якою Г. Сковорода не назвав цей діалог роздумом про Бога, що характерне для теологічного дискурсу. Значення міркування про «давній світ» вказує на роздум про Божественний початок буття як на галузь онтологічного осмислення трансцендентного. В даній ситуації онтологія конструюється засобом теїстичного дискурсу, а теології надається онтологічне значення давнього світу.

Значення «давній» вказує на часовий вимір світу у форматі минулого визначення. Але його визначення через значення божественного початку у свою чергу вказує на *механізм сакралізації* даної онтології. Наслідками її сакралізації є створення наступних двох ситуацій. В першому випадку значення давнього світу розповсюджується не тільки на минуле, але й на всі три темпоральні виміри – минулий, теперішній та майбутній час. Це пояснюється метафізикою Божественного початку, який в теїстичній парадигмі осягає увесь топологічний та темпоральний континуум. У другому випадку значення давнього світу переводиться з ситуації темпоральної обумовленості у ситуацію вічності стосовно вічного виміру Божественного початку.

3. Механізм сакралізації онтології давнього світу супроводжується *механізмом її аксіологізації*. Давній світ уявляє собою ідеал, що встановлюється для прагнення до його здійснення. Висування ідеалу у свою чергу супроводжується створенням ієрархічної опозиції між ідеальним та реальним, взірцем досконалості та недосконалим середовищем у існуванні людини. У Г. Сковорода давній світ як ідеал розуміється простором вічності, царства небесного, який був встановлений Богом як ціннісний початок, що оточує цей світ та чекає людину у її майбутньому. «Нове небо», про який пише український філософ, – це давнє небо у вигляді «золотого віку», яке позиціонується аксіологічною альтернативно «сьому» віку.

Роз'яснювання Г. Сковородою ієрархії між давнім та повсякденним світом починається з натуралістичного аргументу на прикладі топографії яблуні та її тіні. Їх взаємне розташування призвано вказати на протилежні тенденції в існуванні: яблуня піднялася вгору, тоді як тінь простягається вниз. Звертається увага на характер простору тіні, коли в його змісті виділяються крайня частина, а також початок разом із основою: якщо крайня частина тіні простягається по землі, то її основа та початок невід'ємні від дерева, становлячи єдність в

обопільному існуванні двох протилежних величин. Але в цієї єдності ставиться наголос на повсякчасності дерева в його прагненні вгору та мінливості тіні, яка ненадовго з'являється та зникає. Від натуралістичного прикладу Г. Сковорода переходить до критичного осмислення повсякденного життя. Посилаючись на Псалми Давида, висловлюється така думка: «"Дні наші, як тінь на землі, і немає постійності". Він постійно міняється. То народжується, то зникає, то зменшується, то відхиляється... Світ Господній і день Господній – це дерево життя. А наш старезний, тінювий і тлінний світ є деревом смерті. Воно глумоудрим серцем здається добром, та по суті своїй лукаве» [2, с. 312]. Вочевидь, що в християнській думці онтологія зіставлення двох світів супроводжується аксіологічною критикою насущного світу. Дана критика здійснюється бінарними опозиціями світло / темрява, істина / брехня, єдність / різноманітність, «дерево життя» / «дерево смерті». Наділення «тінювого» і «тлінного» світу значенням смерті означає використання танатологічного дискурсу, що надає цієї критиці радикального характеру. Прийняття його цінностей справжнім благом є перекрученим вибором, характерним людям з «дурним» серцем.

Звернемо увагу на метафоричний ряд, що використовується для оцінки повсякденного світу – «темрява», «брехня», «дерево смерті», яким протиставляються метафори «світло», «істина», «дерево життя», що складають характеристику давнього світу. Всі вони разом створюють *семіотичний механізм* визначення ціннісної ієрархії між давнім та повсякденним світом: останній конститується методом семіотичної бруталізації, тоді як у основу конституювання давнього світу покладається солярний дискурс: світло є джерелом істини та життя, а темрява – брехні та смерті. Але бруталні метафори не тільки конституують простір повсякденного світу, вони також використовуються засобом конституювання давнього світу через знецінювання його феноменальної альтернативи. Знецінюючи повсякденний світ, Г. Сковорода підвищує ціннісне значення онтологема давнього світу.

4. Критика повсякденного світу є необхідною умовою для здійснення екзистенційного переорієнтування відповідно до ціннісної шкали християнства. Воно починається з критичної самосвідомості, зразок якої виявляється у промові Григорія, одного з учасників аналізованого діалогу: «Ах нещасна душе моя! Чому називаєш нікчемну сутність ґрунтовою твердою? Хто засліпив око твоє? Ах, ця сліпота в тебе від твого народження. Не бачиш істини, крім тіні її. Не відчуваєш, що минає світ цей» [2, с. 323]. Тут предметом критики постає розуміння підміни онтологічного фундаменту. Цей рівень критичної самосвідомості слід назвати *прозрінням*, що супроводжується *відчаєм*: «Чи довго мені повзати по землі? Чи довго їсти хліб хвороби? Доки нестиму поради у душі моїй, хвороби у серці моєму?» [2, с. 323]. Значення хвороби в цьому відчаю має вигляд діагнозу не стосовно землі як географічного простору, але в ціннісному сенсі буття, притаманному «плотської людині» як антропологічному типу. Усвідомлення «мирської хвороби» підштовхує до ухвалення ультимативного рішення «Встань душе моя, не спи на стихіях!» [2, с. 323]. Як бачимо, *роздум про давній світ становиться роздумом про ціннісне орієнтування людини*.

Картина критичної самосвідомості містить в собі перформативний ефект, що спонукає читача критично замислитись над власним буттям і піднятися над властивими йому світськими цінностями. Метод власного прикладу як екзистенційний зразок поєднується з методом викриття «плотської» людини з боку ідеалу: «Чи довго тобі гойдатися по стихіях? О нещасний мрець! Підійми хоч трошки поховані твої думки вгору, вище стихійної тіні, і побачиш чоловіка живого, що сяє неприступним світлом. Тут твій мир, а не у твоєму буремному світі» [2, с. 319]. У наведеному фрагменті доречно звернути увагу на метафору мерця, що використовується в акті викриття. Вона свідчить про духовну смерть, до якої приречена «людина плоті». Поєднання слів «нешасний мрець» вказує на неминучість позбавлення щастя для людини, яка живе «законами плоті». Підстава такої трагічної оцінки названої антропологічної фігури виявляється у Посланні апостола Павла римлянам: «Бо думка тілесна – то смерть, а думка духовна – життя та мир» [1, Рим.8:6]. Християнська думка використовує танатологічний дискурс для демонстрації гострої загрози, яку можна позначити в вигляді постановки свідомості у ситуацію буття-у-грози, що вказує на необхідність

усвідомлення екзистенційної тріади: схаменутися, очиститися, звернутися у єдиному процесі трансцендування.

Погляд на видимий світ із боку Г. Сковороди не керується виключно позицією безумовного відкидання його цінностей: *цей світ також розглядається ареною пошуку та виявлення справжнього буття*. Метафізичним обґрунтуванням цієї позиції служить діалектика єдності та різноманіття справжнього та несправжнього буття. Вона виявляється у відомому вченні Г. Сковороди про дві натури – невидиму і видиму. Невидима натура прихована у видимій натурі, подібно до приховання духу у феноменальному світі. Видима натура наділяється епітетом підлої та називається мавпою, рабинею, яка, будучи тінню, наводить тінь на всі прояви життя і забарвлює їх у свій колір. Проте інтенція свідомості у гірський світ дозволяє міцно усвідомити фальшивість покритого тінювим покривом видимого світу. «Отже, – повчає український філософ, – якщо хочеш пізнати щось у душі чи в істині, розглянь спочатку у плоті, тобто в зовнішності, і побачиш відбиті на ній сліди Божі, що викривають невідомі й таємні його премудрості і наче стежечкою ведуть до неї» [2, с. 313]. Видимий світ розглядається ареною пошуку та виявлення справжнього буття лише в разі усвідомлення невидимого світу як його фундаменту. З урахуванням такої ситуації визнається пізнавальна цінність існуючого буття з його «гнійниками», що сигналізують про її хворий стан та необхідність для людини уникнути чи подолати цю хворобу.

5. Простір давнього світу наповнюється ідеальними особистостями – святими, які мають чистоту душі і серця. Наведена обставина означає *антропологізацію та аксіологізацію* сакралізованого світу. *Сакралізацію, аксіологізацію та антропологізацію буття доцільно розглядати у вигляді трьох істотних механізмів конституювання альтернативного «іншого» щодо суцього буття, або трьох різновидів його ідейних складових, якими наповнюється ідеальна (віртуальна) реальність*.

Яким чином можна увійти в потойбіччя, щоб пізнати «давній світ»? Для цього треба поперед усього очистити серце від «усієї стихійної грязюки». Увійти в потойбічний обрій можливо не тільки в майбутньому, а й у теперішньому часі, уподібнюючися блаженим із чистим серцем. Цим самим здійснюється процес причетності до святості у серцевій чистоті і радості «вигуків», у яких прославляється Бог. Розуміння Божественного Витоку («давнього світу») не зводиться лише до початкової вічності, що поклала основу всесвіту. Божественний виток також мислиться кінцевим пунктом прагнення особистості, позачасовою сакральною величиною, уподібнення якої означає звільнення від тимчасової залежності та поглинання особистого буття станом вічності. *Таким чином, онтологія часу набуває яскравого контуру антропології долі. Повернутися до Витоку означає облаштування людиною власної долі відповідно до абсолютного добра*.

У діалозі, присвяченому міркуванню про давній світ, трансцендування як акт перевершення феноменального буття виражається імперативом піднятися з землі, зійти на гору та мудрувати не про земне, а про гірське. Ця думка висловлюється дуже радикально: «Вирви втупле не у прах око твоє. Підними в гору розслаблене твоє тяжкосердя. Глянь уверх над небесну твердь» [2, с. 323]. Гірський світ уособлює Ісус Христос, тому видима натура розглядається простором бачення Христа. Вона розглядається не звичайними очима, а сердечним оком, яке пропонується звісти від «підлої натури нашої» вгору, до «панівної святої краси». Сердечне око щільно пов'язується з вірою, завдяки якій воно стає чистим, прозорливим і здатним бачити «світло, що світиться у пільмі стихійній, тобто Христа».

6. У творах Г. Сковороди наводяться два способи виявлення Христа через видиму природу. Перший спосіб – містичний, що поєднує особистість з Христом через занурення свідомості у власну природу. Містичне сходження до Христа описується у передмові до діалогу «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе», де представлена ситуація визнання містиком зникнення власної тілесної самотності, на місце якої ставиться Христос як безумовний життєвий центр. Інший спосіб виявлення Христа через видиму природу є сходження до його Божественної особистості через розпізнання ідеальної людини серед навколишнього плотського буття. Постає питання: де і яким чином можна розпізнати ідеальну людину?

Відповіддю на нього стане занурення свідомості у символічний світ Біблії. Апелюючи до ряду біблійних персонажів, Г. Сковорода наставляє читачів почути адресований до них заклик прямувати до гори разом із Христом, маючи на увазі сходження до трансцендентної височини – у «рай насолоди», підвищуючися над повсякденними цінностями. Посилаючись на думку апостола Павла («труби Всесвіту»), наголошується, що наслідування за Христом на гору Галілею дозволить оновитися духом і одягнутися у нову людину, «створеної за Богом у правді й преподобній істині» [2, с. 318].

Таким чином, розпізнавання ідеального буття можна досягти за допомогою двоякого онтологічного орієнтування – у трансцендентний та феноменальний світ. Трансцендентний світ відкривається людині у Біблії, яка орієнтує її свідомість вгору до ідеалу. Відштовхуючись від ідеалу, людський розум виявляє духовну зіпсованість феноменального світу, за яким просвічується справжнє буття. Результатом слідує екзистенційний вибір на користь прийняття Божественного світла і відкидання плотського мороку. Наприкінці розглянутого діалогу Г. Сковорода застерігав від змішання справжнього світла з питьмою, закликав кожную людську душу блиснути блискавкою і загриміти громом «Нехай буде світло!».

7. Вивчення аналізованого діалогу дозволяє сформулювати наступні **висновки**.

1. Метафізичною засадою викладеної онтології служить ідея єдності та цілісності феноменального («видимого») та трансцендентного («невидимого») світу в їхній протилежності. Їхня єдність складає невидиму присутність Божественного початку у повсякденному бутті, яке в ньому не розчиняється, як це має місце в пантеїзмі, але приймає незалежне від нього високе над ним становище. Роздум про «давній світ» виглядає міркуванням про «золотий вік», що складає єдину трансцендентну реальність. Найменування світу «давній» не вживається у звичному темпоральному значенні, але в сакральному сенсі, що вказує на ідеал як на позачасову і метатемпоральну даність.

2. Онтологія Г. Сковороди далека від метафізичної спекулятивності, оскільки безпосередньо звернена до людини в співвіднесеності з Богом та навколишнім світом. Вона не носить умоглядного характеру, оскільки націлена до життєвої практики людини та позиціонує філософську стурбованість про її долю. Звернення свідомості людини до «давнього світу» супроводжується відвертанням від прихильності до цінностей феноменального буття. Одночасно цінність феноменального світу визнається життєвим простором трансцендування до Христа. Антропологічний зміст онтології поєднується з аксіологічним її змістом.

3. У розглянутому діалозі онтологія не займає центрального становища, яке приділяється персоналістичній антропології. Роль онтології тут доречно визначити як конструкту персоналістичної думки, а також у значенні філософської основи антропологічних, аксіологічних, гносеологічних, богословських поглядів, виявлених у вивченому тексті. У той же час антропологія, аксіологія, гносеологія та богослов'я надають онтології контекстів антропологічного, аксіологічного, гносеологічного і теїстичного орієнтування. Усі вони разом із онтологією конструюють священний ідеал, виражений імперативом «Нехай буде світло!» як заклик до кардинального оновлення людського буття з його повсюдним оточенням.

Таким чином, роздум про давній світ як предмет діалогу усвідомлюється Г. Сковородою роздумом про Бога та про людину у її відношенні до Бога та до навколишнього середовища. Трансцендування як прагнення до давнього світу містить в собі аспект рішучого відмежування від цінностей повсякденного світу. Гасло прокинутися та не спати на стихіях разом з гаслом «нехай буде світло» спрямовують філософію до персоналістичної практики і вказують на її статус практичної філософії, головною проблемою якої постає турбота про людину як про обожнену особистість, що відповідає теїстичній парадигмі.

Література

1. Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового завіту. К.: Біблійні товариства, 1995. 959+296 с.

2. Сковорода Г. Діалог, або розмова про давній світ / Пер. М. Кашуби / Сковорода Григорій. Твори в двох томах. Т. 1. Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. Український науковий інститут Гарвардського університету. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1994. С. 308–324.

ПОРТРЕТ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГА: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

Полякова О. О., Поляков І.О.

*Національний університет цивільного захисту України, Національний технічний
університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Актуальність дослідження проблеми педагогічної культури викладача визначається цілим рядом обставин різного масштабу:

- на глобальному рівні: еволюцією структур свідомості, трансформацією змісту людської культури, мутацією культурних форм (від уніфікації до утилітаризму).
- на професійно-діяльнісному: нівелюванням грані між академізмом і прагматизмом (крупний капітал формує попит на галузеву освіту), багаторівневою трансформацією ринку праці за якої відбувається тотальна комерціалізація наукових досліджень і форм та способів підготовки фахівців.
- на локальному (науково-освітньому) безпрецедентною зміною вимог до особистості та професійних якостей викладача, перетворення викладача на багатопрофільного спеціаліста, звужуючи, одночасно можливості фундаментальних досліджень за рахунок «ковзання по поверхні» міждисциплінарних, вузькопрофільних знань.
- на особистісному - відбувається фундаментальна ломка традиційного уявлення про роль і функції викладача в умовах інформаційно-технократичного суспільства, нівеляція існуючих раніше способів навчання за рахунок сучасних форм комунікації.

За таких обставин зовсім не випадково, що сучасний викладач перетворюється на своєрідний «флюгер», який має уловлювати новітні виклики, змінюватися під їх впливом та ментально модернізувати свій образ Я. Відображенням цих трансформацій є культура викладача.

Сучасний культуротворчий етап можна схарактеризувати однією фразою «від людини розумної до людини культурної». Однак це не означає, що інтелект і освіченість втрачає своє значення як неприйнятної цінності людства, що карбувалася протягом століть та здобувалася у нелегкій боротьбі поколінь із умовами оточуючого середовища (природничі науки), у нелегких пошуках відповідей на питання «Що є людина?» (гуманітарні дисципліни від філософії та психології до соціології та педагогіки). Це є симптомом того, що сучасна людина потребує «опори» для знання, дійсного та незмінного фундаменту та растру, який дозволяв би оцінювати в людині весь спектр її проявів. Це стало новітньою вимогою, оскільки попередня епоха, що сформувала «своє обличчя» в результаті ряду революцій свідомості, - технічних, технологічних, інформаційних, - перетворила людину на «суб'єкта пізнання» з утилітарною функцією постійного і перманентного дослідження оточуючого світу і себе. Закономірним продовженням цього стало усвідомлення, що людина має й інші функції окрім пізнання. Людина відкрила для себе свою ірраціональну, чуттєву сутність, яка воліла до спілкування, порозуміння, відчуття універсального Іншого. Ці уявлення про «нову людину» стали причиною переосмислення попереднього теоретичного досвіду і лягли в основу нової наукової парадигми – неklasичної. У її руслі кристалізуються й нові уявлення про принципи освіти і новітні підходи до виховного і педагогічного процесу. Х.Г. Гадамер у своїй праці «Істина та метод» ці перипетії схарактеризував наступним чином: «Нині освіта найтіснішим чином пов'язана з поняттям культури і означає в кінцевому підсумку специфічний засіб перетворення природних задатків і цінностей» [1]. З цим неможливо не погодитися, адже досвід попередніх поколінь та, нажаль, і сучасних, які не бажають бачити очевидного і продовжують хапатися

за архаїчне минуле з метою збереження примарної сталості розвитку, показав, що пізнання заради пізнання є шляхом до перетворення інтелекту у механізми соціальних колізій, а подекуди й війни. Досить згадати відомих вчених та педагогів, які виступали провісниками нацизму, медиків, що проводили досліди над людьми в концтаборах, інженерів, які проектували газові камери та зброю масового знищення. Ці факти є свідченням того, що без культури, без її духовної складової освіта перетворюється на меркантильне засвоєння знань з метою їх подальшої монетизації без будь-якого гуманістичного контексту. У свою чергу викладач перетворюється на «голову, що вимовляє наукові факти», що саме по собі позбавляє освіту педагогічного компоненту.

Усвідомлюючи вищезазначене, не складно дійти висновків про подальші шляхи мутації освіти без відповідних змін та планомірного та виваженого її реформування. Однак цьому, з одного боку – має передувати соціальний запит, тобто розуміння необхідності реформ з боку широких верств населення, що пов'язане з усвідомленням на найвищому рівні ролі культуротворчих процесів, а, з іншого – національні освітні програми, що враховують і адаптуються відповідно новітнім викликам.

Україна також відреагувала на цю соціо-культурну динаміку. Це задекларовано у Державній національній програмі "Освіта. Україна XXI століття" [2]. В документі на загальнодержавному рівні зазначається, що одним із найважливіших напрямів реформування системи освіти є «підготовка нового покоління педагогів, які б творчо втілювали в реальну практику принципи гуманізації, гуманітаризації, демократизації, індивідуалізації та етнізації навчання». Вочевидь, такий підхід виставляє високі вимоги до педагогів, адже втілення таких амбітних посилів протирічить утилітарному принципу «педагога з 9.00 до 17.00». Його подолання можливе, на нашу думку, лише за таких умов: підвищення соціального престижу професії викладача, покращення умов праці за рахунок мінімалізації необхідності вирішення буденних проблем шляхом надання відповідної матеріальної підтримки, забезпечення універсального доступу до інтернаціональних баз наукових даних і створення необхідної матеріально-технічної бази для проведення наукових досліджень. Але, на жаль, це завдання є надскладним, особливо в умовах воєнного конфлікту в Україні. Проте навіть за таких обставин педагоги продовжують працювати, формуючи тим самим нову цінність для українського суспільства – гуманність, що фондує інтелектуальний потенціал нації.

На мою думку, новий український педагог – це спеціаліст своєї справи, що має високий рівень загальної і педагогічної культури. Лише за умови високого рівня розвитку власної особистості можливо бути взірцем морально-етичних якостей та гарантом їх дотримання та подальшої передачі.

В сучасній Україні освіта є однією з найдинамічніших суспільно-соціальних сфер. Це пояснюється рядом причин:

- Україна є молододою державою в історичному відношенні, що лише нещодавно стала на шлях конструювання власних культурних та світоглядних засад;
- Українська освітня траєкторія залежить від європейського досвіду (включення в Болонський простір, співвіднесення наукового досвіду з міжнародним через прив'язку до світових наукометричних баз, що форматує напрямки національного професійного розвитку; впровадження практики дистанційного навчання, що абсолютно позбавляє необхідності певної локалізації студентів, а отже вони можуть перебувати поза межами України та, навіть, паралельно отримувати освіти в іншому закладі освіти;
- Нестабільна гео-політична ситуація, що пов'язана з процесом подолання пострадянського досвіду та пошуку власного – європейського – шляху;
- Складність економічної ситуації, оскільки Україна перебуває на «перехідному» етапі і визначається з домінуючим напрямком матеріально-технічного розвитку.
- Мультикультуралізм, який є, безперечно, симптомом новітнього етапу розвитку культури та освіти.

Оцінити ці фактори впливу на освіту з точки зору «погано-добре», на нашу думку, не є коректним, оскільки попереднього, абсолютно незалежного (і чие він взагалі можливим в

сучасному світі?) унікального досвіду побудови освітньої траєкторії Україна не має, вона буде її зараз шляхом «спроб» і «помилки». А от процес креації власного «спейсу», з унікальним змістом кристалізованого національного досвіду є однозначно явищем позитивним, однак надзвичайно нелегким.

Враховуючи зазначені обставини, не менш випукло постає і проблема формування педагогічної культури викладача як «головного діючого персонажу». Одразу акцентую, що це не означає втрати студентом його рівної ролі. Однак «другу скрипку» учневі надає саме викладач і ті технології навчання, якими він користується, і ті навчальні технології, які сприяють активізації пізнавальної діяльності студента, а також сама особистість викладача, що є цікавою не лише з точки зору меркантильного отримання задовільної оцінки, а й як уособлений досвід культуротворення. Саме ця характеристика, на думку автора, фундає унікальний портрет особистості сучасного українського викладача.

Література

1. Гадамер Г.Г. Істина і метод. – К.: ЮНІВЕРС, 2000. – 464 с.
2. Державна національна програма "Освіта (Україна XXI століття)" // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Пономарьов О.С., Чеботарьов М.К., Харченко А.О.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

На перший погляд уявляється, що в умовах війни з жорстоким агресором, який прагне знищити не просто Українську державу, але й нашу національну ідентичність і культуру, недоцільно філософствувати. Однак з цим твердженням важко погодитись. Філософія як концентроване вираження національного духу й життєвих цінностей виступає потужною зброєю у захисті не тільки незалежності й територіальної цілісності нашої країни, але й наших багатющих культурно-історичних традицій і духовних символів та ідеалів, європейських цінностей та орієнтирів, які, до речі, орда прагне привласнити собі.

Тому далеко не випадково жорстокий бездуховний ворог цілеспрямовано нищить заклади освіти, культури і навіть релігійні споруди. Він не випадково влучив у будинок Національного музею Григорія Савича Сковороди, нашої національної гордості, всесвітньо відомого філософа напередодні трьохсотріччя від дня його народження. Напевно гріх так говорити, але на великій території Золочівської громади, як і села Сковородинівки він знайшов саме цю ціль. Та навіть садиба, в якій розташований музей видатного філософа, займає значну територію. Але ж орки поцілилися саме в музей – будинок, де він знайшов свій останній притулок.

Філософія національного духу допомагає перш за все військовій боротьбі Збройних сил України. Водночас вона допомагає повірити в себе і в нашу перемогу тим, хто втрачав віру й піддавався панічним настроям. Ця допомога ідей філософії українства сприятиме досягненню перемоги й переходу до відновлення зруйнованої держави. Але відновлення зовсім не означає відбудови її довоєнного стану. Ми маємо вийти з війни з розумінням того, що світ істотно змінився, змінилися технологічне забезпечення суспільного буття й система життєвих цілей і цінностей, істотно змінилися й ми самі. Тому немає сенсу повертатися до застарілих довоєнних реалій, до всього, що безнадійно віджило й повинне бути рішуче відкинута. Нам необхідно формувати економічний базис України на основі інноваційних високих технологій, відомих як «Індустрія 4.0». Йдеться про штучний інтелект, біотехнології, блокчейн, інформаційні технології тощо.

Така стратегія економічного розвитку вимагає глибокого філософського осмислення і системного підходу до її послідовної реалізації. Ось чому ми вважаємо, що сьогодні вкрай

необхідно формувати цілісну систему ідей і підходів до забезпечення ефективної стратегії суспільного розвитку на рівні 4.0. Ця стратегія має ґрунтуватися на фундаментальному принципі еко-антропо-соціоцентризму. Тільки таким чином і людство загалом, й Україна зокрема отримують можливість успішно подолати ті загрозливі виклики, які постають перед нашою цивілізацією, ставлячи під сумнів реальність самого її подальшого існування попри всі досягнення науково-технічного і соціального прогресу.

А небезпека цих загроз виступає звідусіль й поступово посилюється. Ось чому у наведеній формулі екологія як її центральний елемент стоїть на першому місці. Адже перш за все людина і людство у цілому потребують життєвого простору та належних умов для свого нормального життєзабезпечення. Ідея екоцентризму і спрямована на їх створення та обов'язкове дотримання. Оскільки однак ці умови необхідні не самі по собі, а для людини, то людина також виступає центральним елементом цієї формули. Ідея антропоцентризму спрямована не просто на виживання людини як біологічного виду, але й на її повноцінне життя та розвиток. Тому вона охоплює не тільки суто біологічні, а й духовно-культурні аспекти існування людини.

Уявляється цілком очевидним взаємозв'язок між буттям людини і природи. На жаль, людина як частина природи переоцінює своє місце і роль в цій природі та безпідставно вважає себе вершиною еволюції. Тому її зверхнє ставлення до природи як виключно до джерела ресурсів для людського життя й діяльності виявляється хибним і шкідливим. Один з його результатів – це серйозна криза, незворотні кліматичні зміни та навіть, на наше переконання, хвороби, епідемії та сучасна пандемія Covid-19, яка вже набула глобального характеру, охопивши понад 620 мільйонів осіб практично у всьому світі. Слід зазначити й істотне зростання чисельності стихійних лих і одночасне посилення їхньої інтенсивності та масштабів їхніх руйнівних наслідків.

Викликає тривогу й недостатній рівень екологічної свідомості населення, особливо молоді. Так, результати проведеного нами дослідження розуміння студентами характеру взаємозв'язків та взаємодії людини і природи свідчать, що тільки біля половини вважають, що сучасний стан цих взаємозв'язків спричинений порушенням коеволюції. Значна частина студентів впевнена, що з подальшим розвитком природозаощаджувальних технологій все відновиться само по собі. При цьому дехто з учасників опитування вважає, що відновлення природи, зокрема біорозмаїття, подолання небезпечних кліматичних аномалій тощо не має сенсу через те, що людина не в змозі переорієнтувати процесі у природному середовищі та штучно спрямувати їх у бажаному напрямку. Й невідомо, чи бажаний з точки зору людини напрямок є прийнятним і корисним для довкілля.

Нарешті, слід нагадати, що природа людини як соціальної істоти вимагає розглядати соціум також у якості одного з центральних елементів тріади, описаної наведеною вище формулою. Як підкреслював свого часу С.Л. Франк, людина тільки в суспільстві може стати Людиною. І дійсно, можливість її самореалізації вимагає, по-перше, відповідності її дій та поведінки нормам, правилам і цілям, прийнятим у даному соціумі. По-друге, на суспільне життя істотно впливають і стан довкілля, і характер взаємовідносин між людьми та різними спільнотами. Отже, соціум і соціальне буття також мають посідати центральне місце у тій формулі, яка описує фундаментальний принцип інноваційного соціального розвитку на рівні 4.0. Тому ідея соціоцентризму спрямована на впровадження в систему суспільних відносин принципів демократії, справедливості й толерантності.

Людина і суспільство в процесі своєї еволюції постійно створювали, ускладнювали та ускладнювали свої знаряддя праці, техніку й технологію для різних сфер індивідуального в суспільного життя й діяльності. На жаль, для істотної частини цих виробів і технологій характерними є поява речовин та іонізуючих випромінювань, несумісних з біосферою, тобто з живими організмами й через це вкрай негативний вплив на природу. Процеси, результати і наслідки їхнього функціонування і використання за призначенням призводять до шкідливого забруднення поверхні землі, водних просторів та атмосферного повітря. Чого варте тільки використання виробів з пластику, яким забруднюються води світового океану і які знаходять

в організмах риб та інших організмів. А сьогодні шкідливий пластик виявляють вже й в організмах рослин. Все це створює якісно нові серйозні проблеми. Їхнє вирішення відволікає значну частину матеріальних і фінансових ресурсів, ускладнюючи розв'язання завдань суспільного розвитку.

Накопичення велетенських обсягів технічних виробів, відходів їхнього виробництва та утилізації тих, що відслужили свій життєвий цикл, призвело до виникнення своєрідної другої природи, або техносфери. Як і будь-якій іншій системі, їй притаманні закономірності саморозвитку, що ускладнює суспільні зусилля з управління цією техносферою. Однак та потенційна небезпека, яку вона утворює для людини і природного середовища, вимагає пошуку та реалізації ефективних шляхів і технологій, які б забезпечували гармонізацію взаємовідносин в цілісній квадрі «людина – суспільство – природа – техносфера». Завдання цілеспрямованого здійснення такої гармонізації виступає визначальною передумовою забезпечення раціонального характеру сучасного суспільного розвитку.

Дійсно, системний підхід до гармонізації самої вказаної квадри та взаємовідносин між її компонентами відкриває, по-перше, можливості формування як належного рівня матеріального добробуту широких верств населення, так і якості їхнього життя. По-друге, такий підхід створює надійні перспективи розвитку соціокультурного простору, що стає важливою передумовою духовно-культурного вдосконалення людей і суспільства у цілому. По-третє, підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня працівників виступає не тільки одним з результатів вказаної гармонізації, але й своєрідним зворотнім зв'язком, який зумовлює подальше посилення гармонізації всієї квадри, насамперед такого визначального чинника розвитку матеріального добробуту і духовного світу населення, як науково-технічний і соціальний прогрес.

Одним з важливих результатів сучасного суспільного розвитку стає звільнення людини від важких та монотонних видів праці, посилення її творчого характеру і мотивації працівників до розвитку та максимальної реалізації свого інтелектуального потенціалу. При цьому часто зустрічаються застереження, що науково-технічний прогрес, насамперед все більш широке використання штучного інтелекту та промислових і навіть побутових роботів витіснятиме людину з виробничої сфери. Ми впевнені, що інтелектуалізація виробництва потребує нової якості людської праці, розробки тих же роботів та організації управління їхніми діями та «поведінкою». Посилюватиметься також потреба у висококваліфікованих кадрах для сфери послуг, для освіти й культури.

Згадаймо, що кожна промислова революція призводила до скорочення робочого часу людей, зайнятих на виробництві. Сьогодні ми переживаємо подібну ж ситуацію. Тож не випадково цього року однією з дискусійних тем на Всесвітньому економічному форумі в Давосі була пропозиція переходу до чотириденного робочого тижня. Динамізм сьогодні проявився у швидкій практичній перевірці цієї ідеї в Бельгії та Великій Британії і схваленні її результатів як з боку працівників, так і з боку роботодавців. Широке ж впровадження у різних сферах суспільного виробництва дистанційної форми діяльності стає ще однією альтернативою побоюванням заміни людей роботами.

Безумовно, сьогодні одним з істотних чинників суспільного розвитку постає високий рівень загальної і професійної культури керівників та їхнє щире прагнення активно сприяти зростанню матеріального й духовного рівня інших людей. Адже це зростання виступає як важлива передумова розвитку готовності цих людей до нових особливостей праці, нових її цілей, сенсу й характеру. Подібні керівники як творчі особистості являють собою взірці культури й інтелігентності й водночас поширюють творчі підходи до її формування та розвитку у своїх підлеглих. Це підвищує довіру людей до керівника-інтелігента, формує його сприйняття та визнання лідером і прагнення цих людей наслідувати інтелігента, в тому числі прагнення розвивати свою загальну і професійну культуру, ставати самим справжніми інтелігентами, багатими духовно і життєвоціннісно. Розширення кола інтелігентів набуває особливої цінності у зв'язку з постійним зростанням питомої ваги інтелектуальної творчої праці в загальній системі людської діяльності.

ОЗНАКИ ІМІДЖУ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ СУСПІЛЬСТВА

Проценко О.П., Комкова Л.

*Національний аерокосмічний університет ім. М.Є.Жуковського «ХАІ»,
м. Харків, Україна*

У наш час комунікативну композицію соціокультурного простору обумовлює багатогранна система обміну інформацією. Існує величезна кількість різного роду каналів прийому, передачі та зберігання будь яких знань, повідомлень, розповсюдження ідей, думок, вражень, які безпосередньо пов'язані з появою нових знаково-символічних новоутворень. В певному сенсі до них відноситься і імідж, як складний і безпосередній факт оригінальної присутності людини в системі суспільних відносин.

Імідж є своєрідній системний образ, який характеризує будь-кого або будь-що. В якості явища соціальної дійсності він стає продуктом цивілізаційних процесів, які обумовлені, перш за все, ускладненням різного роду зв'язків та контактів між соціальними суб'єктами, які у системі «означаємого і означаючого» отримують статус зібраного образу. Він проникає в сферу візуальної культури, і стає вкрай необхідним фрагментом культурної поведінки і форми самовизначеності особистості в її усвідомленому або неусвідомленому суспільному житті. Імідж також є своєрідним механізмом домінування в соціокультурній сфері, який пов'язаний з здійсненням образу, що чуттєво сприймається. Елементи іміджевого образу, як правило, мають тенденцію к художньо – виражальним формам, естетизації в цілому. В такому контексті головне значення іміджу пов'язане з оформленням прихованого об'єктивного соціального процесу, або стану, який має ціннісну значимість, миттєво проникає в свідомість суб'єкта. Так імідж стає важливим медіатором в реалізації той чи іншої мети, трансляції інтересу чи потреби. Вся система визначень в іміджевої стратегії складається в єдиний комплекс, що обов'язково спеціально декорується і таким чином стає оригінальним кодом, якій орієнтований на певні соціальні відносини.

У гносеологічної та епістемологічної заданості потенціал осягнення феномену іміджу обумовлюється всією діалектикою внутрішнього та зовнішнього з боку цивілізаційного стану розвитку суспільства: інтенсифікації соціальної взаємодії людей, збагачення оформлення соціальних зв'язків та людських контактів, надбанням соціокультурного досвіду самої людини у маніфестації її індивідуальної діяльності та розумінні змістовних та ціннісних показників існування. Тому імідж несе в собі комплексне та сконцентроване на будь-якої ідеї знання в системі «людина-суспільство-комунікація». Ці знання носять перш за все конвенціональний характер, як у вербальних, так і невербальних засобах спілкування. Знання, які пов'язані з іміджем, зазначають протиріччя між реальною та віртуальною формами буття.

Імідж демонструє певний проект знання, що замовляється рольовою реальністю конституційованою суспільством. Іміджевий проект залежить безпосередньо від закодованою в ньому інформації, яка повинна бути адресована конкретної особистості як її бажання, потреба чи інтерес. Засоби побудови іміджу різноманітні і їх багато. Але вони повинні бути гармонізовані до рівня вразливої привабливості і, навіть, вродливості.

Іміджу притаманна імітація, тому він може бути ілюзорним. Головне для іміджу бути символічним в характеристики людини, діяльності компанії, виробленого продукту і вражати тих, на кого він направляєтся. На те вказує і етимологія походження слова «символ», що с грецької він означає, перш за все «знак», «сигнал», «прикмета». У цієї своєї іпостасі імідж викликається, з одного боку, соціокультурним середовищем, а тому знаки, які він демонструє, прочитують ті, до кого він посилається. З іншого боку, імідж візуалізує особистісні риси людини або моральний кодекс соціального інституту. В комунікативному просторі соціальної взаємодії імідж виконує роль своєрідного прогнозу стосовно того, яка модель поведінки, або спільноти, або зовнішній конструктор соціальної організації своєю діяльністю буде викликати увагу, довіру, бажання спілкуватися або співпрацювати. Саме так імідж включається у розповсюдження міфологізованих повідомлень, таких як «надійний партнер», «якісний продукт», «гарантійна допомога». Саме так імідж задає ідею, пропонує тему, стає

оригінальним засобом обміну поглядами та думками, зазначає ціннісні стереотипи поведінки та спілкування, транслює мету, впроваджує мрію як в у загальну стратегію соціальних відносин, так і у звичайний життєвий сюжет.

Отже, в комунікативному просторі сучасного суспільства імідж забезпечує оригінальні канали трансляції інформації, являє собою вагому одиницю символічної картини соціальної дійсності. Він сприяє ефективному реагуванню на вербальні повідомлення, які доповнюються знаками невербального характеру, посилює сигнали, що наповнюють соціокультурний комунікативний простір. Імідж являє собою своєрідний засіб естетичного оформлення соціальної активності людини і зовнішню форму прояву її внутрішніх ціннісних пріоритетів. Іміджеві стратегії культури спілкування включаються в контекст створення сучасних міфологем, викликаючи прояви віртуалізованого буття. Тому дослідження феномену імідж не тільки залишається актуальними і досі, але потребують посилення філософського ракурсу дослідження з застосуванням саме філософської методології і, перш за все, герменевтики та феноменології.

ФІЛОСОФСЬКЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОВІСТІ

Разводова Т.О.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
м. Харків, Україна*

Я не стану робити нічого заради думки оточуючих, але лише заради власної совісті; про що знаю я один, я робитиму так, ніби на мене дивиться натовп.

Сенека

В реаліях сучасності та загальної кризи, яка охопила життєдіяльність людини, психологія та філософія стали звертатися до проблеми досліджування духовно-моральної сфери людини. Все частіше науковці прагнуть вийти за межі категорії діяльності та звернутися до поняття існування, від буття перейти до становлення, безперервного розвитку суб'єкта. Це містить у собі аксіологічні фактори: людина не пізнає об'єктивний світ, а саме «переживає», тут наголошення на акцентуванні уваги на тих самих почуттях і емоціях, які проявляються в цей момент.

Але відразу зазначимо, що всебічного та повного розгляду совісті як психологічного феномена та уявлення про її функції, структуру, динаміку, фактори, що впливають на її розвиток і функціонування, не існує. Проблема совісті пов'язана з внутрішніми запитами людини, тими моральними орієнтирами та цінностями, які вона сповідує. Тому розкриття даної теми нездійсненні без звернення до проблеми совісті. «Совість виростає «зсередини»: в її голосі звучить моральний закон у душі людини, проявляється її духовне Я» [1].

Як тільки ми починаємо говорити про цінності та мораль, то з глибин душі постають різноманітні питання щодо суб'єктивності етичних переконань, вірувань та поглядів. Так і хочеться повторити Протагора: «Людина є мірою всіх речей» [3, с. 427]. Часто совість порівнюють із компасом, що вказує духовний шлях людині, із моральним індикатором для самопізнання. Поки панують традиційні моральні приписи, відрізнити від них совість практично неможливо. Тому так часто нам спадає на думку, ніби совість є сугестивний вплив моральних приписів, що її взагалі не існувало б без моральних законів. Феномен, що іменується нами «совістю», виявляється у всьому людському.

В добу античності досліджуванням совісті цікавились Сенека та Сократ. Не обійшли її в своїх дослідженнях такі християнські мислителі, як Августин Блаженний, Дж. Бонавентура, Ф. Аквінський, М. Лютер. У новочасний період проблеми совісті вивчали

Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, А. Сміт; серед вчених ХІХ ст. слід згадати Ч. Дарвіна та Дж. Бентама, а ХХ ст. – Дж. Дьюї, З. Фрейда, Г. Райла, М. Хайдеггера, Н. Лумана тощо. Не останню роль зіграли також дослідження Д. Ленгстона, А. Шинкеля, С. Гітліна, Р. Сорабджі, Р. Вішера та Р. Френца.

Совість постає одним із найскладніших понять в історії розвитку етичної думки. Зазвичай совість аналізується через призму переживання людиною реальності та передбачає слідування певному внутрішньому голосу, який ставить межу між Злом і Добром, між тим як повинно бути та як є. Совість має чітко визначений діалогічний характер. Безумовно, це внутрішній та зовнішній діалог. Внутрішній діалог передбачає глибоке усвідомлення хибності вчинку та власної неправоти. Це істинний суд над самим собою. Неодноразово саме цей елемент совісті відзначається філософами. Совість – це свідок, на якого необхідно зважати [4]. Ми можемо себе виправдовувати, переконувати себе у власній правоті, але будемо завжди знати, що вчинили всупереч совісті. Це та мить, коли совість не є підвладною та виступає як зовнішня сила всередині нас. Зовнішній діалог передбачає спілкування безпосередньо з тим, кого ми скривдили, відчуття напруги, сорому, прагнення вибачитись і спокутувати провину. Зовнішній діалог певною мірою продовжує та завершує внутрішній. У зовнішньому діалозі людина повинна встати не лише перед собою, але й перед Іншим, відчути сором. Тому люди так і не люблять визнавати власних провин, ховаються від себе та від Інших, оскільки необхідно визнати й прийняти темний бік власного Я. Це страх перед власним Я. Однією з важливих умов для психічного здоров'я людини є здатність пробачити самій собі. Тому совість передбачає духовну напругу та становлення людини. Це постійні коливання духу, внутрішня активність якого переходить у зовнішню і завершує цикл у поверненні до самого себе.

Посилаючись на вище зазначене, можна стверджувати, що совість передбачає не лише індивідуальні переживання, але й вихід за їхні межі. Суб'єктивність совісті проявляється в особистому переживанні ситуації, у докорах сумління. У цей момент ми чуємо внутрішній голос, який постійно нагадує нам про скоєне. Саме його М. Хайдеггер порівнював із Зовом. І людина або відгукується на нього, або ж придушує в собі, проте абсолютно позбавитись його вона не може. Совість не може бути колективною, оскільки вона вироджується в тоталітарність і позбавлення права кожної людини на власні погляди. Проте совість ніколи не замикається в межах егоїстичного Я. Вона є внутрішнім зв'язком людини із собою та Іншими. З одного боку, совість постає як відвертість перед Іншим через почуття провини та сорому. З іншого боку, першочерговим проявом совісті є совість за Іншого. Переживання докорів сумління за вчинки іншої людини постає найвищим проявом розвитку та саморозвитку особистості, усвідомленням нею єднання зі світом і відповідальності за все, що відбувається в ньому. Більшої сміливості від людини вимагає визнання причетності до ходу подій, навіть якщо вона не впливає на нього безпосередньо.

Огляд робіт, присвячених психологічному дослідженню совісті, показав, що на сьогодні не існує єдиної психологічної концепції совісті. Ще В. Вундт згадував совість і визначав її як різновид чуттєво-психічного стану особистості [2]. Г. Олпорт приходить до висновку, що совість є індикатором, який дає зрозуміти, що якась наша активність руйнує або зруйнувала важливий аспект нашого образу «я». Розгляд совісті в контексті соціалізації та адаптації особистості до соціуму проявляється і в позиціях представників теорії «соціального навчання» А. Бандури, У. Мішела, а також авторів теорії рис Р. Кеттелла і Г. Айзенка. Вводячи поняття авторитарної і гуманістичної совісті, Е. Фромм саме гуманістичну совість вважає основою справжньої реалізації людиною своїх можливостей. На думку В. Франкла, совість направляє людину в пошуку сенсу, вона має індивідуальний, специфічний характер. У роботі М. Хаузера, присвяченій переважно проблемі природи моральності, як епіграф наведено висловлювання Ч. Дарвіна, де він визначає совість як моральну якість людини, яка спонукає її до дій на благо іншого або в ім'я великої мети на основі роздумів про справедливість і обов'язок. В. Комаров визначає совість як міру значущості моральної цінності в ситуації морального вибору. Розглядаючи совісність як

компонент самосвідомості і моральну характеристику особистості, як її основні функції С. В. Монахов виділяє самопізнання, самооцінку і регуляцію своїх поведінки і діяльності. Автор також виявляє зв'язок совісності з високою самооцінкою і з інтернальністю, внутрішнім локусом контролю. Особливо автор підкреслює її динамічний характер і значення в розвитку особистості. Отже, совість – це цілісне динамічне явище, яке розвивається як гармонійна взаємодія психологічних характеристик, що мають ціннісну природу; совість визначає значимість моральної цінності в умовах морального вибору, що забезпечує гармонізацію відносин особистості з навколишньою дійсністю; розвиток і функціонування совісті відбувається під впливом системи чинників, що мають ціннісно-смыслову зумовленість.

Хоча совість пов'язана з емоціями, проте вмикається лише тоді, коли людина знає моральні норми. Якщо вона не знає їх і «морально безневинна», то і совість у ній не може «заговорити». У цьому розумінні совість пов'язана з розумом, бо він часто шукає раціональні практичні аргументи, які обґрунтовують власну недосконалість. Ось тут починає володарювати «надрозумна» природа совісті. Совість ігнорує раціональні аргументи, багатослівні міркування і неправдиві докази. Вона приходить до людини почуттям, яке без слів говорить: «Ти брешеш собі, ти міг повестися по іншому». Совість дорікає мовчки, але невідступно. Вона змушує людей говорити самим собі правду і, зрештою, починати реальні зусилля для виправлення ситуації, якщо це, звичайно, можливо. Тобто специфіка «совісті» полягає в тому, що це є знання або звістка про емоційну цінність уявлень, наявних у нас із приводу мотивів наших дій [5]. Уже з цього визначення видно, що совість є складним феноменом, що складається переважно з елементарного вольового акту або свідомо необґрунтованого прагнення до дії, а частиною з розумного почуття. Це ціннісне судження, яке відрізняється від інтелектуального судження тим, що поряд із об'єктивним, загальним, предметним його характером у ньому помітне і відсилання до суб'єктивного.

Отже, совість постає ядром морального життя людини. Вона фіксує ті базові цінності та норми, які визначають життя людини та її власну поведінку. Совість не є вродженою властивістю, а постає внутрішньою потенцією людини, яку людина ніби «розпаковує», розвиває та реалізує впродовж життя. Тому феномен совісті нерозривно пов'язаний зі свободою людини, з її здатністю оцінювати себе та Інших, її самосвідомістю та самовизначенням. Совість є діалектичною за своєю природою, тому в ній щільно переплітаються раціональні та ірраціональні елементи, внутрішні і зовнішні, суб'єктивні і об'єктивні, індивідуальні і соціальні. Вона може викликати не лише негативні відчуття, але й цілком позитивні. Тому дослідник А. Шинкель і зазначає, що «ми вступаємо в совість цілою людиною».

Совість постає потужним внутрішнім стрижнем людини, що визначає її місце в сім'ї, суспільстві та Всесвіті. Вона стосується не лише взаємовідносин «Я – Інший», але й того, ким являє себе людина як мешканець Всесвіту. Тому людина може відчувати докори сумління не лише за те, що вона нашкодила Іншому, але й за те, що вона порушила закони Природи чи негідно вчинила з іншою живою істотою. Яскравим прикладом може бути фільм 1985 року «Антарктична повість», де головні герої (полярники) мучились через те, що залишили помирати лайок на антарктичній станції. Тому совість фіксує певну вплетеність людини в структури Буття. Із совістю неможливо домовитись, вона є потужним внутрішнім суддею людини, перед яким вона нездатна виправдатись. Причому цим безжальним суддею постає сама ж людина. В актах совісті людина опиняється один на один із Собою.

Опираючись на думки психологів, розуміємо, що явище совісті необхідно розглядати з позицій феноменологічного підходу до вивчення особистості, а саме – нової антропологічної парадигми. У цьому випадку совість не може бути зведена до якоїсь окремої психічної реакції, а своїми витокami і загальною результуючою дією виявляє приналежність до всіх аспектів людського буття. Тобто совість – це не виконання належного, а самовираження індивідуальності і сутності людини. У контексті самоздійснення людини психологічним результатом «роботи» совісті, на нашу думку, буде якісне новоутворення особистості саме як суб'єкта. Це передбачає, по-перше, вищий рівень розвитку індивідуальної системи моральних

норм і цінностей, тобто їх велику усвідомленість і прийняття, і водночас збереження орієнтації на вектор «добра»; по-друге, реконструйований образ «я», але відповідає вимогам адекватності та позитивності самоствавлення. Якісність цих новоутворень на новому «витку» совісті як процесу буде умовою і визначати подальше самоздійснення особистості.

У результаті дослідження ми приходимо до висновку, що справжня совість – це усвідомлення людиною зобов'язання перед власним буттям, розуміння наскільки важливо реалізувати визначений їй потенціал і проявити волю зробити вибір, насамперед, перед самою собою.

Література

1. Борисова Н. В. Становление личности в философско-психологическом наследии Ивана Александровича Ильина [Электронный ресурс] / Н. В. Борисова, А. А. Гостев // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия Педагогика. Психология. – 2009. – № 18. – С. 1–4. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-lichnosti-v-filosofsko-psihologicheskom-naslediiivana-aleksandrovichailina>.
2. Вундт Вильгельм. Введение в психологию / В. Вундт. – СПб. : Питер, 2002. – 128 с.
3. Платон. Протагор / пер. с древнегреч. В. С. Соловьева; печ. по изд. Платон. Собрание соч.: в 3-х т.; т. 1. М.: Мысль, 1968. Платон. Сочинения: в 4-х т.; т. 1. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2006. С. 193–261.
4. Сенека Л А. Нравственные письма к Луцилию / пер. С. А. Ошерова; отв. ред. М. Л. Гаспаров. М.: Наука, 1977. 384 с.
5. Юнг К. Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее [Электронный ресурс] / К. Г. Юнг, Э. Мэмюэлс, В. Одайник, Дж. Хаббэк ; Сост. В. В. Зеленский, А. М. Руткевич. – М. : Мартис, 1995. – 320 с. – (Классики зарубежной психологии). – Режим доступа : http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=354.

Я-КОНЦЕПЦІЯ ФІЛОСОФА В УМОВАХ КРИЗИ ЗНЕОСОБЛЕНОВОГО БУТТЯ

Сабадуха В. О.

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
м. Івано-Франківськ, Україна*

Я-концепція з позиції її засновників – це погляд на себе, своє місце та роль у розвитку суспільства. Незважаючи на те, що філософія є однією з найдавніших форм суспільної свідомості, необхідно визнати, що вона втратила свій конструктивний вплив на розвиток людського суспільства. В сучасних умовах необхідні нові ідеї, які б були скеровані на переосмислення місця та ролі філософа в сучасних умовах.

Метою дослідження є формулювання сучасної Я-концепції філософа, що передбачає розв'язання таких завдань: по-перше, з'ясувати причини втрати філософами позитивного впливу на розвиток суспільства, по-друге, встановити, за яких умов філософи зможуть відігравати конструктивну роль у ситуації кризи сучасної парадигми буття людини.

На основі компаративного методу вибиратимемо постаті філософів, які презентують ту чи іншу епоху в розвитку філософії та суспільства.

Платон відводив філософії та філософам пріоритетну роль у державі. Філософ у Платона – уособлення інтересу держави, найвищих інтелектуальних і моральних якостей людини. Мислитель усвідомив, що держава деградуватиме і навіть приречена на загибель, якщо її правителі цілісно не осмислюють життєдіяльність суспільства. Виходить, що вже 25 віків тому Платон усвідомив і проаналізував безпосередній зв'язок між здібностями еліти та міццю держави й сформулював онтологічний закон: державу в будь-яку епоху мають очолювати особистості, тобто діячі, які у дійсності, а не на словах, спонукаються його інтересами. Коли особистостей бракує й в еліті переважають посередності, то воно починає деградувати – це філософська абетка, ігнорування якої призводить до трагічних наслідків.

Зазначена закономірність залишається не осмисленою, а тому їй не надано статусу онтологічного закону.

Філософ у Канта – це особистість, яка бере на себе відповідальність не лише за сьогоденне буття, а за світ у цілому. Саме відповідальність за буття породжує в Канта потребу категоричного імперативу. Кант дійшов висновку, що до спонукання категоричним імперативом можуть підніматися лише особистості, а також усвідомлював, що час морального закону ще не прийшов. З висоти ХХІ ст. можна стверджувати, що порушене мислителем питання про моральний закон випереджало час. Для того, щоб категоричний імператив став реальною спонукою, необхідно, аби в суспільстві існував суб'єкт діяльності, який би його презентував. За Кантом, суб'єктом, який мав би уособлювати категоричний імператив, є філософ. Людина маси не могла прийняти кантівський моральний закон. Роздуми про необхідність категоричного імперативу були передбаченням на прихід у світ людини маси. Вважаємо, що категоричний імператив становить суть Я-концепції філософа в розумінні Канта.

Я-концепція філософа в Й. Фіхте витікає з Я-концепції філософа Канта і ґрунтується на безмежній енергії людського „Я”, а завдання філософа полягає в тому, щоб змінити те, що є, бо те, що є, не є розумом. Фіхте вимагає від філософа, щоб він був вихователем людського роду, а саме: „Має бути *морально кращою* людиною свого століття, він має являти собою вищий ступінь можливого в цю епоху морального розвитку” [7, с. 51].

Я-концепція філософа в Г. Гегеля суперечлива. З одного боку, вона має активний гносеологічний характер, а з іншого – соціально пасивний. Філософ спроможний лише пояснювати те, що є. „Завдання філософії – осягнути те, що є, – адже те, що є, це розум” [1, с. 16], отже, Гегель став на позицію виправдовування дійсності. Спільним у Я-концепціях філософа Канта, Фіхте, Гегеля є те, що філософ у них виступає вільним суб'єктом діяльності, керованим лише розумом, а не потребами того чи іншого класу.

Перемога прагматизму та позитивізму була початком панування в суспільних науках людини маси. Критикуючи позитивізм, Х. Ортега-і-Гассет зазначив: „Позитивізм був сільською філософією” [5, с. 95]. Мислитель обстоював активну роль філософа в житті. Він вимагав від колег соціальної та інтелектуальної напруженості. „Філософ, готовий до межової інтелектуальної небезпеки, який відкрито висловлює всі свої думки, має бути повністю вільним ...” [5, с. 95].

Симптоматичним є підхід К. Поппера до осмислення призначення філософії у ХХ ст. Призначенням професійних філософів у Поппера є критичне обговорення проблем. Один із засновників Франкфуртської філософської школи М. Горкгаймер теж заперечує активну роль філософа в суспільному житті та її практичну значущість. Призначення філософії за Горкгаймером полягає в „конструюванні істини” [2, с. 144], у „примиренні” матеріального з духовним.

Про капітуляцію філософії на початку ХХ ст. влучно висловився Е. Гуссерль: „Нас буквально захльостує потік наївних та екстравагантних реформаторських проєктів. Чому ж високорозвинуті науки про дух відмовляються від послуг [суспільству], з якими природничі науки у своїй царині успішно справляються?” [3, с. 63]. Сьогодні відповідь на це запитання очевидна, філософи втратили статус активного суб'єкта діяльності й віддали пріоритет науці, піартехнологам та іміджмейкерам.

У першій половині ХХ ст. європейських філософів, за винятком, Е. Гуссерля, Ж. Маритена, Х. Ортеги-і-Гассета, залишає почуття відповідальності за історичні події і вони переходять на позиції спостерігачів. Досить чітко це простежуємо в поглядах М. Мерло-Понті, який прирівнює філософа до письменника та науковця, який не відіграє активної ролі в суспільному житті, а лише досліджує його. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі визнають, що класики філософії відводили їй життєво значущі ролі, але самі не поділили ці погляди й уважали, що гносеологічна функція філософії є кінцевою, а тому вважали, що „визначення філософії як пізнання чистими концептами можна вважати остаточним” [4, с. 16]. У цій позиції вбачаємо

відмову постмодерної філософії від свого сутнісного призначення: сприяти розв'язанню життєво важливих проблем.

Підсумовуючи погляди філософів на своє призначення в суспільстві, зазначимо, що в історії філософії сформувалося дві основні тенденції. Перша починає існування від Платона й орієнтує філософів на активну соціальну діяльність. Її прихильниками були, Вольтер, І. Кант, Й. Фіхте, Е. Гуссерль, М. Бердяєв, Ж. Маритен, Х. Ортега-і-Гассет. Між філософією та буттям встановлюються взаємні обов'язки. Друга тенденція остаточно сформувалася в постмодерну епоху. Філософові відводилася роль спостерігача, науковця, який здатний лише на гносеологічну активність. У кращому випадку філософа розглядали як „конструктора” концептів. Отже, шляхи філософії й буття розійшлися. Філософія дійшла до постмодерної невизначеності, а реальність до антрополого-глобальної катастрофи. До цієї традиції необхідно віднести М. Горкгаймера, Ж. Дельоза і Ф. Гваттари, Ж. Деррида М. Мерло-Понті та ін.

Поступова втрата філософією активної ролі в суспільному житті пов'язана з тим, що вона загубила важливу ідею. Такою ідеєю, на наш погляд, є теорія чотирьох ступенів духовного розвитку людини [6, с. 161–329], яка заперечує основний антропологічний постулат модерну та постмодерну: „кожна людина є особистість”. Людина у процесі свого становлення може пройти такі ступені інтелектуального та духовного розвитку: залежна людина, посередня, особистість, геній, а може зупинитися на першому чи другому. До цього часу пріоритет у суспільстві належить людині посереднього ступеня розвитку, яка розбудував знеособлену парадигму буття. Запропонована теорія дозволяє зробити фундаментальний висновок. Історія філософії та суспільного буття – це процес взаємодії знеособленого начала з особистісним. В історії релігії, міфології, філософії це проявилось як боротьба світлого божества Ормузда з темним божеством Ариманом, янь з інь, аполонічного начала з діонісійським, наявності двох кіл розвитку людини в індійській філософії Махаяна та Хінаяна, боротьба диявола з Богом (християнство). Сьогодні ми є свідками боротьби людини посереднього ступеня розвитку з особистістю.

Втрата філософією провідної ідеї світового духу мала для самої філософії негативні наслідки. У постмодерну філософію прийшла посередня людина, у якій відсутнє чітке понятійне мислення. У філософії почався процес вульгаризації та хаотизації, що чітко висловив М. Шлемкевич: „Анархія філософських поглядів була першою причиною того, що філософія стала сама для себе проблемою” [8, с. 668]. Вважаємо, що розвиток філософії поза межами зазначеної теорії не може далі задовольняти ані матеріальні, ані духовні потреби людства.

Поглибимо філософський аналіз наслідків втрати філософією провідної ідеї світового духу. *По-перше*. Пріоритет у всіх сферах суспільства перейшов до людини маси. *По-друге*. Для обґрунтування свого панівного положення в суспільстві цей тип людини сформулював концепцію, згідно з якою кожна людина проголошувалася особистістю. Утім вона не має під собою жодних наукових аргументів. Концепт „кожна людина – особистість” є ціннісним судженням. У цьому твердженні актуальний ступінь розвитку людини ототожнено з сутністю. Це положення ґрунтується на претензіях посередньої людини, її самозакоханості, а не на наукових аргументах і є формою психологічного захисту людини маси перед власною інтелектуально-психологічною неповноцінністю. Цей концепт став філософською основою знеособленої парадигми буття людини. *По-третьє*. Людина посереднього ступеня розвитку розбудувала знеособлену парадигму буття, у якій панує безвідповідальність, що призвело до антрополого-глобальної катастрофи. *По-четверте*. Для утвердження свого панівного положення в соціумі цей тип людини винайшов відповідний соціальний механізм – демократію, що стала не механізмом розв'язання проблем, а засобом маніпулювання свідомістю народних мас. *По-п'яте*. В умовах панівного становища людини маси в суспільстві перестав діяти закон „найменування”, бо він працює лише тоді, коли пріоритет у суспільстві належить особистості. Відсутність у державі онтологічних критеріїв суспільного

буття, не функціонування закону „найменування”, наявність механізму маніпулятивної демократії – основні „засади”, за допомогою яких людина маси утримує владу.

В постмодерну епоху філософ не усвідомлює свого первородного призначення й не бере на себе відповідальності за напрям і стан розвитку суспільства. Утеча філософів від суспільних проблем призвела до того, що вони автоматично принизили себе до рівня посередньої людини. Отже, постмодерна філософія – це форма втечі філософів від відповідальності за буття.

Звичайно, виникає нова проблема, за яких умов філософ зможе повернутися до свого сутнісного призначення: виконувати роль провідника в суспільстві. Вважаємо, що це може відбутися лише тоді, коли філософи проаналізують і доведуть до суспільної свідомості загальну причину людських негараздів, яка полягає в пануванні у світі людини посереднього ступеня розвитку. Змінюються культури, ідуть у небуття держави – усе тече, усе змінюється, вічним лише залишається панівне становище в суспільстві людини посереднього ступеня розвитку. Духовне відродження людської спільноти, й української зокрема, залежить від переосмислення філософами свого призначення. Філософ має виконувати в суспільстві функції діагноста, законодавця, вихователя, методолога.

Філософ як діагност мусить тримати руку на пульсі тенденцій розвитку людини та суспільства: яка вона – особистісна чи знеособлена. Щоб відчувати напрям розвитку людини та суспільства, філософ мусить бути уособленням особистості, набратися мужності й бути готовим до межової інтелектуальної небезпеки.

Філософ як архонт та законодавець виступає ініціатором нових законів і провідником громадянського суспільства. В умовах знеособленої парадигми буття людини політик стає залежним від народних мас, що може закінчитися деградацією суспільства й держави, а тому філософ ретельно стежить за станом цього процесу. Філософ як законодавець виступає захисником особистісного перед тиском знеособленого. Сучасні філософи здебільшого не просто відокремилися від політичного вчинку, у них існують фобії щодо активної соціально-політичної діяльності, а тому місце провідника в суспільстві залишилося вакантним і зайняли його діячі посереднього ступеня розвитку.

Активна соціально-політична діяльність філософа тісно пов'язана з виховною функцією. Виховна функція філософа полягає в тому, що він націлює суспільство на пріоритет духовного над матеріальним. Вважаємо, що переосмислення сучасних проблем треба починати з усвідомлення провідної тенденції світового духу: боротьби знеособленого та особистісного начал в історії філософії та суспільства.

Відречення постмодерних філософів від відповідальності за світ означає відмежування від пошуку *істинної реальності*, що було основним призначенням філософської думки в усі часи. Філософ не лише відповідальний за традицію, яку презентує, а й за власні життєві, політичні вчинки й особистий спосіб життя. Отже, для того, щоб філософ був здатний контролювати розвиток суспільства, бути архонтом і законодавцем, він мусить бути персоніфікацією особистісної позиції.

Філософ як методолог – це вищий рівень професіоналізму, коли він започатковує нові парадигми та норми життєдіяльності. Про цю функцію філософа Х. Ортега-і-Гассет зазначив, що філософія має запропонувати нові концепти, для розкриття сутності людського „Я” й привести його у відповідність зі світом [5, с. 149], запропонувати нові форми суспільного буття. Дослідження цього взаємозв'язку між типом людини та типом суспільства Ортега вважав основним завданням філософії [5, с. 57].

В умовах кризи знеособленої парадигми буття людини філософи мають взяти на себе такі завдання: обґрунтувати й довести, що теорія чотирьох ступенів є провідною тенденцією світового духу; очолити процес трансформування знеособленої парадигми буття людини в особистісну; розробити онтологічні критерії суспільного буття.

Справедливе суспільство неможливе без участі в політичному житті філософів, але вони будуть потрібні лише тоді, коли суспільство усвідомить їх значущість. Суспільство має усвідомити, що виховання філософів є найважливішим завданням. За цієї умови філософія

може стати засобом розбудови справедливого суспільства й відігравати конструктивну роль, а філософ стане провідним суб'єктом діяльності, але для цього треба здійснити радикальну перебудову в самій філософії. Теорія чотирьох ступенів розвитку може сприяти якісним змінам як у самій філософії, так і у світогляді філософів.

Розбудова особистісної парадигми буття людини – це шанс реабілітуватися філософам за те, що вони відійшли від витоків платонівського погляду на роль філософа в суспільстві. Якщо філософи зможуть очолити рух до особистісної парадигми буття людини, то наважаться піти цим шляхом і найкращі представники людини маси, бо *перший* торує дорогу *іншим*. Теорія чотирьох ступенів духовного розвитку – це повернення філософії до свого первородного призначення, коли філософ має бути взірцем особистісного начала. Пріоритетне положення філософа в суспільстві – це онтологічна основа існування людської спільноти в умовах глобальних змін.

Література

1. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 329 с.
2. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму. Київ: ППС-2000, 2006. 282 с.
3. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*. Київ: Ваклер, 1996. С. 62–94.
4. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? Москва: Алетейя, 1998. 288 с.
5. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? Москва: Наука, 1991. 408 с.
6. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
7. Фихте И. Г. Несколько лекций о назначении ученого. *Фихте И. Г. Сочинения*: в 2 т. / сост. и примеч. В. Волжского. Санкт-Петербург: Мифрил, 1993. Т. 2. С. 7–64.
8. Шлемкевич М. Сутність філософії *Український культурологічний альманах: Хроніка 2000*. Київ: 2000. Вип. 37–38. С. 667–690.

ГУМАНІЗМ І ТЕХНОЛОГІЇ: ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ

Смоляга М.В.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна

Питання взаємодії між магістральним класичним «гуманістичним» визначенням і розумінням людського існування і місця людини у світобудові та сучасним станом (і перспективою розвитку) техніки і технологій є сьогодні актуальним як ніколи. Ми вкажемо на деякі риси цієї взаємодії, розглядаючи певні «тематичні вузли».

1. Термін «технічний прогрес» більше не спроможний категоризувати і характеризувати сучасний стан справ у сфері розвитку техніки і технологій. Наше твердження полягає у тому, що цей термін і відповідне теоретичне і культурне бачення виростають відповідно із зовсім інших, ніж сучасні, виробничих, технопроцесуальних умов, стану наукових досліджень і технологічного укладу. «Аналоговий» термін «технічний прогрес» ми пропонуємо замінити «цифровим» терміном «технологічна інфляція». Такий термін віддзеркалює, принаймні, дві складові сучасної ситуації. 1) Визначальне місце у сфері «техніки» (якщо мати на увазі філософську концептуалізацію М. Гайдеггера – з якої, по суті, починається сучасна філософська репрезентація даного класу речей і подій) саме технологічної складової і домінуючу роль тут саме чинників цифровізації, комп'ютеризації, віртуалізації тощо. 2) Вибуховий ріст кількості, різноманіття і розповсюдження технологічних витворів з майже «аподиктичною» перспективою продовження цього процесу у майбутнє існування людини і цивілізації (і, що важливіше, конститутивну позицію цього процесу щодо названого майбутнього).

2. Ідея «гуманізму», попри «природне» та загальноузгоджене положення і значення, в якому вона виступає у просторі класичної західноєвропейської культурної, естетичної і соціальної свідомості, видається зовсім не такою обов'язковою, самозрозумілою і однозначною з огляду на інтелектуальну історію Заходу. (Зазначимо у дужках, що ця ідея видається такою, з огляду на не-західні духовні змісти, творіння і здобутки). Стародавньогрецький «міфо-поієстичний» трагічний гуманізм дофілософської доби; «полісний» гуманізм доби античної високої класики; римський гуманізм «*rei publica*»; християнська душа, що рятується; ренесансний гуманізм дієвої індивідуальності; інтелектуалізм і раціоналізм доби Просвітництва – аж до «онтологічного гуманізму *dasein*», що є предметом роздумів П. Слоттердайка, котрий аналізує «Лист про гуманізм» М. Гайдеггера, в межах гайдеггеріанської «*Fundamentalontologie*». Маємо зазначити: все це є досить різні, не редуковані одне до одного значення, смисли і перспективи розуміння!

3. Мішель Фуко, як відомо, зазначав: і також, людина є витвір, що зараз зникає як сліди на прибережному піску, що змиваються океанською хвилею. Наведені слова, як і багато інших слів, належать до загальновідомого сповіщення про «смерть суб'єкту», про «смерть людини» сьогодні.

Ми запитаємо тут: чи може людський індивід існувати і жити без всього того, за чим у традиції мислення, а також у культурній, цивілізаційній та екзистенційній авторефлексії закріпилися терміни «людське», «людський образ», «людські риси» і т.п.? Це запитання актуальне сьогодні, як ніколи, і актуальне дедалі більше.

Гаджети – як прибудови до індивідуального тіла та природних емпіричних можливостей індивіду;

Мережі – як простір віртуалізації будь-якого реального; мережеві акумуляції, продовження, перенесення і трансформації даних, змістів, рефлексії, і врешті решт, самого феномену свідомості;

Кіборгізація тіла і планети як унеможливлення ідентифікації даної фактичної тілесної істоти;

Медико-технологічні перетворення зовнішності, статевої ідентичності та медико-хімічні перетворення ідентичності психологічної;

Генна інженерія і клонування, які стирають можливість відрізнити дану індивідуальну ідентичність і те, що є не стільки *іншою ідентичністю*, скільки, як суще, створює своєрідний проміжок невизначеності між ідентичністю «людина» взагалі і чимось іншим, невизначено іншим – *невизначено чим*;

Трансгуманістичне «безсмертя» – від кріонічного до цифрового.

«Як постлюдина ви матимете розумові та фізичні можливості, що далеко перевершують можливості будь-якої немодифікованої людини. Ви будете розумнішими, ніж будь-яка людина-геній, і будете мати набагато більш досконалу пам'ять. Ваше тіло не буде схильне до хвороб, і воно не буде руйнуватися з віком, що забезпечить вам необмежену молодість і енергію. Ви зможете отримати набагато більші здібності відчувати емоції, задоволення та любов чи захоплюватися красою. Вам не доведеться відчувати втому або нудьгу і дратуватися «дріб'язками» [2, р. 17]. Отже, хто, врешті, є «постлюдина» (posthuman)? Це *щось*, модифіковане настільки, що вже не є людиною? Що у вище наведеному фрагменті означають займенники «ви», «ваше»?

Отже, чи є це відкриття невідомого, прихованого до свого часу *надлишку* людського в людині і в людському існуванні? Чи є це вихід людини до чогось геть відмінного від «людського», чогось «не-людського»? І вихід *до чого*? До чого схилиться людське існування? «Трансгуманізм», «постгуманізм» чи «антигуманізм»? У який процес ми всі заглиблені: у процес конструкції людини, деструкції людини, деконструкції людини? Чи редукції людини?

4. У якості завершення ми зафіксуємо наступне. Стан справ, що тут був нами побіжно окреслений, з одного боку, є по суті і за прямим визначенням *трагічний*, бо мова йде про фіксування суперечності у самій структурі нашого сьогоденного існування: ми є ті, хто за способом свого існування, можливо, заперечують самі себе.

Але, разом з тим, зазначений стан справ є також *оптимістичний*, бо відкриває горизонт невизначеності як все-таки горизонт *позитивної* невизначеності.

Література

1. Ettinger R. (2005) The Prospects of Immortality. Ria University Press. 304 p.
2. FM-2030 (1989) Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World. Warner Books. 227 p.
3. Huxley, J. (1957) New Bottles for New Wine. London : Chatto & Windus. 320 p.
4. Lakoff G., Johnson M. (2003) Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press. 276 p., xii.

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ І ЇЇ СУЧАСНА ГУМАНІСТИЧНА/АНТИГУМАНІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Титар О.В., Аветісян М.Г.

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, Україна*

На нашу думку, чудовим теоретичним та художнім застереженням проти подальшої цифровізації людства стала кінотетралогія з продовженням “Матриця”, один з найбільш популярних та осмислюваних сучасними філософами зразок цифрової футурологічної антиутопії, Щодо трактовок цього фільму, то для проблематики нашого дослідження найбільше наближається точка зору та інтерпретація Славоя Жижека, висловлена ним з приводу прем'єри чергової частини “Матриці” в англійському журналі “Спектатор” в січні 2022 року [1].

Сюжет фільму “Матриця” засновується на змалюванні завершального етапу цифровізації, машини запанували над людьми за допомогою досконалої комп'ютерної симуляції, матриці. Початковий нарратив Морфеуса заснований на оповіді, що Матриця була створена після штучного інтелекту, машини виступили війною проти людей і перемогли. Після випаленого атомними ударами неба довелось перебудувати всю систему забезпечення людства, що сприяло пануванню матриці. Всі люди були підключені до комп'ютерної програми, що значно диференціювалась та варіювалась від людини до людини, створюючи вдалу ілюзію життя для кожного, виходячи з його інтересів.

Жижек наголошує, що ліві песимісти охоче підтримують таку філософсько-політичну метафору: “немає надії для людства: ми не можемо вижити поза Матрицею (мережею корпоративного капіталу, яка контролює нас), свобода неможлива” [1].

У першій частині “Матриці” крім світу ілюзорного існує і старий реальний світ, Сіон, що став осередком опору “людського, занадто людського” технічному раю – матриці. Сіон в біблійній символіці позначає божественний Єрусалим, місця об'єднання людей заради Божественного закону та буття. Духовне Божественне царство повинно перемогти перше місто Каїна та місто Ромула - Рим, Христос в християнстві є знаменом цього Божественного міста – Сіону. Гра смислів режисерів у фільмі призводить до змалювання нового Спасителя, нового Христа – Нео.

Живі батареєйки – люди забезпечують матрицю енергією, це лібідна енергія людських бажань та їх несправжності. В “Матриці. Воскресіння” образ міста Сіона - Божественного Сіона замінюється образом Іо, ідея спасіння не те що втрачається, вона позбувається доцільності. Іо очолює генерал Ніоба, що забезпечує кращі умови для життя, ніж були в Сіоні (у Сіоні є чіткі натяки на деструктивний революційний фанатизм у попередній частині “Матриці”).

Матриця була перероблена, тепер вона надає насолоду людині через страждання, енергія опору спрямована проти самих людей.

Яка ж мета Матриці? Отримання насолоди, нездійсненого бажання, в кінопритчі повторюються механізми лаканівського аналізу бажання реального та неможливості його отримати: “Матриця харчується насолодою людини. Отже, ми повертаємося до фундаментальної лаканівської тези про те, що сам великий Інший, не будучи анонімною машиною, потребує постійного припливу *jouissance*” [1].

Одна з спроб врятувати людства, людину втілена в образі Нео як нового Спасителя. Це відпочатку подвійний образ – вдень покірливий службовець Матриці Томас Андерсон, вночі шукач істини та Реального Нео. Морфеус нібито допомагає Нео, насправді всі варіанти, навіть варіанти бунту в Матриці однакові. Жертва Нео заради людства також оманлива, будь-який вчинок не може розчинити симулятивність матриці, надати доступ до реальності.

Агент Сміт як віртуальне втілення Матриці, Іншості Іншого, замінен постаттю Аналітика (прозорий натяк на психоаналітика та психоналіз як певний різновид симуляції). Аналітик пояснює, що після того, як Нео і Трініті померли, він воскресив їх і виявив, що “вони пересилили систему, коли працювали разом, але якщо їх тримати близько один від одного, не допускаючи контакту, інші люди в Матриці вироблятимуть більше енергії для машин” [1] – бунт проти рабства не тільки був придушений, але використаний на користь Мащини. Агент Сміт вказує шлях порятунку через досягнення гармонії з природою, але це також шлях самозаспокоєння самої Матриці.

Жертва сама повинна насолоджуватись своєю жертвовністю, стаючи запорукою вічного рабства людини в полоні машини, постать Аналітика як Архітектора цієї системи знаменує новий етап розвитку віртуальності. «Аналітик - це новий архітектор, менеджер цієї нової версії Матриці. Але там, де Архітектор намагався контролювати людський розум за допомогою холодної, жорсткої математики та фактів, Аналітик любить використовувати більш особистий підхід, маніпулюючи почуттями, щоб створити вигадки, які тримають сині пігулки» [1]

Пропонується ілюзорність виборів, уже заданим самою матрицею, немає різниці між синьою та червоною пігулкою, спротивом чи підкоренням матриці, рабством чи втіленням насолоди матриці. Реальна реальність також виявляється повністю спустошеною. Чому виникає Матриця? Одна з простих і точних відповідей – зникнення публічного простору та демократії з усіма їх недосконалими рисами, людськими, занадто людськими.

«Вибір між синьою пігулкою та червоною пігулкою в першому фільмі Матриця хибний, але це не означає, що вся реальність лише в нашому мозку: ми взаємодіємо в реальному світі, але через наші фантазії, нав'язані нам символічним всесвітом, в якому ми живемо. Символічний всесвіт є «трансцендентним», ідея про те, що існує агент, який контролює його як об'єкт, є параноїчною мрією – символічний всесвіт не є об'єктом у світі, він забезпечує саму структуру нашого підходу до об'єктів».

Хибне прямування людини виключно до педрефективності та довершеності у всьому, це пастка, в яку людина заганяє себе добровільно, в тому числі через ЗМІ та месенджери: «Велике досягнення сучасності, публічний простір, таким чином зникає. ... Замість того, щоб ділити повітря та простір разом, ми можемо співпрацювати над цифровим документом. Ми вчимося зменшувати наш досвід спільного перебування з іншою людиною до того, щоб бачити її проекцію, накладену на кімнату, як фігуру покемона доповненої реальності. Метавсесвіт діятиме як віртуальний простір за межами (мета) нашої роздробленої та шкідливої реальності, віртуальний простір, у якому ми будемо плавно взаємодіяти через наші аватари, з елементами доповненої реальності (реальності, накладеної цифровими знаками). Таким чином, це буде не що інше, як актуалізація метафізики: метафізичний простір, який повністю охоплює реальність, у який нам буде дозволено входити фрагментарно лише в тій мірі, в якій він буде перекриватися цифровими вказівками, що маніпулюють нашим сприйняттям і втручанням» [1].

Кінець фільму дає надію, просто надаючи протилежне значення цьому сумному уявленню: так, наш світ складається лише з шарів «фантазії-як-реальності та реальності-як-фантазії, плутанини примх і бажань». Однак сам цей факт відкриває новий простір свободи – свободу втручатися та переписувати вигадки, які домінують над нами.

Література

1. Zhizhek Sl. Boringly postmodern and an ideological fantasy: Slavoj Zhizhek reviews Matrix Resurrection // Spectator. – 2022. – 12.01. – Режим доступу: <https://www.spectator.co.uk/article/a-muddle-not-a-movie-slavoj-i-ek-reviews-matrix-resurrections>

СТАБІЛЬНІСТЬ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ЯК ФІЛОСОФІЯ БЕЗКРИЗОВОГО РОЗВИТКУ

Тодріна І.В., Євсєєв С.Є.

*Харківський національний університет будівництва та архітектури
Українська асоціація суспільствознавців та педагогів
м. Харків, Україна*

У 2022 році Нобелівська премія з економіки була присуджена экс-голови ФРС Бену Бернанке та економістам Дугласу Даймонду і Філіпу Дівбігу, дослідження яких допомогли подолати глобальну фінансову кризу 2008 року. Нагадаємо, що Нобелівська премія з економіки наймолодша з усіх "нобелів". В оригінальному заповіті Альфреда Нобеля, складеному у 1895 році, нагород у царині економіки передбачено не було. Нобель заповів свій спадок представникам природничих наук, найкращим літераторам та борцям за мир. Премію з економіки заснували у 1968 році з ініціативи Центрального банку Швеції. Він вирішив щороку преміювати 10 мільйонами крон учених за визначні досягнення в галузі економіки.

Одним з провалів ринку, за який ринкову систему часто критикують, є нездатність протистояти економічним кризам. Рецесії в розвинених країнах є неминучими та відбуваються кожні кілька років. Найстрашнішою кризою була Велика депресія 1930-х років, яка тривала десятиліття. Лише за перші три роки в США зникла майже половина банків. Це призвело до безробіття, падіння промисловості, стагнації та поширення кризи по всьому світу.

Щоб унеможливити повторення цього сценарію, науковці досліджували причини та наслідки цієї кризи. Зроблені висновки допомагали країнам швидше справлятися з рецесіями та виходити з них із меншими економічними втратами. Раніше вважалося, що банкрутства банків є наслідком Великої депресії, а не причиною, тому якийсь час уряди не фокусувалися на забезпеченні стійкості банківської системи. Однак лауреати Нобелівської премії з економіки 2022 року довго переконували, що саме падіння банків є ключовою проблемою під час рецесії. Крах банківської системи поглиблює кризу та розтягує її на багато років. Водночас її стабільність швидше повертає економіку до зростання.

Ідея про важливість банків підтверджувалася під час останніх світових криз. Дослідження экс-голови ФРС Бена Бернанке і науковців Дугласа Даймонда та Філіпа Дівбіга мають особливе значення і зараз, коли світ стоїть на порозі нової рецесії.

Чому стабільність банківської системи так важлива? Банки позичають гроші у вкладників і спрямовують їх у прибуткові активи. Банкіри володіють даними про стан справ на ринках, залучають найкращих галузевих експертів і збирають інформацію про перспективні компанії. Проте, що відбудеться, якщо банки випадуть з життя суспільства? У 1983 році один з лауреатів цьогорічної премії Центрального банку Швеції (або Нобелівської премії з економіки) Бен Бернанке відповів на це питання. У своїх дослідженнях майбутній голова ФРС стверджував, що занепад банківської системи став головною причиною, чому рецесія перетворилася на затяжну Велику депресію. Падіння банків призвело до того, що американський капітал втратив здатність шукати прибуткові активи й економіка припинила розвиватися.

Банкопад 1930-х років стався через паніку. Люди забирали гроші з банків, бо боялися їх втратити. Щоб розрахуватися з клієнтами, банкам довелося розпродавати свої активи. Половина з них цього не витримала і збанкрутувала. Інша половина банків вистояла, але легше від цього не стало. Банкіри боялися панічних набігів. Щоб мати можливість у будь-який момент розрахуватися з вкладниками, вони інвестували в швидкі активи, а не довгострокові.

Як наслідок, фермери та промисловці, які звикли брати "довгі" гроші, втратили фінансування і були змушені скорочувати виробництво.

Паніка є головним ворогом банківської системи, особливо в епоху, коли інформація миттєво поширюється через соціальні мережі. Явище паніки на фінансових ринках досліджували два цьогорічні Нобелівські лауреати – Дуглас Даймонд та Філіп Дівбіг. У своїй моделі вони науково обґрунтували ситуацію, коли з'являються чутки про банкрутство банку, і люди масово забирають свої вклади. У цей момент чутки перетворюються на самоздійснюване пророцтво. Панікери своїми діями провокують інших клієнтів банку забрати гроші, адже всі переконані, що банк ось-ось має впасти. Через вихід великої кількості клієнтів банк може втратити всі свої активи, навіть якщо чутки про його проблеми були вигадкою. Під час Великої депресії банки падали один за одним, а паніка розкручувалася по спіралі саме за такою схемою.

Довіра до банківської системи знизилася. Банкам знадобилися роки, щоб відновити стабільний зв'язок з клієнтами та повернутися до прибуткових довгострокових проєктів. Щоби паніка не була такою руйнівною, Даймонд та Дівбіг пропонують урядам під час майбутніх криз активніше страхувати депозити людей або в надзвичайних обставинах ставати кредитором останньої інстанції. Саме існування механізму державного страхування зменшує ризик банкрутства банків, адже так вкладники стають менш схильними до паніки. Люди не забирають гроші після кожної негативної новини, бо держава готова покрити всі збитки.

Наукові роботи Д. Даймонда, Ф. Дівбіга та Б. Бернанке стали фундаментом для розуміння ролі банків у сучасній ринковій економіці та стимулювали подальші дослідження галузі. Теоретичні висновки лауреатів стали основою для створення чинного механізму регулювання банків та відіграли важливу роль у подоланні економічних криз.

Дослідження нобелівських лауреатів отримали широке практичне застосування. Наприклад, в Україні ідея страхування вкладів втілена у Фонді гарантування вкладів, який повертає клієнтам збанкрутілих установ депозити. Крім того, Б. Бернанке особисто перевіряв власні судження під час світової економічної кризи 2008 року. Тоді він очолював Федеральну резервну систему (ФРС), яка в США виконує функції центрального банку. Уряд та ФРС сфокусувалися на порятунку системних банків, і рецесія 2008 року не стала повторенням Великої депресії. Криза минула за два роки, а світова економіка повернулася до зростання. Розуміння Б. Бернанке важливості банків для фінансової системи стало ключовим у його методах роботи під час світової кризи.

Зараз світ знову на порозі рецесії. Центральні банки розвинених країн почали рекордними темпами підвищувати ключову ставку, і паніка потрохи закрадається в банківський сектор. Недавно жертвою чуток про падіння став швейцарський банк Credit Suisse. Заспокоювати інвесторів довелося центральному банку Швейцарії.

Лауреат Д. Даймонд зазначив, що кризи посилюються тоді, коли люди втрачають довіру до системи. Банкам у цей період слід максимально відкрито та зважено реагувати на всі макроекономічні виклики. На думку Д. Даймонда, завдяки досвіду та поліпшенню регулювання банків світ став більш стійким до економічних потрясінь. Однак проблеми можуть вилізти з боку страхових фірм та взаємних фондів, за якими теж варто спостерігати.

Праці Д. Даймонда, Б. Бернанке та Ф. Дівбіга систематизували та допомогли вирішити багато проблем, однак простору для майбутніх досліджень вистачає. Характер фінансової системи постійно змінюється і перед регуляторами з кожною кризою постають нові виклики. Система страхування вкладів та порятунку банків під час криз приносить користь, однак вона також може призвести до зловживань банкірів. Зрештою, жоден економіст поки не вигадав формулу, як запобігти появі рецесії.

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ПРАГМАТИЗМУ АБО ЕКОНОМІКА ПОМІРНОСТІ ГЖЕГОША КОЛОДКО

Тодріна І.В.

*Харківський національний університет будівництва та архітектури,
м. Харків, Україна*

Автором концепції нового прагматизму або економіки помірності є відомий польський економіст, професор Варшавської академії підприємництва і менеджменту імені Леона Козьмінського, колишній міністр фінансів Гжегож Вітольд Колодко. У своїх роботах, зокрема "Світ у русі", "Глобалізація, трансформація, криза – що далі", "Куди рухається світ. Політична економія майбутнього" Г. Колодко зазначає, що для того, щоб світ майбутнього був світом спокою і гармонійного розвитку, слід у процесі економічного відтворення внести нові цінності, перш за все прагматизм, який є фундаментальною, одвічною ознакою раціонального ведення господарства. Потрібен прагматизм, який би сприяв багатокультурності та походив з тієї системи цінностей, яка, у свою чергу, сприяла б глобалізації, соціальній згуртованості та збалансованому розвитку.

В обох трактуваннях найважливіше – це збалансований довгостроковий суспільно-господарський розвиток, основу якого становлять три складові:

1) зростання, збалансоване в економічному плані, тобто таке, що стосується ринків товарів і капіталу, інвестицій і фінансів, а також робочої сили;

2) зростання, збалансоване в соціальному плані, тобто таке, що базується на справедливому, суспільно прийнятому розподілі доходів, а також відповідній участі основних груп населення у суспільних послугах;

3) зростання, збалансоване у плані екології, тобто таке, що ґрунтується на збереженні відповідних співвідношень між господарською діяльністю людини і природою.

Ефективна економіка, зазначає Г. Колодко, це не тільки опис світу, це також інструмент для його зміни на краще.

Співвідношення доходів має принципове значення для тривалого в часі економічного зростання. Зокрема, йому сприяє їх врівноважений розподіл. Більш стабільне економічне зростання є притаманним для країн з відносно низьким ступенем нерівномірності в доходах.

Соціально врівноважений розподіл доходів – слугує засобом для реалізації економічного зростання. Цю залежність не зуміли і не хотіли зрозуміти ні неоліберальна економічна думка, ні державний капіталізм. Суспільно врівноважений розподіл доходів повинен відображати вклад окремих особистостей та їхніх груп у створення національного доходу, гарантувати їхню справедливу та ефективну участь у його розподілі.

Політика подолання кризи повинна зосередитися на підвищенні податкових надходжень (у першу чергу, з боку заможніших верств населення), а не на урізанні бюджетних витрат (насамперед, адресованих біднішим його верствам). Варто відразу додати, що збільшення фіскальних надходжень не повинне скрізь і усюди зводитися до підняття податків, оскільки цієї мети можна досягати також шляхом ліквідації податкових пільг і вдосконалення механізмів стягнення належної суми. У результаті все це спричиняє зміни у структурі кінцевого попиту і зменшення масштабу диспропорцій у доходах, що, у свою чергу, сприяє обмеженню як причин кризи, так і її наслідків.

Серйозну проблему сучасного світу являє собою нестримне зростання споживчих потреб. Відтоді, як людство перейшло від простого відтворення до розширеного зростання, потреби залишаються незадоволеними, незважаючи на постійно зростаюче виробництво. Сьогодні головним пріоритетом є кількість – чим більше, тим краще. Економічна "ненажерливість" призводить до численних суспільних патологій. Економіці, як і іншим здоровим організаціям, потрібна "раціональна дієта".

Отже, економіці майбутнього потрібна помірність.

Крім зростання задоволення потреб, існує ще одна проблемна точка – вищий темп розвитку самих потреб. Що ми одержуємо в підсумку? Незважаючи на постійне економічне

зростання, розрив між потребами та їх задоволенням все одно збільшується. Хоча ми маємо більше, краще нам все одно не стає. За своєю суттю ця проблема є психологічною, але вона має величезні економічні наслідки. Свого часу Г. Колодко визначив такий синдром як “парадокс нижчого рівня задоволення потреб при вищому рівні споживання”. Поставлену проблему необхідно розв’язати. Є тільки один спосіб уникнути цього синдрому – уповільнення темпу зростання потреб.

Теоретично можна постулювати прискорення темпу зростання виробництва, але з уже добре відомих нам причин практично це неможливо. Більше того, згідно із сутністю нинішньої форми механізму відтворення, прискорення економічного зростання спричиняє ще більше прискорення наростання споживчих апетитів, а система знову повертається до цього самого синдрому. Традиційна економіка передбачає, що потреби не є обмеженими, і в принципі взагалі не займається цією категорією, а зосереджується на дослідженні факторів, які формують ефективний попит, і отже – тільки на потребах, які можуть бути задоволені, оскільки підтримуються реальною купівельною спроможністю. Треба знайти відповідь на питання, які з потреб і як спонукати, щоб тим самим мотивувати людей до здобуття освіти і до більш продуктивної роботи, що в майбутньому принесе високі доходи і, як результат, користуватиметься більшим попитом. Тому стає очевидним, що сучасна економіка не може не займатися механізмами формування потреб і способами їх задоволення. Це становить більший інтерес для таких її напрямів, як біхевіоральна економіка і деякі суспільно орієнтовані течії економічної думки.

Сам ринок ніколи не чинить опору цьому виклику, тобто потрібні певні суспільні організації, і насамперед – держава з її регулюванням, а також інвестиціями у людський капітал, оскільки чим вищим є зумовлений цим рівень суспільної свідомості, тим інтелігентнішим стане формування власних потреб. Варто зазначити, що освіта справляє принциповий вплив на характер потреб. Разом із зростанням освіти потреби переміщуються у бік культурних благ і послуг. Механізм дій у вигляді трикутника розвитку, головними вершинами якого будуть цінності, установи (інститути) і політика. Чого люди хочуть, величезною мірою залежить від того, що вони знають.

Зменшити розрив між наростанням суб’єктивних потреб і об’єктивними можливостями їх задоволення не вдасться без відповідних переоцінок у сфері індивідуальних і соціальних прагнень.

Задоволення потреб людей при їх повній “задоволеності життям” – то цілі розвитку згідно з цінностями Нового Прагматизму. Зростання ВВП – це засіб досягнення мети, а не мета.

Г. Колодко пропонує інший вимірник господарського прогресу, визначаючи його як Інтегрований Показник Благополуччя (ІПБ). Лише почасти він залежить від ВВП, оскільки цінність такого комплексного показника визначають й інші фактори. Детальніше ІПБ складається з:

- 1) рівня ВВП (40%);
- 2) суб’єктивної сфери самопочуття, пов’язаної із загальним ступенем задоволеності життям (у тому числі й рівнем соціальних послуг), а також з оцінками подальших перспектив (20%);
- 3) оцінки стану навколишнього природного середовища (20%);
- 4) оцінки вільного часу і культурних цінностей, що його наповнюють (20%).

Економіка помірності – це пристосування людських, природних, фінансових і речовинних потоків до вимоги збереження динамічної рівноваги. Правилами повинні стати помірність і пристосування до реальних можливостей економічного зростання; помірні відмінності в доходах, помірність у маркетинговому божевіллі, яке утворює потреби, повністю відірвані від реалій ефективного попиту; помірність у використанні природних ресурсів.

Помірність має стати фундаментальними каноном політичної економії майбутнього.

Нормальний стан економіки – це перманентна нерівновага з короткочасними епізодами, коли лінії пропозиції та попиту, виробництва і продажу, доходів і витрат

перетинаються. Новий Прагматизм вимагає добре зваженої ролі держави і міждержавної координації економічної політики, які повинні коригувати ринкові механізми, а іноді й зміцнювати їх.

Державне втручання у ринкову інтенсивність руху різних потоків (доходів і витрат, пропозиції та попиту) і змін в обсягу запасів є необхідним. Доцільно припинити ідеологічні суперечки на цю тему і сконцентрувати увагу на техніках того самого інтервенціоналізму. В іншому випадку можна завдати більше шкоди, ніж принести користі, оскільки інтервенціоналізм – заняття ризиковане. Щоб уникнути помилок, пов'язаних з цим ризиком, неолібералізм пропонує залишити все як є, не втручаючись у ринкові процеси, – адже вони мають здатність до саморегулювання, тобто до автоматичного врівноважування. А державний капіталізм, надлишково втручаючись у ведення господарства, знижує його ефективність.

Новий Прагматизм вимагає добре зваженої ролі держави і міждержавної координації економічної політики, які повинні коригувати ринкові механізми, а іноді й зміцнювати їх.

Слід також оптимізувати сферу та інструменти державного інтервенціоналізму і разом з тим не плутати засоби господарської політики з її цілями. Невтомна турбота про рівновагу в усіх її проявах – дуже важливе питання, але це всього лише засіб політики, а метою її є розвиток. Урівноважування економіки повинне сприяти цьому розвитку, а не гальмувати його.

На фоні всіх наведених міркувань неважко дійти висновку, що Новий Прагматизм узгоджується з гіпотезою компенсації, де йдеться про те, що чим більш розвинутою є глобалізація, тим “більшою” є держава, тобто відношення суспільних витрат до національного продукту зростає. Природно, тут мається на увазі відношення їх суми до світового валового продукту, а отже – до суми валових продуктів усіх країн. Серед них будуть і такі, де збалансованому розвитку посприє скорочення витрат, а в інших випадках виникне вимога збільшити фіскальний масштаб перерозподілу.

Новий Прагматизм відображає стратегічний підхід до майбутнього. Для нього не чужі ані напрями глобальних бачень, ані більш-менш популярні бачення застерігаючих прогнозів, проте він підходить до майбутнього принципово активно. Хороша економіка – це не тільки опис світу, але й інструмент його зміни на краще. Беручи до уваги довгострокові, перспективні тенденції розвитку, доцільно проробляти корисні стратегії в їх бажаній спрямованості, що, у свою чергу, полегшить розв'язання багатьох соціально-економічних проблем.

ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ З НАДІЄЮ НА МИР

Чхеайло І.І.

ХНАДУ,

м. Харків, Україна

Наступною для моїх студентів мала б бути лекція про філософію Нового часу – епоху царства розуму та раціональності. На ранок 24 лютого ми дізналися, що старого світу вже немає. Що ту сторінку перегорнуто і книгу закрито. Що раціональність світу було розстріляно, підірвано, зруйновано, розбомблено, згвалтовано і фундаментальні думки вчених почали видаватися злою іронією і що жодні поважні міркування та викладки про неминучість прогресу, доцільність і світло розуму, сталий розвиток, демократію, гуманізм не завадили початися війні, нападу і вторгненню країни з арсеналом ядерної зброї проти значно меншої за територією і ресурсами сусідньої країни, яка тільки й прагнула, аби її дали спокій і дали бути собою. Того ранку ми вперше у цьому столітті та у своєму житті почули вибухи, сирени, гуркіт бомбардувальників високо в небі і дуже низько над дахом свого будинку та побачили перші відео польоту крилатих ракет.

Нас попереджали, але ми не вірили до кінця. Не чекали такого зламу старих життєвих форм. Абсурдність і недоречність, кричуща нерозумність війни зламала граційні й крихкі концепції сталого розвитку та примату ліберальних цінностей Заходу над печерним правом насильства, так, як танк розстрілює цивільну автівку. А таких відео ми надивилися вдосталь. І тому, як і у всіх, першим був граничний шок. Як? Як таке можливо? Розгублені питання «чому?», «за що?», змінилися на питання “навіщо?”, сльози та сліпий відчай не зіграли ролі, бо швидко змінилися злим ентузіазмом і готовністю більшості наших співвітчизників до боротьби. Тому що, як з’ясувалося дуже швидко, модерна політична нація в Україні вже давно не просто народилася, але зміцніла. І це знайшло прямі, без жодного пафосу підтвердження – приклади простого, буденного героїзму і непафосної величі було видно скрізь [1].

Ще в давнину Геракліт сказав «Війна - батько всього, цар усього; одних вона робить богами, других – людьми, одних робить рабами, а інших вільними». В часи війни в народі народжуються та зростають сильні люди, які захищають свою Батьківщину. У війні проявляються та міцніють такі чесноти як взаємодопомога (у нас всюди люди – у моєму досвіді приймали Черкаси, Вінниця), мужність, жертва собою заради перемоги та майбутнього (евакуація з під обстрілів). Те, чого у наших ворогів не було немає і не може бути. Тобто, це той подразник, який спонукає та закликає до рішучих дій, до виходу із стану оціпеніння і паніки та виявляє ті цінності, про які ми б у мирний час навряд чи б здогадувались. І навіть у війні є закони честі та справедливості, негласні, писані та неписані, але все рівно відомі кожному поважаючому себе воїну: воювати на полі бою, не воювати з цивільним населенням, людяне ставлення до полонених. Коли ти вже перемиг суперника, не має сенсу виявляти зайву жорстокість. Лише той, хто в горнілі битви не піддався несвідомим інстинктам – по справжньому сильний .

М. Гайдеггер писав про те, що війна знищує те суще, що може оновитись в мирний час. «Цінне те, що оплачене кров’ю. Прекрасне те, в основі чого лежить самовідданий подвиг. Піднесене те, за що не шкода віддати безліч життів, – своє і чужі». А це інше – сутнісне.

Саме знищення сущого, воєнні злочини (ракетні удари по цивільним об’єктам, знущання і вбивства цивільних) є головним пріоритетом нашого ворога у цій війні. Сутнісне ж залишається нездоланим, стає ще сильнішим, а суще швидко відновиться та стане кращим. Рашистам це сутнісне не зрозуміле, вони вішають на нього різні ярлики нацизму, фашизму. Як сказав мій чоловік на третій день війни, в минулому радянський офіцер, у підвалі нашого будинку у Харкові, що рашисти за три дні зробили нас всіх «нациками».

У 1943 році Павло Тичина, поет-класик, філософ за глибиною та рівнем філософської напруги своїх поезій, у лікарні пише славетні рядки на боротьбу з фашистською навалою:

«Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не булла.
Яка біда мене, яка чума косила! --
а сила знову розцвіла.

Щоб жить -- ні в кого права не питаюсь.
Щоб жить -- я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу[2].

А в березні 2022 Олександр Ірванець уже наш поет-сучасник під ракетними атаками містечка Ірпінь, пише

З міста, що ракетами розтрощене,
До усього світу прокричу:
Цього року у Неділю Прощену
Я, здається, не усіх прощу!

Світе-світе, гарно ж ти нас кинув!
Та у пеклі цих страждань-терпінь
Все ж стоїть золотoverхий Київ,
Буча, і Гостомель, і Ірпінь[3].

У війні, про яку пише Тичина, яка теж відбувалася більшою мірою на території України, і в якій Україна втратила до 9 млн. осіб, фашизм відмовляв у праві на існування українцям, євреям, росіянам, білорусам, ромам з міркувань расової вищості, які були стрижнем ідеології нацизму. Тепер рашизм за збитковою логікою імперії малює на своїх танках, ракетах символ Z, який так легко асоціюється з нацистською символікою, як і позначає напрям загарбань – Захід. Ця війна – війна проти Заходу назагал, проти проекту Заходу в цілому, війна минулого і майбутнього, свободи й примусу, розвитку і стагнації. Ідеологія сучасної влади кремля цілком відмовляє Україні в праві на існування інакше, ніж у вигляді колонії. І тому для печерного імперського мислення ця війна є війною на знищення. Але не лише України, а й Заходу, хай у як завгодно віддаленій перспективі.

Із стародавніх часів мислителі міркували про причини війни і шляхи досягнення вічного миру. Синтез цих міркувань призвів до формування окремого напрямку філософії, який отримав назву «філософія миру».

Вивчення миру як складного суспільного явища включає у себе багато різних аспектів. Узагальнюючи, їх можна згрупувати у воєнно-політичні, міжнародно-правові, соціально-економічні та духовно-етичні концепції. Констатуючи, що успішна реалізація на практиці миротворчих проектів можлива лише за умови системного, комплексного підходу до осмислення сучасних проблем миру, ми водночас вважаємо за необхідне підкреслити, що у сучасних умовах саме духовно-етичний аспект проблеми миру постає як пріоритетний.

Так, або ще більш науково-пафосно я б зробила висновок у своїй статті у мирний час, а ще швидше за все, ця тема навряд чи стала б моєю. Тому залишу сподівання на мир, та його філософію, для подальших наукових розвідок після перемоги у цій війні.

Література

1. Павло Кретов Філософські роздуми про війну <https://cdu.edu.ua/news/filosofski-rozdumy-pro-liudei-i-viinu.ht>
2. Павло Тичина Я утверждаюсь. <http://poetyka.uazone.net/default/pages.phtml?place=tychina&page=tychin76>
3. Олександр Ірванець Ми усе здолаємо! <https://mala.storinka.org/олександр-ірванець-«Ми-усе-здолаємо!»-вірш-про-вторгнення-в-Україну-2022-року.html>

LEGAL ASPECTS OF REAL ESTATE TRANSFER CONTRACTS REGULATION: CASE OF LITHUANIA

Prof. Dr. Dalia Perkumienė, Olegas Beriozovas
*Kazimieras Simonvičius University,
Vilnius, Lithuania*

Introduction

Real estate is the basis of human life and economic activity. For this reason, real estate transactions are particularly popular, occupying an important place in the contract law system. Contractual rights include those (fundamental) rights that define the nature of the contract and are enforceable against the other party to the contract, as well as other rights. For example, the seller's right to demand payment of the purchase price falls into the first category, and the right to terminate the sales contract in certain cases defined by laws or parties - into the second category (Chen-Wishart, 2015). A key characteristic of personal rights is that, unlike property rights (real rights), they can only be enforced against one specific other party (or parties) in person (Goode, 1987). In other words, the effect of contractual requirements is not absolute, but only relative. The distinction between personal and property rights originated in Roman law (Taylor, 2017). Despite the relevance of the topic, the regulation of real estate transfer contracts, the conclusion and execution of such contracts are not widely analyzed in the scientific literature (Mikelėnas, 2001). In practice, when concluding and executing contracts for the transfer of real estate, disputes often arise between the parties, which have to be resolved by the courts. Arguably, this confirms that the existing legal regulation of real estate transfer contracts lacks clarity; there are gaps in legal regulation. Therefore, a detailed legal analysis, identification of existing problems is required (Levina, D. A. (2017). Effective legal regulation of real estate transfer contracts will promote business relations, which in turn has a positive impact on the state's economy, and is likely to reduce disputes between parties to transactions.

The object of the research is real estate transfer contracts, their legal nature, specifics, legal regulation.

The aim of the work objective: analyze aspects of legal regulation of real estate transfer contracts.

The following methods were used in this work: logical-analytical method, document analysis, systematic analysis, comparative, and generalization methods.

Results

The Institute of Transactions in civil law includes a set of norms of civil law that regulate the concept of transactions, their legal content and the procedure and forms of conclusion, as well as validity conditions and determine the grounds and legal consequences of invalid transactions. The term "agreement" is defined as an agreement between two or more parties that is binding in nature, essentially an agreement with legal enforcement is considered a contract. It establishes and defines the duties and obligations of the participating parties (Ambrasienė, (2009).

1 figure. <https://businessjargons.com/contract.html>

According to the presented scheme, one party first makes an offer to the other party, and upon acceptance by the party to whom the offer is made, an agreement is concluded. If that agreement is enforceable, it is called a contract.

The difference between a contract and a transaction is not just a theoretical topic. Regulation and other aspects differ. As for contracts, they differ in form, content, spelling scheme and other parameters. A contract is an agreement intended for the emergence, change and termination of a person's rights and obligations in property and non-property areas.

A transaction, unlike a contract, can be unilateral (for example, a will or relinquishment of property); any actions can be taken according to the transaction, the contract is always the result of concerted actions of both parties; the contract is valid for a certain time or for an indefinite period, the transaction is a one-time manifestation of the will of the subject of the relationship; the subject can freely enter into a unilateral transaction, change its conditions, the contract is changed by mutual agreement (rare exceptions are provided by law). In the case of contracts, the content is the conditions (rights, duties and responsibilities, other conditions) (Didžiulis, 2019).

They are determined by the parties within the limits established by law. The conditions are set by law, or a choice is made between several options, or the parties have the right to develop their own approach. The terms of the transaction and the form of expression of the subject's will are also regulated by law. There is no such wide choice as in the case of contracts. For example, the will of the person who wrote the will is quite strictly regulated by the law. If the limits of the law are exceeded, the will is recognized as invalid (Drazdauskas, 2008).

The basic element that creates a contract between the parties is an agreement that is the result of an offer and acceptance. Free consent of the parties is another important aspect of the formation of a contract, which means that the parties to the contract must agree on the same thing in the same sense. The consent of the parties is said to be free when it is not influenced by coercion, undue influence, fraud, misrepresentation and mistake. Competence, when concluding a contract, means the ability of the parties to conclude a contract, i.e. he has reached the age of majority, must be of sound mind and is not disqualified by law from entering into a contract. Also important is the consideration of the price the offeree agrees to pay for the promise's obligation. This consent must also be adequate and lawful. Lawful Object: The object of the contract must be lawful or voidable. Not expressly void: The law should not expressly void a contract, such as a contract in restraint of trade or legal process (Clarke, 2021).

In order to enter into a contract, there must be at least two parties, i.e. i.e. one who offers and the other agrees to enter into that contract. The contracting parties must seek to create a legal obligation for each other. The contract must be in writing. There must also be certainty of meaning, the terms of the parties must be clear to the parties, i.e. the parties should not misinterpret anything, there must be an agreement *ad idem*. It should be possible to enforce the contract. The form of transactions can be oral, written, or transactions can be concluded by conclusory actions of individuals. Those transactions that are not prescribed by law or in the agreements of the parties in a written form may be concluded orally. When transactions are concluded in written form, a single document is drawn up, which is signed by all parties to the transaction. Written transactions are divided into ordinary written transactions and notarial transactions. Transactions in simple written form are signed by the participants (participant) of the transaction. Transactions in the notarial form are approved by a notary, non-compliance with the notarized form renders the transactions invalid (Butsan, 2020).

A transaction in a notarial form is considered concluded after its approval by a notary. A notarial form is required for the conclusion of transactions of transfer and encumbrance of real rights to immovable property, as well as for marriage contracts (pre-nuptial and post-nuptial) and other transactions for which the law establishes a mandatory notarial form. Conclusory actions for the conclusion of transactions are characterized by the behavior of individuals confirming their will to conclude a transaction. Conclusory actions can only be used for such transactions for which the law does not provide for a certain form - oral or written (Jurkevičius, et. al. 2015).

Considering the fact that real estate is the basis of the market economy, today transactions related to real estate constitute a large part of civil turnover and are significant for the activities of natural and legal persons. Real estate is included in civil circulation by concluding transactions such as purchase and sale, rent, inheritance, exchange, etc. The real estate purchase-sale agreement is the most popular form of ownership transfer. Due to its popularity, this agreement has a significant impact not only on commercial relations, but also on the economy (Zhmulina, 2020).

The specificity and importance of real estate purchase and sale contracts is determined by the fact that, first of all, most structures and buildings are inseparable from the plots of land on which they are located, and secondly, the higher value of real estate compared to other things - this requires protecting the special interests of the buyer and seller, thirdly, due to the purpose and special social value of many immovable objects, certain restrictions are set by law to participate in civil circulation and, fourthly, immovable objects are defined by individual characteristics and are irreplaceable objects, which also determines a certain specific nature of legal relations related to them regulation (Akhmetshin, et. al. 2018).

Due to the social and economic significance of real estate, its high value compared to other objects of civil circulation, the intensively increasing volume of civil circulation, the legal regulation of the contract of purchase and sale of real estate is particularly important. Articles 6.305-6.349 of the Civil Code of the Republic of Lithuania regulates the general norms of the purchase-sale contract, and Art. 6.392-6.401. The practical significance of the contract of purchase and sale of immovable property is manifested in the fact that, according to it, the ownership of the immovable property purchased and sold is transferred from the seller to the buyer (Baranauskas, et. al. 2009). Pursuant to Article 6.305 of the Civil Code of the Republic of Lithuania sales contract is an agreement by which the seller undertakes to transfer ownership of the property to the buyer, and the buyer undertakes to accept the property and pay a specified amount of money for it (Civil Code of the Republic of Lithuania..., 2001).

Conclusions

1. Contractual rights include those (main) rights that define the nature of the contract and are enforceable against the other party to the contract, as well as other rights.

2. Contracts are a type of transaction. A transaction can be concluded by one person as a way of arising, changing and ending rights and obligations. The law establishes additional requirements for the form, content and procedure of transactions.

3. The concept of real estate in the Civil Code includes two main types of real estate: buildings and land.

4. The content of the purchase-sale agreement consists of the rights and obligations of the seller and the buyer. The general rights and obligations of the seller are as follows: 1) to hand over items (goods); 2) to confirm the right of ownership of things; 3) responsibilities when a third party files a claim for taking an item; 4) store the sold items.

5. Donation is a bilateral contract, when a person gives his property to another person free of charge, and the latter accepts the gift. It is not possible to withdraw a gift unilaterally. By concluding a gift contract, a person transfers his ownership right, and the recipient becomes the owner of the property. Giving away your assets can be risky if it is done in exchange for certain services or continued support.

6. According to Article 6.477 of the Civil Code. 1 d. on the basis of the lease agreement, the lessor has obligations to give the thing to the lessee for temporary management and/or use of that thing for a certain fee, while the lessee has obligations to pay rent.

7. The main feature of the lease agreement, which distinguishes this type of agreement from other agreements - the ownership of the leased object is not transferred. A rental contract is distinguished from a use contract by the nature of its remunerative nature - rent.

References

1. Ambrasienė, D. et. al. (2009). Civil law. Law of obligations. Vilnius: Mykolas Romeris University Publishing Center.
2. Akhmetshin, E. & Kovalenko, K. (2018). Essential terms of the contract of carriage of goods. *MATEC Web of Conferences*. 239. Doi: 03006. 10.1051/mateconf/201823903006.
3. Baranauskas, E. et. al. (2009). Civil law. General part. Vilnius: Mykolas Romeris University Publishing Center.
4. Butsan, M. (2020). Performance of obligations in modern civil law. *Law Review of Kyiv University of Law*, T. 1, p. 414–417. Prieiga internetu: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.82>, [žiūrėta 2022 01 20].
5. Chen-Wishart, M. (2015). *Contract Law*. 5th edn OUP, Oxford. T. 33.
6. Civil Code of the Republic of Lithuania. State News. 2000, no. VIII-1864. New version, TAR, 2021-12-31, No. 82-0, Article 6.807 1.
7. Clarke, J. (2021). Australian contract law. Prieiga internetu: <https://www.australiancontractlaw.info/>, [žiūrėta 2022 02 15].
8. Didžiulis, L. (2019). *Contract Law in Lithuania*. Kluwer Law International.
9. Drazdauskas, S. (2008). The influence of the unification of general contract law on Lithuanian contract law (doctoral thesis). Vilnius: Vilnius University.
10. Jurkevičius, V., Šidlauskienė, J. (2015). Civil law. Separate types of contracts. Vilnius: State enterprise Registru centras.
11. Goode, R. M. (1987). Ownership and Obligation in Commercial Transactions. 103 LQR 433.
12. Levina, D. A. (2017). Place of Performance of Contractual Obligation: Comparative Analysis. *Civil Law Review*, T. 17(1), p. 54–95. Online access: <http://dx.doi.org/10.24031/1992-2043-2017-17-1-54-95>, [last visited 2022 09 21].
13. Mikelėnas, V. (2001). Commentary on the Civil Code of the Republic of Lithuania. The sixth book. Law of Obligations (I). Vilnius: Justitia.
14. Taylor, R.; Taylor, D., (2017). *Contract Law: Directions*. Oxford: 6th edn OUP.
15. Zhmulina, D. A. (2020). Contractual Obligations in the Area of Entrepreneurship under the PRC Laws: Discharge, Termination, Liability for Violation. *Jurist*, T. 12, p. 46–52. Online access: <http://dx.doi.org/10.18572/1812-3929-2020-12-46-52>, [last visited 2022 09 21].

LEGAL PROBLEMS OF CARRIAGE CONTRACTS CONCLUSION AND IMPLEMENTATION: CASE OF LITHUANIA

Assoc. Prof. Dr. Dalia Perkumienė

Vytautas Magnus University

Kaunas, Lithuania

Introduction

The conclusion of a contract is one of the most common grounds for the emergence of obligations, by which the parties freely and mutually agreed upon bind themselves in binding legal relations (Ambrasienė, et. al. 2009). In practice, however, contracts are not always properly enforced. Improper execution (breach) of the contract may result in the person to whom the contract was not properly executed suffering losses. Therefore, the purpose of contractual liability is to compensate the person affected by the non-fulfillment of the contract, so that he finds himself in a position as if there had been no breach of contract. A contract of carriage can be understood as a contract between two parties who, for an agreed amount, agree to abide by the conditions agreed upon by the parties. However, this definition can be very misleading because, although a contract of carriage includes this important element, it is not the same as ordinary commercial contracts concluded and/or agreed upon by the parties (Baranauskas, E. et. al. (2009). For example, contracts of carriage of goods are an integral part of trade as well as international trade, and a contract of carriage of goods by sea is part

of a complex network of international trade transactions. A contract for the carriage of goods by sea can be understood as a contract in which two parties participate, who agree to comply with the conditions set by them for an agreed amount (Akhmetshin, et. al. 2018).

In the Republic of Lithuania, general rules for the carriage of goods, luggage and passengers for all modes of transport are established by the Civil Code (hereinafter referred to as the Civil Code). Transportation by individual types of transport is regulated in detail by transport codes: the Inland Water Transport Code of the Republic of Lithuania (hereinafter VVTK), the Railway Transport Code of the Republic of Lithuania (hereinafter GK), the Road Transport Code of the Republic of Lithuania (hereinafter KTK) and other laws, international treaties of the Republic of Lithuania and other legal acts. It should be noted that according to Art. 6.807 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania 1 d. according to the contract of carriage, passengers, cargo and baggage are transported (Civil Code of the Republic of Lithuania..., 2001). According to d. 2 of this article provisions, the conditions of transportation are determined in the CC, separate codes of transport branches and other laws.

The topicality of the topic is also influenced by the issue of carriage contracts, not only in national law, but also in the legal doctrine of foreign countries, where no legally unambiguous solution can be found. The improvement of the legal regulation of transport relations is largely due to the clarification of the concept of the carriage contract. In the obligations of the parties to provide transport services, those whose purpose is to provide transport services are usually separated into a separate group. However, their terms are defined differently (Jurkevičius, and Šidlauskienė, 2015).

It should be noted that when examining the specifics of carriage contracts and their differences from other types of contracts used in the transfer of goods and services, it is said that each contract is subject to specially designed norms along with the general norms for all contracts for the transfer of objects. At the same time, the legal characteristics of an economic contract depend not only on the name given to it by the parties, but also on the rights and obligations that the parties have established in the contract. However, the functions performed and the role of each type of carriage contract cannot be unambiguous.

Research object. Problematic aspects of the legal regulation of the contract of carriage.

The aim of the article. To analyze the aspects of legal regulation of the contract of carriage, identifying the main problems of legal regulation and application.

The following methods were used in this work: systematic analysis, document analysis, comparative, logical-analytical method and generalization methods.

Results

A contract of carriage is a contract between a cargo or passenger carrier and a shipper, consignee or passenger. Contracts of carriage usually define the rights, duties and obligations of the parties to the contract and include conditions such as force majeure. Among common carriers, they are usually confirmed by standard conditions printed on the ticket or carriage document. The notification of the arrival of the shipment is usually sent to the "notifying party" whose address is indicated on the shipment document.

This party is usually the buyer or the importer Under a contract of carriage, passengers are transported by a motor vehicle that carries a passenger or passengers for consideration or under a contract, expressed or implied, for the use of the entire vehicle for a fixed or agreed price or sum and from one point to another (Jurkevičius, and Šidlauskienė, 2015).

In civil law, contracts of carriage form a large and independent group of relations; therefore, they are distinguished into a separate group of contracts related to carriage. Thus, some authors included transportation with its subtypes in this group and called them the system of transportation contracts (Markalova, N.G. (2021).

Freight contracts have evolved over time, as have the laws and regulations governing the carriage of goods. When concluding a freight transport contract, it is important to ensure that the contract includes basic and formal requirements. In addition to the descriptions of the parties and the service provided, it is important that the contract specifies the place where the goods are collected by the carrier, the place of departure of the carrier and the final destination of the goods. The contract should also specify the planned delivery date of the goods. The nature and value of the goods are also

important in the contract as it enables the carrier to take appropriate precautions to ensure the safety of the cargo. These points of the cargo transportation contract are important because they allow to identify the cargo that will be transported, the sender, the carrier, the recipient, the method of transportation of the shipment. They also set out the legal obligations of all parties to the contract (Bryukhov and Kovalenko, 2018).

Contractual obligations mainly depend on the specific subject matter of the contract. It may vary for different types of contracts. However, some of the main forms of contractual obligations that can be traced to almost all contracts are payment (for which the contract person may again specify obligations for amounts, terms, etc.), delivery (for which the contract may specify obligations for the time, place and method of delivery), the quality of the goods (which again can be described in the contract), etc. i.e. Specific obligations of this type may be changed or modified depending on the details of the respective contracts (Cavalieri and Salvatore, 2019). In addition to these, parties may be bound by certain general principles and obligations when entering into a contract, for example, each party to the contract must deal fairly and fairly with other parties, and must also refrain from using force or coercion to obtain consent to enter into an agreement (Obligations of Parties to Contract..., 2022).

In all legal systems, the law of carriage has been influenced by the idea that carriers have a de facto monopoly. The services that the customer can demand and the remuneration that the carrier can demand are usually regulated by legislation or administrative regulations. As competition between carriers and vehicles in the Western world increased, the scope of national legislation has decreased in many countries, but the application of international conventions and regulations has increased. The right to engage in the transport business is still governed by complex licensing systems everywhere, and transport activities are constantly monitored and controlled by the relevant agencies. Such intervention by the authorities affects the legal relationship between the carrier and its customer, and public and private law form the basis of the law of carriage (Freight or forwarding agents..., 2022).

It should be noted that regardless of the fact that the definitions of the transport contracts stipulate that the freight must be paid for, it often happens that the parties do not agree on the price. In such a case, it is considered that the parties to the contract apply Article 6.198 of the Civil Code of the Republic of Lithuania. 1 d. the specified rate establishing the contract price. In accordance with the aforementioned article, without specifying the price of the contract, "the parties have in mind the price that, at the time of the conclusion of the contract, is customary to charge in that field of business for the same performance under the relevant circumstances". In accordance with Article 6.813 of the Civil Code of the Republic of Lithuania, the payment for transportation by public transport, both cargo and passengers or luggage, "is determined according to the rates approved according to the procedure established by law", so in this case, if the price of the transport contract is not specified in the contract, it will not be considered that the price of the contract is not specified, as it is set at approved rates (Freight or forwarding agents. Encyclopædia Britannica..., 2022).

In all cases, when concluding a contract of carriage, it is important that it is detailed and clear, but not overloaded with text that would only complicate the understanding of the contract. First of all, the contract of carriage must specify the subject of the contract. Due to the specificity of the carriage contract, the subject of the contract may be items that can be moved in space. that the carriage of the cargo must be paid for, therefore the payment, as well as the settlement, must be defined in the carriage contract (Cvirko, 2022). The contract of carriage must also reflect the term of the contract, after which one party acquires the right of claim and the other the obligation of performance, the rights and obligations of the parties to the contract. In order to protect oneself in the event of non-fulfillment of the contract, it is appropriate to discuss non-compliances in the contract of carriage, since the claim of the latter is possible only if there is a written agreement on them. It is also appropriate to discuss the payment of additional costs.

The most common case of improper performance of transportation service obligations examined in courts is non-compliance with deadlines in the transportation process, both due to the fault of the carrier (delay in delivering the vehicle to the loading location, delay in delivery of goods) and on the part of the recipient (downtime of the vehicle). Violation of established deadlines, as a

rule, means the application of rather strict deadlines - sanctions for the party that violated the agreement. This is due to the fact that in modern conditions, not only the fact of the transfer, but also the time spent on its implementation. It is the terms of the contract that model the behavior of the parties to the contract, as their rights and obligations are defined. The rights and obligations of the parties do not arise from the legal acts of carriage rules and legal acts regulating carriage, but from the carriage contract itself, regardless of whether the specified condition is defined as mandatory or mandatory, i.e. i.e., regardless of the degree of independence of the parties when forming the terms of the contract. It should be noted that the acceptance of cargo must be properly formalized, which includes the concept of crediting documents or redemption of goods and is duly confirmed in the cargo bill of lading. In order to fulfill this obligation of carriage, the consignee must be notified of the delivery of the cargo in the appropriate manner and within the prescribed terms and methods.

At the national level, there are frequent violations of the contract of carriage due to the avoidance of payment for the carriage of cargo, how the shipper avoids fulfilling this duty or does not fulfill it under the guise of filing a claim for debt judgment within the limitation period. Also common are cases involving damages, e.g. issues of reduction of damages due to the fault of the creditor, damages due to lost income, and damages due to damage caused during cargo loading. Internationally, disputes arising from the contract of carriage arise from the fault of the carrier in the event of intentional misconduct, from the ability of the ship's captain to enter into a contract for the carriage of cargo in the course of the ship's activities, from the negligent processing of cargo documents, which affects the non-delivery of the cargo to the specified place, from the limits of compensation if the carrier commits willful misconduct. There are also cases where a dispute regarding the statute of limitations is resolved, i.e. i.e. in what real cases it can be stopped.

Conclusions

During the implementation of the contract of carriage, such problems of legal regulation and application are encountered, such as carrying out the act of transporting passengers by passenger cars without the necessary permit, determining the fault of the carrier in cases of debt and awarding damage.

Cargo transport, t. i.e. the contract for the carriage of passengers, cargo or baggage is limited, and its term of validity is determined by the term of fulfillment of the obligation to carry. Each contract is subject to specially designated norms along with general norms for all contracts for the transfer of objects, so the legal characteristics of the contract depend not only on the name given to it by the parties, but also on the rights and obligations that the parties have established in the contract.

International trade relies on international transport, which is the basis by which goods and services cross international borders. International transport also plays an important legal role in international trade, as it creates a link between the buyer and the seller of traded goods or services.

Legal disputes and problems usually arise from improper performance of transportation service obligations and non-compliance with deadlines in the transportation process, both due to the fault of the carrier and from the side of the recipient. Frequent violations of the contract of carriage due to evasion of payment for the carriage of cargo, how the shipper avoids fulfilling this duty or does not fulfill it under the guise of the statute of limitations for the declaration of a debt judgment claim. Also common are cases involving damages, e.g. issues of reduction of damages due to the fault of the creditor, damages due to lost income, and damages due to damage caused during cargo loading.

Internationally, disputes arising from the contract of carriage arise from the fault of the carrier in the event of intentional misconduct, from the ability of the ship's captain to enter into a contract for the carriage of cargo in the course of the ship's activities, from negligently handled cargo documents that influence non-delivery of the cargo to the specified location, from compensation limits if the carrier commits a willful misconduct. There are also cases where a dispute regarding the statute of limitations is resolved, i.e. i.e. in what real cases it can be stopped.

References

1. Ambrasienė, D. et. al. (2009). Civil law. Law of obligations. Vilnius: Mykolas Romeris University Publishing Center.
2. Akhmetshin, E. & Kovalenko, K. (2018). Essential terms of the contract of carriage of goods. *MATEC Web of Conferences*. 239. Doi: 03006. 10.1051/matecconf/201823903006.
3. Baranauskas, E. et. al. (2009). Civil law. General part. Vilnius: Mykolas Romeris University Publishing Center.
4. Civil Code of the Republic of Lithuania. State News. 2000, no. VIII-1864. New version, TAR, 2021-12-31, No. 82-0, Article 6.807 1.
5. Cvirko, J. Main parts of the carriage/forwarding contract. Online access: <https://eteismai.lt/straipsniai/sutarciau-teise/pagrindines-vezimo-ekspedijavimo-sutarties-dalys>, [viewed 04/08/2022].
6. Bryukhov, R. B., Kovalenko, K. E. (2018). International legal regulation of road transportation (features of the legal consciousness of legislators). *MATEC Web of Conferences*, T. 239, p. 1–7.
7. Markalova, N.G. (2021). Problems related to the contract of carriage of goods by sea. *Civil Law Review*. T. 20, p. 18–29.
8. Cavalieri, R., Salvatore, V., (2019). An introduction to international contract law, Milan: Giappichelli.
9. Jurkevičius, V., Šidlauskienė, J. (2015). Civil law. Separate types of contracts. Vilnius: State enterprise Registru centras.
10. Obligations of Parties to Contract – A Theoretical Perspective. iPleaders. Online access: <https://blog.ipleaders.in/obligations-parties-contract/>, [last visited 2022 09 10].
11. Freight or forwarding agents. Encyclopædia Britannica. Online access: <https://www.britannica.com/topic/carriage-of-goods/Freight-or-forwarding-agents>, [last visited 2022 04 08].

APPLICATION OF THE PRINCIPLES OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE OPERATION OF THE AIRPORT

Jasaitytė E., Andriukaitienė R.

*Lithuanian Sports University,
Kaunas, Lithuania*

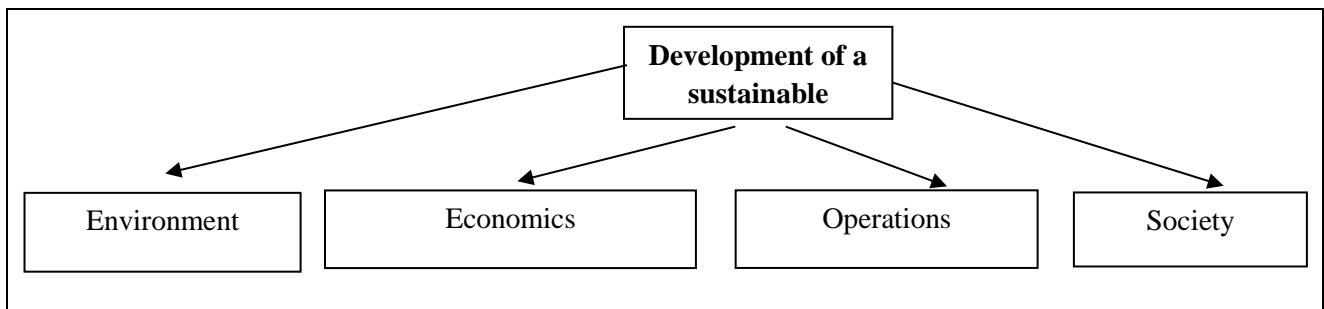
Introduction

Modern tourists often choose airplanes instead of cars as a means of communication. This is influenced by the saving of time and expenses of consumers. Tour operators are increasingly involved in the implementation of CSR measures due to the increasing awareness and sensitivity of consumers to ecology and socially responsible behavior. When creating a travel package, they usually combine different components of the trip, such as transport, accommodation, on-site visits, etc., implementing CSR in their business faces special challenges because they have to evaluate CSR measures not only in their company, but also throughout the value chain (Lund-Durlacher, 2015). Airports play an important role in the fast and convenient passage from one state to another. The airports described as a system that is an integral part of the mobility of society (Oto et al., 2012). This is the gate of the country. People travel for various purposes to take a vacation, to take a break from the daily chores of the routine, others for learning purposes, and still others for work purposes. The social responsibility of airports is becoming relevant from a practical point of view in meeting the needs of consumers for convenience, accessibility and security, however, there is a growing need for research on this topic – it makes sense to define prevailing trends and identify starting points in the development of CSR activities. According to literary sources, the airport is described as a separate part on the ground or water, which is partly or wholly intended for the take-off, landing, and passage of aircraft, and is also used for commercial air transport operations. Casado-Díaz et al. (2014)

assessed the impact of tourism-related airport and hotel CSR initiatives on the performance of companies. Leonski (2022) presented a relevant study on airport CSR activities. Analysis shows that the largest Polish airports are aware of the benefits of pro-social andro-ecological activities, as confirmed by their active involvement in CSR activities. Research on the topic of social responsibility in the analysis of airport cases is not abundant, so research on this topic is relevant, especially considering that airports can contribute to reducing pollution and developing social responsibility as a basis for sustainable development.

Social responsibility at Lithuanian airports

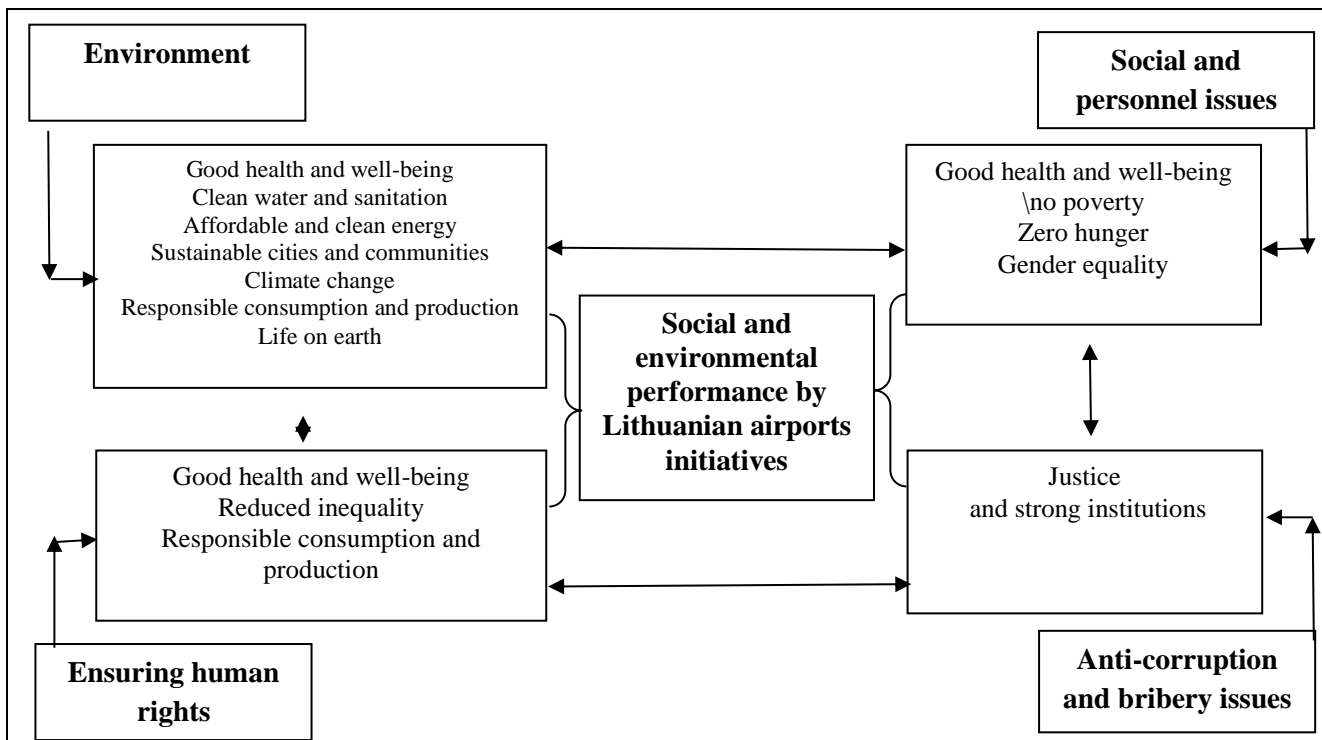
State-owned enterprise Lithuanian Airports consists of three branches: Vilnius, Kaunas and Palanga. Airports offer a wide variety of services and high partner and passenger service standards. Lithuanian airports are a large company, which apply the principles of social responsibility (Aponienė, 2019). According to Aponienė (2019), the transport system has an impact on the environment, economic, social and other systems. According to literary sources, one of the negative environmental aspects is noise at airports. Noise, which can be described as an unwanted sound, can have a negative impact on human health, and psychological, social or physical conditions (Sameh et al., 2016). At the same time, CO2 emissions from airplanes are another negative factor for the environment and for people, so already now pilots of airplanes are encouraged to choose the shortest possible route. Pollutants that are emitted into the environment, especially CO2, increase climate change, and warming. Plans that Lithuanian airports aim to implement by 2030 (short-range flights, electric planes with up to 19 seats) (Lithuanian aviation guidelines until 2030) refer to the principles of sustainable development. An airport development model has been developed with the help of the U.S. Airport Improvement Program. The document includes initiatives aimed at the environment, economic benefits, society and processes that were awarded to 44 airports (Development of a sustainable airport) (figure 1).

Figure 1 Development of a sustainable airport
 (<https://www.faa.gov/airports/environmental/sustainability>)

Sustainable actions: reduce environmental impacts; help maintain high, stable levels of economic growth; help achieve "social progress", a broad set of actions that ensure organizational goals are achieved in a way that's consistent with the needs and values of the local community. This type of sustainable development model can serve as an example of the sustainable and responsible development of Lithuanian airports.

Lithuanian airports implement social responsibility measures in the following areas: environmental protection, social and personnel issues, human rights enforcement, the fight against corruption and bribery (Figure 2).

Figure 2. Social and environmental initiatives carried out by Lithuanian Airports
https://www.ltou.lt/uploads/documents/files/apie-orouostus/aplinkosauga/LOU_CSR_LT_05%2028.pdf

The organizations aim to ensure good health and well-being, clean water and sanitation, accessible and clean energy, participate in sustainable cities and communities, carry out climate change initiatives, strive for responsible consumption and contribute to initiatives for the proper life of the earth, solving such problems as CO2 reduction. At Lithuanian airports, aircraft noise is also regulated and measured. Waste generated at airports is sorted and recycled by the responsible services. One of the environmental initiatives that is being done at Lithuanian airports is the „Darom“ campaign. During it, employees collect garbage every spring and clean the environment, thereby contributing to the improvement of a cleaner environment. airports from 2020 began to use vehicles that are less polluting and purchased in accordance with environmental requirements. premises are cleaned using environmentally friendly means. In terms of social and personnel issues, enterprises contribute to poverty reduction initiatives, ensure good health and well-being conditions, and strive for gender equality. In Lithuanian airports, great attention is paid to the disabled and persons with reduced mobility. People whose disability is part-time are given pendants, thanks to which it is possible to see, note that the passenger has a malfunction. Also, ground handling provides assistance to persons with disabilities and persons with reduced mobility during the passage of aviation security checks and personal boarding. Due to gender inequality, Lithuanian airports were among the first to sign the document "Diversity Charter", which is a document of the European Commission, which is designed to combat discrimination of any kind. The social responsibility of Lithuanian airports is manifested in actions to combat corruption and bribery. The company advocates a zero-gift policy and corruption of any kind is prohibited. At Lithuanian airports, orders are issued that confirm this aspect, and employees confirm with a signature agreeing to this condition. achieve this goal, training of employees is carried out, cases are publicized, and activities related to corruption are publicized. As for social and personnel issues in the company, there is a promotion of employee engagement, a career within the company, and the implementation of goals. Employees can provide initiatives to improve the performance of the airport by offering their own ideas, and can also recommend a person who is looking for a job. Employees are reimbursed for the costs of fuel, and mobile communications and health insurance of employees is provided. Thus, these social responsibilities affect the creation of real changes inside and outside the company. airports stimulate the creativity of employees:

offering alternatives to solutions, and encouraging colleagues to speak out, try, and learn. also promotes trust through agreements, promises, and timely and open communication. In the company, ownership is promoted, and the company's assets must be treated responsibly, share good practices, and experience with colleagues (Report on the Social Responsibility of Lithuanian Airports).

The company also carries out one of the initiatives: equal remuneration policy, equal opportunities, social projects, occupational safety and health, elected works council, cooperation with social partners, additional benefits for employees, sports activities and other initiatives, organization of the client's day, ideas, the attraction of new employees, „Play and Read“ – play and read activities (Based on the report on the social responsibility of Lithuanian airports). The expression of social responsibility is closely "intertwined" with coherence. For every airport in the world, the aspect of sustainability is different, since the geographical location, areas of activity being developed and many other aspects are different.

The sustainability strategy of Lithuanian airports is made up of three sustainability directions – the field of environment, social and economics, they consist of 14 sustainability aspects that help the organization to achieve its performance goals and productivity indicators in a sustainable way. In the field of the environment, it is relevant to contribute to the reduction of emissions, compliance with the principles of the circular economy at airports, and the preservation of soil, water and the environment. the social sphere consists of a friendly neighbourhood, noise reduction, clear and effective communication, well-being of employees and fostering diversity. In the field of economy, the aim is to ensure convenient connections to the largest transit airports, the development of sustainable purchases, the sustainable development of infrastructure, a culture of safety, the improvement of the customer experience and the promotion of inbound passenger traffic. It is these sustainability objectives that are being achieved by 2030 in order to maintain good relations with stakeholders and avoid possible risks in the future and thus guarantee the integration of the principles of social responsibility into all the activities and processes of the company.

References

1. Aponienė, I. (2019). *Oro uostų plėtros galimybių Lietuvoje analizė/ Analysis of airports development in Lithuania*. Vilniaus Gedimino technikos universitetas, p. 80.
2. Casado-Díaz, A. B., Nicolau, J. L., Ruiz-Moreno, F., & Sellers, R. (2014). Industry-specific effect of CSR initiatives: hotels and airlines. *Kybernetes*, 43(3/4), 547–564. <https://doi-org.ezproxy.lsu.lt:2443/10.1108/K-12-2013-0271>.
3. Dagmar Lund-Durlacher (2015). Some of the authors of this publication are also working on these related projects: Development and Test of Sustainability Communication Instruments View project Sustainable food in the holiday context, DOI: 10.1007/978-3-662-47470-9_4.
4. Leonski, W. (2022). Corporate Social Responsibility in Airports: A Study of the Largest Polish Airports. *European Research Studies Journal*, Vol. XXV, issue 2, 198–209.
5. Oto, N., Cobanoglu, N. and Geray, C. (2012). Education for Sustainable Airports. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Vol. 47, 1164-1173.
6. Sameh, M.M. & Scavuzzi, J. (2016). Environmental Sustainability Measures for Airports. Occasional Paper Series: Sustainable International Civil Aviation, No 7, p.1–12.
7. Tvaraus oro uosto plėtra. Interaktyvus, žiūrėta: 2022.09.19. <https://www.faa.gov/airports/environmental/sustainability>
8. Valstybės įmonės Lietuvos oro uostų socialinės atsakomybės ataskaita. Žiūrėta: 2022.09.14, https://www.ltu.lt/uploads/documents/files/apieuostus/aplinkosauga/LOU_CSR_LT_05%2028.pdf

THE DISSEMINATION OF MARXIST SOCIOLOGICAL THOUGHT

Tingting Dong

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

Kharkiv, Ukraine,

Zhamusci, China

Abstract: Marx's sociological thought as a complete ideological system, its formation and development has a process, this process is from the perceptual understanding of real social conditions to the rational understanding of real society, promoted to serve the real social development change profound rational thinking process, the formation of Marx's sociological thought, theoretical fulcrum and system structure for necessary combing, to study, master marxist sociology has important practical significance.

Key words: Marx, sociology, contemporary value

1. The formation of the Marxist sociological ideological system

Marx began to attach attention to grasping social phenomena and social problems during the period of Rheinine. Marx's investigation of social reality problems has two remarkable characteristics: one is extensive investigation, the other is objective verification. This is reflected in Marx's comments on the tree theft law and his investigation of the living conditions of the poor grape farmers in the Mosell region. In the Kroznach period, Marx began to take the economic factors as an important perspective to investigate the social history, which also promoted the theory of Marx's sociological thought. Marx's excerpt of feudal history shows that he mainly focused on the analysis of social economy and economic process and social and political process, the change of property relations as the key to understand the evolution of social and political system, is to interpret the class structure, political system and political struggle dependence on the form of ownership. The period of German and French Yearbook is the comprehensive sublimation stage of Marx's sociological ideological system. At this stage, Marx had realized that the weapon of criticism certainly could not replace the criticism of weapons, and that material power could only be destroyed by material power. And this "material" with destructive power is the proletariat, which they possess by their direct position, by their material needs, and by their own chain force.

2. The logical starting point of Marxist sociology

Every subject has its own starting point of research, and finding and establishing the logical starting point of Marxist sociology is the primary point of studying Marxist sociology. We believe that the realistic man is the logical starting point of Marxist sociology. Marx's sociology realizes the real unity of man and society with the way of practical thinking. Marx pointed out: " We should avoid treating society as an abstract thing against individuals. An individual is a social existence, and his life expression is the expression and confirmation of social life. Just like society produces people as human people, society is also produced by people." [1] Marx believed that the isolated people are an illusion, so he started not from the isolated people, but from the 'socialized' people, that is, from the people who live together in large and small groups." [2] For example, in the 1844 Philosophy Manuscript of Economics in 1844, Marx criticized the social attribute of national economics and established it as the abstraction of the economic concept of " cost ", which was strengthened through the practice of market mechanism and then transformed into a cultural symbol of " market mechanism ". Society and people are a dialectical and unified relationship. People and society can only obtain their own regulations in their internal association and mutual regulations. Social members internalize social culture and form a social life community through realistic perceptual activities. And the constantly generated society gives the individual a sociality, transforming from a natural person to a social person. Society is no longer an independent pole, but a human way of survival. Marx believed that it is in the dynamic labor that makes nature become more and more "humanized", that "nature is manifested as his works and his reality", and at the same time makes the essential power of human beings constantly develop, enrich and perfect.

3. The contemporary meaning of Marxist Sociology

Between contemporary social theory and social reality is not neutral to each other, but mutual structure, the value orientation of sociology is not to establish a scientific knowledge about society, but to construct the theory can directly participate in social practice principles and research tools, break the traditional "intellectual" intellectual orientation of classical sociology.[3] Marxism and sociology were introduced into China almost at the same historical period. Their original discipline mission and discipline responsibility took saving the nation as its own duty and promoting national modernization as its purpose. However, in the subsequent development process, the two disciplines presented different faces and different historical situations. In the process of China's economic and social changes, they show completely different development prospects. To be specific, with the great victory at the practical level, Marxism has become the national guiding ideology of China, and has achieved great success in the discipline construction and development level, becoming the veritable "king" of the discipline.[4] The actual development of Chinese society puts forward two requirements for sociology: one is to observe the contemporary Chinese social reality in the way of sociological theory; the other is to create a middle-level sociological theory with Chinese characteristics based on Chinese local experience. Marxism and Chinese sociology can cooperate with each other in terms of problems, methods, perspectives and theories, and realize the double promotion of Marxism and Chinese sociology through the inheritance and development of Marxist sociology.[5]

4. conclusion

Marxist sociology has the advantages that the scientific sociological tradition and the humanistic sociological tradition cannot be compared with. Marxist sociology starts from practice and grasps the development and change of social phenomena in the subjective and objective unity of social life and the bidirectional unity of subject and object. Its overall research and critical and constructive thinking on social life can play an irreplaceable role in understanding social problems,[6] resolving social contradictions and promoting social development. Fundamentally, Marxist sociology is a science that maintains the coordinated development of the socialist system with historical materialism as the basic principle. Early Marxists closely combined the study of Marxist sociology with the early theoretical construction of the Communist Party of China. According to the research object of Marxist sociology, combined with the practice of Chinese socialism in China, in order to promote the development of socialist material civilization and spiritual civilization construction, promote the continuous progress and improvement of socialism, is in line with the objective reality.[7]

Reference

1. Marx: The Economic and philosophical Manuscripts of 1844, p. 83, People's Publishing House, 2000.
2. Kuno: Marx's History, Society and National Theory, The Basic Key Points of Marx's Sociology, p. 244, Shanghai Century Publishing Group, 2006.
3. Zhou Xiaohong, The History and System of Western Sociology, p. 79, Shanghai People's Publishing House, 2002.
4. Zheng Hangsheng: "In-depth study of the History of Marxist Sociology", published in Marxism and Reality, no. 3, 2006.
5. Zhang, Z. Zhang. (2022). Philosophical reflections on education and teaching--a review of New Essays on Philosophy of Education. Chinese Journal of Education (09), 141.
6. Li, Mirai & Kang, Shu-Min. (2021). The essence and value of classroom teaching in the context of educational philosophy. Teaching and Management (27), 1–4.
7. Yang Chun&Feng Junkai. (2020). Discussion on online teaching strategies to stimulate students' initiative New Curriculum Research (30), 33–35.

EXTERNAL COMMUNICATION OF COMPANIES

Tadas Rakašius, Andriukaitiene R.

Lithuanian Sports University

Kaunas, Lithuania

Intraductions

The information provided by modern organizations to the client moves to the external space, so it is very important to understand the meaning and influence of external communication on the organization, to find out what types of external communication exist and how they differ with each other. Stanišauskienė (2016) defines the company's external communication – providing information to companies or organizations and ensuring feedback when interacting with the environment: partners, consumers, suppliers, government representatives, media, and other public and interested groups. Communication to the customer is part of the value that comes from the company, and from the customer's perspective, the communication of the company is an integrated part of the service provided by the company / organization. It is important and necessary to take into account what is best for the client and society, looking at it from a long-term perspective (Yongvongphaiboon & Chantam (2021). According to Apollos, Báez, Pauke & Pasquel (2017), communication is a management tool with the help of which all forms of internal and external communication are consciously used, and which are aligned as effectively and efficiently as possible to create a favorable foundation for relations with customers and other stakeholders on which the company depends.

The concept of communication and communication external channels

According to Apollo et al (2017), communication is a management tool with the help of which all forms of internal and external communication are consciously used, and which are aligned as effectively and efficiently as possible to create a favorable foundation for relations with customers and other stakeholders on which the company depends.

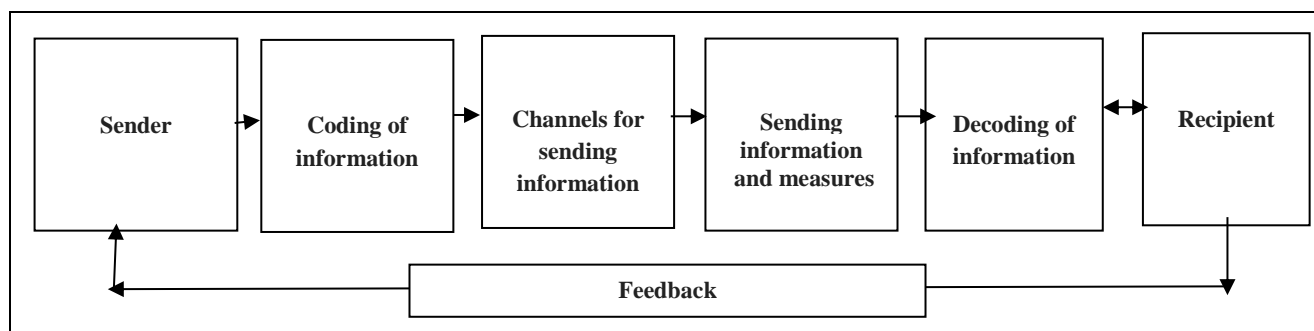

Figure 1. Communication model

Compiled according to Samson, D., Donnet, T. and Daft, R.L. (2021). Management. 7th Edition. Cengage Learning Australia Pty

The main objectives of providing information about services to the customers of service providers are to provide information and arouse the interest of customers in the service provided and the company. When planning the content of communication, target groups are distinguished for each situation or problem. Proper selection of the target audience directly affects the effectiveness of a particular public relations action. Outward-oriented marketing and public relations are needed in order to "attract a group of highly interested, loyal and passionate consumers at the very beginning" (Holiday, 2018, Juozėnaitė, 2021). It is necessary to coordinate and integrate the elements (techniques) of external communications and constantly monitor so that the information that is desired to be transmitted reaches the target audience. The element (way) of each external communication should be treated not as an independent activity, but as a set of interrelated, complementary activities. Each element of external communications is an interconnected part of the formation of the plan (Kotler & Armstrong, 2015).

Communication channels play an important role in external communication. Companies that have mastered the art of communicating through different channels can easily provide a seamless experience for customers with typically different behaviors and demographics. Implementing multi-channel usage strategy achieves retention of more than 91% of customers. Customer communication channels are the medium by which companies communicate or communicate with customers. In order to choose the right channels, you need to consider three main parameters: setting the expectations of your customers – when planning a communication strategy, it is very important to understand what your customers want, how they want it and where to communicate with them most effectively; consider a message – when choosing the right communication channels, you need to take into account what messages you want to send, whether they are formal or informal, limited or insignificant; take into account the budget - the business must decide how much it wants to reach the budget, because the choice of several communication channels will definitely cost more (Reve Chat, <https://www.revechat.com/>). The presentation of information can be carried out through various channels. Traditional communication channels are described in Table 1.

Table 1. Traditional communication channels
Compiled on the basis of Cargill, 2018; Perez, 2019; Duishonbaeva et al.,2021

	Channels and means of communication	Description
1	Telephone and mail	Telephone and mail are the most commonly used tools for the direct sale of the service.
2	Television advertising	Most often, television can interest customers, information is transmitted to a large number of people (Duishonbaeva et al (2021))
3	Radio advertising	Radio advertising can often remind customers of certain information. Radio can easily access selected market segments according to demographic attribute or life style, transmit more information.
4	Billboards, billboards, advertising on transport priemoniy	Advertising that the client sees after leaving the house and which is neither printed nor electronic.
5	Publications are newspapers, magazines and their accessories.	Printed publications are newspapers, magazines and their accessories - different means of conveying advertising.

Online communication channels and tools are especially widely used in the activities of enterprises to provide complete, visual and easily accessible information about the services provided by the company. By integrating the various tools offered by information technologies, websites create a higher quality operational connection with customers. The description of the online channels is presented in Table 2.

Table 2. Online communication channels
on the basis of Cargill, 2018; Perez, 2019; Duishonbaeva et al.,2021;

	Channels and means of communication	Description
1	Social networks	Social networks such as Facebook, Twitter, Google+, and Pinterest represent a great opportunity for businesses to get customers' attention to products and brandsFacebook customers can communicate directly with representatives of companies. Special hashtags of services can be used on Twitter so that customers can report their problem and can be answered directly. Tik Tok communication messages content includes short videos .
2	Websites	The site is a business necessity. Customers rely on websites to get information and in most cases expect websites to be able to order products and check order delivery schedules (Cargill, 2018)

Social media has increased the ability of companies to engage in dialogue with the consumer by strengthening the relationship between the company – the customer and the customer – of the company, promotes communication between the consumer and the company, and allows companies to quickly respond to customer ideas and engage in their implementation. Social media provides an opportunity to create a "user-to-consumer" chat mechanism, more importantly, to monitor and mediate in that conversation, users can contribute to the company-to-consumer relationship. This allows the user to learn about the company by observing others. Social media allows businesses that are separated from the user by intermediaries to regain a direct connection to them.

The issues of communication with customers and the extent of using social networks as an information medium in the Lithuanian hospitality sector were studied by Vilkaitė-Vaitonė (2015), the diversity of social networks used was studied by Pavlovic (2014), etc. Juščius and Baranskaitė (2015) singled out the latest trends in online communication with consumers via the Internet, the development of brand loyalty through a communicative medium is analyzed in the research of Šerić, Gil-Saura & Ruiz-Molina (2014).

The essence of communication with customers on the Internet is customer engagement, thereby creating added value for the organization. Three important levels of website design (i.e. the main one, accountability and partnership) are distinguished by the increasing order of the functions offered and the quality of customer engagement (Vaid & Kesharwani, 2018). The main level when selling products and encouraging customers to apply for a request, the level of accountability (builds closer relationships with customers, asking for offers for product improvement) and the level of cooperation (constantly communicating with the customer to ensure better value).

Summing up, we can say that communication channels today abound, companies have the opportunity to make a choice in order to better assess the trends of interaction with customers. Choosing the right channels of communication with customers will satisfy the needs of modern customers and ensure effective communication.

References

1. Apolo, D. Báez, V. Pauker, L., Pasquel, G (2017). Corporate Communication Management: Considerations for the approach to its study and practice. *Revista Latina de Comunicación Social*, 72, pp. 521 - 539. <http://www.revistalatinacs.org/072paper/1177/27en.html> DOI: 10.4185/RLCS-2017-1177.
2. Cargill, C. (2018). Social Media vs. Website – Why Have a Website in the Social Media Age. Prieiga per internetą: <https://www.imaginemonkey.com/social-media-vs-website/> (2022-11-14)
3. Duishonbaeva, A. , Apysheva, A. , Bekmyrzaeva, G. , Aitbaev, T. , Salieva, E. and Abdullaeva, Z. (2021) Main Trends in Development of Media and Internet Resources in the Independent Kyrgyzstan. *Advances in Journalism and Communication*, 9, 74-83. doi: 10.4236/ajc.2021.92006.
4. Yongvongphaiboon, P. and Chantamas, M. (2021). Influencia de comunicacion del marketing digital y la eficacia del rendimiento entre empresas b2b y clientes en Tailandia. *Utopía y Praxis Latinoamericana*, Vol. 26(2), pp. 171–182.
5. Holiday, R. (2018). Skaitmeninė rinkodara. Naujausių laikų reklamos ir pardavimų strategijos. Gargždai: Tobulėjimo projektai.
6. Juščius, V. Baranskaitė, E. (2015). Internetinės rinkodaros tendencijos ir efektyvumo vertinimo kriterijai. *Regional Formation and Development Studies*, No. 2 (16), p. 44–53.
7. Juozėnaitė, E. (2021). Įtakos darymas auditorijai kaip komunikacinė funkcija prekės ženklo valdyme. *Socialiniai tyrimai*, Vol. 44(2), pp. 84–97. DOI: <https://doi.org/10.15388/Soctyr.44.2.5>
8. Kotler, A. and Armstrong, D. (2015) *Principles of marketing*. Pearson Australia, 2015.
9. Pavlovic, J., Lalic, D., Djuraskovic, D. (2014). Communication of Non-governmental Organizations via Facebook Social Network // *Engineering Economics*. Vol. 25(2), p.186–193.
10. Perez, S. (2019). It's time to pay serious attention to TikTok. Prieiga per internetą: <https://techcrunch.com/2019/01/29/its-time-to-pay-serious-attention-to-tiktok/> (2022-05-14).

11. Reve Chat internetinė svetainė. Interaktyvus: prieiga per internetą <https://www.revechat.com/> (žiūrėta 2022-05-15).
12. Šerić, M., Gil-Saura, I., & Ruiz-Molina, M. E. (2014). How can integrated marketing communications and advanced technology influence the creation of customer-based brand equity? Evidence from the hospitality industry. *International Journal of Hospitality Management*, 39, 144–156.
13. Samson, D., Donnet, T. and Daft, R.L. (2021). *Management*. 7th Edition. Cengage Learning Australia Pty, p.772 (cit. 543p.).
14. Stanišauskienė, V. (2016). *Dalykinė komunikacija: mokomoji knyga*.
15. Vaid, J. and Kesharwani, S. (2018). Role of Big Data Analytics in Social Media Marketing of MICE Tourism. *Global Journal of Enterprise Information System*, Vol 10 (1) , p 55-61. DOI: 10.18311/gjeis/2018/21421.
16. Vilkaitė-Vaitonė, M. (2015). Komunikacija su tiksline auditorija per socialinius tinklus: apgyvendinimo įstaigų atvejis. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. Vol. 37. No. 4.

ПОЛІТИКА ЯК СФЕРА КОНКУРЕНТНОЇ БОРотьБИ ЗА КОНТРОЛЬ НАД ЦЕНТРАМИ ВЛАДНОГО РОЗПОДІЛУ

Воронянський О.В.

*Державний біотехнологічний університет
м. Харків, Україна*

Системна криза існуючого світового економічного порядку, яка з кожним роком набуває все більш чітких обрисів, виносить на порядок денний проблему не лише вдосконалення наукових методів дослідження політичних відносин, але й безжалісного усунення з наукового обігу тих концепцій, які, претендуючи на науковість (і навіть на статус теорій), не мають реальної наукової бази. Дискурс кризи методології в сучасній політичній філософії широко представлений у працях провідних представників практично всіх напрямів і течій західної політичної науки. Однак для вітчизняного академічного середовища він є відносно новим. Та ж частина дослідників, що працює в сфері прикладної політології, вже давно будує аналітичні моделі на основі конфліктологічних підходів, генетично або онтологічно пов'язаних із марксистською методологією. Ці підходи є не пережитком радянської науки, а були запозичені від західної політичної думки, яка на протязі всієї холодної війни успішно розвивала неомарксистські методи аналізу політичних систем. Вони покладені в основу досліджень стовпів західної соціальної філософії – Теодора Адорно, Іммануїла Валлерстайна, Юргена Габермаса, Карла Дойча, Еріка Оліна Райта, Теотоніу душ Сантуша.

Мета даної доповіді – демонстрація евристичного потенціалу концепту аналізу суспільно-політичних відносин з урахуванням загальноновизнаного в західній неомарксистській аналітиці фактору конкурентної боротьби за доступ до обмежених ресурсів у суспільстві, оснований на засадах індивідуальної вигоди. Даний підхід, напрацьований автором у сфері прикладних політичних досліджень, був застосований ним у ряді підручників та навчальних посібників з історії, правознавства та політології, що виходили на протязі останніх 15 років.

У процесі існування суспільства в ньому розвиваються певні форми й принципи організації, за допомогою яких суспільство підтримує свою єдність та життєздатність. В основі цих принципів лежить спосіб розподілу матеріальних ресурсів і духовних цінностей між різними соціальними групами, який здійснюється за допомогою відносин публічної влади.

В умовах, коли метою людської діяльності є не колективне благо, а індивідуальна вигода, публічна влада здійснюється не через самоврядування, а через спеціальний апарат, що складається з професійних управлінців та правоохоронців. Жоден член суспільства, що не входить до складу цього апарату, не має права самостійно виконувати управлінські чи правоохоронні функції. Таким чином, публічна влада за умовчанням відділена від суспільства.

Оскільки при цьому публічна влада дає можливість розпоряджатися ресурсами, які належать суспільству, вона стає предметом гострої конкурентної боротьби. Власне, політичну систему можна уявити як своєрідну «біржу влади», яка включає в себе як позиції тих, хто бореться за владу, так і «брокерські місця» функціонерів, що розпоряджаються владними повноваженнями; «ринок влади» (позиції тих, хто має бути підкорений владі); систему взаємозв'язків між усіма (активними і пасивними) учасниками політичного процесу; організаційні структури, що закріплюють дану систему взаємозв'язків. Сутністю політичної влади є конкурентна боротьба за підкорення механізмів політичних організацій (у першу чергу – держави чи окремих центрів прийняття державно-владних рішень) заради контролю над перерозподілом ресурсів. Звідси політична система постійно знаходиться в стані конфлікту між учасниками політичного процесу

Сам механізм відтворення влади базується на тому, що суб'єкт влади володіє монополією на розподіл певних ресурсів, які є актуальними для об'єкта як їх потенційного споживача. Якщо у споживача немає альтернативних джерел отримання життєво необхідних для нього ресурсів, він стає залежним від їх розпорядника і в кінці кінців готовий визнати право останнього на панування над собою. Надходження ж ексклюзивного ресурсу у загальне користування різко підриває його значущість, а відтак – і владні позиції розпорядника даним ресурсом. Тому збереження монополії на розподіл необхідного для споживача ресурсу є необхідною умовою збереження владної позиції, а підтримка структурної залежності від обмеженого ресурсу є основним завданням його розпорядника.

Структурна залежність формується внаслідок штучного обмеження доступу агентів обміну до значущих ресурсів та можливостей розпоряджатися ними. Сформовані в даному суспільстві соціальні, економічні та політичні інститути та відповідні інституційні взаємодії визначають правила, за якими член суспільства може використовувати свої індивідуальні ресурси по досягненню значущих для нього цілей. Унаслідок дії цих інститутів навіть агент, що потенційно володіє ресурсами, нерідко виявляється залежним внаслідок штучно створених бар'єрів, що скорочують кількість альтернативних взаємодій, в які він може вступати з метою реалізації своїх інтересів отримання важливих для нього благ.

Як бачимо, владні переваги представляють для суб'єкта влади інструментальну цінність, полегшуючи йому доступ до інших ресурсів – матеріальних, соціальних, культурних, політичних. Таким чином, владна позиція дає змогу агенту, що її займає, підтримувати свій статус монопольного розпорядника значущих ресурсів. Оскільки феномен влади формується через відносини обміну, вже сама економічна система постійно генерує всередині себе структуру влади. Звідси політичні інститути регулювання економічного обміну, на формування яких здійснюють вплив у першу чергу розпорядники найбільш значущих ресурсів, виступають як засоби закріплення відносин особистої залежності і позаекономічного примусу, зрощування політичної влади і економічного панування. Натомість існує порядок «обмеженого доступу», який постійно відтворюється через ієрархічну систему привілеїв та владної ренти (ренти від участі у владному перерозподілі суспільних ресурсів), що належать різним групам еліт.

Консолідована позиція різних сегментів елітарних груп щодо збереження свого владного статусу є однією з важливих умов збереження інституційних бар'єрів, що забезпечують системне усунення більшості громадян від реального впливу на прийняття суспільно значущих владних рішень. У такій конфігурації економічний розподіл неминуче стає похідним від політичного порядку, обумовленого динамікою інституційної конфігурації суб'єктів політики, які розподіляють ресурси на позаекономічних підставах. Звідси постає перспектива все більшого перетікання капіталу з реальної економіки в політичну сферу, оскільки інвестиції в статус учасника прийняття владних рішень щодо розподілу суспільних ресурсів стають на порядок більш прибутковими, ніж інвестиції в будь-які економічні проекти. Це, у свою чергу, неминуче загострює конкуренцію за доступ до політичної ренти і викликає постійне збільшення частки ресурсів, які замість відтворення інфраструктури та споживання

відчужуються на ведення конкурентної боротьби. Саме така перспектива ще в останній третині XIX ст. описувалася як «загнивання» капіталістичної системи.

Політична суб'єктність неможлива без концентрації певного обсягу ресурсів, які в суспільній свідомості наочно відображаються як «багатство», що забезпечує елітарний рівень споживання. В постіндустріальному суспільстві в умовах обмеженого доступу до центрів прийняття владних рішень легітимація влади еліти забезпечувалася ілюзією квазіелітарного споживання для так званого середнього класу як соціальної опори системи.

Проте рівень споживання для середнього класу не був для нього закріплений доступом до контролю за джерелами цього споживання, що в умовах керованої картелями олігополій фінансової системи перешкоджало накопиченню в руках основної маси громадян ресурсної бази через системне знецінення накопичень. У той же час вагома частка таких накопичень перенаправлялася не на реальне споживання, а на спекуляцію цінними паперами, контроль над якими здійснюють ті ж самі картелі фінансових олігополій. У результаті була створена спекулятивна фінансова піраміда, яка забезпечує підконтрольність ресурсів населення владній еліті. А впроваджувана в свідомість середнього класу корпоративна етика (що заохочувала лояльність до керівництва) та індивідуалістичні цінності суспільства споживання вибудували неможливість системної колективної взаємодії цього соціального шару по відстоюванню власних соціально-групових інтересів, замінивши їх відходом в особистісне рефлексування. При цьому створилася тенденція до швидкої мобілізації мас середнього класу політичними елітами за технологіями кольорових революцій та керованих масових протестів.

Намагаючись мінімізувати затрати на взаємне протистояння в умовах заздалегідь відомого результату, ресурсозабезпечені групи укладають між собою певні домовленості щодо доступу до контролю над адміністративним перерозподілом ресурсів. Ці домовленості лежать в основі еволюції політичних інститутів, що в свою чергу змінюються під впливом змін балансу сил.

Держава як розпорядник значного обсягу ресурсів, що вилучаються у соціуму в процесі перерозподілу, є об'єктом владного впливу з боку соціальних груп, здатних сконцентрувати достатній для цього обсяг ресурсів. Відносини між державою і даними групами визначаються співвідношенням обсягів концентрації ресурсів та ефективністю їх застосування. Вилучення державою ресурсів на свою користь і вилучення державних ресурсів на свою користь найбільш ресурсозабезпеченими соціальними групами і угрупованнями є системними факторами.

При цьому ексклюзивне право установ державної влади на розпорядження суспільними ресурсами, які підлягають регулюванню з боку держави, створює так звану владну або політичну ренту. Стратегія, спрямована на отримання доходів від використання ренти називається рентоорієнтованою поведінкою. Така поведінка з боку персонального складу апарату державної влади обумовлена з одного боку можливістю і здатністю корпорації чиновників приймати самостійні рішення щодо перерозподілу ресурсів, а з іншого необхідністю для певних ресурсозабезпечених груп можливості яких отримати максимальний прибуток обмежені положеннями колективної угоди, порушити інституційні норми шляхом обміну частини своїх ресурсів на пільговий доступ до більшого обсягу ресурсів через прийняття владного рішення на свою користь.

Таким чином, корупція як системний елемент соціальних відносин у суспільстві, оснований на засадах отримання індивідуального прибутку, перманентно відтворюється через механізми підтримання незалежного статусу корпорації державних чиновників, а також прагнення максимізації інтересів учасників угоди в обхід накладених угодою обмежень.

Положення політичної еліти як розпорядника ресурсів, що вилучаються у соціуму на користь держави (на громадські потреби), дозволяє їй відчужувати частину цих ресурсів на свою користь. При цьому прибутковість розпорядження державними ресурсами (в тому числі технологічними – такими як держапарат, законодавча система і т.д.) істотно перевищує прибутковість від господарської діяльності. Збільшення відчужуваних у соціуму ресурсів в довгостроковому плані тягне за собою збільшення чисельності політичної еліти і зростання її запитів, а також збільшення чисельності та зростання запитів соціальних груп, що

обслуговують інтереси політичної еліти і тому отримують від неї певні ресурси, управлінські та контрольно-наглядові повноваження. Виникає свого роду «перевиробництво» еліти. Це, в свою чергу, тягне за собою збільшення частки ресурсів, відчужуваних елітою на свою користь у соціумі. Зменшення ресурсів, що надходять в сферу господарської діяльності, вже в короткотерміновому плані веде до зниження обсягу ресурсів, що надходять від цієї діяльності. Відповідно, це знижує і рівень споживання основної маси соціуму, і рівень споживання ресурсів на одиницю елітарної його частини. Результатом є виведення найменш ресурсозабезпечених сегментів еліти і обслуговуючих її груп з елітарними запитами (квазіеліта) за рамки елітарного статусу і відповідно – втрата ними звичного пільгового доступу до ресурсів. У разі використання такими групами своїх знань і навичок у сфері політичного управління, вони формують контреліти, що пред'являють претензії на вигнання існуючої еліти і заняття її місця в системі перерозподілу.

Не володіючи концентрацією ресурсів, достатніх для боротьби з існуючою елітою, контреліти змушені проводити мобілізацію більшості соціуму на боротьбу з нею. При цьому використовується технологія впливу на маси, заснована на принципі викриття несправедливого порядку розподілу на користь існуючої еліти. Для придушення опору більшості соціуму вирішальним фактором є здатність еліти до підвищення примусу. При цьому збільшується обсяг ресурсів, які відволікаються як елітою, так і контрелітою для політичної боротьби між собою. У довготерміновому плані це сприяє зниженню обсягу ресурсів, що надходять від господарської діяльності суспільства. Таким чином, політична еліта перетворюється на чинник дестабілізації соціуму при перевищенні критичного для відтворення соціуму порогу частки відчужуваних на свою користь ресурсів. Враховуючи, що відчуження елітою ресурсів на свою користь має системний характер, дане явище також є системним. Таким чином, політичні еліти відіграють ключову роль в утворенні криз, що супроводжують розвиток держави і суспільства.

Як осмислення інтересів і шляхів їх досягнення, так і впровадження в суспільну свідомість віртуальних симулякрів цих інтересів є достатньо дорогим процесом і потребує підтримки з боку основних соціальних інститутів. Реалізувати його здатна лише суспільна група, яка має високий рівень політичної суб'єктності, тобто не лише усвідомлює свої специфічні політичні інтереси, але й має достатній рівень організованості та концентрації ресурсів влади для їх забезпечення. В індустріальному класовому суспільстві, так само як і в патріархальному, що передувало йому, ця діяльність здійснювалася через функціонування стійких соціальних об'єднань – громад, станів, корпорацій, класових партій, які завдяки об'єднанню власників дрібних ресурсів могли сконцентрувати достатній для здійснення політичної діяльності мегаресурс.

В умовах сегментованості сучасного постіндустріального суспільства таким ресурсом володіють лише потужні бізнес-групи. Їх основним інтересом є оволодіння інститутом держави як основним механізмом контролю над розподілом ресурсів. Від реалізації державної влади чи впливу на неї бізнес-групи (які набувають статусу політичної еліти та олігархату) отримують ренту як у вигляді пільгового доступу до ресурсів, так і через отримання плати за їх розподіл на користь інших груп. Бізнес-групи, просуваючи свої специфічні інтереси через політичну систему, намагаються надати їм характеру загальносуспільних для того, щоб у боротьбі з конкуруючими угрупованнями заручитися підтримкою «більшості». Тому фактично в постіндустріальному суспільстві з його великим розривом рівнів прибутків та соціальною фрагментацією впроваджені цими групами в політичну свідомість симулякри соціальних інтересів стають системною ланкою механізму політичного панування економічно домінуючої соціальної групи.

Також втраті основною масою населення політичної суб'єктності сприяє значне ускладнення політичної діяльності як такої, що потребує значно більшого рівня знань та здатності приймати раціональні (тобто засновані на власних реальних інтересах та вірній оцінці співвідношення затратності визначених шляхів їх досягнення до вигоди від отриманих результатів) рішення в умовах системної дезінформації та неповної інформованості. Відтак

для політичних еліт стало можливим винесення суттєвого масиву владних рішень щодо перерозподілу (разом із процесом їх підготовки та наступної реалізації) за рамки комплексу інформації, доступної для більшості громадян. Це в перспективі зумовлює зведення нанівець і процесу політичної участі для останньої. Таким чином, концентрація економічних ресурсів, конвертована в ефективне застосування масиву ресурсів інформаційного та духовного характеру, дозволяє заблокувати здатність основної частини постіндустріального суспільства (яка на інституційному рівні формально продовжує вважатися носієм державного суверенітету) до набуття реальної політичної суб'єктності.

Отже, найбільш ефективним в аналітичному плані є підхід до політичної сфери як багатовимірного простору конкурентної боротьби ресурсозабезпечених груп, що претендують на розпорядження ресурсами суспільства через механізм держави як універсального апарату адміністративного перерозподілу. Цей простір представляє собою динамічно змінюване силове поле, що створюється під впливом балансу сил тих чи інших мереж ресурсозабезпечених груп та спротиву експропрійованих ними соціальних груп і класів. У цілому пропонується методологія дозволяє аналізувати кризові явища, що існують у політичній реальності, не як прояви позасистемного характеру, а як системні фактори, що є наслідком нормального функціонування елементів соціальної, економічної та політичної систем суспільства.

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЛОГІСТИКИ В УКРАЇНІ

Гаряєва Г.М., Виниченко А.А., Куценко С.О.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Харківський національний університет радіоелектроніки,
м. Харків, Україна*

На сучасному етапі розвитку логістичного бізнесу, економіка ставить жорсткі вимоги до перевезення вантажів. В першу чергу увага надається забезпеченню безпечного та швидкого перевезення вантажу від складу (певної адреси) відправника до складу (певної адреси) отримувача на території країни. За таких вимог досягнення ефективного результату можливе лише за допомоги якісного перевезення та встановлення зв'язку між замовником та перевізником.

Логістика є найважливішою складовою усіх транспортних перевезень та економіки нашої країни. Логістика охопила цифрову трансформацію, нові технології і вона постійно розвивається, дуже важливо звертати увагу на інновації у цій сфері і вдосконалювати цю сферу інфраструктури, як з боку технологій так і на законодавчому рівні.

Транспортна логістика – розділ логістики руху (покою) ресурсів, що розглядає управління фізичним переміщенням матеріальних ресурсів у просторі та часі відповідно до інтересів їх споживачів. Стосовно пасажирського транспорту логістика – це сукупність проектних рішень, технічних засобів і методів організації й управління щодо забезпечення заданого рівня обслуговування пасажирів, безпечної, надійної доставки їх у певний час за мінімальних витрат.

Транспортно-логістична система – це інтегрована сукупність суб'єктів транспортно-логістичної діяльності та об'єктів транспортно-логістичної інфраструктури, що взаємодіють між собою з метою оптимізації руху вантажопотоків «від дверей до дверей» за мінімальних витрат на максимально вигідних умовах.

Нажаль, на даний момент рівень розвитку транспортно-логістичної інфраструктури потребує вдосконалення. В Україні існують такі Нормативно-правові акти, що регулюють сферу діяльності логістики: Господарський кодекс України; Митний кодекс України; Закон України «Про транспортно-експедиторську діяльність» від 01.07.2004 N 1955-IV; Закон України «Про транспорт» від 10.11.1994 No 232/94-ВР; Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 N 959-XII; Закон України «Про транзит вантажів» від 20.10.1999 N 1172-XIV; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про

схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 року» від 20.10.2010 N 2174-р.; Наказ Міністерства транспорту України та Міністерства освіти України «Про затвердження Типової програми підготовки та підвищення кваліфікації фахівців» від 07.05.1998 N 172/244.

На даний момент нема окремих документів які б повністю регулювали транспортну логістику, приведені вище документи лише частково відображають закони у сфері логістики. Але наша країна стрімко розвиває цю сферу і будує стратегії на майбутнє.

Керівництво транспортної сфери має стратегію розвитку, головною метою якої є виявлення концептуальних засад формування та реалізації державної політики стосовно забезпечення ефективної та стабільної роботи галузі логістики, утворення усіх потрібних умов для соціально-економічного розвитку, підвищення конкурентоспроможності галузі логістики на світовому рівні. Головним принципом цієї стратегії є впровадження і відкриття нових логістичних компаній та центрів. Наразі дуже важливий розвиток залізничного та морського транспорту.

У розвитку залізничної галузі важливе створення мережі центрів, які будуть пов'язані між собою також мультимодальних терміналів у найбільших містах нашої країни, пунктах пропуску через державний кордон. Натомість пріоритетом розвитку морського транспорту є підвищення ефективності проведення логістичних операцій у морських портах та залучення нових контактів для співпраці.

У програмі підготовки та підвищення кваліфікації працівників сфери логістики є ознайомлення та вивчення законів та прав на законодавчому рівні, міжнародного рівня, правил прикордонного та митного контролю, формування успішного бізнес-плану логістичних перевезень, удосконалення питання страхування, питань сертифікацій послуг та дорожніх транспортних засобів і запасних частин до них та ліцензування перевезень, логістичного підходу до організації та управління перевезеннями з використанням засобів обчислювальної техніки. Типова програма передбачає п'ять напрямків:

Перший - системний підхід до пасажирських перевезень;

Другий - маркетинг та менеджмент пасажирських автомобільних перевезень;

Третій - практичні аспекти організації пасажирських перевезень;

Четвертий - економіка пасажирських перевезень;

П'ятий - стажування та виїзні семінари.

Виходячи з цього можна зрозуміти, що третій напрям за мету має покращення. Так, третій напрямок типової програми дає змогу закріпити теоретичні знання. Вивчається порядок оформлення ліцензій на перевезення і проведення страхування, методи прогнозування пасажирських потоків, основи побудови маршрутної системи, вибору рухомого складу, формування розкладів руху, застосування прогресивних технологій, вимоги щодо охорони навколишнього середовища, реалізації елементів транспортної логістики, оцінки рівня якості і комфортності перевезень, організації конкурсів на перевезення пасажирів автомобільним транспортом, реклами транспортних послуг і забезпечення належної якості ремонту та технічного обслуговування дорожніх транспортних засобів, а в міжнародному сполученні - особливості перетинання державних кордонів у разі перевезень пасажирів.

З розвитком інтеграційних процесів у ЄС виник окремий напрям євроінтеграції – Єврологістика, або логістика в європейському вимірі, що відбиває процес формування загальноєвропейської транспортно-логістичної мережі зі створенням відповідних комунікацій і логістичних терміналів. Кінцевими результатами Єврологістики є скорочення витрат на експортно-імпортні поставки, на послуги при перетині кордонів в пунктах митного контролю, скорочення запасів у дорозі та на підприємствах. У 2000 р. Радою міністрів транспорту ЄС у Празі було заслухано звіт про хід створення транспортно-логістичної системи Євросоюзу, а в 2001 р. видано «Білу книгу» ЄС з транспортно-логістичної політики, в якій викладено план реалізації програми TEN (Транс'європейські мережі – Trans-European Network), визначено строки і шляхи розв'язання основних завдань щодо формування європейської ТЛС на подальші 10–15 років, визначено перелік першочергових проектів на період до 2010 року.

Великий вплив у близькій перспективі на діяльність і розвиток транспорту, формування українського транспортного ринку матимуть:

- 1) жорсткі вимоги до викидів автомобільного транспорту;
- 2) процеси світової політичної і економічної глобалізації і адекватно цьому – глобалізація транспортних систем і процесів, переміщення товаропотоків між державами, регіонами, континентами;
- 3) широке впровадження в систему вітчизняних транспортних послуг принципів транспортної логістики, побудованої на досягненнях інформаційних технологій і вимогах світового рівня.

Доцільно виділити чотири напрями удосконалення транспортного забезпечення підприємств:

I напрям:

- а) освоєння промисловістю новітніх транспортних та вантажно-розвантажувальних засобів;
- б) забезпечення транспортних підприємств та підрозділів транспортними та вантажно-розвантажувальними засобами за різними схемами (купівля, кредит, лізинг тощо);
- в) створення та модернізація ремонтно-обслуговуючої бази для технічного обслуговування, ремонту і зберігання рухомого складу.

II напрям:

- а) покращення шляхової мережі та її інфраструктури;
- б) оптимізацію розміщення вантажоутворюючих та вантажоприймаючих пунктів, їх потужностей тощо.

III напрям:

- а) розширене застосування нових технологій підготовки вантажів до транспортування;
- б) забезпечення контейнерами з метою підвищення транспортабельності вантажів.

IV напрям:

- а) формування транспортно-логістичних систем аграрних підприємств;
- б) удосконалення економічних взаємин між учасниками логістичного процесу тощо.

Країна, яка займається розробкою та впровадженням нових законів у сфері перевезень та ведення бізнесу, має вигоду від рівня ефективності управління логістичними процесами так як воно надає змогу впорядкувати і зробити більш сучасними адміністративні процедури і правила доставки товарів, стимулювати розвиток зовнішньої торгівлі, транзитних перевезень, активізувати інноваційні процеси на транспорті і розвивати діяльність транспортного комплексу країни.

Для Держави важливо тримати під контролем регулювання впливу вплив автотранспорту на екологічну ситуацію в країні, застосовуючи критерії використання та норми, до того ж не забуваючи про сам бізнес.

Отже, виходячи з дослідів існуючої інформації правового регулювання галузі логістики можна сказати, що рівень логістичних операцій знаходиться під загрозою і потребує скорішого покращення та розвитку задля майбутніх перспектив. Країна продовжує розвиватись у цій сфері і повільно досягає запланованої стратегії. Але не можна не погодитись, що покращення логістичної діяльності є дуже актуальною потребою, викликаною безупинним розвитком сфери логістики та рівню інновацій у світі. Керівництву країни треба звернути увагу на транспортну систему інших успішних у цій сфері країн.

ПРАВА ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН

Доля А.А.

*Харківський державний університет харчування та торгівлі,
м. Харків, Україна*

Права жінок

В історії всіх народів жінки століттями зазнавали жорсткої дискримінації і всіх видів утисків, їм заборонялась політична діяльність та всіляка участь в політичній сфері. Не рідкісним випадком було експлуатування жіночої робочої сили це було широко поширеною проблемою на виробництвах. З початку ХХ ст. в різних державах та скоріше на міжнародному рівні вжити заходи для розширення та покращення жіночих прав та їхніх інтересів.

У теперішніх міжнародних правах на основі захисту прав жінок становить принцип проти дискримінації жінок та рівність між чоловіком та жінкою. Це закріплено в Конституції України згідно статті 24 : «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». В Україні немає жодного закону стосовно перевази чоловікам, який би одночасно обмежував жінок та завдавав шкоди її інтересам. Для цього в Конституції України та поточному законодавстві прописано, що жінка має такі самі права та обов'язки, як і чоловік. Але юридична рівноправність чоловіків та жінок не є фактичною її сутністю. Фізіологічні, фізичні, психологічні відмінності організмів чоловіка та жінки потребують зважати на їх у правовому регулюванні соціальних відносин. Правові норми вже сьогодні враховують ці відмінності. Тому саме чоловіки виконують тяжкі та підземні роботи, мають загальний військовий обов'язок. Привілейоване становище, що стосується праці для жінок – це пенсій вік. Законом України «Про пенсійне забезпечення» встановлено, що пенсійний вік: для жінок – 55 р. при стажі роботи не менше 20 років, для чоловіків – 60 р. при стажі роботи не менше 25 років. На чоловіках не поширюється багато норм трудового законодавства, щодо привілеїв жінок пов'язаних з присутністю у сім'ї малолітніх дітей. Також українське законодавство захищають права вагітних жінок та жінок-матерій. Трудове законодавство забороняє роботодавцю звільняти вагітну чи жінку з дитиною до 3 років, це може відбутися тільки при повній ліквідації підприємства чи організації, але з обов'язковим її працевлаштуванням. Ще забороняється відмовляти вагітним жінкам у прийнятті на роботу, знижувати заробітну плату. Жінка в цей період має право на переведення на легшу роботу, але із забезпеченням попередньої заробітної плати, ще вагітній жінці надається оплачувана відпустка. Її місце роботи зберігається у зв'язку по догляду за дитиною до досягнення нею 3 років. Жінка отримує одноразову грошову допомогу після народження дитини. Стосовно зміни громадянства заміжньої жінки, яка одружилася з іноземцем, відповідає стаття 9 «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» в Конвенції 1979 р. «Держави-сторони надають жінкам рівні права з чоловіками щодо набуття, зміни або збереження громадянства; .. ні одруження з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка під час шлюбу не вирішують автоматичне змінення громадянства жінки, навіть примусово це не станеться. Держави-сторони надають як і жінками, так і чоловікам рівні права щодо громадянства їхніх дітей». Українське законодавство не сперечається з міжнародними стандартами в цих питаннях. Взагалі громадянство – це правовий зв'язок між фізичною особою та державою. Громадянин певної країни має цілковите право використовувати всі права та свободи цієї держави.

Декларація 2009 року прийнята у Раді Європи пов'язана з рівністю статей у реальність. Ця декларація каже про себе, як порушення рівноваги сил, позбавлення стереотипів, надання змоги забезпечити провадження прав людини для жінок шляхом продуктивних засобів з метою боротьби з гендерним насильством та гендерною рівністю в управлінні. Це стосується захисту політичних прав жінок. До цього Загальна декларація прав людини запровадила про політичні права жінок у 1948 році. Розвиток цієї декларації розпочато в 1952 р. та було прийнято Конвенцію. У 1 та 2 статтях Конвенції сказано: «жінкам належить право обирати і

бути обраними на всіх виборах, які встановлено національним законом, на рівних умовах з чоловіками». У 33 статті Конвенції визначено право жінки «посідати на рівних з чоловіком умовах, без будь-якої дискримінації, усі посади на громадсько-державній службі і виконувати усі суспільно-державні функції, які встановлено національним законом». Міжнародне право турбується про права рівноваги винагород за працю, закріплене у Загальній декларації прав людини 1948 року (стаття 23), також у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст.7) і у Конвенції МОП №100 1951 р. «Про винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності». На право за рівну винагороду повинен бути рівний підхід до оцінювання якості роботи.

Права дитини

Складовою частиною систематизації прав людини є систематизація прав дитини. Перша стаття Конвенції ООН про права дитини 1989 р. визнає, дитина це кожна людина не досягнута 18 років, яка потребує особливого захисту для її повного розвитку та виживання, а також є суб'єктом права. Діти мають такі самі права людини, як і люди досягнуті 18 років. Права дитини – вільно існувати, виховуватись і розвиватися в суспільстві. Багато прав дитини відповідають правилам людини (право на життя, ім'я та прізвище, отримання громадянства, право на захист, власну думку та ін.). Дитину звісно не можна порівнювати с дорослою людиною в правових та інших аспектах. Дитина має право на особливе забезпечення правами і спеціальний захист. Особливі права дитини полягають в надані їй фізичну, розумову, духовну зрілість. Дитині потрібен особливий захист цих прав, для забезпечення умов та можливостей щодо вільного і повноцінного розвитку. В Декларації прав дитини 1959, в Конвенції про права дитини 1989 та в міжнародно-правових документах прописані провідні права дитини. В Декларації зазначено 10 принципів про права дитини, її головним актом є «Добро – дітям». В Конвенції про права дитини формуються громадські, політичні, економічні, соціальні, культурні права дітей, відокремлюють 18 основних принципів та 3 основні завдання (право на самовизначення, право на захист та специфічні права). Українське та галузеве законодавство регламентує права дитини, які зазначені Конституцією України 1996 р., законами: «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про загальну середню освіту», «Про державну допомогу сім'ї з дітьми».

Права етнічних, релігійних та мовних меншин

Завдяки розвитку уявлення громадських, політичних прав та утвердженню ідей лібералізму виникла перша міжнародна організація, яка об'єдналася зусиллями та створила захист прав меншин, була Ліга Націй. Освідомивши, що у різних державах мешкають відособленні групи людей, які мають релігійні, етнічні та мовні особливості і тому потребують захисту своїх прав. Ліга Націй ініціювала прийняття міжнародно-правових актів. Права меншин були занесені до найважливіших міжнародних документів про права людини: Конвенція «Про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього» 1948 р., Конвенція «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» 1966 р., Міжнародний пакт «Про громадські та політичні права» 1966 р., Декларація «Про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань» 1981 р., Конвенція «Про права дитини» 1989 р. Правовий статус меншин закріплено у Конституції України 1996 р. та у основних правових актах Декларації прав національностей України 1991 р., Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 р. та Закон «Про мови в Україні» 1989 р. У загально міжнародному праві про права меншин формується у статті 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: «У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до цих меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою». Права меншин поділяються на загальні та спеціальні права. Загальні права меншин впливають із загальних прав людини, а спеціальні права (компенсаційні) встановлюють реальну рівність з більшістю. До компенсаційних прав меншин відносяться: право на фізичне існування та право на повагу культурної самобутності меншин; заборона дискримінації осіб, що належать до меншин; право на вільне збереження та розвиток

культурної своєрідності. Українське законодавство цілком відповідає міжнародним стандартам про права меншин, реалізація цих стандартів подекуди бажає кращого. Україна звичайно вдосконалює законодавства про права меншин, але наприклад право на культурну автономію проголошено, а поняття культурної автономії не сформульовано.

Право народів на самовизначення

В міжнародних пактах про права людини у 1966 р. статті 1 зазначили: «Усі народи мають право на самовизначення. У зв'язку із цим правом вони вільно встановлюють свій політичний статус та вільно забезпечують свій економічний, соціальний та культурний розвиток». Право на самовизначення – невіддільне право народів. Самовизначення – право народної самостійності. Ніхто та ніщо не має права заборонити народів самовизначатися, тому що весь народ рівний в своїх правах. Захист політичних культур та самобутності стало самовизначення. Реалізуючи своє право на самовизначення, народ шукає адекватні та ефектні засоби реалізації своєї неповторності. Самовизначення існує тільки при наявності народу як політичну особистість. Створення власної держави - це максимальна форма самовизначення. Саме тому в міжнародному праві зафіксовано, що народи мають право вибору та можуть користуватися їм вільно. Найбільш повна форма гарантування економічного, соціального та культурного розвитку – ось це самовизначення, бо так народи вільні приймати рішення. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права проголосив право народів «вільно розпоряджатися своїми природними скарбами та ресурсами... Жодний народ ні в якому разі не може бути позбавлений засобів існування, які йому належать». В першу чергу самовизначення – це право народу, а не його обов'язок. Нинішнє самовизначення України полягало в оформленні та проведенні двох нормативних актів: Декларація «Про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р., Акт незалежності України – 1 грудня 1991 р. Так народ України зробив свій крок в самовизначення та здобув власну державу, для багатовікових подій в вільній державі.

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРОГРАМНИМИ КОМПЛЕКСАМИ З ВИКОРИСТАННЯМ КАПЧІ

Максимовська О.Е.

*Державний біотехнологічний університет,
м. Харків, Україна*

Актуальність. На сьогоднішній день інтернет є невід'ємною частиною життя сучасного українця. Безліч мережевих ресурсів пропонують послуги, які покликані зробити наше життя комфортнішим, різноманітнішим і зручнішим. Однак при цьому у ряді випадків надання послуг супроводжується вимогами до користувачів, що не завжди відповідають законодавству – як у сфері захисту прав споживачів, так і в галузі захисту персональних даних та особистої інформації. І багато громадян України щодня стикаються з необґрунтованими порушеннями своїх конституційних прав, честі та гідності з боку інтернет-ресурсів.

Метою доповіді є виклад проміжних результатів дослідження порушень програмами, запущеними на інтернет-ресурсах, прав і свобод людини, та відповідності дій цих програм Конституції України. Дослідження проводить моніторингова група проекту «Студентська префектура», що здійснюється кафедрою ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін ДБТУ спільно зі студентським парламентом університету.

Основні положення. За даними дослідження опитування здобувачів вищої освіти, що навчаються на 1–4 курсах чотирьох факультетів ДБТУ, всі вони постійно користуються глобальною мережею Інтернет, 36% додатково використовують інші мережі. При цьому 87% опитуваних зазначили, що вони періодично стикаються з необхідністю розв'язувати своєрідні ребуси-головоломки (так звані капчі), щоб отримати доступ до ресурсу, який їх цікавить. Так, капча є необхідним елементом з відкритими для загального доступу програмами типу «Антиплагіат», що широко використовуються здобувачами вищої освіти всіх рівнів як для

самоперевірки студентських та магістерських робіт, так і для моніторингу розміщених у мережі публікацій з їх тематики.

На офіційному сайті reCAPTCHA вказується, що це технологія, покликана захищати сайти від шахрайства, зловживань, щоб не дати шкідливому програмному забезпеченню здійснювати неправомірні дії на сайтах. І, що законні користувачі зможуть входити на сайт, здійснювати покупки, переглядати сторінки або створювати облікові записи, а підроблені користувачі блокуватимуться [1;2]. Тобто формально власник інтернет-ресурсу встановлює спеціальні програми з метою відсікти від нього автоматизовані програми-порушники. За даними BuiltWith, на сьогоднішній день, тільки на українських сайтах технологія reCAPTCHA від Google використовується понад 27000 разів [3].

Однак незалежні дослідження використання капчі свідчать, що це дуже незручний і малоефективний засіб захисту від ботів, а області з капчею самі стають вразливими місцями для D-dos атак [4]. Крім того, в процесі користування ресурсами з капчею нами було виявлено ряд випадків розміщення прихованої реклами (наприклад, для роботи з ресурсом необхідно зібрати пазл із розбитого на елементи логотипу компанії).

Залучена до нашого дослідження експериментна група з 14 студентів в умовах дії швидкісного інтернету показала наступний результат затрат часу на розпізнавання та введення капчі: в середньому 6 секунд, щоб розпізнати та ввести візуальну капчу та 28 секунд на аудіо-версію,

Таким чином, застосування капчі власниками ресурсів суттєво підвищує затрати користувачів на використання цих ресурсів. Ми проаналізували, наскільки вимога використання капчі вписується в правове поле України.

По-перше, користувач заздалегідь ставиться в положення, при якому він повинен довести, що не є програмою-порушником, ботом та шахраєм. Ці дії порушують презумпцію невинуватості, зафіксованої в ст. 62 Конституції України [5, ст.62]. Фактично людині доводиться виправдовуватися перед комп'ютерною програмою, що принижує її найвищу соціальну цінність – честь і гідність [5, ст.3]. Крім того, технологічні можливості вивчення поведінки людини програмами, що надають доступ до роботи сайту за допомогою капчі, без запиту згоди на це користувача, також протирічить положенням Конституції України [5, ст.28].

По-друге, без введення капчі користувач не отримує доступу до інтернет-ресурсу та надаваної ним інформації. Це порушує таку загально визнану міжнародну норму з прав людини як принцип рівності [5, ст.24], поділяючи людей за критерієм розумових здібностей: «розумнішим – надавати послугу, менш розумним – не надавати». Право на доступ до інформації є конституційним правом людини, яке передбачене і гарантоване статтею 34 Конституції України, та закріплене Законами України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації». Здійснення цих прав може бути обмежене лише в законодавчому порядку і лише в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [6].

По-третє, без введення капчі програма не вважає особистість «дійсним користувачем». Це впливає з інформації, зазначеної на офіційному сайті "reCaptcha", про те, що служба виявлення шахрайства зупиняє ботів та інші автоматизовані атаки, водночас схвалюючи дійсних користувачів [3;4]. Таким чином закладена в доступ до послуги програма принижує честь і гідність людини, яка не змогла розв'язати ребус, не вважаючи її «дійсним користувачем».

Експерименти з ресурсами, що потребують введення капчі, показали, що в 46% після виконання цієї дії аккаунт користувача стає мішенню для нових рекламних пропозицій, які не застосовувалися до користувача перед введенням капчі. При цьому суттєво зростає обсяг використовуваного трафіка (що особливо важливо в умовах війни, коли ряд студентів вимушені користуватися мобільним інтернетом для навчання онлайн, виконання навчальних

завдань та пошуку необхідної для продовження навчання інформації). Крім того, реклама суттєво збільшує час на виконання навчальних завдань, заважаючи використовувати право на отримання освіти (особливо в умовах віялових відключень енергопостачання).

Висновок. Таким чином, проміжні результати дослідження порушень програмами, запущеними на інтернет-ресурсах, прав і свобод людини, та відповідності дій цих програм Конституції України дозволяють говорити про те, що не дивлячись на значну корисність програмного забезпечення, яке надає змогу в онлайн-режимі навчатися, працювати, оперативно отримувати інформацію, закладені в порядку доступу до нього процедури суттєво порушують певні права людини та суперечать вітчизняному законодавству, яке має на меті захист цих прав.

Література

1. Офіційний сайт reCAPTCHA. Інформація про reCAPTCHA: <https://www.google.com/recaptcha/about/>.
2. Збережена сторінка офіційного сайту reCAPTCHA у "Веб Архіві": <https://web.archive.org/web/20221030122319/https://www.google.com/recaptcha/about/>.
3. BuiltWith. «Websites using reCAPTCHA in Ukraine»: <https://trends.builtwith.com/websitelist/reCAPTCHA/Ukraine>.
4. Незалежний аналіз VARITI <https://habr.com/company/variti/blog/495902/9>.
5. Конституція України <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
6. Роз'яснення Міністерства Юстиції України від 03.05.2012 «Право на доступ до інформації як елемент правового статусу особи» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0012323-12#Text>.

ORGANIZATION MANAGEMENT: THE MEANING OF INTERNAL AUDITING

Danguolė Šidlauskienė
Marijampole University of Applied Sciences,
Marijampole, Lithuania

Intraductions

Internal audit functions play a crucial role in assisting organizations to achieve their objectives and safeguard their assets, the internal audit become a vital management tool for achieving effective control in organizations (Behrend and Eulerich 2019; Endaya and Hanefah 2016, cit. Ayman, and Al-Malkawi (2022). Having an effective internal audit function is important for organizations; the effective role, as interpreted by The International Professional Practices Framework for Internal Auditing (IPPF), will ultimately have a major contribution to improving the effectiveness of an organization's risk management, internal control, and governance processes (The Institute of Internal Auditors 2017). Companies that have good governance tend to produce quality audit reports (Lin & Liu, 2009), this is because companies with good governance demand for high audit quality to increase the value of the company itself (Fan & Wong, 2005). Good corporate governance eases auditors in understanding the company's internal system so that the audit services provided will be maximum and efficient (Dzulfikar Dzikrullah, 2020).

In a dynamic and competitive business, management of the company is becoming more and more complex, forcing managers to apply new management methods and changing their approach to internal control and internal audit. Only an effective internal control system can reveal the prospects for business development, manage risks in order to achieve the intended goals. The main task of running a business is to anticipate and lead to the desired future of the company. Management is understood as targeting employees and motivating them to achieve a certain goal, following a certain management style, using various forms of influence, management methods and methods (Kasiulis.J., Barvydiene, V., 2005). However, small and medium-sized business leaders often misunderstood the benefits of the internal control system and send the internal auditor to where problems arise, to play

the role of reviewers in detecting errors and informing the perpetrators. Often, internal auditors are separated from business or operational problems, leaving them with a traditional verification function. At the beginning of the company's activity, when only a few employees are employed, the internal control functions are performed by the owner himself, and as the company expands, the transition to a more formalised internal control system, where internal control is understood very narrowly, only as a means of detecting irregularities or ensuring the protection of assets.

In order for this control to become an appropriate management tool to help the company achieve its objectives, it is important to investigate the problems of creating and evaluating internal control. This is especially true at a time when the country is facing a coup in accounting, with the draft Financial Accounting Act (FAA) being considered, which will replace and modernise the Accounting Act, which has been in force for almost 30 years, and a series of legislation related to it. The new FAA will bring a lot of innovation to business leaders. While the FAA provides for business facilitations in accounting and internal control measures, the responsibility of managers is also increasing. FAA reinforce and purify the responsibility of business leaders for accounting, in particular for setting up an internal control system and ensuring that it is actually effective.

Internal audit in the management of organizations

Due to internal engineering, economic and social changes in the national economy and accelerating business globalisation processes, the external environment of the current business enterprise is changing even faster. The ability to assess the situation and make decisions is a real basis for successful leadership. However, without effective internal control, it is difficult to properly assess the current situation both internally and externally. Internal audit is the basis for not only the establishment of an appropriate internal control system for the economic operator, but also for its effective functioning. However, internal auditors often do not perform this function, focusing on tax matters, financial statements and compliance with procedures.

The results of the research show that the problems of creating internal audit and control are widely studied both in foreign literature and in the works of Lithuanian scientists. R. Kanapickienė writes constructively in the theoretical and practical aspect of the internal control of Lithuanian enterprises, and V. Lakis (2007), J. Mackevičius (2001), S. Puškorius (2004), contributed significant contributions to the examination of various audit issues. authors are more likely to analyse problems of internal audit and control of large companies in scientific works. However, the majority of Lithuanian businesses are small and medium-sized enterprises. Another problem with analysing the works of many authors is that internal control is dealt with from the point of view of an independent auditor. When analysing internal control, the auditor usually assesses the control environment and control procedures, but these elements cannot ensure its effectiveness. As the head of the company is responsible for the establishment and operation of the internal control system, he must know exactly which activities need to be the focus. The FAA specifies that internal control is a set of control measures put in place by the undertaking to ensure compliance with any accounting requirements such as timely and correct preparation of accounting records, timely and correct recording of economic operations, protection of access to accounting information systems and accounting records, data from accounting records based on actual balances of assets and liabilities, storage of accounting records and accounting records, and, if they are lost or damaged, restored. Advanced business leaders need to establish an effective internal control system, one of the components of which is internal audit, in order to ensure effective management and achieve the intended operational objectives. They expect internal auditors not only to check compliance with laws and procedures, but also to make proposals on what to do to make internal controls more effective.

The analysis of the scientific literature has shown that the main problem mentioned in the context of internal control concerns the definition of the concept of control and the identification of internal control in the local enterprise. While the manager's responsibility will remain to ensure the quality of the financial statements, the new FAA is clarifying that this quality can be achieved through proper internal control. Poor audits are considered to be due only to the lack of qualification and lack of professionalism of the auditor, but this opinion can be refuted by a list of factors determining the

internal audit environment. Internal audit cannot be a kind of added matter to the company's activities and be a burden lowered from the top.

A socially responsible business must rely on an effective internal control system, which will not only generate added value, but also properly fulfil its obligations towards employees. The usefulness of internal controls cannot be guaranteed, as it is affected by many factors. The head of the enterprise must create an appropriate control environment, which includes management and management functions, as well as the attitude, knowledge and factors of the highest level of management and management related to the internal control of the enterprise and its importance to the enterprise. This is due to the complementary concept that investment into a mechanism will have an impact on additional investment into other mechanisms (Dzulfikar Dzikrullah, 2020). Internal audit determines to a large extent the proper functioning of the internal control of an enterprise. Prawitt et al. (2009) in his research stated that one of the 4 tools that support the effective running of corporate governance is the existence of internal audits other than the existence of executive management, board of directors, and external auditors.

Although modern business management technologies require employees of the company to change their established working habits, internal auditing is still associated by many managers and internal auditors themselves only with the verification function.

Business requires a modern approach to the internal audit function, as the success of activities and businesses depends on adapting to changes in the environment. Increasing internal control allows for more flexibility, but emphasises not the shrinking but, on the contrary, the increased responsibility of managers for the rationality of such choices. Internal audit is an independent, objective assurance and consulting activity aimed at improving added value and the performance of an organization. It helps the organization to achieve its goals by applying a systematic, disciplined approach to assessing and improving the effectiveness of risk management, control and management processes.

References

1. Abdelrahim, Ayman, and Husam-Aldin N. Al-Malkawi (2022) The Influential Factors of Internal Audit Effectiveness: A Conceptual Model. *International Journal of Financial Studies* 10: 71. <https://doi.org/10.3390/ijfs10030071>.
2. Daujotaitė, D., Giriūnas, L., Giriūnienė, G., Miškinis, A., Vinauskienė, D., Adomavičiūtė, D. (2015). *Finansų kontrolė ir auditas: teorija ir praktika*. Vadovėlis. Mykolo Romerio universitetas.
3. Draft Law amending The Law on Accounting No IX-574 (recast) (Seimas of the Republic of Lithuania) [interactive], [accessed on 26.11.2021]. Internet access: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/fece8360eb7511eb866fe2e083228059?positionInSearchResults=1&searchModelUUID=ad05fd57-d947-48e0-8906-193b4af6b900>.
4. Dzulfikar Dzikrullah, A. Harymawan, I. & Melinda Ratri C. | Collins G. Ntim (Reviewing editor) (2020) Internal audit functions and audit outcomes: Evidence from Indonesia, *Cogent Business & Management*, 7:1, DOI: 10.1080/23311975.2020.1750331.
5. Fan, J., & Wong, T. (2005). Do external auditors perform a corporate governance role in emerging markets? Evidence from East Asia. *Journal of Accounting Research*, 43(1), 35–72. <https://doi.org/10.1111/j.1475-679x.2004.00162.x> [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar].
6. Giriūnas, L. (2009). *Evaluation of condition of internal control system in the company*. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
7. Kanapickienė, R. (2008). *Įmonės vidaus kontrolė: teorija ir praktika*. Monografija. Kaunas.
8. Kasiulis, J., Barvydienė, V. (2005). *Vadovavimo psichologija*. Kaunas: Technologija.
9. Lakis, V. (2007). *Audito sistema: raida ir problemos*. Monografija. Vilniaus universitetas.
10. Lin, Z., & Liu, M. (2009). The impact of corporate governance on auditor choice: Evidence from China. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 18(1), 44–59. <https://doi.org/10.1016/j.intaccaudtax.2008.12.005> [Crossref], [Google Scholar].
11. Mahhub, F. (2011). *System identification of internal model control*. LAP Lambert.

12. Mackevičius, J. (2001). Auditas: teorija, praktika, perspektyvos. Monografija. Vilnius: Lietuvos mokslas.
13. Prawitt, D., Smith, J., & Wood, D. (2009). Internal audit quality and earnings management. *The Accounting Review*, 84(4), 1255–1280. <https://doi.org/10.2308/accr.2009.84.4.1255> [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar].
14. Puškorius, S. (2004). Veiklos auditas. Monografija. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras.
15. Shim, J.K. (2011). Internal control and fraud detection. Global Professional Publishing. Ltd.

ФІЛОСОФІЯ УПРАВЛІННЯ У КОНЦЕПЦІЇ ГЛОБАЛЬНОГО ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ

Мищенко В.І.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

м. Харків, Україна

Сучасна цивілізаційна криза, породжена ускладненням структури суспільства, характером взаємодії з природою багато в чому пов'язана з кризою управлінських рішень, нездатністю сучасної політичної еліти приймати адекватні проекти, що дають змогу вивести людство на магістральний шлях розвитку. У людства на даний момент немає колективної стратегії вирішення глобальних проблем цивілізації. Рух Грети Тумберг, що висуває апокаліптичний сценарій глобального цивілізаційного регресу, фактичного сповзання в темряву середньовіччя, відмови від сучасної енергетики, що не дозволяє сучасній людині бути активною і творчою, все ж таки має позитивний момент – це звинувачення в нездатності керувати розвитком. Відсутність колективних цивілізаційних стратегій вирішення енергетичних і сировинних проблем при зростаючій чисельності населення таких регіонах, як Південно-Східна Азія свідчить про можливість реалізації найбільш загрозливих спостережень Мальтуса. А.Е. Воскобойников, Л.В. Лесков, А.В. Колесников, Г.В. Залізник, Себастьян фон Хорнер, А.П. Назаретян, О.Д. Панов, Мартін Рис, Мітїо Каку розглядають кризовий стан суспільства на нашій планеті, як прояв кризи всіх цивілізацій, що існують у Всесвіті, які на думку цих дослідників гинуть на стадії переходу від планетарної до планетарно-космічної цивілізації. Аналізуючи причину того, чому ми не спостерігаємо інопланетних цивілізацій у космосі, Мітїо Каку вважає, що, можливо, вони загинули на стадії досягнення статусу цивілізації І типу. Земна цивілізація, яка до певних розрахунків підходить до досягнення цього статусу, так само також має невеликі шанси виживання, коли «сили ентропії можуть розірвати нас на частини... і покоління людей, що нині живе, може виявитися найважливішим з усіх, що коли-небудь існували на поверхні Землі» [2, с. 346-347]. Як вважає М.М. Мойсеев, «наше всесвітнє суспільство стоїть на роздоріжжі. З безлічі доріг, які нам сьогодні відкриваються, належить вибрати, можливо, лише єдину! І без нового розуміння, без нового осмислення процесу розвитку, його закономірностей і тенденцій нам не вдасться зробити необхідного вибору» [5, с. 10]. На його думку, гостро постає проблема пізнання Логіки історії та Логіки розвитку природи, розуміння ролі Розуму у світовому еволюційному процесі, характер і сенс управління, оскільки саме на управлінні зосереджується історична відповідальність за вибір рішення від якого залежить доля та майбутнє цивілізації.

Різноманітність сфер діяльності визначають появу складніших форм і рівнів управління. Виявлення філософського аспекту проблеми представляє аналіз цієї тенденції, у її сходження до систем управління дедалі більшого масштабу та складності. Саме в такому сходженні, досліджуючи процеси управління на мікро, макро та мега рівні ми можемо досягнути управління на основі все більшої універсальності та глибини. Крім того, мегарівень управління, пов'язаний з його аналізом у контексті концепції Глобального еволюціонізму, що дозволяє розглянути світ на принципах когерентності, розглядати розвиток Розуму, свідомості, як процесів, безпосередньо взаємопов'язаних із загальним розвитком Всесвіту, стає все більш актуальним. Справа в тому, що ми спізнаємося. Людство не здатне реалізувати вже

«вчорашні» концепції розвитку, прийняті 40 років тому, а наступні 40 років на планеті можуть зникнути ліси [7], що призведе до зникнення річок, ерозії ґрунтів, нестачі кисню в атмосфері та зміни клімату планети. Ми повинні усвідомлювати, що наша колективна бездіяльність має змінитись стратегією Творення, – стратегії Випереджальних дій та глобального розвитку, яка має підготувати людство до трансформації до планетарно-космічної цивілізації у найбільш критичний період історії людства. «За нинішньої незбалансованості виробництва та споживання з природними циклами біосфери, – зазначає М.М. Моїсєєв, – подібні заходи допоможуть лише виграти деякий час для радикальнішої перебудови, якої, можливо, доведеться торкнутися і структури самих біосферних циклів. А такої перебудови не можна розпочати без досить цілісної всеосяжної концепції того, що ми називаємо місцем Людини у Всесвіті» [5, с. 10].

Приступимо до аналізу управління у його розвитку та сходження до систем вищого рівня складності. Мікрорівнем можна вважати прямий керований вплив з безпосереднім завданням усунути перешкоду і повернути систему в заданий напрямок. Як правило розглядається взаємодія керуючої та керованої підсистеми з наявністю системи зворотного зв'язку та відповідних коригуючих впливів. Прикладом такої простої системи може бути використана автоматична система управління польотом, яку використовує як вихідний пункт своїх логічних міркувань Н. Моїсєєв. У різноманітних технічних системах використовується певний алгоритм дії, що працює за принципом: якщо А, то В лежить в основі складання програми дій. До таких різновидів управління може бути віднесена робота верстата з числовим програмним управлінням. У біологічних системах управління такого роду складає основі безумовного рефлексу. У рецепторах здійснюється перетворення сигналу, він передається у вегетативну нервову систему для подальшої обробки та видає команду для виконання. У військовій справі застосовуються системи АСУ, складовими яких є системи збору інформації, її математичної обробки та видачі команд засобам ураження. Здавалося, що вони діють за таким самим алгоритмом, але їхнє функціонування вже на стадії аналізу первинної інформації підпорядковане не програмі, а певній аналітичній установці, пов'язаній з ідентифікацією цілей, яку зазвичай виконує людина. Такий зворотний зв'язок з метою контролю за увагою на основі певної цільової установки використовує викладач у процесі навчання. Спектр застосовуваних дій на відміну автоматичної системи управління польотом досить великий: викладач може використовувати інтонацію, приклади образності, привести спеціальне логічне складне становище для активізації уваги слухачів. У будь-якому випадку, навчання як усвідомлений та цілеспрямований процес пов'язане з вирішенням протиріччя між стартовим рівнем учнів та завданнями програми навчання, яке і є метою будь-якого заняття. До класу таких систем може бути застосована система управління персоналом у виробничому менеджменті, де управління розуміється як «процес прогнозування, планування, організації, мотивації, координації та контролю, спрямований на формулювання та досягнення мети організації» [1]. Визначення мети, що є результатом пізнання та певної логічної роботи цілепокладання підвищує творчий арсенал управління, як виду діяльності.

Перехід до макрорівню аналізу управлінських процесів пов'язані з синергетичним аналізом великих відкритих систем, здатних до самоорганізації. У соціології, яка аналізує поведінку великих соціальних груп, управління розглядається як організація спільної діяльності людей. Як правило управління пов'язано з так званими біфуркаційними точками, що визначають перехід від порядку до хаосу. Прикладом може бути ретельно розроблена китайським військовим теоретиком давнини Сунь Цзи методика ведення психологічних воєн, спрямованої на загострення протиріччя між національною, віковою ознакою, протиріччями серед різних рівнів управлінської та військової еліти. Як сучасні засоби управління широко використовуються такі засоби як реклама, інститут моди, мейн-стрім у журналістиці, механізми маніпуляції свідомості. В економіці можуть використовувати різні «м'які» методи стимулювання, що визначають «коридори» в рамках яких потрібне поживлення економічної діяльності за допомогою податкової політики. У кібернетиці, яка за визначенням О. Вінера розглядається як наука про загальні закономірності отримання, зберігання, перетворення та

передачі інформації в складних керуючих системах, чи то машини, живі організми чи суспільство, управління розглядається як гомеостатична доцільна система, призначена для саморегулювання. У технічній діяльності з метою підвищення гомеостазу, стабільності роботи технічного пристрою широко застосовуються системи, що дозволяють нейтралізувати миттєві перепади параметрів для забезпечення його стабільної роботи. Ми також можемо говорити про якісь цільові установки управлінської діяльності, але оскільки значною мірою переходимо від разової задачі до постійної координації між вхідними та вихідними параметрами, цільова функція заміщується змістом існування, стратегією буття. Отже, перехід до макрорівню управлінню великих складно організованих систем складає основи стимулювання активності окремих елементів чи всієї керованої системою загалом з урахуванням забезпечення принципу доцільності, рішенням двох взаємозалежних завдань: забезпечення стратегічного розвитку системи та її стабільності. У живих системах принцип внутрішньої доцільності пов'язаний з підтриманням цілісності системи, інформаційно-енергетичного обміну та дії випереджувальної системи реагування на зовнішні імпульси. В економічній діяльності здійснюється стимулювання трудової активності. У системі освіти на думку С.С. Костенко здійснюється «конструювання та спрямування людської енергії» на «творення перетворення світу» в ім'я продовження та функціонування даного суспільства» [3, с. 137–138].

Мегарівень управлінської діяльності пов'язані з переходом до об'єктів управління, які мають системи великої складності, які взаємодіють із відкритим космосом. Якщо на макрорівні здійснюється керування з окресленою кількістю параметрів, що підлягають аналізу та обліку, то керування на мега рівні здійснюється в умовах часткового зникнення параметризації. А.І. Кочеткова вказує не тільки на великий рівень складності, але і на швидкість процесів, що протікають [4]. На процеси управління космічної енергетики впливає дуже багато чинників, пов'язаних як імпульсивним зміною сонячної активності, і зовнішнім вторгненням космічних випромінювань, гравітаційних хвиль, які призводять до викривлення простору. М. Мойсеєв говорить про нагальну необхідність управління біосферою для забезпечення подальшого вживання людства. Разом з тим слід враховувати, що процеси, що протікають у живій природі, становлять особливу складність для параметризації. Для дослідника і практика істотні проблеми виникають вже на стадії вирішення звичайних проблем. Як побудувати геометричну модель деревини? Як описати біологічне різноманіття рослин та тварин? Як уявити всю складність системи кровообігу, що складається з безлічі капілярів і судин і доставляє кров до кожної клітини людського тіла? Такою ж складною і нерегулярною може бути і динаміка реальних природних систем, наприклад, турбулентність процесів, що визначають погоду. Тому не менш складним є процеси управління, які, на думку М. Каку, будуть пов'язані з можливостями цивілізації I типу «контролювати або коригувати погоду, змінювати курс ураганів або будувати міста в океанах» [2? с. 343-344].

Управління на мегарівні можна назвати управлінням в умовах хаосогенних факторів ризику, продуктивного за своєю біфуркаційною активністю, але несе безпосередні загрози. Категорія хаосу, проте має безпосереднє відношення до долі та призначення людини у Всесвіті. Хаос виступає у ролі поняття, що описує горизонти пізнавальної діяльності. «Вживаючи слово "хаос", – зазначає М. Мойсеєв, – я оперую поняттям, які дуже погано визначені. У самому справі, що означає погано або малоструктуроване середовище? Очевидно, тільки одне: з нашими засобами пізнання ми не маємо можливості встановити велику кількість її характеристик [5, с. 19]. А. Хмелевський називає людину *homo ordinans* – людиною, яка здатна до структурування, тобто здатну наповнювати хаос змістом, перетворювати його на космос – порядок, доступний розумінню і, отже – управлінню. «Усю людську матеріальну культуру, – пише польський філософ, – можна трактувати як прояв здатності глибоко проникнути у її сутність реальності, зрозуміти людську потребу в інтелектуальному упорядкуванні (структуруванні) навколишнього оточення, життя, відносин з іншими. Завдяки порядку, довкілля людини стає структурованим, прозорим і зрозумілим, тому передбачуваним і безпечним» [8]. Перетворення хаосу на космос, як порядок, як певний логос, – історична місія людини.

Від людини, яка здійснює управління в умовах хаосогенних факторів ризику, вимагається «високий рівень розвитку інтуїції, системність мислення, висока швидкість розумових процесів» [4]. Як визначити необхідну форму пізнання, що забезпечує поступ від логосу до хаосу, реалізацію перелічених вимог до суб'єкта управління? Розглядаючи історичні етапи розвитку інтелекту, автор висловив ідею про необхідну трансформацію від розгляду інтелекту як способу вирішення практичних завдань, що є наслідком функціонального механістичного мислення техногенної цивілізації, до розуміння інтелекту, як способу стійкого зв'язку з проблемними підставами буття, що дозволяє поведінки у певній перспективі, що дозволяє здійснювати планування з майбутнього. Основою такого планування є формування імітаційної динамічної моделі довкілля, що дозволяє заповнити деякі недостатні параметри виходячи з можливостей самої моделі, на можливість якої вказував представник критичного раціоналізму О. Бартлі. На необхідність створення такої імітаційної моделі біосфери вказував у своїх працях М. Моїсеєв. Якщо технологічно космічна енергетика планети Земля ще протягом ХХІ століття будуватиметься в рамках геокосмічних технологій, які «виростатимуть від Землі», оточуватимуть землю «космічними фермами», приймаючи енергію нашої зірки для формування цивілізації 1 типу за класифікацією Кардашева-Каку, система Дальньої розвідки та космічної безпеки поширить свій вплив на віддалені області галактики Чумацький шлях для розширення зони Логосу по відношенню до хаосу Всесвіту. Планета Земля справді стане ноосферою, такою собі подобою Соляріса Станіслава Лема, який оброблятиме величезний обсяг інформації про поведінку гео та біосфери, атмосферних процесів Землі та відтворюватиме її модель поведінку в стан майбутнього, формуючи умови для прогнозування і даючи необхідний час для прийняття управлінських. Передбачення майбутнього багато в чому буде забезпечено методами математичної екстраполяції та комп'ютерного моделювання сценаріїв поведінки системи, але роль людського інтелекту, який працюватиме у взаємодії зі штучним мислячим інтелектом, величезна як з точки зору загальної динаміки розвитку імітаційної системи, заповнення інтуїцією тих зон (лакун), ще не доступні для математичної обробки на певний час, виходячи зі складності параметризації, про яку йшлося вище. Важливим аспектом розвитку технотронного суспільства є проблема пошуку механізмів практичного управління при переході від імітаційної моделі до реального світу. Людство за допомогою геокосмічних технологій зможе поляризувати кількісні обсяги сонячної енергії, виділяючи водяні пари з атмосфери, як необхідні опади, впливаючи на клімат та здійснюючи тераформацію ландшафту планети та змінюючи структуру ґрунтів, створюючи за допомогою нанотехнологій нові породи тварин та види рослин. Таким чином, буде реалізовано принцип конструктивно-проективного ставлення до світу: «Пізнавати для того, щоб передбачити, передбачати для того, щоб керувати». З позицій Всесвітнього еволюціонізму важливим аспектом когерентності тобто органічного взаємозв'язку розвитку Всесвіту та свідомості є збереження стійкості керуючої системи – людини та людського суспільства. Свого часу Ауреліо Печчеї, зробивши висновок про те, що кінцівка розмірів планети з необхідністю передбачає і межі людської експансії щодо природи, бачив небезпеку кризи системи управління в руйнуванні людської духовності, стверджував, що «Для того, що здійснювати управління всією сукупністю планетарних процесів, людина сама не повинна стати жертвою власної внутрішньої кризи» [6, с. 258]. Людство поступово вийде на рівень глобального управління, який дасть змогу створити нові контури планетарної цивілізації, адже сама цивілізація і є способом існування людського Розуму в природі, в просторах космосу. Розглядаючи філософський аспект глобального управління, ми можемо відзначити, що даний вид управління в онтологічному аспекті є спосіб реалізації Розуму щодо перетворення природи і формування цивілізаційних основ буття, в гносеологічному аспекті є цілеспрямованою діяльністю розуму щодо перетворення хаосу в космос, а в аксіологічному є способом досягнення бажаного майбутнього, концентрація думки на найважливіших аспектах, проблемах і параметрів для людського існування та розвитку.

Література

1. Майкл Мескон, Майкл Альберт, Франклин Хедоури. Основы Менеджмента (Management) = Management / пер. Л. И. Евенко. – М.: Дело, 1997. – 704 с.
2. Каку Мичио Параллельные миры: Об устройстве мироздания, высших измерениях и будущем Космоса / пер. с англ. Москва: ООО Издательство «София», 2008. 416 с.
3. Костенко С.С. Образование – процесс социализации с жизненноутверждающей направленностью / С.С. Костенко // Философские науки, 2007. – № 5. – С. 137 - 148.
4. Кочеткова, А. И. Основы управления в условиях хаоса. Антикризисное управление. В 2 ч. Часть 2. И. Кочеткова, П. Н. Кочетков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2018. – 216 с.
5. Мойсеев Н. Н. Человек и ноосфера. Москва: «Молодая гвардия», 1990. 352 с.
- Олдак П.Г. Колокол тревоги: Пределы бесконтрольности и судьбы цивилизации М.: Политиздат, 1990. – 198 с.
6. Печчеи Аурелио. Человеческие качества. Москва: «Прогресс», 1985. 313 с.
7. Bologna, Mauro & Aquino, Gerardo Deforestation and world population sustainability: a quantitative analysis <https://www.nature.com/articles/s41598-020-63657-6>. Scientific Reports. Article number: 7631 (2020) Cite this article Published: 06 May 2020. Vol. 10. URL: www.nature.com/articles/s41598-020-63657-6.
8. Chmielewski Adam. Do czego potrzebna jest filozofia? *Filo–Sofija*. (2014/3). No. 26 P. 41–54. URL: www.filo-sofija.pl/index.php/czasopismo/article/.../714

ПАМ'ЯТЬ І ЗАБУТТЯ: ЩО ПІСЛЯ ОСВЕНЦИМА ЗАЛИШАЄТЬСЯ НАМ

Міщенко М.М., Літінський С.А.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

В одному з розділів «Що залишається після Освенциму» Джорджо Агамбен протиставляє дві логіки практик пам'яті, які обидві, у свою чергу, протистоять роботі забуття, що виражено формулою: «те, що було, – було» [1, с. 99–103]. Але протистоять по-різному.

Першу логіку розгортає Жан Америк у книзі «По той бік злочину і покарання: спроби здоланого здолати». Вперше видана в 1966 році в Мюнхені, ця книга виросла з серії нотаток, з якими Америк виступав на радіо Південної Німеччини на прохання та запрошення письменника та поета Хельмута Хайссенбюттеля. Перш ніж опинитися в Освенцимі, Америк, який втік від націонал-соціалістів до Бельгії, був там заарештований, ув'язнений у фортецю Бреендонк і як член Опору, спійманий з листівками і підданий тортурам. Цей жахливий досвід він описує в розділі, який так і називає – «Катування», де ставить питання пам'яті і забуття. Він цитує листа Грема Гріна, що присвячений фотографіям у «Дейлі телеграф», на яких відображені тортури полонених партизан-в'єтконговців. «Ці фотографії, якщо хочете, показник чесності, оскільки вони демонструють, що влада не заплющує на це очі. Тільки от у мене напрошується питання, чи не варто віддати перевагу лицемірству минулого замість такої несвідомої відвертості», – пише Грем Грін. «Питання Грема Гріна задаватиме собі й кожен з нас», – додає Америк [2, с. 51–52]. Відповідь, яку він дає, полягає у виправданні ресентименту як логіки пам'яті. Америк називає таке виправдання своїм прямим завданням. Ця логіка, що описана в розділі «Ресентимент», перетворює пам'ять на машину руйнування культурної, політичної та економічної ідилії, побудованої на забутті страждань жертви та злочинів ката. Інакше кажучи, ресентимент перетворює пам'ять на машину скасування майбутнього. Того майбутнього, яке робить минуле – минулим і вимагає як від жертви інтеріоризувати своє страждання й прийняти його в емоційній аскезі, так і від ката – так само вдіяти зі своєю провиною. У цьому спільному русі проведення минулого в минуле жертва – саме внаслідок цієї спільності – стає буквально спільником свого ката. Ані спільність як така, ані всі ті історичні наслідки, що на цьому ґрунтуються, для Америк неприйнятні. Натомість він вимагає рівно зворотного: не процес інтеріоризації, каже він, дозволить прибрати гори трупів, що

лежать між катом і жертвою, а, навпаки, процес актуалізації або ще різкіше – винесення невіршеного конфлікту в поле дії самої історичної практики, ось на якій логіці має будуватися робота пам'яті, заснована на виправданні ресентименту [2, с. 109–138]. У цій логіці діє, наприклад, дівчина, яка в центрі сучасного Львова накидається на хлопців із гітарами та вигукує їм в обличчя докори: як вони можуть музикувати під час війни!

Як протилежну Агамбен представляє логіку пам'яті, описану Прімо Леві, який, через десятиліття після «Чи це людина?» (своєї першої книги про Освенцим, присвяченої власне ув'язненню), пише «Перемир'я» (тобто в 1957, видання – 1963) про повернення з табору – через Білорусь, Україну, Румунію, Угорщину та Австрію – додому, в Турін. Останній розділ, який має назву «Пробудження», оповідає про кінець вимушеної подорожі, що зайняла трохи більше за місяць, яку Леві здійснив разом із 1400 іншими звільненими в'язнями. Йому теж не бракує ресентименту: «Я блукав зруйнованими вулицями Мюнхена в районі вокзалу, де наш потяг застряг, як завжди, на невизначений час, і в мене було враження, ніби я серед неспроможних боржників: усі мені винні, але відмовляються платити», – пише він [3, с. 215]. Поїзд нарешті перетинає кордон Італії, і тут, на порозі дому, Леві відчуває тривогу, його непокоїть узгодження минулого та майбутнього, Освенцима, який, як він каже, у нього в крові, та невизначеного ще світу, який перед ним відкривається тепер. Книга закінчується нарисом налагодженого повсякденного побуту, по той бік якого розташоване сновидіння, що переслідує Леві невідступно. Ось як він його описує: «Це сон уві сні, який кожного разу інший в деталях, але по суті один і той самий. Я за столом зі своєю сім'єю, з друзями, або на роботі, або на природі серед зелені, одним словом, у мирній спокійній обстановці, і сам ніби спокійний, у гарному настрої... Але десь глибоко в мені сидить слабке відчуття тривоги, передчуття неминучої загрози... І ось, поступово чи миттєво, щоразу по-різному все навколо падає і руйнується – стіни, пейзаж, люди, тривога зростає в мені, захоплює мене цілком... Все навколо перетворюється на хаос, я залишаюся сам у сірій каламуті небуття, і знаю, що це означає, більше того, знаю, що знав завжди: я знову в таборі і, окрім табору, нічого немає й не було... Решта – сім'я, квітуча природа, будинок – це недовгі канікули, обман уяви, сон... І тепер цей мирний сон, цей сон уві сні скінчився, а в тому, нескінченному, крижаному сні я знову чую знайомий голос: швидше байдужий, ніж вимогливий, він тихо вимовляє одне-єдине коротке слово. Це команда підйому, з якої починався в Освенцимі кожен ранок, невідворотне, завжди страшне чуже слово – *Wstawać!*» [3, с. 218-219].

У конструкції історичної пам'яті, яку описує тут Леві, Освенцим нікуди не зникає, він завжди з нами, але належить не до області прямої історичної практики, а до області сновидінь і фантазмів. Цей Освенцим, на відміну від вимоги Америкі, не є змістом повсякденності, але підтримує, оформлює і проймає її низовими струмами. Він постійно з нами як нічна прірва, можливість зірватися в яку змушує нас весь час зміцнювати і облаштовувати з граничною безпекою денну скелю, що здіймається над нею.

Екзистенційна аргументація дає збій і в тому, і в іншому випадку. У жовтні 1978, через два роки після публікації книги «Самогубство: міркування про добровільну смерть», у номері готелю Америкі приймає смертельну дозу снодійного. У квітні 1987 року Прімо Леві знаходять мертвим на сходах будинку, в якому він мешкав на третьому поверсі. Незадовго до цього він скаржився раввіну на важкий душевний стан та постійну депресію. Попри відсутність повної ясності, поліція також схиляється до версії про самогубство.

Питання роботи пам'яті, співвідношення пам'яті та забуття, яке задаватиме собі кожен українець, кожен із нас, можливо, вимагатиме чогось більшого, ніж вибір та доопрацювання вже готової відповіді, навіть якщо ці відповіді ґрунтуються на більш жахливому та фундаментальному досвіді Освенциму. Проте сьогодні, щоб знайти ґрунт під ногами, ми в якомусь сенсі вимушено говоримо: я – Жан Америкі, я – Прімо Леві.

Література

1. Agamben, G. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive* (translated by Daniel

Heller-Roazen). NY: Zone Books, 1999. 176 p.

2. Амери, Ж. По ту сторону преступления и наказания: Попытки одолённого одолеть (перевод Игоря Эбаноидзе и Нины Федоровой). М.: Новое издательство, 2015. 200 с.

3. Levi, P. La treuga. Torino: Einaudi, 1989. 222 p.

МОРАЛЬНО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ НА ТЛІ СУЧАСНОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Мурадян Наталія,

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»,

м. Харків, Україна

На даний час світ пропонує різні канали соціалізації особистості: телебачення, Інтернет, рекламу, ігрові технології тощо, які впливають на процеси формування особистості, її адаптацію в суспільстві. Ці канали поширюють і популяризують певні зразки, стилі та норми поведінки, моделюють і впроваджують у масову свідомість образ реальності, до якої необхідно прагнути. Ця інформація, яка є джерелом нових знань, являє собою приховану небезпеку як для підростаючого покоління, так і суспільства в цілому, а як наслідок – нівелюється істинна цінність людини.

Моральні цінності є потужним регулятором поведінки та взаємовідносин людей. Коли норми права в державі перетворюються на цінності, це означає, що людина вчиняє не за примусом, а за внутрішнім обов'язком, тобто право трансформується в мораль, що є високим показником розвитку суспільства. Моральні цінності відіграють важливу роль у суспільному житті, бо мораль завжди передбачає врахування особистістю інтересів та цінностей іншої людини й усього суспільства загалом; вони визначають смислові орієнтири життя людей, соціальних груп, держав і націй.[1, ст.151]

Моральна свідомість є певним рівнем розвитку людини, її духовної зрілості, характеру її відносин з іншими людьми і світом загалом. Моральність – правила, які визначають поведінку та їх виконання, духовні й душевні якості, які необхідні людині в суспільному житті. Моральність включає в себе усі норми (у тому числі і правові) і принципи, які формують зростаючу особистість і впливають на становлення людини. На становлення особи в суспільстві впливає її рівень моральності, котрий поважає себе та оточуючих. Важливим є формування в собі таких якостей як: справедливість, милосердя, доброзичливість, толерантність, совість, миролюбність, готовність допомогти іншим, ввічливість, делікатність, тактовність, які мають стати ціннісними орієнтирами.

Структура моральних цінностей передбачає такі складові: моральна воля; моральна совість, яка у поєднанні з логічною та естетичною совістю забезпечує прояв відповідальності в думках, почуттях, поведінці; самооцінка індивіда, що забезпечує вимогливість не лише до інших, а й до себе; моральні мотиви, які повинні бути загальнозначущими і забезпечувати досягнення моральних цілей [2, с. 106–107].

Мораль як форма суспільної свідомості виступає одним зі способів нормативного регулювання поведінки людини. Вона наче представляє собою систему принципів і норм, які визначають характер взаємовідносин між людьми у відповідності до прийнятих у суспільстві понять про добро і зло, справедливість і несправедливість, гідність і негідність. Дотримання цих моральних вимог забезпечується силою духовного впливу, громадською думкою, внутрішнім переконанням і почуттям обов'язку, сумлінням особистості. Мораль, як регулятор людських відносин, має за особливість регулювання свідомості і поведінки людей в усіх сферах життєдіяльності, включаючи особисте життя і міжособистісні стосунки. Право, в свою чергу, регулює тільки суспільно - значущу поведінку (норми права виступають необхідним атрибутом держави, в якій мораль не може забезпечити поведінку, відповідну певному громадському порядку). Але, норми права та моралі існують у динамічному взаємозв'язку – адже правова система державно-організованого суспільства закріплює важливі для всього

суспільства моральні настанови і цінності. Їх єдність, моралі й права, ґрунтується на спільності соціально-економічних інститутів, культури, виховання, прихильності людей до ідеалів свободи, рівності і справедливості. Їх призначення – встановлення і підтримка рівноваги, соціальної стабільності і порядку, досягнення соціального компромісу, пов'язаного із створенням еталону, зразка поведінки. «Право і моральність – це сукупність уз, що прив'язують нас один до одного і до суспільства, створюючи з маси індивідів єдиний узгоджений агрегат», – слушно писав Е. Дюркгейм [3, с.406].

У концепції І.Канта йдеться про змістовно-практичну цілісність права та моралі, цілісність, пов'язану з категоріальними визначеннями влади й підлеглості, примусу й опору, вибору і відповідальності. Більше того: згідно І.Канта, вони представляють собою не просто цілісність, а ієрархічно вибудовану культурно-онтологічну систему. Безумовність морального закону як метафізичного прояву свободи є передумовою кінцевої легітимації права – що виступає головною інтегративною властивістю цієї єдності. У такій системі мораль зберігає свою імперативну значимість [4, с.4].

Спираючись на концепцію І.Канта, сучасна вітчизняна дослідниця Т.Павлова виділяє основні риси тотожності і відмінності понять «мораль» і «право» у їх корелятивному смислового сполученні. Так, до спільних рис моралі й права як соціальних регуляторів вона відносить наступні:

- спільність коріння, генезису і еволюційних етапів розвитку моралі і права;
  - схожість їх складових за сутністю і призначенням: право і мораль виступають як сукупність справедливих настанов і створюваних ними умов для вільного здійснення розумної волі і забезпечення цивілізованої діяльності і спілкування;
  - подібність структур: структура права (правові норми, правові відносини, правова культура) відповідає схожій структурі моралі (моральні норми, моральні відносини, моральна діяльність);
  - спільність базових категорій моралі і права: поняття справедливості і свободи, що є основними категоріями права, пояснюють і природу моралі.
- Але й низка рис розрізняють мораль і право, зокрема такі:
- інституціональна природа права на відміну від неінституціоналізованості моралі – це розходження фіксують практично всі дослідники взаємодії моралі і права;
  - владний характер права, його зв'язок з державою, у той час як мораль є винятково продуктом суспільства;
  - різницю моралі і права вбачають у різному ступені конкретизації і твердості правової і моральної санкції;
  - формальна рівноправність права, якою наділяються суб'єкти правовідносин – такої встановленої рівності немає і не може бути в моралі;
  - правова воля і правова рівність є умовою для свободи здійснення внутрішніх переконань, рішень і вибору морально незалежної автономної особистості;
  - мораль і право розвиваються з різним ступенем динаміки: право є системою більш консервативною, зміни в моральній системі передують змінам у праві [5, с.14].

На тлі сучасного філософського дискурсу мораль існує не тільки як форма суспільної свідомості, але і як форма діяльності, відносин, форма духовно-практичного освоєння дійсності. Це реальні дії, що відповідають критеріям добра, краси, справедливості, рівності тощо. Мораль також виконує функції такі як: регулятивно-конструктивну, ціннісно-орієнтаційну, виховну, пізнавальну, мотиваційну, комунікативну, прогностичну. Саме виникнення й становлення моралі обумовлено рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, системою соціальних цінностей, особливостями соціальної структури суспільства, умов соціального спілкування, засобів комунікації, стану соціальної психології, особливостей ідеології того або іншого суспільства. Вимоги моралі виникають поступово, виділяючись із більш ранніх способів регуляції: звичаїв, ритуалів, табу.

Норми права та норми моралі у повсякденному житті взаємопов'язані та є об'єктивними, так як становлять частину існуючого соціального середовища в якому людина

є від народження та знаходиться в ньому до кінця життя. Дослідження цієї системи соціальних норм дає можливість виявити їх особливості та взаємозв'язки, що є актуальним в сучасних реаліях України.

А. Бортняк вважає, що правове спілкування передбачає передачу та сприйняття (розуміння) знаків. У такому випадку право буде певним функціональним типом мовлення, а правова поведінка – рефлексивною дією у відповідь на сприйняте. Але не тільки між правом і соціальними суб'єктами відбувається правова комунікація, вона радше реалізується між самими суб'єктами правовідносин через посередництво права як системи правил поведінки (своєрідної соціальної гри). Тож правова комунікація є засадничим принципом правової організації соціальних суб'єктів, що відбувається завдяки використанню певних знаків і знакових конструкцій, а правова поведінка виступає інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується певними правилами. [6, с. 182].

Правова норма сприймається суспільством як справедлива тільки тоді, якщо зміст закону відповідає потребам суспільства та держави, і тільки після цього закон буде ефективним засобом комунікації в суспільстві. Якщо канали правової комунікації будуть ефективними то це стане основою для посилення діяльності державних органів та організацій громадянського суспільства, що в кінцевому підсумку сприятиме розвитку демократичних засад національного вітчизняного державотворення. Правова комунікація поєднує інституційні та неінституційні елементи. Процес розбудови демократичної держави в Україні передбачає встановлення власних форм, засобів, традицій і правил правового спілкування.

Тому правове спілкування характеризується послідовністю дій, що конкретизуються відповідними правовими засобами (засобами-діями і засобами-детермінаціями), що носять диспозитивний і імперативний характер. Правове спілкування складається з елементів, має складну структуру і вимагає стабільності зв'язків, що дозволяє зберігати його цілісність при внутрішніх і зовнішніх змінах [7, с. 122].

Очевидно, правова комунікація сприяє утвердженню інструментальної та ціннісної ролі права у державотворенні, що особливо важливо для нових демократій, зокрема й України. Канали правової комунікації є насамперед «носіями» специфічних цінностей, необхідних для встановлення констант у суспільному та державному існуванні, а також процедур правової держави та правового суспільства, демократичних стандартів правової культури та свідомості.[8, с.24]

Комунікативна функція права дає можливість отримувати суспільству, яке є стороною правовідносин, інформації про позицію держави щодо необхідної, дозволеної або забороненої поведінки. Соціальне життя індивідів органічно пов'язане з отриманням, сприйняттям, придбанням і використанням цієї інформації. Правова інформація - це різновид соціальних даних. Основною метою закону є забезпечення згоди, громадянського миру в суспільстві з точки зору прав людини. Якщо в суспільстві (а саме в сучасному українському суспільстві) з'являються ідеї, які не відповідають загальнонародським цінностям, моралі, правам людини, то їх роль і значення неминуче знецінюються.

Проте деякі правові цінності стають підставою для правового спілкування лише за умови, що вони сприймаються публічною (індивідуальною) правосвідомістю і не суперечать усталеним нормам правової культури, при цьому їх значення відповідно розуміються суб'єктами правовідносин. Слідуючи наведеній логіці, П. Поліщук зазначає, що існує необхідність свідомого набуття громадянами правових цінностей. Розуміння і повага до них призводять до усвідомлення важливості права, його ролі в суспільних відносинах. Правові цінності – це специфічні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. До них належать: специфічний прояв законом власної цінності в практичному житті людини (гарантія прав, свобод, рівності і справедливості); фундаментальні, природні права людини, основні демократичні принципи; специфічні правові засоби і правові механізми (що називається правовими інструментами), які забезпечують цінність права; інститути, які виражають оптимальну кореляцію між нормативним та індивідуальним регулюванням тощо. [9, с. 80]

Норми права, які встановлює держава, регулюють не всі суспільні відносини, але найважливіші, з точки зору державного апарату. Вони забезпечуються державою усіма наявними у неї засобами. І з цього можна зробити висновок, що норми права займають своє особливе, чітко визначене місце. Перебуваючи в суспільстві, людина завжди змушена дотримуватися правових, соціальних, культурних, релігійних обмежень. Особливості і механізм цих обмежень відрізнявся в залежності від форми та типу розвитку культури та окремих форм правління в державі, політичного режиму та релігійних переконань залежних від віросповідань.

Історично склалося, що і досі системи регулювання поведінки та життєдіяльності індивіда в соціумі, прийнято сприймати, як набуту з дитинства через різноманітні соціальні інститути і які сприймаються як обмеження і необхідні атрибути для існування самого соціуму. Але суспільство не тільки розуміє ціль цих обмежень, а й створило на їх основі систему самообмежень і відноситься до них як до затребуваних цінностей. Сьогодні кожна людина полягає в тому, що вона активізує свою діяльність та має інтерес до свого майбутнього. Людство переходить від конфронтації до співробітництва, але це відбудеться тільки тоді коли сформується нова мораль і реалізуються принципи моральності, коли на засадах цих принципів взірцями будуть нові норми моралі, такі як: добродієність, совість, правда, милосердя, доброзичливість, вірність ідеалам, справедливість, добропорядність, братерство, миролюбність, працелюбність, рівноправність, свободолобність, і глибока віра у людський ідеал – людське щастя.

Література

1. Ковбасюк Т., Моральні цінності сучасного виховання, НОВА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА. 2019. № 4 (100).
2. Федорова М. А. Моральні цінності особистості : сутність поняття та основні характеристики / М. А. Федорова // Проблеми освіти: збірник наукових праць. – Спецвипуск. – Вінниця – Київ, 2015. – С. 105–109.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 805 с.
4. Павлова Т.С. Співвідношення моралі і права у філософії І.Канта (історико-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2007. – 18 с.
5. Павлова Т.С. Співвідношення моралі і права у філософії І.Канта (історико-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2007. – 18 с.
6. Бортняк А. Ф. Правова комунікація як спосіб функціонування правових знаків. Наше право. 2014. № 3. С. 177–183.
7. Ситар І. М. Комунікація у праві: до проблеми міжкультурної комунікації. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 807. С. 119–123.
8. Мануйлов Є.М., Калиновський Ю.Ю., Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 3 (38) 2018.
9. Поліщук П. В. Поняття правових цінностей та методологічні підходи до розуміння їх сутності. філософські та методологічні проблеми права. 2013. № 1–2. С. 75–81.

ЕКОНОМІЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВОЄННОГО СТАНУ

Решетняк Н. Б., Кузьменко О. В.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
м. Харків, Україна*

У сучасних умовах в Україні зростає значення економічної функції держави. Наразі, в Україні діє воєнний стан, який, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», є особливим правовим режимом, що вводиться в країні або її окремих місцевостях у випадку збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України або її територіальній цілісності. Це передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки та усунення вищезазначених загроз, а також тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Кабінет Міністрів України та Верховна Рада України від початку повномасштабного російського вторгнення вживають заходи для адаптації економіки до умов воєнного стану. Вже вдалось реалізувати кроки у промисловості, сільському господарстві, податковій і соціальній сферах, а також на валютному та фінансовому ринках. Підприємства у зоні активних бойових дій можуть отримати державну допомогу в переміщенні потужностей до західних регіонів України. Для всіх підприємств будуть створені умови для забезпечення безкоштовного переїзду до місця тимчасового переміщення, а також підбору відповідних площ для розміщення виробництва, переміщення та розселення персоналу, а також підбору працівників в місці дислокації після переїзду. Запроваджені нульові квоти на експорт, що підлягає ліцензуванню таких товарів, як жито, овес, гречка, просо, цукор та сіль, придана для споживання людьми. Також введені квоти на експорт живої великої рогатої худоби та її мороженого м'яса, м'яса та їстівних субпродуктів, солоних або в розсолі, сушених або копчених; їстівного борошна з м'яса або м'ясних субпродуктів; м'яса великої рогатої худоби. Запроваджено ліцензування на експорт таких товарів як пшениця та суміш пшениці й жита, кукурудза, м'ясо свійських курей, яйця свійських курей та соняшникова олія.

У державознавстві функції держави традиційно поділяються на зовнішні та внутрішні. Серед внутрішніх функцій однією з перших виокремлюють економічну функцію. У свою чергу, серед зовнішніх функцій також виділяють економічну функцію держави, що реалізується в межах її зовнішньої політики. Її називають зовнішньоекономічною. З огляду на це, з точки зору функціонального підходу є всі підстави для того, щоб говорити про наявність двох економічних функцій: одна реалізується у середині держави, інша – переважно поза її межами. Функціональне спрямування у цій царині являє собою окремий напрям діяльності держави, пов'язаний з упорядкуванням економічних відносин, що здійснюється у межах усіх традиційних правових форм реалізації функцій держави загалом. Йдеться про правотворчу функцію, у межах якої створюється відповідна правова база для правового унормування основних економічних процесів, з врахуванням економічної самостійності господарюючих суб'єктів. Також економічна функція передбачає безпосереднє втілення в життя правових норм, пов'язаних з унормуванням економічних відносин. Це передбачає правозастосовну форму такої реалізації. Крім того, реалізація економічної функції здійснюється у межах контрольної, правоохоронної та деяких інших правових форм. Отже, функціональний блок діяльності держави передбачає окремий економічний напрям, що безпосередньо охоплює реалізацію двох функцій: економічну та зовнішньоекономічну. Безперечно, з економічним напрямом діяльності держави пов'язана реалізація широкого спектру найрізноманітніших функцій (політична, соціальна, забезпечення законності тощо). Економічний напрям діяльності держави всередині країни передбачає, насамперед, регулювання сфери економічних відносин для створення умов щодо: розвитку виробництва; організації

виробництва на підставі визнання і захисту різних форм власності, підприємницької діяльності; прогнозування розвитку економіки. На зовнішньому рівні (за межами держави) економічна функція реалізується шляхом встановлення і підтримки: торгово-економічних відносин з іноземними державами; розвитку ділового партнерства і співробітництва в економічній сфері з усіма державами, незалежно від їх державного та суспільного ладу, а також рівня розвитку; інтеграції у світову економіку. Разом із тим, у сучасних умовах можна спостерігати тенденцію відходу від такої позиції. Такий відхід детермінований тим, що реалізація зовнішньоекономічної функції стикається з домінуванням політичної складової. При цьому, гіпертрофована політична функція може суттєвим чином домінувати над економічною функцією. Незважаючи на конституційні та законодавчі запобіжники з цього питання, держави не завжди відходять від практики такого домінування. Наприклад, в Україні до таких запобіжників можна віднести частину 4 статті 13 Конституції України, де зафіксовано, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Або, наприклад, згідно з частиною 1 статті 15 Основного Закону України, суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Друга половина ХХ століття характеризується тим, що в розвинених державах світу, як у доктрині, так і в державотворчій практиці, почала виокремлюватися економічна функція. З практичної точки зору це означає, що держава тим чи іншим чином втручається в економіку, прагне визначати темпи її зростання, встановлює правові та інші межі між окремими її галузями. Виникнення державного сектору економіки обумовлює наявність державної власності і державного управління підприємствами і організаціями. З цього приводу можуть навіть виникати ситуації, за яких держава стає найбільшим «підприємцем». Держава також може відігравати роль найпотужнішого банкіра, що зосередив у своїх руках більшу масу позичкового капіталу. Сучасна держава здатна прогнозувати і гнучко регулювати економічні процеси в масштабі всієї країни. При цьому варто враховувати і те, що економічна функція держави набуває властивостей антикризового спрямування, що в комплексі впливає на створення соціально орієнтованої ринкової економіки, у тому числі й шляхом врахування і погодження між собою інтересів виробників і споживачів. Економічна функція знаходить свій прояв у «виробництві та координації державою стратегічних напрямів розвитку економіки держави в оптимальному режимі». Економічна діяльність сучасної держави полягає в державному впливі на економічне життя суспільства в цілому, що виражається: по-перше, у формуванні бюджету та контролі за його витратами, по-друге, у створенні державних програм відповідно до масштабів соціального розвитку держави, по-третє, у фінансуванні програм наукових досліджень у цій сфері, по-четверте, у видачі субсидій та премій виробникам матеріальних благ для стимулювання виробництва. Саме тому Кабінетом Міністрів України ухвалено Прогноз економічного та соціального розвитку України на 2020-2023 роки та інші нормативно-правові акти. В Україні на реалізації економічної функції завжди було, є та буде зосереджено найпильнішу увагу не тільки посадових осіб державних структур, а й політиків, бізнесменів, громадських діячів, науковців, юристів, економістів та ін. Планування створення Бюро економічної безпеки (яке повинне послідовно замінити податкові структури) цілком логічне та яскраве тому підтвердження. Таке нововведення створить необхідність внесення змін до безлічі нормативно-правових актів. Серед яких можемо назвати: Кодекс законів про працю України; Кодекс України про адміністративні правопорушення; Кримінальний кодекс України; Кримінальний процесуальний кодекс України; закони України "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про військовий обов'язок і військову службу"; "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб"; "Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні"; "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю"; "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів"; "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві"; "Про страхування" та ін. Створення такої структури як Бюро економічної

безпеки буде сприяти ефективному здійсненню Українською державою економічної функції шляхом: налагодження партнерських відносин між бізнесом та контролюючими органами; ефективності дій єдиного правоохоронного органу в боротьбі зі злочинами у сфері економіки; підвищенню позиції України в рейтингу легкості ведення бізнесу Doing Business, що здійснюється експертами Світового банку.

Усе це конче важливо з урахуванням руйнівних наслідків повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти суверенної України. Тож можна зробити висновок, що економічна функція сучасної держави виступає як єдиний комплекс економічного напряму діяльності держави, що реалізується як у межах внутрішньої, так і зовнішньої політики держави.

ГОЛОВНІ ПІДХОДИ У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПРАВА

Фарафонова І А.

*Харківський технічний університет «Харківський політехнічний університет»,
м. Харків, Україна*

Феноменологія - сучасний напрям у філософії ХХ століття, що визначало своє завдання як безумовний опис досвіду пізнавальної свідомості і виділення в ньому сутнісних рис для конкретної ситуації.

Феноменологічні концепції права базуються на трьох головних підходах. До першого підходу відносять концепції «природи речей», до другого - ціннісні виміри права і до третього відносять правові ейдоси.

Теорія «ейдостичного права» і теоретичні конструкції природи речей «ейдостичного права» розглядаються як онтологічний аналог природного права. У цій концепції беруться до уваги трансцендентальні юридичні поняття [1].

В рамках сучасної філософії права розробляється теорія правових ейдосів дослідником П. Амселеком в контексті розглядання творчих праць філософа Е. Гуссерля. Вчений зауважував, що для того, аби підійти до права як такого і побачити його в об'єктивній чистоті, треба здійснити методологічну редукцію у філософському і в ейдостичному плані. Науковець П. Амселек дослідив, що існують три види нередукованих елементів у класичній структурі об'єктивного права:

1) завдяки родовим ейдостичним елементам право постає як система норм і належить до нормативному ейдостичного роду;

2) етичними є особливі ейдостичні елементи, завдяки яким норми володіють функцією наказу і утворюють право;

3) частиною функції суспільного управління людською поведінкою є конкретні ейдостичні елементи і завдяки яким накази утворюють право.

Названі і три елементи утворюють ейдос права.

На основі першого напрямку об'єкти сприймаються людською свідомістю і на основі другого напрямку сприймаються об'єкти, як речі-в-собі.

Науковець Г. Л. Радбрух розглядає природу речей як рушійну силу і показує трансформації правових інститутів у відповідь на динаміку соціальної дійсності соціума.

В дослідженнях громадських інститутів із сутності життєвих відносин розглядається реальність феноменів у світі правових інститутів, які володіють іманентною цінністю (інститути власності, угоди, обов'язку).

Методами здійснення феноменологічного дослідження є безпосереднє споглядання (очевидність) та феноменологічні редукції.

В наукових дослідженнях А. Рейнаха показана сутність права крізь призму проблеми цілепокладаючого характеру становлення правосвідомості його суб'єкта і ця позиція, засвідчена їм у монографії «Апріорні основи цивільного права» (1913).

Філософ Іммануїл Кант у своїй праці «Критиці чистого розуму» проводить різницю між об'єктами як феноменами. Це стало впливом на становлення феноменології Гуссерля

Філософ запозичив концепцію про ідеї і творчість з цільового „конструювання“ ідеальних об'єктів світу.

Вчений Х. Хубман розробив концепцію яка показує ієрархічність системи цінностей у сфері правовідносин. Дослідник доводив, що існують значущі правові цінності які є об'єктивними і важливими правовими цінностями, які в ситуації застосовуються для конкретного правовідношення «вилучаються з буття в собі» і набувають образу природного права. Реально об'єктивовані правові цінності, а також «вилучені» з «буття в собі», не можуть бути прийняті нормативними моделями правових відносин, тому що співвідношення дійсне лише в індивідуально конкретній визначеній ситуації.

Розглянемо ейдос права в екзистенційній рефлексії природного права. Це питання вивчали Майхоффер, М. Мюллер, Е. Фехнер, які стверджували, що право полягає у невизнанні реальності абстрактних норм права і виступає проти класичної природно-правової доктрини, тобто «метафізики права» [1].

Проблема природного права – це не стільки питання раціональності походження істинного права, скільки питання про створення в світі розумного порядку міжособистісних відносин. Традиційна природно - правова доктрина базується на даних природничих наук і важлива для сучасної антропологічної філософсько-правової думки. Характерною рисою є поява нових тлумачень «природи людини» і апелює до сутності людської природи з приводу метафізики. Можна розглядати природне право як біологічно основні і зумовлені фундаментальні норми, як підсвідомого зв'язку людини за критеріями істини і справедливості до свого природного інстинкту.

Філософ Е. Фехнер розглядав вивільнення права з його ідеально-віртуального стану і показував істинність прийнятого рішення виявляється під час його здійснення у сфері «емпіричного» буття – правотворчості. Однак часто на практиці є ризик прийняття неправильного рішення.

Важливі філософські ідеї показав В. Майхоффер у праці «Природне право як право екзистенції» (1963), де протиставляються і показані аспекти розумності екзистенціально породженого рішення та реалізація цього питання в емпіричному бутті, де показується структура світу. В. Майхоффер показав антагоністичну ідею, де благо однієї людини обертається злом для іншої.

Аналізуючи написане, можливо сказати, що головні підходи у феноменологічних концепціях права є важливими концепціями філософії права і показують важливість «природи речей», ціннісних вимірів права і правових ейдосів у сучасному суспільстві.

Література

1. Филиппович А. В., Шпарага О. Н. «Феноменология» // История философии. Энциклопедия. / Сост. и глав. науч. ред. А. А. Грицанов. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002.
2. Handbook of Phenomenological Aesthetics. Edited by Hans Rainer Sepp and Lester Embree. Springer, Dordrecht / Heidelberg / London / New York 2010.
3. Tymieniecka A.-T. Phenomenology World-Wide: Foundations, Expanding Dynamics, Life-Engagements: A Guide for Research and Study. / Edited by A.-T. Tymieniecka. – NY: Springer, 2002. – p.740.

МОВА НАПИСІВ НА МОГИЛАХ ЯК ПОКАЗНИК СТАНОВИЩА НАЦІЇ

Алексєєв І.Г.

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків,
Україна*

Найважливіше питання соціолінгвістики, культурології та суспільно-політичних наук. Тому що вкрай важко переоцінити роль поховального виміру культури та світогляду. І тому, що шукаючи оптимальний об'єкт для дослідження, ледь не в першу чергу ми враховуємо доступність об'єкта. Вона включає принципову можливість (і дуже бажано простоту та дешевизну) сприйняття об'єкта. Це корелює з такими його якостями: можливість безпосереднього чуттєвого сприйняття, статичність і тривкість об'єкта, доступність його, простота об'єкта (з якої випливає можливість делегувати емпіричну частину дослідження менш кваліфікованим кадрам). Дослідження такого об'єкта буде дешевим та захищеним від фальсифікацій, а якщо об'єкт дискретний і обмежений – то ще й вичерпним. У цій роботі ми побачимо, на матеріалі поховань українського населення, деякі закономірності. Вони прості й очевидні, але замовчувані. Дуже часто найважливіші питання не прийнято піддавати рефлексії, артикулювати, поширювати відповіді на них. Існують так звані “дражливі” або “незручні” теми, на які прийнято говорити поменше. Буття таких тем у культурі є предметом інших досліджень. Принаймні частина із них краще би не замовчувалася.

Одним із прикладів уникнення важливого питання в масштабному дослідженні є “Український асоціативний словник” [1]. Слів “могила”, “кладовище”, “смерть” – у списку стимулів там немає. Хоча укладачка заявляє, що “до списку слів-стимулів були включені слова, що найчастіше перебувають у полі зору дослідників: це так звані ключові слова культури, номінації ... природних і соціальних явищ” [1, 12]. У списку же реакцій ці слова присутні та згадані вони були доволі часто, що може свідчити за адекватну увагу до проблеми смерті в свідомості загалу на момент створення словника. До нових томів цього словника, виданих 2021-го року, відповідні слова мали вже увійти.

Для цього дослідження, просто кажучи: обійдемо кладовища і дізнаємося, як і кого ховали в різні роки. У першу чергу дивитимемося на мову написів. Для подальших найрізноманітніших досліджень та модернізації пов'язаних із могилами культурних практик, необхідно сприяти проектам з “оцифрування” поховань, що дозволить працювати з цінним матеріалом дешевше, точніше, масштабніше. Через інтернет. Таким чином ми можемо отримати дуже цінну культурологічну базу даних, “оцифрувавши” всі могили. Але поки що можливість була вивчити малу кількість могил і не завжди системно. Зокрема вибіркою для дослідження стали компактно розташовані могили українських військовослужбовців, які загинули внаслідок московської військової агресії, котра триває з 2014-го року; а також деякі поховання видатних людей. У майбутньому дослідження треба розширювати кладовищами з різних частин України та й усього світу.

Соціальну доказовість актуальності теми та її розробленість ми можемо бачити, зокрема, на матеріалах Університету Йорка [2; 3]. Дослідження, яке мало би тему, дуже схожу на заявлену, мені вдалося знайти лише одне [4]. Воно було проведене в політично стабільній і мирній Західній Європі. За доступ до тексту статті просять від 40 до 400 €.

А тим часом “Піднебесна” квазікомуністична імперія провадить геноцид уйгурів, і він був би не повним без ліквідації кладовищ [5; 6; 7], адже “нація – це спільнота мертвих, живих і ненароджених”, “мертвих набагато більше і мертві керують живими”. Орієнтована на питання іншого гатунку Україна “відкликкала свій підпис під спільною заявою [Ради ООН з прав людини] щодо ситуації з правами людини в китайській провінції Синьцзянь від 22 червня 2021 року” [8].

В Україні імперія попрацювала інакше.

Велику цінність для спостережень у Харкові становить 18те кладовище, адже воно на момент написання цих рядків – єдине відчинене. Тобто більшість нових могил саме на ньому. Поховань, старших за 2005-й рік, там, здається, і нема. Вкрай рідко можна побачити написи не російською мовою. Українською виходить, може, пів відсотка. Оглянувши ті декілька українських могил, що трапилися, можна говорити за те, що з кожним роком кількість української зростає, але вкрай повільно. Що типовою є ситуація, коли поруч могили родичів, і пізніше поховані – вже “українізовані”. Але набагато більшого інтересу цьому кладовищу надає те, що переважно там у спеціальному кварталі ховають загиблих на теперішній війні. У жовтні 2021-го там було приблизно сто поховань захисників України. Рівно за рік – трохи менше трьохсот. Зауважуючи, що постійні (на пам’ятниках із каменю) та тимчасові (на найпростіших бляшаних табличках) написи зараховувалися однаково; що не всі нюанси дозволяє викласти обсяг цього тексту, констатуємо: 66% похованих до 24.02.2022 та 85% після – мають написи українською мовою. Нюанси, які не можна не згадати – серед пам’ятників до 24.02 набагато більше українських серед стандартних, встановлених муніципальним коштом. Після 24.02 – майже цілком тимчасові таблички. На них писали спочатку ворожою мовою, а потім, видно, після втручання когось “зверху”, почали українською. Отже, чітко видно, що вплив якогось “начальства” на працівників кладовищ сприяє українізації, але поза межами “Алеї Слави” цей вплив геть відсутній. Також трапляються зразки могил, за якими робимо висновки, що були би вони українськими, якби російськомовні або двомовні родичі не запропонували свого бачення.

На цьому ж кладовищі коїлися жахливі знущання з усього святого, які були висвітлені в хороших журналістських матеріалах [9; 10]. Але навіть у таких статтях свідомо московізація просто названа помилкою, а питання системної цинічної злочинності в поховальній справі – не викривається. Утім ці матеріали становлять суттєву емпіричну цінність та підтверджують такий погляд на наше сучасне суспільство, що в Україні є дві великі політичні нації. Поховальні традиції в них – різні.

Також “у всій красі” проблема постає перед нами у фільмі Владислава Проненка “Забуті українські могили” [11]. Там зображені могили Г.Ф. Квітки-Основ’яненка, А.З. Парфиненка, І.А. Мироненка, В.В. Смоленського, Ю.І. Галича – на всіх написи російською мовою. Згадується, що українські комуністи В.М. Елланський, М.О. Скрипник, Я.М. Дудник та ін. були поховані на “урядовому кладовищі” і там, можна бути точно впевненими, написи на їхніх могилах були українською мовою (у випадку з Елланським існує прямий доказ – фото). Пізніше влада в СРСР остаточно і повністю переходить до того народу, що розвалив цю державу. Приблизно 1937-го українське почесне кладовище ліквідовують, а могили Скрипника й Дудника – переносять на 2-ге кладовище (у фільмі показують рідкісне фото, на якому написи на їхніх могилах уже “русские”). В “епоху розвиненого соціалізму” ліквідували й ці могили. Згадується також і “территория массового захоронения”, де “будет сооружен мемориал жертвам сталинских репрессий” на вул. Академіка Павлова – убогий камінь “с русскими надписями” стоїть із Квітня 1990-го дотепер. Єдині могили, на яких написи не російською – пів словом згадані у фільмі. Адже це поховання на німецькому військовому меморіалі, “доглянутому й охайному”. Фільм знятий спільнотою людей, абсолютно нелояльних до всього російського, у тому числі до російської мови. Але питання написів на могилах у фільмі аж ніяк вони не зачепили. Коли помер автор фільму – його поховали по-українськи, але таємниця такого досягнення в тому, що це робив гурт однодумців, а не родичі.

На 3-му кладовищі м. Харкова є квартали “еврейские” и “русские”. Українських там досі не передбачено. Щоправда, старі вивіски, які на це вказували, замінили кілька років тому. Там спочиває захисник України від німецького імперіалізму, Герой Радянського Союзу, письменник і педагог, полковник Кузьма Филімонович Білокін [12]. Посеред весни 2005-го року він помер і на його могилі було встановлено пам’ятник українською мовою. На могильній плиті зображено один із традиційних символів українства – грона калини. В основі пам’ятника напис: “Я – України син”. Це 2005-й рік. Видатний військовий льотчик міг би бути похований

на військовому меморіалі за кількасот метрів звідтіля. (2015-го цей меморіал оновили, встановивши імена багатьох похованих. Звичайно ж, усе там російською мовою.) Можна припустити, що перешкодою похованню в почесному місці стали напружені стосунки з ветеранами та псевдоветеранами, які мали, м'яко кажучи, інші суспільно-політичні погляди та переважали кількісно, обстоювали свої інтереси через (псевдо)ветеранські організації. Можна припустити, що герой Білокінь був би більш відомим і посідав вище становище в суспільстві, якби був “руським”. Але він був справжнім українцем, і під кінець життя цей потенціал розгорнувся. Тому його найбільша слава ще попереду. Маловідома могила українського радянського воїна не згадувалася політиками й “общественниками”, які “шанують” ветеранів великої війни. Я дізнався за неї від просвітянина Леоніда Ковтуна.

Порушена тема має ще один аспект – дуже практичний та актуальний. Зараз відбувається повернення під український контроль територій, які були під окупацією. Оскільки деякі були окуповані кілька місяців (а москалі думали, що захопили їх назавжди), на них неминуче є могили “героїв Новоросії”. З великою імовірністю принаймні частина з них має виразні ідеологічні маркери. Після повернення контролю над територіями, відділеними 2014-го року, українські люди стикатимуться вже з величезною кількістю таких могил. Реакції будуть дуже різні, часто – деструктивні. Тому вже негайно потрібне міждисциплінарне дослідження, яке запропонує етичну програму поводження з такими могилами. Воно повинне бути політично адекватним і практично спрямованим – запропонувати сприятливі для особистісного та суспільного розвитку деонтологічні установки в поводженні з “особенно руськими” знахідками. У подальшій перспективі напрацювання допоможуть долати наслідки окупації в усьому світі.

Це актуалізує й питання “переробки могил”. Розгляд цієї практики виходить за межі цього тексту, але не можна не згадати два випадки. Апостол української державности В.Д. Отамановський, нехтуючи в революційні роки смертю та відкидаючи все російське якнайкатегоричніше, з певних причин пізніше пішов шляхом збереження життя. Звісна річ, для цього необхідно було перейти на московську мову навіть у приватному спілкуванні. Підсумком цього рішення став стандартний надгробок із написами на общепонятном, який зараз зберігається в музеї ХНМУ. 2017-го року Центр медичного краєзнавства ХНМУ під керівництвом проф. І.Ю. Робака і доц. Г.Л. Демочко зробили недооціненому героєві більш достойну могилу. Спроба же 2021-го року переробити могилу Лесі Українки, яка є пам'яткою історії національного значення, успішною не була [13]. Людей, які переймаються мовою написів на могилах, в сучасній Україні надто мало.

На підставі дослідженого можна припустити, що *переважна більшість могил в Україні – російськомовні*. І якщо мені або комусь із моїх друзів трапиться скоро померти, з великою імовірністю поховають нас не так, як ми би хотіли. Обов'язательно по-руськи.

Приблизно однаковий вигляд могил від Житомира до Тихого океану показує єдине культурне поле на цих теренах. Відтворення усталених культурних одиниць – могил – в Україні досі здійснюється переважно за правилами саме оцього “єдиного поля”. Тобто українцям і на тому світі місця нема. Оскільки могили є надважливими культурними одиницями, а нація є культурним кодом, з дослідження випливають такі висновки:

Українська нація підкорена москалями до сих пір, і більшою мірою, аніж на перший погляд. Збройне протистояння, яке поновилося 2014-го року, є саме національно-визвольною війною. Зацікавленим у визволенні української нації слід приділяти набагато більше уваги культурному виміру. В українізацію його поховальної складової може зробити важливий внесок будь-яка людина, але особливо багато можуть зробити профільні посадовці. Демосковізація українських місць поховань у будь-якому разі триватиме надзвичайно довго. Нові могильні написи (за дуже рідкісними винятками) українською мовою – важливий критерій визволення української нації, зрілості та цілісності культури України. Багатими українськими напрацюваннями могтимуть скористатися поневолені народи російської та китайської імперій тощо. Після перемоги над імперіалізмом усі народи світу матимуть цілісні культури, що проявлятиметься, зокрема, у національному вигляді поховань. Імперські

поховання – форма найпотужнішої культурної інерції – існуватимуть ще тривалий час і промовлятимуть: “ніколи знов”.

Посилання

1. Український асоціативний словник / Світлана Мартінек. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів: ПАІС, 2008. У двох томах. Видання 2-ге, стереотипне.
2. <https://www.york.ac.uk/business-society/research/spsw/cemetery-research-group/>
3. <https://www.york.ac.uk/media/spsw/images/crg/Website%20bibliography%20to%202020.pdf>
4. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01434632.2017.1321652>
5. <https://www.theguardian.com/world/2019/oct/09/chinas-destruction-of-uyghur-burial-grounds-then-and-now>
6. <https://edition.cnn.com/2020/01/02/asia/xinjiang-uyghur-graveyards-china-intl-hnk/index.html>
7. <https://news.sky.com/story/paving-over-the-dead-how-china-is-erasing-the-uyghur-peoples-past-12339332>
8. <https://geneva.mfa.gov.ua/news/shchodo-uchasti-delegaciyi-ukrayini-u-47-j-sesiyi-radi-oon-z-prav-lyudini>
9. https://lb.ua/society/2022/09/14/529365_tsvintar_18_yak_stalosya_shcho_mi_hovaiemo.html
10. <https://babel.ua/texts/84556-harkivskiy-teroboronivec-roman-simonok-zaginuv-pid-chas-raketnogo-obstrilu-1-bereznia-yogo-pohovali-u-bratniy-mogili-rodina-boretsya-za-perepohovannya-yak-jim-ce-perezhiti-reportazh-babelya>
11. <https://youtu.be/-tqnr2D3o50>
12. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%BD%D1%8C_%D0%9A%D1%83%D0%B7%D1%8C%D0%BC%D0%B0_%D0%A4%D0%B8%D0%B%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
13. <https://petition.kmu.gov.ua/kmu/Petition/View/3842?fbclid=IwAR3poQYkSaQt2HmMCCWZQiAFj6G8XyCS3Z9sxMnPfTslfBpbIGz0F4fvQjw>

ПРАВОСЛАВНА КУЛЬТУРА ЯК ОПОЗИЦІЯ ПОСТРЕЛІГІЙНОСТІ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

Гончаров Геннадій, Салтан Наталія
*Харківська державна академія фізичної культури,
м. Харків, Україна*

Феномен пострелігійності у сучасному суспільстві виконує функцію заміщення традиційних органічних релігій новими псевдорелігійними, еkleктичними або орієнтованими на комерційний ефект культурами. Пострелігійність є гранню постсекулярності і її прояви не можна розглядати поза тим, що можна описати як «вивих часів», «перерва традиції». У сучасній культурі проявляється тенденція до заміщення традиційних макроідентичностей демонстративними, заснованими на стилі життя чи моді. Драматургія сучасного соціального буття розгортається у паралелізмі соціальних світів, де затверджуються різні соціальні групи та верстви, образи та стилі життя, соціальні інститути, коди поведінки. Ця обставина стає зрозумілою, коли мова заходить про те, які ідентифікаційні матриці виявляються в масових настроях людей і якою мірою можна говорити про те, що сучасне суспільство стало суспільством постсекулярності, в якому не зникає вплив традиційних аврамічних релігій, руйнуються міжконфесійні зв'язки й в суспільній свідомості актуалізуються гібридні чи еkleктичні форми.

Розмірковуючи таким чином, слід розуміти, що православ'я піддається випробуванню в суспільстві не лише з боку налаштованої постсекулярної інтелектуальної еліти, а й у повсякденній свідомості, в якій, здавалося б, виявляються православні цінності та настанови, є парадокси, розбіжності православних цінностей та конкретних поведінкових дій, перетворення православних ідеалів на формули винятку індивідуалізму [5]. Домінуючою стає свобода ідентифікаційного вибору, множини дифузних ідентифікаційних стратегій. У цьому сенсі значимість православ'я інтерпретується як неотрадиціоналізм, є прояви релевантності в

яких можуть існувати пострелігійні та навіть антирелігійні життєві форми (наприклад, сатанізм). Постсекулярність сучасного суспільства характеризується тим, що в основі зберігається відданість традиції та нові життєві форми, які претендують на статус культурних моделей, «підлаштовуються» під православну культуру або побудовані на деструктивному критицизмі.

Православна культура сформувалась як організаційна структура, але слабо проявляється як ідентифікаційна матриця у соціальному дискурсі сучасного соціуму. Можливо, тут грає свою роль прямолінійне трактування принципу світськості, що не є заборонаю впливу релігійного (конфесійного) фактору на соціальне життя. Слід зазначити, що ідентичності в сучасному суспільстві дифузні під впливом соціальних розривів, що виступає аргументом для того, щоб представляти ситуацію, в якій культивуються соціальні відмінності як культурні. Це виглядає таким чином, що православна культура підтримується знедоленими, бідними, незахищеними, загалом маргінальними верствами суспільства. Мода на православну культуру властива просунутим верствам та інтелектуальній еліті, породжує форми, які далекі від православ'я за призначенням та смислами. Постсекуляризм у суспільстві перестав бути соціальною константою, як наслідок різких соціальних трансформацій та ідеологічних переворотів. Важливо зрозуміти якими мотиваціями, виходячи з яких ідей і цінностей керується сучасна людина, підходячи до православ'я у його значення як культурної моделі соціуму. Через те, що у діяльнісному дискурсі насаджується множинність ідентичностей, як наслідок постсекуляризму та запозичення західних культурних глобалізаційних зразків [2], можна припустити, що є проблема, яка полягає в тому, що православна культура змушує говорити мовою супротивника. Інакше кажучи, православ'я вплутує дискурс свободи, у якому закріплюється установка на демонстративні ідентичності. В індивідуалізованому соціумі, суспільстві індивідів, які діють на свій страх і ризик, не задовольняється базова потреба в ідентифікації, яка в суспільстві модерну виходила від суспільства та держави [6]. Зазначаючи, що розвиток національної ідентичності не ізольований від глобального контексту, що особливо щодо молоді впроваджуються ідентичності без кордонів, можна говорити, що національна ідентичність перестає бути проявом локалізації, спроби встановлення локального порядку і натомість глобальної кризи [3]. Нинішня ідентифікаційна ситуація характеризується тим, що національна ідентичність претендує на універсальність, спирається на духовну місію православ'я, як універсализму, якщо згадати дискусії філософів. Нескладно визнати, що криза ідентичності, є не в тому, щоб знайти ідентичність, а в тому, яку ідентичність вибрати.

Не погоджуючись із суб'єктивним конструктивістським розумінням ідентичності та включаючи національну ідентичність у соціальний дискурс сучасного соціуму, є сенс підкреслити, що православ'я як культурно-цивілізаційний код, нейтралізує наслідки постсекуляризму, утримуючи позиції на користь високої культури. Оскільки православна культура не сформувалась як ідентифікаційна матриця в соціальному дискурсі, поступаючись постсекуляризму у розумінні добровільності ідентифікаційного вибору, того, що православ'я надає свободу особистості в ідентифікації як ідеал удосконалення, руху до набуття особистої гармонії та гармонії з суспільством. У дискусійному полі щодо національної ідентичності нерідко виникають суперечки про те, якою вона може бути, національно-державною чи державною, але поза контекстом суперечок залишається широке коло питань, пов'язаних зі статусом православ'я у визначенні коридору ідентифікаційних можливостей особистості.

Постсекулярність породжується і соціальною невизначеністю, транзитивністю соціальних статусів та позицій, дисгармонійних соціальних відмінностей, аморфністю ідентифікаційних зразків, парадоксальністю ідентифікаційних стратегій у суспільстві. Такого висновку можна дійти на підставі того, що в сучасному суспільстві постсекулярність є не так подоланням наслідків атеїзації попереднього періоду, як тим, що православ'я, як організаційна структура, як релігійно-моральний інститут, хоч і сприймається символічно, має високі показники соціальної довіри. Нові форми життєвого досвіду містять ризик розмиття та дискредитації моральних ідеалів. Це виявляється у тому, що на православ'я впливає хвиля неофітів, які хоч і не визначають політику церкви, але формують певне уявлення про неї, дії

яких можуть створити деформоване уявлення про місію православ'я. Мається на увазі не тільки вплив релігійних лжеучень, які «внесли свій внесок» у 90-ті, а й дії тих, хто дорікає церкві в посибілізмі, опортунізмі стосовно значних проблем, тобто націлений на те, щоб втягнути її в політичні конфлікти. Слід зазначити, що постсекулярність, яка на заході досягла своєї логічної ясності, отримавши підкріплення як ідеологію меншин та деформацію релігійно-моральних ідеалів, є результатом ідеї секулярності модерну. Ця ідея була доведена до крайності через прагнення створити нову людину і нове суспільство на основі заперечення традиційної культури та моральних принципів. У сучасному соціумі ринковий фундаменталізм знаходить у постсекулярності своє природне заломлення. Спроба поставити культурно-духовну сферу на служіння прибутку призвела і до відмирання високої культури, і зведення особистості до позиції споживача. Йдеться не про зміну культурно-естетичних орієнтирів, глибше проглядається контекст утвердження масових соціальних інстинктів. Подібний критичний аналіз просто необхідний у зв'язку з тим, що сама ідея постсекулярності походить від традиції перемісивності 60–70-х років на Заході, де різко критикувалася одновимірною людиною і пропонувалися нові ідеологеми життя у вигляді ідеології хіпі. Водночас для православної культури й ідентифікаційного контексту важливо зрозуміти, що постсекулярність впливає і на національну ідентичність зверху, коли проявляється надмірний компроміс у співвідношенні державно-цивільної ідентичності та ідеї суверенності окремих народів, і на соціальному мікрорівні у повсякденному житті, де стереотипи розуміння ідентичності поза моральністю, поза духовністю, у роздвоєнні державної та громадянської складової.

Слід зазначити, що ворожі установки, що діють у суспільстві, стосовно якоїсь етнічної групи, можуть стати основою ідентифікації в контексті постсекулярності. У суспільстві проявляються ознаки соціальної стратифікації, соціальних відмінностей, закріплених через етнічний статус, треба зрозуміти проблеми постсекулярності не лише в утвердженні безмежної та холодної толерантності, що фіксує згасання соціальної емпатії, а й бачити у ній відсутність наступності трансляції соціального і морального досвіду.

Таким чином, дискурс пострелігійності призводить до того, що православ'ю відводиться ніша страхів і надій нібито перед бурхливим, але захоплюючим майбутнім. У силу цієї обставини релігія не може мати значення для соціальної консолідації, оскільки консолідація розглядається неможливою в умовах множинної конфліктності інтересів та множинності ідентичностей. У цьому ключі працюють дослідники, котрі обрали конструктивістський дискурс, котрим тема ксенофобії та дискримінації у суспільстві стає можливістю показати, що у сучасних умовах саме перенесення центру тяжкості соціальної площини в культурну і морально-психологічну є встановленням панування. Йдеться про те, що в умовах постсекулярності діє рівність прав і це торкається сфери міжетнічних та міжконфесійних відносин, бажаним стає саме формування мови врегулювання конфліктів як стихійних, квазіприродних. Критичну політику вдосконалення міжнаціональних відносин та сприяння міжнаціональній згоді. У сучасному соціумі національна ідентичність стає політичною публічною репрезентацією, квазіреальністю, яка приховує реальність дискурсів недовіри, що існують в епоху постсекулярності.

Православ'я, як організована структура потрапляє під мірку всіх інституціоналізованих форм у суспільстві, де спостерігається дистанція. Разом з тим, домінанта індивідуалізованих стратегій вирішення складних проблем тягне за собою відмову розглядати власні релігійні організації як такі, що здатні допомагати вирішувати соціально-економічні проблеми. Пострелігійність з формулою множинності ідентичностей і релігійних вірувань проектує недовіру до конкретних релігійних груп. «Векторна» підтримка православ'ю пов'язана з ціннісною специфікою соціуму, незалежно від етнічної приналежності. Це становище розходиться з позиціями мультикультуралізму і толерантності, впроваджуваних як ідеали постсекуляризму. Слід враховувати, що розуміючи постсекулярність у контексті випробування суспільства ідеєю байдужості до цінностей, не слід вносити заспокійливі ноти, що історична співпраця є безумовним досягненням на всі часи. Розуміючи реалізацію права

різних етносів на свій спосіб життя у суспільстві актуалізується і зрушення до прийняття традиційних моральних цінностей у релігійних і нерелігійних формах (чесність, працьовитість, справедливість). Іншими словами, постсекулярність сприймається як непомітний фон до того краю, коли релятивізм у розумінні морально-релігійних оцінок та ідеалів стає вже не особистим вибором кожного, а впливає на демонстрацію претензій та привілеїв. З цією ситуацією зіткнулися на заході в період затвердження позиції мультикультуралізму як подолання пострелігійності. У суспільстві, проглядається безальтернативність формування відповідної ідентифікаційної стратегії, у якій зберігається ієрархія традиційних фундаментальних цінностей. Державно-громадянська ідентичність має на увазі наявність відчуття індивідів себе громадянами однієї держави, визнання символів і цінностей, залучення в різні суспільні процеси, що відбуваються в державі й водночас включає риси етнічної та конфесійної свідомості. Діяльнісний аспект національної ідентичності передбачає поведінка особистості, її активність, спрямовану на реалізацію прав і можливостей, що надаються і в діалозі держави, і громадянського суспільства, що включає православ'я як організаційну структуру.

Православ'я, як культурна модель, що містить екзистенційні установки, закріплюється на особистісному і груповому рівні диспозиційної ієрархії особистості. Важливо зауважити, що православні цінності утворюють вищий диспозиційний рівень і, логічно припустити, відповідають найвищим соціальним потребам особистості у саморозвитку та самовираженні. Звідси вирішальна роль православ'я, як і інших традиційних релігій, у становленні життєвих принципів, які, на відміну від нових життєвих форм епохи постсекулярності, передбачають збереження ядра особистості та її встановлення на комунікацію з іншими в контексті єдності, злагоди та співробітництва [1].

Американський дослідник Р. Уолцер, який зробив спробу дослідити феномен толерантності в західному суспільстві, дійшов висновку про те, що традиція терпимості, яка історично перегукується з імперством, як способом збереження влади в багатоетнічному та багатоконфесійному суспільстві, в сучасних умовах відчуває вплив дуалізму сучасності та постмодернізму [4,с.106]. Йдеться про те, що толерантність означає визнання рівності громадян держави, але пов'язана з тим, що як члени групи, люди «чужі і тому й іншому». Якщо у національній ідентичності наголошувати тільки на толерантності на політичному рівні, наслідком є інвазія в соціальний, політичний та культурно-символічний простір чужих, що містять ризик для консолідаційного досвіду сучасного суспільства. Не драматизуючи ситуацію, можна говорити про те, що в реальності постмодерністський проект постсекулярності й пострелігійності передбачає надзвичайну особисту свободу саме як «чужих суспільству», але якщо це так, національна ідентичність стає не атрактивною, може викликати почуття обвинуваченості, порівняно з уявними благами, якими користуються «чужі», як групи, які демонструють якщо не агресивність, то байдужість.

Таким чином, постсекулярність у суспільстві має об'єктивні підстави векторності соціальних трансформацій, у яких актуалізуються соціоструктурні відмінності, породжують паралелізм соціальних світів, а також суб'єктивні, у насадженні у суспільстві стану ціннісної аномії та невизначеності, толерантності та мультикультуралізму за закордонними зразками. У цьому контексті перестає працювати класичний лібералізм, звернений до епохи модерну з утвердженням гідності особистості, її права і свободи, рівності можливостей.

Актуалізується ринковий фундаменталізм як ідеологія наступального глобалізму, в якому національна ідентичність, права громадян, культурна спадщина інтерпретуються архаїзмом, пережитком, бар'єром на шляху побудови глобального суспільства. У культурно-духовній та релігійно-моральній сферах насаджується постсекулярність, реалізація проекту множинності та релятивності релігій та, відповідно, зникнення традиційних фундаментальних цінностей. Але, при такому варіанті не можна говорити про національну ідентичність, як стійку, що спирається на ціннісний консенсус суспільства. Сила православ'я у визнанні цінності особистості, у пошуку кращих шляхів соціального та морального вдосконалення, а тому православ'я об'єктивно виступає перепорою пострелігійності, наслідком чого могло бути

остаточне завершення духовного виродження суспільства, зневіра та втрата соціально-моральних ідеалів честі, гідності, справедливості, розумності. Православна громадськість більш чуйно, ніж суспільство, передбачає і реагує на прояв не просто бездуховності як неминучих продуктів масової культури, а й підбив моральних підвалин, спрямованих у зусиллях певних політичних кіл на те, щоб вимити історичну пам'ять народу, зруйнувати зв'язок часів і створити прірви в міжпоколінську взаємодію в соціумі.

Література

1. Gazniuk L, Goncharov G., Soina I., Chervony P. Everyday communications in religious practices /International Scientific Conference: "Achievements and Perspectives of Philosophical Studies" (APPSCONF-2019) / В. Yazyev (Ed.). Rostov-on-Don, Russia, November 25-27, 2019. https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2019/13/shsconf_appsconf2019_02002/shsconf_appsconf2019_02002.html.
2. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. М. : Весь мир, 2004. 120 с.
3. Федотова Н. Н. Кризис идентичности в условиях глобализации / Человек. 2003. № 6. С. 50–58.
4. Уолцер М. О терпимости М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 160 с.
5. Элиас Н. Общество индивидов. М.: Праксис, 2001. 330 с.
6. Яцино М. Культура индивидуализма. Харьков : Гуманитарный центр, 2012. С. 121–144.

КОЗАЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ДОНБАСУ У XVI-XVIII СТОЛІТТЯХ

Євсєєв С.Є., Журавльов Ю.В.

*Науково-дослідний інститут українознавства та козацтва,
м. Харків, Україна*

Територія сучасних Донецької та Луганської областей здавна політично, економічно та культурно належала до українського простору. Понад півтисячі років тому українські козаки в запеклих війнах та зіткненнях з татарами, турками та росіянами здобули велику територію Дніпрово-Донського міжріччя.

Формально більша частина сучасних Донецької та Луганської областей належала до Московського царства, але влада царських воєвод тут була умовною. Через північне Приазов'я з Криму до Московського царства вів Муравський шлях з Ізюмським і Кальміуським відгалуженнями, якими татари ходили в спустошливі походи. На їхньому шляху селитися охочих не було, тому царська адміністрація була представлена нечисленними сторожами та невеликими містечками-фортецями. на північній околиці Дикого поля, яке з часом перетворилося на східноєвропейський аналог американського Дикого Заходу з перманентною війною всіх проти всіх.

Запорожці періодично громили російські сторожі в районі Сіверського Дінця, а в 1590 навіть спалили Вороніж. Окрім нападів на прикордонні населені пункти козаки мали й інший прибутковий військовий промисел, метою якого були московські та ханські послі. Так, в 1620 році "черкеси" неподалік річки Тореть відібрали у царських посланців "упоминки" (данину) для хана і розбили ногайського мурзу, що рухався їм назустріч. Московський цар регулярно скаржився польському королеві на погроми, посилаючи до Варшави "Списки образливих справ", вчинених українськими козаками, що правда, особливого результату вони не мали.

Однак головними супротивниками козаків у донецьких степах завжди залишалися кримські татари. Запорожці регулярно нападали на кримчаків, коли ті поверталися з набігів, відбивали награване добро та звільняли бранців. Через землі Донбасу пролягав і запасний шлях до Чорного моря. Якщо турки перекидали гирло Дніпра, то козацькі чайки спускалися

його притоками – Самарою та Вовчою – до Кальміуса, яким уже виходили в Азовське море й далі в Чорне.

Часто запорожці діяли разом із донськими козаками. Наймасштабнішою загальною операцією стало взяття в 1637 турецької фортеці Азов в гирлі Дону і її утримання протягом п'яти років. Однак і з донцями в українських козаків час від часу спалахували конфлікти через боротьбу за найкращі місця для промислів.

Після смерті Богдана Хмельницького у 1657 році на Гетьманщині розпочалася затяжна громадянська війна, що породила хвилю біженців. Втікаючи від постійних бойових дій і лих, що супроводжували їх, вони заселяли порожні південно-східні області Московського царства, де засновували нові міста і села. Такі переселенці приймали російське підданство, але при цьому зберігали колишні традиції та спосіб життя. Так один за одним виникло п'ять слобідських козацьких полків. При цьому два з них – Ізюмський та Острогозький – включали до свого складу північні райони сучасних Донецької та Луганської областей.

Водночас, центральна частина нинішньої Донецької області поступово перейшла під владу Запорізької Січі. Почалася масова колонізація нашими предками історичних земель Донбаського регіону. На території сучасного Донецька розташовувалися козацькі хутори Крутогорівка та Олександрівка (назва останнього зберіглася й досі в назві історичного району міста). Колишні зимівники Кам'яний Брід, Червоний Яр та хутір Вергунка дали поштовх до виникнення міста Луганська, а козацький зимівник Лисичий Байрак дав назву сучасному Лисичанську.

Ще на початку XVII століття у гирлі Кальміуса на місці колишнього венеціансько-генуезького поселення козаки заснували укріплений форпост Домаха (нинішній Маріуполь). Згодом на шляху з Січі на Дон у басейнах річок Вовча, Кальміус, Торець, Кринка та Міус з'являються запорізькі зимівники та застави. Тут козаки займалися соляним промислом і ловили рибу, причому не тільки у річках, а й у Азовському морі. Щоправда, через сусідство з татарами постійні поселення ще не виникали.

У межиріччі Сіверського Дінця та Торця виникли міста Бахмут, Маяки, Тор (сучасний Слов'янськ), Райгородок, які стали сотенними центрами Ізюмського полку. Більшість їх населення становили українці, що переселилися з Поділля, східної Брацлавщини та правобережної Київщини.

У межах Дикого Поля було засновано багато інших населених пунктів. Зокрема, Зимогір'я, Кремінна, Ровеньки, Сватове, Старобільськ та Суходільськ у Луганській області та Авдіївка, Горлівка, Дружківка, Лиман, Красногорівка, Макіївка, Мар'їнка, Миколаївка, Селидове та Сіверськ у Донецькій області

Протягом другої половини XVII – початку XVIII століття українські поселення виникали на Луганщині вздовж річки Айдар. Найбільшими з них були Білолуцьк, Старобільськ, Закотне.

На подальшу долю козаків майбутнього Донбасу вплинули події на Дону та в Україні. 1707 року спалахнуло повстання проти царської влади донських козаків на чолі з бахмутським сотником Кіндратієм Булавіним. Бунт придушили, і Петро I після цього відібрав у Війська Донського частину земель і на них створив 1708-го нову губернію з центром в Азові, відвойованому 1696 року у турків. До неї приєднали значну частину Ізюмського полку з містами Бахмут, Тор, Маяки, Райгородок та прилеглими до них землями. У 1725 році ці території перейшли у спадок від Азовської до Воронежської губернії.

Після заборони царським урядом запорожцям під страхом смертної кари будь-які стосунки з Гетьманщиною та Доном вони дедалі більше зусиль стали приділяти освоєнню Північного Приазов'я. До цього часу належать згадки про рибні промисли запорожців на північному узбережжі Азовського моря та Єйської коси, а також про торгівлю рибою та сіллю з Правобережною Україною і навіть з Галичиною.

Переважну частину сучасної Донецької області займала найбільша з запорізьких паланок – Кальміуська. На схід від неї наприкінці 1730-х утворилася Єланецька паланка, яка знаходилася у міжріччі Кальміуса та Кубані. Щоправда, вона проіснувала недовго. Після

повернення запорожців під владу Москви загострилося протистояння із донськими козаками за прикордонні землі. Нерідко справа доходила до збройних сутичок.

Для вирішення спірних питань створили спеціальну урядову комісію, яка у результаті стала на бік більш лояльних до царської влади донців. У 1746 році сенатським указом кордон між двома козацькими вольностями встановили за Кальміусом, внаслідок чого Єланецька паланка опинилася у складі Війська Донського і припинила своє існування. Багато запорожців цього рішення не ухвалили і продовжували облаштовувати зимівники на колишніх територіях, породжуючи нові конфлікти із сусідами. Така ситуація зберігалася до ліквідації Січі.

Пізніше за всіх, у 1770 році, на території Донбасу виникла Барвінківська паланка, яка виконувала роль заслону між Січчю та Слобідською Україною. У разі переходу кордону поселенцями, спрямованими слобідськими чи російськими поміщиками, запорожці їх проганяли назад, свято зберігаючи свої землі.

Загалом ситуація у донецьких степах із 1740 років кардинально змінилася. Згідно з умовами Белградського мирного договору 1739 року між Російською та Османською імперіями, степовий кордон мав перебувати під посиленним контролем, а всі випадки пограбувань, убивств чи угонів у полон – розглядатися на засіданні спеціальної комісії. У результаті масштабні татарські набіги стали неможливими. Наступні 30 років на кримсько-запорізькому прикордонні і були умовно спокійними.

Таємні набіги робили лише нечисленні групи татар, хоча вони більше нагадували розбійні нальоти. Наприклад, одного разу ватага ногайців пограбувала дев'ятьох запорожців під час полювання, а вдруге під загрозою смерті забрала у козака 15 рублів. Про жодні сотні і тисячі викрадених для продажу в рабство невільників чи спалених селах уже не йшлося.

За таких умов змінилися і "функціональні обов'язки" козаків. Більше не треба було чекати в степу татарських чамбулів, або ходити в походи на кримські міста. Військова служба обмежувалася прикордонною вартою. Запорожці все більше займалися землеробством, будуючи на берегах річок Донбасу зимівники, а не укріплені форпости. Доходило до того, що козаки ухилялися від військової служби, посилаючи замість себе слуг.

У 1755 році на території Кальміуської паланки знаходився 61 зимівник, а через 20 років їх кількість досягла 300. Самі ж зимівники перетворилися на великі фермерські господарства. Наприклад, у двох зимівниках барвінківського полковника Івана Гараджі у 1775 році утримувалися 43 коні, 167 голів великої рогатої худоби, 2700 овець та кіз, а також зберігалася близько 40 тонн зерна. У головному зимівнику, розташованому в центрі паланки – Барвінківській стінці, був один великий хазяйський будинок, два будинки для робітників, млин, пасіка, броварня та різноманітні господарські споруди.

Підвладне Січі населення на території майбутнього Донбасу активно зростало. Цьому сприяла політика останнього кошового отамана Петра Калнишевського, який дозволив засновувати слободи на землях запорожців вихідцям із Лівобережної та Слобідської України. Кальміуська паланка займала перше місце за розмірами, але за чисельністю населення була лише на четвертому. Її центром та найбільшим поселенням була Кальміуська слобода, заснована під прикриттям козацького форпосту Домаха. У період розквіту вона налічувала близько 500 будинків та кам'яну церкву – велику рідкість на той час для степової України. Другою за чисельністю населення була слобода Миколаївка-Рудева, заснована 1739 року козаком Миколою Рудим, який поселив у ній 426 звільнених із турецької неволі чоловіків та жінок. Обидві слободи не пережили останній в історії кримський набіг і 1768 року були спалені татарами. Землі Кальміуської паланки передали новоствореній Азовській губернії. Десятьма роками раніше було ліквідовано і слобідські козацькі полки, а на їх території створено Слобідсько-Українську губернію. У наступні роки відбувалася активна колонізація Донбасу росіянами, проте навіть на початку ХХ століття основним населенням тут були нащадки козаків та інших вихідців з українських земель.

СОЦІАЛЬНІ ПЕРФОМАНСИ ЯК ПРОЯВ ГЛОБАЛІЗМУ ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ

Ідрічан К.О.

*Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка,
Київ, Україна*

Теорія соціального перформансу з'явилася в рамках концепції «культурсоціології» (cultural sociology), над розвитком якої автор і його колеги працювали з 1984 року. [3] Дослідження соціального перформансу Дж. Александр називає «культурною прагматикою», сферою дослідження практичного застосування культурних символів у взаємодії людей. [2, с. 102] Мета роботи полягає у виявленні зв'язку із соціальними чинниками, що впливали на ту чи іншу епоху розвитку мистецтва перформансу в Україні та світі. Вона реалізована через завдання: дослідження виникнення та розвитку перформансу як мистецького жанру і встановлення його зв'язку з формами виникнення реакційного впливу на історичні явища, політичні висловлення, соціально важливі аспекти громадського життя. Новизна полягає в тому, що проаналізовано елементи соціального та мистецького впливу на ті чи інші нації на прикладах М'янми, Ізраїлю, США та України, а також філософія діаспори як принцип пізнання реальності та буття в контексті мультикультуралізму.

Дж. Александр виділяє 6 елементів, що складають соціальний перформанс:

1. Багатошарова система колективних перформансів.
2. Люди або група людей, безпосередньо виконуючі соціальні перформанси. Актор (зазвичай сам митець) повинен знищити межу між реальністю та дією на сцені (театральній або соціокультурній), запропонувати глядачеві відчуті емоції персонажа як свої.
3. Аудиторія може бути як безпосередньо, так і опосередковано залучена. Аудиторія декодує закодовані актором символічні тексти, і від того, чи зможе вона інтерпретувати їх необхідним акторові способом, залежить успіх чи провал перформансу.
4. Матеріальні об'єкти, які виступають у якості створення символів. Дія в соціальному перформансі, упорядкована у часі та просторі.
5. Соціальна влада, тобто цензура, яку накладають на той чи інший перформанс чи його частину. [1, с. 65–66]

Вплив соціальних перформативних видів мистецтва на громадське та політичне становище в сучасній світовій практиці величезний. [5]

Одним із відомих подій в історії м'ямської революції стала Справа De Yaу та Peacock Generation. Танг'ят – це передусім форма перформансу, що поєднує поезію, музику та танець. Форма завжди мала підривну грань, висміюючи соціальні умови в країні. Танг'ят занепав під час колоніальної епохи, але був збережений деякими відданими митцями. Військове угруповання, яке прийшло до влади під час іншого перевороту в 1988 році, повністю заборонило танг'ят. Підпільні виступи тривали.

В квітні-травні 2019 року Паїнг Пхьо Міна (відомого як De Ya) та учасників слем угруповання Peacock Generation було заарештовано за виконання танг'ят у костюмі солдат. Вони кепкували з військових, говорили, що ті не сприймають критики, відчайдушно чіпляються за владу та доводять країну до банкрутства, в той час як генерали накопичують багатство. Паїнга було визнано винним та засуджено до шести років ув'язнення. П'ять інших молодих виконавців утримуються у в'язниці Інсейн в Янгоні, перед судом, який може призвести до тюремного ув'язнення. Під час судових засідань проводились виїзні акції протесту проти цензури над традиційною поезією. Завдяки популярності слемістів та інформаційного поширення De Ya та його однодумців було засуджено на 2 роки (умовно). [6] Акціонізм демонстрацій став виявом як традиційної філософії понять «свобода» та «цензура» демократичної М'янми, так і елемент матеріалізму традиційних форм культури та їх внесення в соціальну монстрацію.

«Останні поети» – американська театральна-політична музична група, створена під час 1960-х років з Руху за громадські права, допомогла підвищити популярність поезії усного слова у афро-американській культурі після релізу вірша Гіла Скотта Ерона – «The Revolution

Will Not Be Televised». Це кілька груп поетів і музикантів, які виникли наприкінці 1960-х років, і були названі афроамериканським рухом за громадянські права чорного націоналізму. Назва «Останні поети» взята з вірша південноафриканського поета-революціонера Кеорапеце Кгосіціле, який вважав, що він перебував в останню епоху поезії до того, як зброя взяла верх. Однойменний дебюту «Останніх поетів» у 1970-х роках був присвячений моновиставі про чорну силу, вимовлених під удар барабана Конго. «Америка – це терорист, який вбиває корінних мешканців землі / Америка – терорист із рабською системою», – говорять в поезії ««Understand What Black Is» Абідун Ойволе та Умар бін Хасан, обмінюються віршами та виливають на себе червону та чорну фарби під оркестровку реггі, валторни, барабани та флейту. [7, с. 11]

Відродження спілки націонал-ісламістів The Last Poets почалось із виступу «Поетична справедливість» (1993). Найвідомішою їх роботою із початку повернення на перформанс сцену є «Transending Toxic Time (2018) – присвята протестам в місті Міннеаполіс, які переросли в масові заворушення в США. Причиною початку протестів стало вбивство злочинця-рецидивіста афроамериканця Джорджа Флойда під час арешту співробітником департаменту поліції Міннеаполіса Дерекком Чавіном напередодні. Вони увійшли в історію під назвою Black Lives Matter. [7, с.88]

Широкого розголосу набула справа про поетесу Дарін Татур через палестино-ізраїльське питання. Через тиждень після того, як Дарін опублікувала у Facebook вірш під назвою «Опирайтеся, мій народ», ізраїльська поліція заарештувала її. Ізраїльська прокуратура стверджує, що 35-річна Татур закликала до насильства, прочитавши свій вірш як саундтрек до відео, яке вона опублікувала на Facebook та YouTube, на якому видно, як палестинські молоді люди в традиційних масках з головою бика (які носили палестинці-християни) кидають каміння та саморобні бомби в ізраїльських солдатів. Опублікований, коли в регіоні почалася хвиля палестинських вуличних нападів, вона читає: «Опирайтеся, мій народ, чиніть опір їм / Опір пограбуванням поселенців/ І йдіть за караваном мучеників».

У червні 2016 року у Тель-Авіві відбулася акція протесту. Її твори читали майже 20 поетів, письменників та перекладачів під супровід танцю та підпалу плакатів. У жовтні 2016 року понад 180 поетів, письменників та інтелектуалів попросили її волі. Четверо з них були лауреатами Премії Ізраїлю: А. Б. Єгошуа, Тувія Рівнер, Авішай Маргаліт та Шимон Сандбанк. У заяві говорилося, що Татуру було «заарештовано і засуджено за написання вірша». Вони вважали, що це суперечить «демократії, свободі слова та творчості». Вони додали, що арабам та євреям важко розмовляти один з одним і покласти край арабо-ізраїльському конфлікту. Після того, як Татуру визнали винною, ПЕН-клуб написав, що вона виконувала свою роботу лише як письменник: «Ми використовуємо наші слова, щоб мирно боротися з несправедливістю». Татур було випущено на волю 20 вересня 2018 року. Цей реакційний вияв суспільства можна називати абсолютною монстрацією. [8]

Епатажний дискурс українського геппенінгу демонструє розмаїття художніх форм: від вірша Ю. Винничука «Убий ****» (чоловіка, що має сексуальний потяг до особи своєї статі. – прим. автора) до театрального інтернет-проекту «Павлік Морозов» (засновники А. Бондар, Лесь Подерв'янський). Прийнятий Верховною Радою України Закон «Про засади державної мовної політики» отримав «відповідь» у вигляді сатиричних кліпів на пісню та пародійний текст «Підрахуй», який зняли та написали в дуеті І. Карпа та А. Полежака. «Це не піарний проект, шоу-бізнес. Тексти створюватимуться у відповідь на реальні події. Щоразу буде «в тему». Робили це, щоб розвеселити людей, підтримати бойовий дух на мітингу», – розповіла Ірена Карпа виданню Gazeta.ua. [10]

Так, завдяки соціальному перформансу «Підрахуй» було створено електронний словник «азарівки» – штучно створеної мови, основою якої – манера усного та письмового спілкування екс-прем'єр-міністра України Миколи Азарова. Важливо зазначити, що назва увійшла в історію як неофіційна частинка рядків сатиричної пісні І. Колодія «Горіла шина...», присвяченій подіям Євромайдану 2013-2014 років: «Скільки їх там, тих «дупутатів» – «заєдупівців», один «підрахуй» знає». Використання цієї лексеми в наданому семантичному

значенні завдяки твору І. Карпи та А. Полежаки було зафіксовано в словнику «Лексико-словотвірні інновації» Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна авторства А. Нелюби та Є. Редька. [17, с.104]

Отже, концептуальні ознаки соціального перформансу, незалежно від країни-демонстранта, це:

- гібридизація жанрових меж;
- стильовий синкретизм;
- театральність;
- ударно-динамічний речитатив (в разі елемента ораторської майстерності);
- герменевтичність, деканонізація традиційних концепцій та національного канону;
- активна комунікація між слухачем / глядачем і оратором.

Мистецтво як соціальна дія в публічному просторі стає все більш популярним у різних формах, зокрема в цифровому просторі. Проте театр як мистецтво змінює свої форми доступності не лише через глобальні події, але й через зміну суспільства з різних аспектів, тобто психологічних, соціальних, економічних, політичних тощо. Тож філософське прочитання соціального перформансу полягає у інтерпретації, репрезентації, виразі й формі становлення елемента аукціонізму, геппенінгу, слему та інших перформативних видах мистецтва.

Література

1. Alexander J. *Action and Its Environments: Towards a New Synthesis*. New York : Columbia University Press, 1988. 176 p.
2. Alexander J. *Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy. Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual / Alexander J., Giesen B., Mast J.* London and New York : Cambridge University Press, 2006. p. 29–90.
3. Alexander J. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York : Oxford University Press, 2003. p. 65.
4. Glazner G. *Poetry Slam: The Competitive Art of Performance*. San Francisco : Manic D Press, 2000. 198 p.
5. Goldberg R. *Performance Art from Futurism to the Present. The Twentieth-Century Performance Reader*. London : Routledge, 2013. p. 213–216.
6. Myanmar judge extends sentences for poets jailed for mocking military. – Режим доступу: <https://www.reuters.com/article/us-myanmar-politics-court-idUSKBN1XS19U>
7. O'Dell K. *Contract with the skin: Masochism, performance art, and the 1970s*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998. 144 p.
8. Word News: A poet in the dock as Israel hunts 'lone wolf' assailants online. – Режим доступу: <https://www.reuters.com/article/uk-israel-palestinians-poet-idUKKBN1CU1P9>
9. Нелюба А., Редько Є. *Лексико-словотвірні інновації (2014)*. Словник / Загальна редакція А. Нелюби. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. 220 с.
10. «Фак – це імпортне, дуля – наша», – Карпа про новий проект з Полежакою». – Режим доступу: https://gazeta.ua/ru/articles/culture/_fak-eto-importnoe-figa-nasha-karpa-o-novom-proekte-s-polezhakoj/440484

«...ЯК ПИЛИП З КОНОПЕЛЬ». КОНОПЛЯ В ТРАДИЦІЙНІЙ НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Красиков М.М.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Слово «конопля» у більшості сучасних українців викликає посмішку, бо пов'язується лише з наркоманією. А шкода. Археологи твердять, що вже за часів енеоліту люди, які мешкали на теренах сучасної України, так звані трипільці (V – III тис. до н.е.), використовували коноплю для виготовлення одягу.

У V столітті до н.е., як свідчить Геродот, конопля була єдиною волокнистою рослиною, яку спеціально вирощували скіфи-землероби для виготовлення свого одягу, причому дивували цим давніх греків, які не знали канабісу. Конопляне сім'я у скіфів також не пропадало: наприклад, його кидали в лазнях на гаряче каміння для збільшення пари. Вважається, що саме від іраномовних народів, зокрема нащадків скіфів та сарматів, слов'янські племена на теренах України й запозичили технології вирощування, обробки й використання коноплі. Насіння коноплі й навіть залишки мотузок з неї (а такі мотузки та канати й сьогодні вважаються найміцнішими з тих, що виготовляються з природних матеріалів) знаходять у слов'янських могилах ще періоду язичництва Русі. Недарма був навіть такий вираз – «Русь полотняна» (або «Русь посконна» – від слова *посконь*, однієї з назв чоловічих екземплярів коноплі). З тих же часів йде традиція використання конопляної олії в їжу; це саме нею «каші не зіпсуєш»: іншої олії у русичів, а пізніше в українських селян часто просто не було. Вона ж слугувала й слугує досі прекрасним профілактичним і лікувальним засобом від багатьох хвороб. Про покарання за крадіжку конопель згадується в «Руській Правді» та інших документах епохи середньовіччя. Тоді ж виникла легенда, записана Петром Івановим у 1880-х роках у Куп'янському повіті Харківської губернії, про те, що коноплі виростили зі сліз Єви, коли вони з Адамом після вигнання з Раю вперше зайнялися обробкою землі. Легенда свідчить про те, що, за уявленнями українців, конопля з'явилася на землі фактично одночасно з появою людини.

У XIV – XVIII століттях не тільки розвинулися технології обробки коноплі й розширилася сфера її використання, але й сформувалися обрядодії, важливими елементами яких були виробы з коноплі або частини цієї рослини, а також набув розповсюдження цілий шар фольклорних текстів, де фігурують коноплі або інструменти їх обробки, наприклад, загадки, які мало хто сьогодні відгадає: «Через пузо дорога, всередині тривога, а в дірочці свадьба йде» (прядка), «Сидить дід за дошками, стріля в бабу галушками» (ткацький верстат). У ті часи, та й пізніше, галицькі русини використовували коноплю як засіб від зурочення: сім'я її варили з корою бузини й пили, вірячи, що разом із блювотою вискочать три мертві змії.

В українців було уявлення, що дітей знаходять не тільки «в капусті», а й у коноплянику, що пов'язане з ідеєю високої плодючості конопель. Недарма на свято Введення жінки, які довго не могли завагітніти, сідали голі на призьбі хати й пряли самосівних конопель. Судячи з деяких жартівливих пісень, насіння коноплі й так зване «конопляне молочко» могли асоціюватися зі спермою: «Орав милий цілий день та посіяв конопель». Взагалі ж процес переробки коноплі надто нагадував українським селянам статевий акт, що відбилося у відомій пісні «Ой кум до куми раненько іде...», де є купа кумових риторичних питань начебто щодо технологічної послідовності вирощування та обробки коноплі, але з однозначним еротичним підтекстом: «Хто б тобі виорав, якби не я? <...> Хто б тобі посіяв, якби не я? <...> Хто б тобі вибрав, якби не я? <...> Хто б тобі намочив, якби не я? <...> Хто б тобі витяг, якби не я? <...> Хто б тобі потер, якби не я? <...> Хто б тобі потіпав, якби не я?». Більшість наведених тут дієслів потребують контекстних пояснень для українців XXI століття. Садили матірку і плоскінь (жіночі та чоловічі різновиди коноплі) на одному полі, однак збирали не одночасно. Плоскінь *вибирали* (видьоргували) на 12-й тиждень, коли конопля одцвітала, тобто під час жнив – значно раніше, ніж матірку, сім'я якої ще повинно було дозрівати. За розповідями наших інформантів з Харківщини, восени матірку «зрубували, а тоді до копанки, і мочили те

прядиво до самих заморозків, потім витягали і розставляли, як трикутники невеличкі». Щоб очистити волокна висушених конопель, стебла м'яли на терниці – тіпали. Після Покрови починали роботи з прядивом: вал мотали на веретено, все інше – на гребінь та прядку.

Недарма в селянському побуті XIX століття цінувався кожен клаптик домотканого полотна, не кажучи про саморобний одяг. У 1997 р. у с. Знам'янка Нововодолазького району Харківської області ми записали цікаву бувальщину про те, як дівчині, яка дуже хотіла побачити померлу матір, порадили заховатися у церкві під час вечірньої служби і дочекатися опівночі, коли до церкви сходитимуться мерці. Вона так і зробила й дійсно побачила матір, однак та схопила її за сорочку і сказала, що тепер вони будуть разом у царстві мертвих. Донька стала заперечувати: «“Мамо, та я жити хочу”. - “Е ні”, – каже мати та тягне її за сорочку до себе. “Мамо, та не рвіть же сорочку, бо вона, знаєте, як мені дісталась? “ - “Знаю, доню. Оце як розкажеш, як ти цю сорочку набула, то, може, я тебе і відпущу.” Почала дівчина розповідати: “Мамо, та ми ж з вами ниву, знаєте, як тяжко орали? Та знаєте, як по весні ми її боронували важко, та як ми її засівали, і як те прядиво росло, і як ми його збирали, і як ми його возили до річки, і як ми його мочили, і як додому забирали, і як ми його м'яли, тіпали, і як ми сукали, і як ми його пряли, і як ми його ткали?...” Ця розповідь була аж до самого ранку, і от, коли дочка сказала: “І ви, мамо, оцю сорочку хочете з мене зняти і мене до себе забрати?” – третій півень прокричав, і все зникло. Мати пішла, а дочка осталася».

Вже з перших хвилин життя людина знайомилася з коноплею, бо «баба-пупорізка» перев'язувала пупик м'яким прядивом – *матіркою* (ниткою з жіночого різновиду коноплі). Українці вірили: якщо перев'язати пуп *плоскінню* (ниткою з чоловічого різновиду рослини, який не дає насіння), людина буде безплідною (за законом імітативної магії). Тим не менше, на Валківщині ще у 1-й половині XX століття був звичай перев'язувати пупик дівчатам матіркою, а хлопцям – «плоскіницею». У цьому випадку гендерна паритетність мала свій сенс: дівчинці повинні були передатися «суто жіночі» властивості жіночого різновиду коноплі, а хлопцеві – «суто чоловічі» властивості чоловічих екземплярів, теж за законом сімільної магії. У першу купіль новонародженого разом із любистком часом клали й матірку. На Полтавщині під час обряду *пострижин* дівчини (коли їй виповнювався рік) її перед стрижкою садили на *матірку*, аби вона колись стала *матір'ю*.

У східних слов'ян молода, яка бажала бути, як кажуть зараз, «чайлд-фрі», тихенько брала з собою на вінчання шматок плоскінні. А в XVII столітті вчений-мандрівник Адам Олеарій бачив, як в Московії на князівських та боярських весіллях молодих обсіпали насінням коноплі та льону – з протилежною метою, аби родина мала нащадків. Ця традиція фіксувалася і в пізніші часи, але витокі її – в Київській Русі.

Оскільки матірка була символом плодovitості (зерняток було багато на кожній рослині), вона фігурувала іноді в обряді «розмивання рук», який здійснювався для очищення породіллі й повитухи, коли жінки почергово зливали воду на руки одна одній. Вочевидь, конопля була також символом міцності, стійкості, витривалості, здоров'я, оскільки їй в процесі обробки доводилося терпіти такі «смертні муки», які випадали на долю ще тільки льону.

13 грудня, на свято Андрія, дівчата «сіяли коноплі»: опівночі виходили на подвір'я, тричі обходили хату і розсівали по снігу насіння коноплі, примовляючи:

Андрію, Андрію,
Конопельку сію,
Спідницею волочу,
Заміж вийти хочу.
Дай, Боже, знати,
З ким весілля грати.

Потім дійсно «боронували» спідницею, загрибаючи насіння в сніг, брали в жменю суміш, несли до хати й рахували зернинки: якщо буде парна кількість, то невдовзі вийдеш заміж. Було також андріївське ворожіння з коноплею біля криниці: теж опівночі дівчина йшла до криниці, розсипала насіння коноплі, задавала питання й прислухалася до перших звуків, які потім тлумачилися певним чином.

Конопляне поле навіть вдень, особливо опівдні, вважалося небезпечним місцем: в цей час там начебто бачили русалок, особливо на Зеленому тижні. Вочевидь, стеблини конопель нагадували русалчине волосся. Тому не тільки на березі річки, а й біля конопляника могли залишити на «Русалчин Великдень» шмат тканини або сорочку для русалки, особливо матері, у яких утонули діти. Чоловічі рослини коноплі (плоскінь) росли вище людського зросту, і такі зарості трохи лякали селян, щось там їм ввижалося... Коли наприкінці серпня – на початку вересня їх вибирали, в тих хащах хтось завжди копірсався і міг несподівано для випадкового перехожого з них вийти – звідси й вираз про чинює раптову появу: «вискочив, як Пилип з конопель». Пізніше так стали говорити про людину, яка меле якісь дурниці, недоречно у щось втручається, недоладно або невчасно щось робить або каже. До речі, в Україні є люди на прізвище Конопля – походить воно від прізвиська, яким нагороджували високу на зріст людину – таку, як плоскінь, яка могла досягати 6 метрів.

У XIX – першій половині XX століття селянський побут в Україні не надто відрізнявся від побуту попереднього століття. Так само кожен господар сів необхідну кількість коноплі, бо значна частина одягу виготовлялася з неї. Навіть широке розповсюдження фабричних товарів легкої промисловості не призвело до того, що селяни зовсім відмовилися від саморобних тканих виробів, і громіздкі ткацькі верстати зберігалися у багатьох селян на горищах аж до 1960-х років. До речі, з коноплі робилися такі сорочки, які О. де Бальзак та інші іноземці в XIX ст. з точки зору якості полотна вважали не гіршими за кращі французькі зразки. Волокно українських конопель відзначалося еластичністю та м'якістю, що дозволяло виготовляти пряжу різних гатунків. Поділялося воно на сорти: *повісмо* (*прядиво, тонке, вимочки*) – найкращої якості; *миканка* – середнього гатунку і *клочья* (*вал*) – залишки, які використовували для виготовлення виробів найнижчої якості. Недарма у весільних ритуальних дражніннях дружки жартували над старшим боярином, що він «підперезаний валом» або що у нього «очі в клоччі».

Додержувалися тогочасні українці й старовинних правил вирощування та обробки конопель. На семена коноплю в Україні сіяли в Клечальну суботу перед Трійцею, причому мовчки, щоб горобці не поклювали насіння, і з зав'язаними очима, щоб птахи його взагалі не бачили. А на Житомирщині в новорічний вечір пекли або варили кількох горобців, щоб влітку пташки не клювали посіви коноплі. Вже зібрану коноплю іноді посипали землею з могили, щоб горобці не клювали насіння.

Щоб полотно з коноплі було білим, варили й їли яйця на полі під час сіву, а потім розкидували шкаралупу, примовляючи: «Роди, Боже, коноплі білі, як яйця!». А взагалі-то на колір полотна впливає процес вимочування коноплей у копанці (вона була у багатьох в кінці города) чи озері, річці, а також періодичного просушування на сонці. Цей процес захоплював своєю живописністю багатьох українських художників. Найбільш відома робота Зінаїди Серебрякової «Білання полотна» (1917) – щороку художниця спостерігала це явище у селі Нескучному на теперішній Харківщині.

У різних місцевостях були різні уявлення, до якого свята (Миколи, Вознесіння, Пречистої, Здвиження) не можна мочити коноплі, «бо буде утопленик з того роду, а як хто хоче мочить, хай упустить залізяку під поміст» (залізо як універсальний оберіг повинно було не допустити нещастя).

Навіть після Другої світової війни і аж до офіційної заборони у 1965 р. вирощування в СРСР приватним особам (та й більшості колгоспів та радгоспів) *Cannabis* (що викликало неабиякий подив у селян) конопля залишалася улюбленицею українців, хоча сіяти чи діставати її було тепер було важко, а то й ризиковано. Адже її продовжували використовувати на кожному кроці. Далеко не в усіх селах ще була електрика, а якщо й була, то час від часу траплялися відключення, отже, нікуди не ховалися давні каганці — найпростіші прилади для освітлення, де горіли сало або конопляна олія. На Харківщині ще працювали майстри, які виготовляли роґожі, основу яких складала конопляна пряжа. Також не відмовлялися селяни від конопляної олії і як харчового продукту, і як магічно-лікувального засобу: змащували вим'я корів, щоб телилися і давали багато молока; мастили місця опіків; змащували тіло людини,

ураженої блискавкою. Використовували пару від смаженого конопляного насіння для полегшення зубного болю. Коли «нападали гузки», «сировою ниткою» з прядива знахурка вив'язувала кожну гузку, шепотіла замовляння, скручувала нитку, закопувала її в глухому куті двору, і коли нитка зогнивала, гузки пропадали.

Конопляне насіння слугувало основою прісної начинки для вареників – урди. На Куп'янщині намочували макуху (вижимки з конопляного насіння), а коли вона розмочувалася, її розводили водою і проціджували на сито. Отримане таким чином молоко зливали в горщик і ставили в піч. Коли молоко уварювалося, урду відкидували на сито. Потім урдою можна було начиняти вареники або їсти з кашею. На Поліссі клали сім'я коноплі у різдвяну кутю і запрошували пригоститися нею Мороза, аби той не побив навесні ранні вруна. Українці у Святвечір їли й гречану кашу з конопляним молоком. Слобожане залюбки використовували коноплю в їжу як інгредієнт багатьох страв. У 2007 р. нами була перевидана ґрунтовна розвідка «Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами» (1899) Варвари Щелоковської, де зафіксовано чимало наїдків із коноплею, які вживали на Куп'янщині. Наведемо пару прикладів: «**Поливка.** Положат в макитру пригоршню пшена и нальют кипятком. Пока пшено мокнет, промоют конопляного семени, поджарят. В одной макитре сомнут пшено, в другой семя. Когда семя хорошо утрется, разведут его водой, процедят сквозь сито в пшено, размешают, сольют в горшок, посолят и поставят вариться. Время от времени поливку мешают, чтобы не было комков. <...> **Плескана (иначе наз. Лади).** Замешивает хозяйка лемишку, т.е. в кипятке всыпает гречневой муки (замеш. густо, как каша), хорошо вымешивает и ставит в печь, чтобы умлела. Как лемишка упрет, выкладывает ее на стол, катает шариками, обваливая в муке из толченого конопляного семени, складывает в макитру и ставит в печь». На свято Маковія в слобожанських селах й досі печуть шулики – коржі, які їдять із розтертим маком і медом. Однак завдяки В. Щелоковській ми знаємо, що були й «шулики другого рода: напекут таких же коржиков, наломают кусочками, сложат в макитру, обольют конопляным молоком и поставят в печь поджариться. Конопляное молоко готовится так: насыпают на сковороду конопляного семени, слегка поджаривают на слабом огне или в жаркой печи, затем сливают его и трут макогноном, подливая воду. Когда семя хорошо утрется, разведут его водой, процедят на сито, присолят – и готово».

У народній медицині молоко з насінням коноплі вживали як лікувальний засіб проти венеричних захворювань, для застереження вагітності, видалення бородавок. Розпареним насінням коноплі лікували гноячки. Лишай лікували плосконною маззю (змішували пилку плосконних конопель із жиром).

Як потужний оберіг конопля слугувала закарпатцям магічним засобом проти змії: на Благовіщення шматки конопляного полотна розкладали по кутах хати, підпалювали і обкурювали навколо, аби гади не заповзли у домівку.

Конопля – одна з небагатьох рослин, яку використовували повністю, причому для найрізноманітніших потреб: для виготовлення одягу, предметів побуту, технічних засобів, фарб, для їжі, лікування, освітлення, опалення (топили конопляним *терміттям*, яким також мостили дороги), здійснення дуже важливих ритуалів життєвого циклу людини...

Ми розповіли про мізерну кількість обрядодій і фольклорних текстів, пов'язаних із коноплею, та реальних засобів використання цієї ледь не найдавнішої культурної рослини на теренах України. Безумовно, корисні властивості коноплі мають привернути до себе більшу увагу з боку українських підприємців та науковців, а також споживачів. Принаймні ресторани, які позиціонують себе як репрезентанти української народної кухні, легко можуть використати трохи нездоровий інтерес до канабісу (є жарти про «пиріжки з маріхуаною») як привід до того, щоб познайомити людей ХХІ століття зі смаковими властивостями страв не такого вже й далекого минулого. Тоді школярки, бачачи у музеї картину художника ХІХ століття «В коноплях», не будуть думати, що зображена там дівчина – наркоманка.

ІДЕЯ ЦІЛІСНОГО АНАЛІЗУ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА В ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

Сабадуха В.О., Яцюк О.С.

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
м. Івано-Франківськ, Україна*

Для аналізу поглядів І. Франка на філософію історії та історію важливо з'ясувати його методологію. Філософ критикував як матеріалізм, так ідеалізм: не можна світ (природу) і людину роздирати на двоє, бо матерія і дух, «дух і тіло – одно суть» [1, с. 189]. Осмислюючи цю позицію І. Франка, А. Пашук зауважує, що це монізм – єдність духа і тіла [2, с. 13]. Дослідження філософської спадщини І. Франка доводить, що це дійсно так: людську діяльність та її результати він аналізує в єдності із мисленням як цілісний процес. У межах цього методологічного підходу І. Франко осмислює як філософські, так суспільні проблеми.

Базуючись на єдності матерії та духу, І. Франко обґрунтовує діалектичний взаємозв'язок матеріальної та духовної культури людства. Так, у своїй праці 1905 року *«Біблійне оповідання про сотворення світу»* (виходило також під назвою *«Сотворення Світу»*) Іван Франко зазначає: «З часом, коли культурне життя піднімається на вищій ступінь, <...> дух людський міцніше і бере перевагу над тілесною, матеріальною стороною...» [3, с. 98]. Аналізуючи цю цитату, слід зазначити, що загалом можна погодитися з наведеним вище твердженням А. Пашука про те, що Іван Франко стояв на позиціях монізму, проте варто зазначити, що тяжів він все ж більше до ідеалізму, особливо на пізньому етапі своєї діяльності.

Послугуючись принципом єдності матеріального й духовного, І. Франко започатковує в українській філософії антропологічний підхід до розуміння філософії історії й історії філософії: людина є центром суспільного буття [4, с. 266].

Дискутуючи з різними поглядами в історії філософії на проблему причин суспільного розвитку, І. Франко доводить: джерелом поступу є не економічні фактори, не діяльність видатних особистостей, які творять історію на свій розсуд, а «цілий комплекс <...> фізичних і духовних потреб» людини [5, с. 283]. Що є первинним у цьому комплексі? Аналіз доробку І. Франка не залишає сумнівів, що мислитель пріоритет віддавав духу й думці [6, с. 140]. Наведена позиція логічно приводить до таких висновків: людина та її якості (у першу чергу інтелектуальні та духовні) є конститутивним началом як у житті, так і в історії філософії; усвідомлення фізичних і духовних потреб породжує ідеали, які стають спонукальною силою в історії, а у філософії історії мають бути конститутивним принципом.

Подібного підходу дотримувався І. Франко і щодо економічної науки, яка, на його думку, повинна визнавати перманентну змінність суспільного ладу та мусить шукати таких його форм, котрі будуть відповіднішими для суспільної праці і суспільного добробуту в порівнянні з існуючими формами [7-8].

Осмислюючи філософські й історичні погляди І. Франка, А. Пашук робить такий висновок: «І. Франко фактично розглядає суспільний розвиток та історію як антропологічно зумовлений та вмотивований процес, який на поверхні життя виявляється у формі економічних, політичних та духовних чинників, що спрямовані на задоволення цих потреб» [2, с. 47].

І. Франко започаткував в українській філософії ідею цілісного аналізу людини й суспільства. Людина творить своє життя, історію, матеріальну й духовну культуру відповідно до чинних можливостей, здібностей, моральних і духовних якостей. Безумовно, на кожному етапі розвитку суспільства комплекс фізичних і духовних потреб, людські якості й здібності будуть різними. У контексті метафізичної теорії особистості наведену думку можна уточнити: суб'єктом діяльності постає той тип людини, якому належить пріоритет у суспільстві.

Стрижневою ідеєю праці *«Що є поступ?»* є думка про те, що поступ не можна зводити до економічного зростання. Поступ має охоплювати всі аспекти буття. Він постає єдністю економічних, політичних та духовних чинників. Змістом поступу в І. Франка, як і у Платона є спільне благо, «співжиття з іншими людьми в родині, громаді, нації» [9, с. 345] у єдності і

любові. «Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу – отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертво тіло без живої душі в ньому» [9, с. 345]. Акцентуючи увагу на любові як підґрунті поступу, І. Франко постає як християнин. Філософ визначив той момент в розвиткові історії, коли почнеться дійсний поступ – єднання-здруження людей. «Властивий поступ починається аж там, де наступає здруження...» [9, с. 347]. Отже, І. Франко формулює ознаки суспільства, до якого прагне людський розум: спільне благо, співпраця, любов, який шукає філософська думка в усі часи.

І. Франко з позиції антропологічного підходу перетлумачив марксистське розуміння основної суперечності XIX ст. як конфлікту між працею й капіталом, а саме: змістом епохи постає конфлікт між індивідуалізмом (сильною людиною) та людською спільнотою (масами). Мислитель визнає, що цей конфлікт є справжньою війною. Його розв'язання він пов'язує не з перемогою однієї сторони конфлікту, а з їх взаємодоповненням [10, с. 145]. Проблема полягає в тому, як віднайти модус поєднання різних типів людини. І. Франко знаходить геніальне рішення, якого не знала філософія історії. «Піднесення всіх народних мас до рівня отих свідомих, розвинутих одиниць <...> ось ідеал, який наш вік залишає у спадок своєму наступникові» [10, с. 146]. Лише таке поєднання забезпечить поступ суспільства в напрямі свободи-рівності-справедливості. На жаль, мусимо визнати, що XX ст. не змогло розв'язати суперечності, що виникають між індивідуалізмом і народними масами, а точніше між інтелектуально розвинутою, але не завжди моральною посередньою особистістю і народними масами, які прагнуть вдосконалення, але не мають для цього можливостей.

Запропонований І. Франком підхід до розв'язання суперечності між індивідуалізмом і народними масами відповідає філософії М. Кузанського: суперечності за певних обставин можуть поєднуватися. Таке поєднання здатне зберегти різноманіття, забезпечити подальший розвиток всіх суб'єктів суспільного буття і стати підґрунтям справедливості. Отже, І. Франко в українській філософії заклав підвалини цілісного осмислення людини й суспільства.

Література

1. Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і впровадити наші людські видавництва. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 45. Філософські праці. С. 187–203.
2. Пашук А. Філософський світогляд Івана Франка. Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 432 с.
3. Франко І. Сотворення Світу. Нью-Йорк: Оріяна, 1969. 119 с.
4. Франко І. Найновіші напрямки у народознавстві. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 45. Філософські праці. С. 254–267.
5. Франко І. Поза межами можливого. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, Т. 45. Філософські праці. С. 277–285.
6. Франко І. Чи вертатись нам назад до народу? Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 45. Філософські праці. С. 140–150.
7. Злупко Степан. Іван Франко і економічна думка світу. Видавничий Центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. 406 с.
8. Злупко С.М. Іван Франко – економіст. Львів: МП "Слово", 1992. 206 с.
9. Франко І. Що таке поступ? Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 45. Філософські праці. С. 300–348.
10. Франко І. З галузі науки і літератури. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 28. Літературно-критичні праці. С. 145–166.

ВІЧНІ ЦІННОСТІ НЕ ЗРУЙНУВАТИ: МУЗЕЙ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У НИЗЦІ КРАЩИХ МУЗЕЇВ СВІТУ

Северин Н.В., Северин В.Д.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв,
м. Харків, Україна*

Минають дні, змінюються епохи, йдуть у вічність люди, але нетлінними залишаються творіння людства – архітектурні пам'ятки, твори літератури і мистецтва, корисні винаходи, пам'ятні місця у різних куточках нашого великого світу. Це наша безцінна спадщина, збережена та передана нам минулими поколіннями, яка нас надихає, просвітлює, збагачує матеріально і духовно. Важливими для людства завжди були і залишаються музейні та архітектурні комплекси, історичні та художні музеї, художні галереї, пам'ятні місця, які відіграють значну роль у духовному житті кожного суспільства. Завдяки їм ми можемо доторкнутися до прекрасного й вічного, відчути дух епохи, спробувати оцінити неперевершену майстерність творців та заглянути в душу авторам творінь. Вони відображають історію, культуру, мистецтво, є визначними культурними центрами, які протягом століть накопичують і зберігають національні досягнення й культурні скарби, які виховують підрастаючі покоління у дусі прекрасного. В кожній країні світу культурних місць пам'яті є незліченна кількість. Серед визначних музеїв світу – французький Лувр, побудований Філіпом Августом у 1190 році як замок французьких королів, який став музеєм у 1793 році та налічує близько чотирьохсот тисяч експонатів. Музей Метрополітен у Нью-Йорку знайомить з американським мистецтвом, приваблює глядачів експозиціями мистецтва та архітектури середньовічної Європи, живопису XII–XIX століть. Особливо хочеться згадати музеї, які свого часу ми мали щастя відвідати особисто. Незабутні враження справив на нас найбільший у світі Музей Ватикану, що містить п'ятдесят тисяч експонатів та вражає Сікстинською капелюю. Дрезденська картинна галерея, починаючи з XVI століття, донині вражає відвідувачів найунікальнішою колекцією картин у світі, серед яких полотна Рубенса, Ван Дейка, Тіціана, Рембрандта, Дюрера та інших митців світового рівня. Музей під відкритим небом Колізей у Римі приваблює своєю величністю, фундаментальністю упізнаваної кожною людиною споруди, магією давніх подій. Зазначені та інші музеї вже давно стали і завжди будуть місцями паломництва поціновувачів мистецтва та всіх культурних людей з різних куточків світу. Це святині, які збагачують нас духовно і оберігаються цивілізованим світом.

В Україні сьогодні дуже гостро постало питання збереження нашої історії, культури, нашої ідентичності, які є під загрозою знищення російським агресором. Тому нам необхідно зберегти українські музеї як свідчення нашого багатотисячлітнього історичного розвитку, нашої державності. Завдяки музеям ми пізнаємо своє коріння, вивчаємо, накопичуємо і зберігаємо свою історію, культуру, традиції, звичаї, свою неповторну ідентичність. Музеї є важливими культурно-просвітницькими закладами, які дають можливість оцінити культурну спадщину минулого, знайти і дослідити взаємовплив культур, вивчити нашу історію, оцінити високу духовність українського народу. Сьогоднішні події впишуть нові імена в історію України, піднесуть на небачену висоту неперевершену мужність та готовність на самопожертву наших співвітчизників заради миру не лише в Україні, а й в усій Європі, адже на всіх континентах, в усіх куточках землі зараз лунають зрозумілі дорослим і дітям слова: «Слава Україні!», «Героям слава!» та «Be brave like Ukraine!»

Серед перших музеїв на території України можна назвати Музей трипільської культури, яка існувала у IV–III тис. до н.е. у районі Прута та Дністра, характеризується наявністю культових керамічних моделей тогочасного житла, глиняних скульптур трипільців, керамічного посуду тощо. Трипільська кераміка характеризувалася оригінальністю та високохудожнім виконанням, орнаменти відображали духовний світ давніх землеробів, їх знання про навколишній світ, міфологію та обрядовість.

Спочатку українські музеї створювалися як приватні колекції князів, гетьманів, козацьких старшин, монастирів, які з часом перетворювалися на центри наукових досліджень та просвітницької роботи, ставали закладами культури та дозвілля. До перших музеїв на території України можна також віднести Музей народної архітектури і побуту у м. Переяслав-Хмельницький (1964 р.), де зібрані архітектурні та побутові пам'ятки наших предків періоду XVII ст.

В українському суспільстві серед культурних місць пам'яті, де зберігаються українська історія, побут, традиції та звичаї, чільне місце займає музей Т.Г. Шевченка в Каневі (1939 р.). Колекція музею видатного українського поета та художника Тараса Шевченка налічує понад 20 тисяч предметів, серед яких знаходяться рідкісні видання його творів, меморіальні речі та офорти Тараса Шевченка, високохудожні роботи українських та зарубіжних митців. Тут широко представлені шедеври народної художньої творчості, цінні архівні документи, фото- і кіноматеріали, аудіо- та відеозаписи відомих бандуристів і кобзарів. Український політик та історик Ігор Шаров подарував Канівському музею Тараса Шевченка портрет Кобзаря 1910 року пензля класика українського малярства та графіки Фотія Красицького.

Окремо хотілося б приділити увагу музею нашого видатного земляка Григорія Савича Сковороди, 300-ліття з дня народження якого український народ відзначає саме цього року. І не тому, що це визначний музей світового рівня, що містить найцінніші чи найкоштовніші експонати з різних країн, а тому, що він є часткою нашого серця, нашої душі, свідченням нашої народної любові до свого філософа, мислителя, педагога, поета, музиканта і просто дивовижної людини-альтруїста, яка присвятила себе народові. Тому наша шана, подяка, повага і любов сьогодні висловлюється Григорію Сковороді – символу людини з трансцендентальним світовідчуттям, яка залишиться у віках.

Музей Г.С. Сковороди – оригінального українського філософа і педагога – був заснований у 1972 році в селі Сковородинівка на Харківщині. У 2008 році він отримав статус національного і став називатися «Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди». Він став своєрідним місцем пам'яті, поваги і пошани до нашого видатного земляка, місцем проведення філософських конференцій представників наукових кіл України. У будь-яку пору року музей гостинно відкривав свої двері юним і дорослим відвідувачам, заглиблював їх у таємниці філософських роздумів Григорія Сковороди, який заохочував до науки і «сродної» праці, давав мудрі життєві та вчительські настанови. Українці цінували свого неординарного, титульного філософа, досліджували його творчість, життєвий шлях, «філософію серця», софіологію, пишалися своєю причетністю до українського мислителя світового рівня. Однак, на превеликий жаль, на нашу землю прийшли російські окупанти і 6 травня 2022 року знищили нашу святиню точним попаданням ракети. Отже, є такі люди, для яких немає нічого святого, які не вміють цінувати прекрасне, які заздять і руйнують його за принципом «Хай в сусіда буде гірше», а в цьому випадку – «хай не буде нічого»... Інакше як це можна розцінити? Нищити школи, університети, театри, лікарні, дитячі садочки – це хіба не варварство? Цивілізований світ зберігає досягнення, а російські агресори знищують українську освіту, культуру, руйнують житло і забирають життя. Цю несправедливість бачить увесь світ, окрім самих агресорів, які продовжують нести руйнування і смерть. Але нашу історію та культуру ворогам не зруйнувати. Музей Сковороди завбачливо евакуював найцінніші експонати, після перемоги будівля буде відновлена, експозиція повернеться до своїх гостинних залів, твори самого Сковороди та література про нього, книги давніх філософів і поетів, картини та графічні роботи, присвячені філософу і педагогу, знову посядуть свої попередні місця. Тому що Сковорода – це символ українського народу, який все життя працює задля досягнення мети, а мета нашого народу – це мир, злагода, добро, любов і щастя.

Г.С. Сковорода – це неординарна особистість, людина високої моралі, філософ, мислитель, педагог, який мислив категоріями добра, любові, істини, віри, щастя, він сам жив праведно і вчив інших так жити – з Богом у серці. Він вчив жити у тісному зв'язку з навколишнім світом, у злагоді з природою, не порушувати волю Божу. І ми завжди будемо пам'ятати його настанови, дотримуватися його морально-етичного вчення, відвойовувати

свою землю та мирне небо і обов'язково відбудуємо музей нашого Григорія Сковороди, тому що вічні цінності не зруйнувати!

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Телуха Є.В.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Харків, Україна*

Процес інституціоналізації усної історії як окремого напрямку історичних досліджень розпочався у країнах Західної Європи та Америки у 1960-1970-х рр. і завершився заснуванням Міжнародної асоціації усної історії (ІОНА) в 1996 р. на ІХ Міжнародній конференції усної історії в Гетеборзі (Швеція).

Передувало цій події декілька важливих зібрань. У 1966 році Джеймс В. Мінк, директор програми усної історії UCLA, спланував і влаштував Перший національний колоквиум з усної історії в Ерроухеді, Каліфорнія. Серед учасників зустрічі були Луї М. Старр, директор програми усної історії Колумбійського університету; Елізабет Мейсон, заступник директора програми усної історії Колумбійського університету; Аллан Невінс, письменник та історик; Семюел Хенд, професор історії Університету Вермонта; і Сол Бенісон, письменник і професор історії в Університеті Брандейса. На цій зустрічі вперше обговорювалося створення асоціації усної історії, а Джеймс Мінк був головою нової асоціації з 1967 по 1968 роки.

У 1968 році Луї Старр організував Другий національний колоквиум з усної історії, який відбувся в Арден-Хаусі в Нью-Йорку. Старр, який був першим президентом Асоціації усної історії, зареєстрував ОНА як неприбуткову організацію в штаті Нью-Йорк.

The Oral History Review є офіційною публікацією ОНА і вперше був опублікований у 1973 році. Його редактором-засновником був Семюел Хенд. Випускався щорічно з 1973 по 1986 рік, тепер він виходить раз на два роки в Oxford Journals.

З 1966 року Асоціація усної історії є основною членською організацією для людей, відданих цінності усної історії. ОНА співпрацює з політиками, освітянами та іншими, щоб допомогти розвивати передовий досвід і заохочувати підтримку усної історії та усних істориків. Маючи міжнародне членство, ОНА обслуговує широку та різноманітну аудиторію, включаючи викладачів, студентів, громадських істориків, архівістів, бібліотекарів та режисерів. Сьогодні ОНА заохочує стандарти досконалості у збиранні, збереженні, поширенні та використанні усних свідчень. Щоб направляти та консультувати тих, хто займається усною документацією, ОНА встановила набір цілей, рекомендацій та стандартів оцінки для усних інтерв'ю з історії. Асоціація також визнає видатні досягнення в усній історії через програму нагород. Нагороди вручаються в категоріях усних історичних публікацій, недрукованих ЗМІ, викладання та проектів.

Головний інтернет-ресурс новин Асоціації сьогодні це Newsletter, які можна переглянути на сайті Асоціації. Друкований орган – журнал Words and Silences – розповсюджується серед членів Асоціації. Загальні збори членів ІОНА проводяться, як правило, на міжнародних усноісторичних конференціях, які відбуваються кожних два роки. У 2007 р. до Міжнародної асоціації приєдналася й Українська асоціація усної історії (УОНА). Це стало справжньою подією в українському світі усної історії та допомогло усним історикам розвивати метод краще та швидше. Цій події передували реалізовані та започатковані усноісторичні проекти, які мали місце в Україні.

Слід зазначити що особливістю усної історії є її спонтанність, індивідуальність, суб'єктивність та динамічність. Саме динамічність стала тим стимулом, який рухає усних істориків та метод, шукаючи шляхи вдосконалення та розвитку. Нагадаємо перші проекти та дослідження, що проходили в незалежній Україні. Так, на початку 90-х років було розпочато два масштабних усноісторичних проекти: у 1992 р. Борис Гудзяк започаткував проект з дослідження історії Української Греко-Католицької Церкви у підпіллі. В 1993-95 рр. під керівництвом Вільяма Нолла було здійснено усноісторичний проект про період примусової

колективізації українського селянства на межі 1920-30-х рр. Особливістю цих проектів було те, що ініціаторами виступали не українські історики, а іноземці, які мали інтерес до історії України. Але, звичайно участь дослідників з України з різних сфер науки були залучені до реалізації проектів. Багато українських істориків, етнологів, фольклористів, в цих проектах отримали нагоду познайомитися з теоретичними і методологічними засадами усної історичних студій і набути навички їх застосування на практиці.

На початку 90-х років в Україні відбувається становлення методу, накопичуються знання та досвід, починають проводитися перші усної історичні конференції. Слід згадати першу в історії незалежної України міжнародну конференцію з усної історії, яка відбулася у вересні 1994 р. у Львові, у якій брали участь дослідники з 17 країн. Особливістю цієї конференції для дослідників з України була можливість послухати саме у Львові провідних світових дослідників, фахівців з усної історії та почерпнути нові знання та пізнати досвід колег, які його мали більше.

Заснування Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького в 1997 році займає свою нішу в процесі розвитку усної історії в Україні. В 1995 році напередодні створення самого Товариства, було організовано Науково-дослідну лабораторію історії Південної України Запорізького державного університету. Згідно з положенням, науково-дослідна лабораторія історії Південної України XVIII–XIX століття визначалася творчим колективом, який об'єднував викладачів, аспірантів і студентів, що активно працюють над історією Південної України. Метою лабораторії було об'єднання і координація зусиль в дослідженні історії Південної України. Головним завданням лабораторії – створення джерельної бази дослідження історії Південної України. Планувалося, що для досягнення поставленої мети лабораторія могла об'єднуватися з іншими творчими колективами, товариствами і об'єднаннями, завданням яких є вивчення історії Південної України. Координатором лабораторії ставав науковий керівник, який обирався на установчих зборах. Саме запис персональних свідчень мешканців регіону став унікальною особливістю Товариства. Сьогодні його діяльність продовжується не лише в напрямку створення усної історичних джерел, щорічно організовуються археографічні експедиції, матеріали яких публікуються в багатотомній праці під назвою “Усній історії степової України”.

Для розуміння загальної картини розвитку усної історії нагадаємо ще декілька усної історичних проектів. Так, у 2001–2004 рр. було реалізовано два різні всеукраїнські проекти з усної жіночої історії. У 2005 р. широкомасштабний проект з вивчення досвіду примусової праці в нацистській Німеччині часом Другої світової війни.

Таким чином, на початок 2000-х років усна історія в Україні досягла певних результатів, які можна охарактеризувати як створення джерельної бази на основі біографічних записів інтерв'ю, накопичення досвіду проведення та зберігання усної історичних джерел. Наступним етапом для розвитку методу, стала низка академічних подій, які втілювалися в організації конференцій, майстер класів, семінарів. Певним логічним завершенням цього періоду став 2006 р. а саме кінець жовтня 2006 р. під час конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень», яка відбулася у Харкові, було створено Українську Асоціацію Усної Історії. Головою спілки було обрано Гелінаду Грінченко, (на той час) кандидатку історичних наук, доцентку кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, одну з провідних фахівчинь з усної історії в Україні.

Заснування організації відкрило новий виток в діяльності усних істориків та створило умови для удосконалення методологічних засад. Ці засади вивели метод на більш високу сходинку професійного становлення методу в Україні. Сьогодні рясніють тематикою та проблематикою усної історичні проекти, відбуваються професійні зістрічі та обмін досвідів в середовищі усних істориків, постійно вдосконалюється методика інтерв'ювання та аналізу джерел, захищаються дисертації, видаються монографії, зростає міжнародна співпраця та колоборація між істориками, психологами, соціологами, етнологами, музейниками, метод виходить на нові етапи розвитку.

Література

1. Усна історія в сучасній Україні: здобутки та виклики часу [Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу | Heinrich Böll Stiftung | Київ – Україна \(boell.org\)](#)
2. Кісь О. Усна історія. Становлення, проблематика методологічні засади. Вступ. Україна Модерна. [2 UM 11 Vstup Kis.pdf \(uamoderna.com\)](#)
3. Українська Асоціація Усної історії [Головна - Oralhistory](#)
4. International Oral History Assosiation. Офіційний сайт.

ВЕЛИКОБУРЛУЦЬКА ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Чаплигін О.К., Чистіліна Т.О., Сук О.Є.

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, Україна*

У «Повній академічній збірці творів» Григорія Сковороди за редакцією Леоніда Ушкалова містяться майже усі відомі листи, написані філософом різним адресатам під час мандрівок Україною. Усього налічується 126 листів [1, с.1060–1327]. Лівову долю з них складають листи до Михайла Івановича Ковалинського, написані у період з травня 1762 до квітня 1794 року (останнього року життя філософа). 71 лист був написаний у період навчання Ковалинського у Києво-Могилянській академії. Усі їх Сковорода писав з Харкова або Іванівки. На другому місці за кількістю – листи до Якова Петровича Правицького, який жив на той час у Бабаях (13 листів).

Оскільки нас цікавлять листи, написані філософом у Великому Бурлуці (або до Великого Бурлука), ми виділили їх у окрему групу. Усього таких листів виявилось 8, до різних осіб.

Великий Бурлук – селище на Харківщині, засноване у 90-х роках XVII ст., належало родині поміщиків Донець-Захаржевських. Сковорода часто бував тут у 1780-х роках, гостюючи у Якова Михайловича Донець-Захаржевського, якому присвятив свій переклад трактату Плутарха «Про спокій душі» [1, с.114, примітка 167].

Означені листи вміщують різну інформацію: від побутових фактів – до філософсько-релігійних роздумів Григорія Сковороди. Наприклад, переписка з Я.П. Правицьким змістовно різноманітна, охоплює період 1782–1792 років. 31 грудня 1788 року Сковорода посилає короткого листа Правицькому у Бабаї, і повідомляє, що буде зимувати у Бурлуці, а весною планує податися до Якова Петровича. Також філософ інформує, що через учня надіслав йому попереднього листа і передає вітання спільним знайомим [1, с.1246].

20 листопада 1778 року Сковорода пише листа Івану Григоровичу Диському. Цей куп'янський поміщик, нащадок сотенних старшин (його дід та батько були сотниками в Куп'янську, який входив до Ізюмського полку), також був приятелем філософа [2, с.57; 3, с.106–108; 3, с.54–56].

З листа видно, що Сковорода тривалий час не спілкувався з адресатом, бо не знав, чи той живий. Про себе філософ пише: «Я доселе скитаюсь, обнося мертвенное тело; окруженная броня моя есть благодетельная невинность, а всё утешение моё есть любовь к Богу и к премудрости Его. Живу яко ничтоже неимущий, а вся содержащий, малым сим быть научился. И будто мореход плыву, выглядывая, не видать ли сладчайшего от всех бед пристанища – смерти» [1, с.1274]. І далі: «Всякая страна есть для меня отечеством, яко основавшего блаженство моё внутрь сердца моего, на благой надежде. Надежда моя – Господь мой – внутрь меня есть. Его крылами я прислоняюсь; я вас и весь дом ваш ему же поручая, пребываю» [1, с.1274–1275].

Під номером 113 у Збірці вміщено листа від 7 грудня 1787 року до Якова Михайловича Донця-Захаржевського. Лист починається з характеристики змісту трактату Сковороди «Начальная дверь ко христианскому добронравию». Філософ просить адресата, щоб цей твір

не пішов нікуди на сторону і «не окаляла бы внешние свои одежды», маючи на увазі – не пошкодили б папір і оправку, бо «ще не копія, а оригінал», написаний його власною рукою. Цей рукопис вже мандрував аж до Кавказьких гір (мабуть, до Василя Томари, який на той час служив на Кавказі), і Бог його зберіг, тож хай збережеться він і у Вас – закликає Сковорода [1, с.1285]. Далі філософ повідомляє, що він хворіє, тому не може прийти до Великого Бурлука. Залишаючись в Гусинці, він хоче дописати маленьку книжечку, яку пообіцяв іншим друзям [Там само]. Сковорода також просить Якова Михайловича передати вітання улюбленому учню Михайлу Ковалинському і дякує за якісь чотири дари. «Нехай віддячить тобі Бог, котрий усім бідним кормилець. Амінь!» - завершує філософ свого листа [Там само].

Окрім листів, ще одним свідченням близької дружби з Донцями-Захаржевськими є присвячений тому ж Якову Михайловичу переклад книжечки Плутархової «О спокойствии души, головний текст якої названо толкование из Плутарха «О тишине сердца» [1, с.1041–1052]. Перекладу передують досить велика (майже на сторінку) присвята, яку Сковорода починає так: «Высокомилостивому государю Якову Михайловичу его высокоблагородию Донцу-Захаржевскому» [1, с.1040]. І в кінці присвяти – підпис: «Высокомилостивый государь Вашего высокоблагородия всенижайший слуга, любитель и сын мира Григорий Варсава Сковорода». Сам текст присвяти починається наступним чином: «Пріймите милостиво від людини, осипаної Вашими милостями, маленький сей, аки лепту, дарик, маленькое зеркальце благодарности...» [1, с.1040].

Не до кожного свого адресата Сковорода звертається подібним чином. Тут можна припустити як особливу прихильність до Якова Михайловича і вдячність йому за гостинність, так і данину формальному стилю звернення до високопоставлених осіб, прийнятому в ті часи. Втім, скоріше, превалює перше. Адже, в інших листах до осіб високого чину (зокрема, у листі з проханням до Харківського генерал-губернатора Д.А. Норови), Сковорода демонструє досить поштиві, але набагато стриманіше звертання [1, с.1274].

У Присвяті Сковорода бажає Якову Донець-Захаржевському, щоб «сия книжечка хотя и несколько минут послужит против беса скуки... А если же испойт хотя маленькою чашечкою спасения мира Божия, вот мне и труд, и плод, и награда!» [1, с.1040].

Філософ вів переписку не тільки з Михайлом Ковалинським, а і з його молодшим братом Григорієм. До нього звернений лист від 23 вересня 1788 року. Він був надісланий до Таганрогу, а написаний у Великому Бурлуці. Григорій, як і Михайло, був вихованцем Харківського колегіуму, слухав у Сковороди курс катехізису. Працюючи після навчання у Таганрозі, підтримував зі Сковородою дружні стосунки. Вже на схилі літ філософ вирушив до нього у Таганрог, витративши на цю мандрівку (як свідчив Густав Гесс-де-Кальве) цілий рік [За: 1, с.1309; 5, с.65].

«Найжаданіший для мене Григорію! Радість і мир тобі від Господа Бога!» – починає цього листа Сковорода. Йому повідомили, що Григорій хворіє. Філософ реагує на це у дусі вчення про дуалізм тіла та духу і рекомендує своєму учневі наступне: «Якщо ти хворієш тілом, то це нічого. Якщо ж водночас і духом, та ще із твоєї власної причини, то я теж уболіваю. Бо це найприкріша хвороба – хворіти духом. Нехай Христос вилікує твою хворобу, а надто дух» [1, с.1286]. Лист продовжується у такому ж повчальному тоні: «Привчайся помалу відходити від світу. Таким чином ти зменшиш турботи, а далі – болі духу та тіла. Хіба ти не знаєш, що є дві частини, або природи в людині: пан і слуга, дух і плоть, серце і тіло» [1, с.1286-1287]. І висновок: «Я це кажу для того, щоб ти збагнув, що тілу треба поступатись настільки, наскільки вимагає необхідність, а не настільки, наскільки цього бажає слуга плоті – хотіння. Коли ж замість того, щоб уступити плоті тільки необхідне, будеш догоджати її примхам, то ти ніколи не станеш жити весело... Бо коли ти уступаєш плоті щось зайве, то принижуєш її пана. Тоді на тебе гнівається твій брат, пан плоті. Цей пан є дух... Ніколи не жив приємно той, хто розірвав оцю братню злагоду. Бо користуватись цим братнім миром або злагодою – значить бути задоволеним самим собою, тобто мати оту найблаженнішу *самодостатність*...» [1, с.1287].

Треба зауважити, що цього листа написано латиною. У збірнику опублікований як оригінал листа, так і його переклад українською. Після підпису Сковороди лист завершується на зразок молитви: «Преклони мало ухо твое и воними прошению моему. Призри на письменодавицу сию оком благоутробным, обещающим хотя малую помощь житейским ея немощам. Вем тя, рожденнаго дожить на злыя и благия...» [1, с.1287].

Того ж дня (23 вересня 1788 року) Григорій Сковорода відправляє з Великого Бурлука листа у Таганрог Олексію Степановичу Базилевичу. Як і попередній лист, цей також опублікований як латиною (оригінал), так і в перекладі на українську мову.

Олексій Базилевич – «города Харькова соборной Успенской церкви наместника священника Стефана сын» [6, с.186]. Вихованець Харківського колегіуму, у 1768-69 роках слухав курс поезику у Михайла Ковалинського, був одним з найкращих його учнів. Саме за рекомендацією Ковалинського Базилевич згодом став вихователем сина Олексія Кириловича Розумвоського під час його мандрівки за кордон. Сковорода приятелював з Базилевичем [1, с.1313].

Лист Сковороди до Базилевича відрізняється теплим, неофіційним звертанням до адресата: «Любий мій Олексію!» Потім слідує коротке повідомлення про себе: «Пишу до тебе коротко, бо чекаю на тебе... Але коли ти прибудеш?» [1, с.1287]. Далі філософ переходить на жартівливий тон: «На грецькі календи? Так у греків немає римських календ. [Бурлуки від Гусінки приблизно 30 верст. Тут я тепер перебуваю...].» Протягом всього листа філософ дотримується такого ж жартівливого тону.

Григорій Савич писав листи не тільки своїм учням, друзям та колегам. Не цурався він листуватися й з харківськими купцями та посадовцями, не зупиняючись перед тим, щоб повчати своїх адресатів правилам християнської доброчесності. Характерні в цьому відношенні два листа до Єгора Єгоровича Урюпіна, написані у Великому Бурлуці.

У примітках до одного з цих листів упорядник Збірки пояснює, що Єгор Урюпін – «Харківський купець, міський голова, приятель Сковороди. На початку XIX ст. був основним помічником Василя Каразіна у справі відкриття в Харкові Імператорського університету. На цю потребу він зібрав з місцевих купців 70 000 карбованців» [1, с.1314, прим.354].

Сковорода звертається до Урюпіна досить запросто: «Возлюбленный друже! Георгий Георгиевич! Мир сердцу твоему и дому!» Філософ дякує адресату за проявлене до нього «странноприимство» і тижневе перебування в гостях, де Сковорода, за його словами, перебував «аки в материному доме». Він дякує господарю і повідомляє, що «дарованим ним вином не тільки в дорозі, але й вдома користувався». Потім передає уклін «Петру Федоровичу Аптекарю» (так він називає П.Ф. Піскуновського) і просить показати йому вміщені на обороті листа декілька речень, написаних спеціально для Петра Федоровича.

У листі також згадуються Артем Дорофійович [Карпов], Стефан Микитович [Курдюмов], Роцін з товаришем, яким філософ передає «щирю повагу». Підпис наприкінці листа підкреслює дружнє ставлення до адресата: «Возлюбленный друже, Вам искренним другом и покорнейшим слугою старец Григорий Варсава Сковорода» [1, с.1288].

У такому ж дружньому тоні, але вже з елементами повчання, написаний і другий лист до Урюпіна від 2 липня 1790 року, що виглядає доповненням до першого. Приводячи по пам'яті висловлення з різних розділів Біблії (Притчі Соломонові, Послання святого апостола Павла до ефесян, Книги псалмів, Діянь святих апостолів тощо), Сковорода намагається переконати Урюпіна, що праведне життя в молодості є запорукою праведної старості. Перша частина листа завершується прислів'ям: «Добрая слава лучше мягкаго пирога» [1, с.1289]. Це – один з варіантів прислів'я «Добра слава дорожче багатства» (як пояснює упорядник Збірки творів Сковороди, Л. Ушкалов) [1, с.1289, прим. 371].

Далі Сковорода попереджає свого приятеля: «Не думай же, друже, что слава есть то же, что пустозвонкий мирский газет, гремящий по улицам о телесной твоей премудрости, о силе и богатстве. «Да не хвалится премудрый премудростью своею!» (Первая Книга Царств 2:10). Дело в том, что этим елеем мажутся нечестивые. Они украшают стены и телеса, а не сердце свое. Истинный же елей тот, что сердце прикрашает и живит, дает ему веселость» [1, с.1289-

1290]. «Вмій же розрізняти хибну славу від істинної, а також воровську монету, і будеш блаженним, Христом похваляємим купцем», - наставляє філософ [Там само].

Далі філософ розмірковує про Царство Небесне та Заповіді Христові. Останні він уподібнює скарбу, захованому на полі. Людина, яка цей скарб знайшла, від радощів продає все, що має, і купляє поле, на якому скарб закопаний. Філософ перелічує Заповіді Христа, беручи їх з різних книг Біблії. А їх загальний сенс вбачає у тому, що, слідуючи цим Заповідям, людина здатна «уразуметь істину». І тоді на неї зійде «слава добра», «велящая следовать Богу», - така, що дає й інші блага, не тільки земні, а переважно духовні. Потім Сковорода знову цитує по пам'яті Книгу псалмів, підкріплюючи народними прислів'ями. Серед них: «Лучше гол, да прав, нежели богатые беззаконники», «Не убоюся от обнажающих тело, души же обнажить не могущих» [1, с.1290]. Лист закінчується підписом філософа: «Ваш истинного добра желатель и всепокорнейший слуга, старец Григ[орий] Варсава Сковорода» [1, с.1290].

В якості доповнення до листа Сковорода додає прохання, з яким можна звернутися лише до близької людини, до друга: «Пришлите мне ножик с печаткою. Великою печатью не кстати и не люблю моих писем печатать. Люблю печатать еленем. Уворовано моего еленя. Тогда, когда в Харькове пировал и буянил. Достойно!» [Там само].

І останній з переліку листів, написаних Г. Сковородою з Великого Бурлука, - це лист до Петра Федоровича Піскуновського, від 10 червня 1790 року. Його було написано на звороті листа до Єгора Урюпіна.

П.Ф. Піскуновський – відомий харківський аптекар. Його аптека, відкрита у 1770 році, поставляла медикаменти для всієї Слобожанщини. Він також створив Куп'янські аптекарські сади, організував роботу зі збирання лікарських рослин. Сковорода часто бував у Піскуновського, і саме в його будинку біля Лопанського мосту зустрічався зі Сковородою Жан Верне (Іван Вернет) [1, с.1314, прим. 359; 5, с.66; 6, с.250; 7, с.173].

Лист до Піскуновського, як і деякі згадані вище, написаний латиною (у Збірці є також переклад на українську). Він коротенький. Сковорода, користуючись своїм знайомством з аптекарем («коли б я не знав щирості і простоти твого духу, то я б ніколи не звернувся до тебе й не турбував би тебе!» [1, с.1288-1289]), звертається до нього з проханням: «Пришли мені, будь ласка, хоч один пучок золототисячника або бенедиктової трави. Настояемо на вині або на сикері...» [Там само]. І, як завжди, скромний підпис: «... Вдячний за твою дружбу... Другорядний серед твоїх друзів. Старець Григор[ій] Варсава Сковорода» [Там само].

Знаходячись у Великому Бурлуці досить тривалий час, Григорій Сковорода не лише писав листи, а й не міг не займатися творчістю. Тут він написав «29-та Піснь» з циклу «Сад божественних пісень», який, за його словами, «прозябший из зерн Священного Писания» [1, с.1289]. Своє життя філософ символічно розглядає в образі човна, який у бурхливому морі кидає то вгору, то вниз, і немає йому кормчого, який охороняв би його. В результаті надія на спасіння тане, а душа зникає. Єдина надія залишається у філософа на Христа, у якому він бачить «пристанище безбедно, тихо, сладко, безнаветно». Автор має надію, що Христос спить в його кораблі і прокинеться по його зову, почує його плач і допоможе.

У «29-й Пісні» переважає покаєнна тональність. Автор розуміє, що він грішний, має душевні пристрасті, які крають його дух і засмучують. Справжнє життя Сковорода вбачає у Христі, символічно зображуючи його «Петрою – спасителем». Тож і молитва його спрямована до Христа:

«Избави мя от напасти,
Смири душетленны страсти.
Се дух мой терзают!
Жизнь огорчевают.

Спаси мя, Петра, молюся!» [1, с.84]

«Петра» у Сковороди символізує як Бога-Христа, так і душевний спокій, і Царство Небесне, і «невидиму натуру». Свого часу, досліджуючи символіку текстів Сковороди, Володимир Ерн писав: «... Сковорода пристрасно шукає скелі, Петри, берега, пристанища...

Цикл символів, особливо владний над думкою Сковороди, природно обертається довкола цільного символу Петри» [8, с. 87].

Коли мова йде про особисту переписку, у сучасного читача виникає спокуса оцінки тих чи інших фактів, звернень, прохань, мотивів, намірів з точки зору сьогодення і власних світоглядних переконань, а не епохи, у яку жив автор, в даному випадку, Григорій Сковорода. Філософ приятелював з різними людьми – поміщиками, харківськими купцями, посадовцями, – і не бачив приводу приховувати це.

Хоча, як свідчить зміст деяких листів, дружні зустрічі та застілля не завжди вкладалися у норми аскези. Це ж стосується й гостювання у великобурлуцькому маєтку Донець-Захаржевських. Однак, аналіз епістолярної спадщини філософа показує, що «мирські радості» не були переважаючими у його житті, хоча він їх і не цурався. Головна ж ідея, ка пронизує його листи і яку він намагається донести до своїх адресатів – необхідність приборкання тілесних потреб і бажань на користь культивування в собі духовних цінностей, пошуку істинного шляху до Бога, як запоруки досягнення душевної рівноваги та щастя.

Література

1. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.
2. Данилевский Г.П. Григорий Саввич Сковорода (с 1722 по 1794 г.) / Г.П. Данилевский // Украинская старина: материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков: Изд. Заленского и Любарского, 1866. – 403 с.
3. Гомон П. Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля / П.Гомон. –Харків, 2006.
4. Ніженець А.М. Григорій Сковорода: Пам'ятні місця на Україні / А.М. Ніженець, І.П. Стогній. – Київ: Наукова думка, 1984. – 95с.
5. Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах / уклад. В.Г. Штих; передм., пер. рос. текстів і комент. Д.М. Дудка; Літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди. - Харків: Оригінал, 2002. – 96 с.
6. Махновець Л.Є. Григорій Сковорода. Біографія / Л.Є. Махновець. – Київ: Наукова думка, 1972. – 256 с.
7. Ніженець А.М. На зламі двох світів: Розвідка про Г.С. Сковороду і Харківський колегіум / А.М. Ніженець. – Харків: Прапор, 1970. – 280 с.: іл.
8. Эрн, В.Ф. Григорий Саввич Сковорода: Жизнь и учение / В.Ф. Эрн. – Москва: Путь, 1912. – 342 с., 1 л. портр.

НАДЦІННОСТІ І ТРАДИЦІЯ ЯК СЕНС І РЕАЛІЗАЦІЯ

Михайло Бейлін, Олександр Желтобородов
*Харківська державна академія фізичної культури,
м. Харків, Україна*

Спадщина минулого майже завжди виглядає вкрай різномірною і строкатою. Вона містить як серйозні, системоутворюючі елементи, так і всілякі дрібниці, на зразок моди і буденних звичок. І абсолютно все з цієї спадщини може бути відроджене традицією і пущене до обігу для адаптації культури до нової ситуації. До того ж, ключовим моментом тут буде не реанімація, але саме адаптація. Фрагмент минулого не може бути відновлений і поживлений у своєму первісному вигляді, час його корисності давно минув, але він може отримати нове застосування або перетворитися на символ «колишніх часів» (навіть якщо в цей термін вкладено відверто міфологізований зміст). Певні елементи культури людина успадковує машинально, тоді як інші переймає за допомогою акту емоційного ототожнення з попередниками. Вміння користуватися вогнем, принципи живлення чи сплескування руками, як спонтанна реакція на чийсь дурість – все це ми успадковуємо одним способом, проте релігію, політичні ідеали чи уявлення про інші народи – зовсім іншим. Існують, наприклад, фольклорні традиції, які засвоюються з дитячих років, але бувають і складні літературні стилі, оволодіння якими може зайняти пів життя. Якщо надцинність є сенсом, то традиція – це шлях його реалізації. Але яким же чином слідувати цим шляхом? Адже мало знати, куди йти, потрібно ще знайти сили, щоб подолати цю відстань. У цьому разі набуває чинності таке соціально-духовне явище, як звичай. Цей феномен не є синонімом традиції, але завжди супроводжує її. Звичай є детальним розпорядженням тих чи інших вчинків, мета якого – формування духовного вигляду адепта культури шляхом повторення певних дій за заздалегідь заданими зразками. Традиція та звичай виконують одне завдання, але різними методами. Звичаї та традиції виконують дві спільні для них соціальні функції: бути засобом стабілізації відносин, що утвердилися в даному суспільстві, і здійснювати відтворення цих відносин у житті нових поколінь. Але ці функції звичаї та традиції здійснюють різними шляхами, звичаї безпосередньо, шляхом детальних розпоряджень дій у конкретних ситуаціях, стабілізують певні ланки суспільних відносин. Суспільство живе та розвивається на основі надцинності, розуміння та служіння якої відбувається через «соціокоди», репродуктивні способи діяльності, семіотичні зв'язки тощо [1]. Традиція існує не як сума знань та навичок, які люди могли б передавати з покоління в покоління, швидше вона формується кожним новим поколінням заново, але на основі компонентів колективного минулого. Кількість прецедентів, що зберігаються соціальною пам'яттю, з кожним роком збільшується, а традиція запозичує той чи інший фрагмент із цього масиву, виходячи з умов поточної ситуації та надцинності, що зумовлює погляд даного суспільства на світ. Традиції, на відміну звичаїв, прямо звернені до духовного світу людини, вони виконують свою роль засобів стабілізації та відтворення суспільних відносин не безпосередньо, але через формування духовних якостей, необхідних цим відносинам. Наприклад, звичай деяких народів влаштовувати екстатичні танці на релігійні та інші свята тісно пов'язані з традицією емоційної поведінки. Не існує й ніколи не існувало культури, в якій не було б гармонійної взаємодії традицій та звичаїв. При цьому важливо відзначити, що вірність звичаю з ранніх років життя буквально створює духовний облік людини, залучаючи її до традиції і перетворюючи на гідного носія надцинності тієї чи іншої культури ще до того, як людина вперше почує ці слова. Звичаї залишають в тіні зв'язки між затвердженими ними діями та формованими цими діями якостями, які поступово прищеплюють людям певні риси духовного стану. У цій особливості звичаїв криється велика сила: люди, включені в систему таких звичаїв, виховуються відповідно до вказаних потреб

непомітно для самих себе, природно і просто. Дитина, що формується подібним чином, засвоює моральну практику чесних вчинків раніше, ніж починає розуміти зміст поняття «чесність». Як відомо, саме таким чином через підпорядкування звичаям виховували підростаюче покоління західноєвропейські лицарі. Беручи участь у облавних полюваннях, тренуваннях зі зброєю, дуелях, турнірах, юнак до повноліття вже мав такі необхідні традиції духовні якості як рішучість, відвага і самовладання. Згодом ці якості багаторазово застосовувалися у служінні надцінності. Більше того, володіння саме такими, а не іншими якостями, робило людину носієм саме цієї традиції і назавжди закривало їй шлях до інших традицій і, отже, надцінностей. Наприклад, західні лицарі, навіть захопивши Константинополь, не змогли прижитися у візантійській Греції, тому що місцеве життя було сповнене інших звичаїв і традицій, і тому не викликало розуміння та симпатії. При цьому людина, яка сформувалася на лоні певної традиції, все життя своїми діями (від політичних до побутових) зміцнює і поглиблює цю традицію, а якщо вносить до неї зміни, то завжди з опорою на попередній досвід. Таким чином, традиція живе життям своїх носіїв і існує не як зовнішнє по відношенню до них, а як важлива частина їхнього внутрішнього світу. Якщо життя диктує зміни у світосприйнятті, то традиція відразу ж сприймає виклик. Надцінність виступає для традиції стрижнем, навколо якого йдуть зовнішні зміни. Виникнувши, та чи інша суспільна структура, історично зберігаючись за певних умов, детермінує наступні відносини, немов би накладаючи на них рамки, тотожні названій початковій структурі, виступаючи і як особливий захід, і як активна формуюча сила, що спрямовує всі системні перетворення суспільних відносин у певне русло. Традиція змінюється під впливом зовнішніх чинників, підлаштовуючись під життєві обставини у тому, щоб культура продовжувала служити своїй надцінності. Надмірно ж відхилитися від останньої адептам традиції не дозволяють звичаї, які раз і назавжди задали їх духовний вигляд. Все, що віддаляє адепта культури від надцінності, викликає в нього органічне відторгнення.

Проте слід зазначити, що у процесі поступового накопичення у житті різних новацій традиції обов'язково згодом змінюються. Жодне, навіть найконсервативніше суспільство не може бути абсолютно статичним. Гіпотетично люди самі формують свої традиції і можуть вважати в цьому творі зразком все, що завгодно, у тому числі й спробувати зробити у своїй культурі радикальні зміни, відмовляючись від минулого і свідомо відкидаючи його. Такі експерименти у розвитку традицій та звичаїв справді трапляються, але майже завжди вони терплять фіаско, якщо не узгоджуються з основною надцінністю, інакше після бурхливого початку нововведення швидко втрачать підтримку і відійдуть у минуле, навіть не встигнувши вкоренитися. Як зазначав Г.В.Ф. Гегель, у процесі становлення такі моменти зустрічаються нерідко, але ніколи не виявляються визначальними: «Становлення є нестійке занепокоєння, яке осідає, переходячи в деякий спокійний результат» [3, с.167]. Цей «найспокійніший результат» обов'язково спиратиметься на культурні доміанти попереднього розвитку, хоч і внесе до них певні нововведення. Зазвичай, не всі звичаї та традиції, що входять до культурних комплексів, перебувають у стані непорушної гармонії між собою. Інакшість компонентів культурного комплексу по відношенню один до одного – звичайний та нормальний їхній стан. Наявність протиріч між частинами цілого далеко обов'язково призводить до кризи чи колапсу. Більше того, важко уявити якусь цілісність без таких протиріч. Адекватність, відповідність частин цілому не означає відсутності у взаємодіях між ними протиріч. Навпаки, відповідність частин цілому є вираз єдності суперечливих елементів, де формою прояви суперечливості є їх диференційованість. За наявності у системі цілого елементів з різною мірою розвитку можливе прискорення розвитку менш розвинених елементів рахунок пропуску, мінування окремих шаблів, етапів розвитку. У кожній культурі взаємодіють ті, що відрізняються один від одного і нерідко несхожі між собою традиції та звичаї, що призводять своїх носіїв до протилежних вчинків. У рамках однієї надцінності можуть взаємодіяти різні традиції та звичаї, вони можуть навіть здаватися несумісними, але саме їх взаємодія дозволяє культурі, що породила їх, функціонувати і розвиватися.

Але що відбувається, якщо різні культури перетинаються у своїх історичних шляхах? Вже самі відомості про життя інших народів, про їх звичаї і звичаї, їх способи господарювання, їх побут, мистецтво, медицину тощо збагачують зміст національної культури, розширюють кругозір людей, дозволяють їм новими очима подивитися на світ і на своє життя, усвідомити особливості свого буття. У багатьох випадках такі відомості приносять ще безпосередню практичну користь, оскільки є джерелом внесення корисних нововведень у усталений спосіб життя [2]. Велике значення має пряме запозичення накопиченого інших культурах досвіду. Культурні здобутки інших народів, входячи до національної культури, стають її власним надбанням. Процес взаємного проникнення окремих елементів культури чи цілих її комплексів сприймається як культурна дифузія. Культурна взаємодія може пройти непомітно, може призвести до сильної зміни обох взаємодіючих культур або одностороннього впливу однієї культури на іншу. При такому культурному запозиченні засвоєння чужого культурного досвіду зазвичай не має головного значення і носить здебільшого зовнішній характер. С. Хантінгтон припустив, що такі запозичення зазвичай відбуваються або як данина моді, або через нав'язування. Запозичення правлячої елітою чужих культурних форм і нав'язування їх власному народові, який нерідко опирається цьому. Такі країни стають «розірваними» країнами, тобто мається на увазі штучно створений розрив органічної культури: «Розірвана країна, навпаки, має панівну культуру, яка співвідносить її з однією цивілізацією, але її лідери прагнуть іншої цивілізації» [5, с 209]

Культурні запозичення є найпоширенішими джерелами культурних змін у порівнянні з іншими. Запозичення можуть мати як прямий (через міжкультурні контакти індивідів), і непрямий характер (через дію ЗМІ, товари, освітні установи тощо). Завдяки цим процесам відбувається проникнення та поширення необхідних культурних новацій серед тих народів та культур, де ці новації з об'єктивних причин самі з'явитися не можуть. Навіть в ареалі проживання одного народу, як правило, корисні новації не створюються паралельно і одночасно, вони зазвичай виникають в якомусь одному місці, а потім швидко поширюються по всій прилеглий території і часто запозичуються сусідами. Якщо ж говорити про взаємодію саме духовних культур, то виявиться, що вони обмінюватимуться звичаями лише в тому випадку, якщо вони мають одну й ту саму або схожі надцінності. Наприклад, греки і римляни легко і невимушено змінювалися звичаями, тому що їх надцінності, хоч і мали різне походження, зрештою зводилися до того самого: службі рідному місту. Тільки для греків місто було поодиноким втіленням космічної гармонії, а римлян – центром світу. Служба цьому «центру світобудови» вимагала в обох випадках подібних духовних якостей, тому звичаї, що формують такі якості, кочували з Риму до Еллади і навпаки. В інших випадках, коли надцінності сильно розрізняються або навіть виключають одна одну, культурної дифузії немає. У разі сусідства обов'язково спалахне винищувальна війна, в якій якщо й не будуть убиті всі носії «ворожої» надцінності, то неодмінно загине будь-яка згадка про неї. Ніякі традиції та звичаї не вціліють. При цьому дуже важливо зазначити, що не існує єдино вірної надцінності, по відношенню до якої інші надцінності та традиції, що ведуть до них, були б помилковими. Точніше, кожна надцінність виступає для своїх adeptів єдиною і непогрішною. І, відповідно, орієнтовані її традиції – єдиними правильними шляхами. Яка з надцінностей справжня неможливо дізнатися, дивлячись світ крізь призму однієї з них, але інакше людина нічого сприймати неспроможна. Однак зрозуміло, одне: всі надцінності ведуть культури шляхом життя, даючи людям сили та ідеї для перетворення світу і себе на краще. І якщо надцінності схожі, то суспільства, що служать їм, починають між собою «дружити». Якщо надцінності різні, стосунки будуть холодними, а якщо надцінності виключають один одного – відбудеться чи намітиться у найближчій перспективі винищувальна війна. Але, на жаль, можливий і інший, штучний варіант, що породжує хибну надцінність, служіння якої тягне не до життя, а до смерті, не через творення, але через знищення. Тут теж є свої звичаї та традиції, але їхня мета – прищеплювати adeptу духовні якості, які роблять його ворогом світу. Як ми вказували вище, несумісні або дуже різні надцінності не вступають у взаємодію між собою, а традиції, що служать їм, не переходять в інші суспільства. Проте іноді складаються ситуації,

у яких суспільство проникає чужа, суперечна надцінності традиція, яку немає можливості відштовхнути. Чужі звичаї тут великої ролі не грають, оскільки часто засвоюються без розуміння їх внутрішньої сутності і швидко адаптуються до культурі, що приймає. А ось традиція, як говорилося вище, завжди формує духовну подобу своїх adeptів. І прийняти її – отже, прищепити собі нову духовну якість. Зрозуміло, adeptи протилежної в ціннісному плані культури не можуть відразу, без вагань піти шляхом, що відводить їх від рідної надцінності, але завжди є ті, хто ставить особисті матеріальні чи духовні вигоди вище за вірність своєї спільності. До того ж, нерідкі ситуації, коли людину не питають про культурну приналежність, а просто перевиховують. Прикладом такого підходу може бути работоргівля Нового часу, коли африканських рабів насильно хрестили в католицизм і вимагали від них майже європейської поведінки. Подібні заходи вживали Олександр Македонський та його спадкоємці-діадохи щодо своїх грецьких та східних підданих. Наслідки таких штучних поєднання своїх і чужих традицій виявляються катастрофічними.

А. Дж. Тойнбі зазначав: «Вільний промінь культурного випромінювання, як вільний електрон або вірус заразної хвороби, яка може виявитись смертельною, якщо будуть зрушені зі свого місця в строгій структурі, в якій він функціонував до того, і пущений на волю в зовсім нове для себе середовище» [4, с.298]. У початковій, рідній структурі цей культурний промінь, бацила або електрон не мали можливості сіяти смуту, будучи жорстко прив'язані до інших компонентів тієї структури, де всі частини та функції їх перебували в рівновазі. Втрачаючи зв'язок з первісною структурою, вільна частка, бацила або культурний промінь не змінюють своєї природи, проте та ж раніше нешкідлива природа раптом набуває смертоносної сили, розірвавши звичні зв'язки. У цих обставинах – де «померлий світ», там «лікарю бенкет», іншими словами, що одного лікує, то іншого калічить.

У такій ситуації різні традиції, що іноді виключають одна одну, формують у людини набір духовних якостей, які в принципі не можуть бути затребувані в рамках однієї культури. Звичай такою людиною переосмислюються і, або сприймаються як безглузда розвага, або відкидаються. Рідше в них вкладається новий, зовсім відмінний від колишнього, сенс. У подібній ситуації, яку можна умовно назвати «мультикультурним вихованням», формується особливий тип людини, у духовному світі якої є сусідні взаємовиключні орієнтири. Така людина не може адекватно оцінити реальність, тому що її сприйняття нагадує погляд через окуляри з різними лінзами. Реальність постає суперечливою та незрозумілою. Те, що просто і ясно для представника якоїсь однієї культури, для нашої «гібридної» людини зовсім не просто і не ясно тому, що вона намагається оцінювати кожен життєву ситуацію одразу з кількох неузгоджених позицій. Закономірно виникає бажання або змінити світ, зробити його зрозумілим для такого «перекошеного» сприйняття, або сховатися від реальних проблем, замінюючи конструктивні дії різними окультними практиками та пошуком винних у тому, що ці практики не завжди приносять очікуваний результат. Такі люди, що не визнають і не розуміють реальність, швидко впізнають один одного і починають об'єднуватися з метою боротьби з готівковим світом і його переробки за їх суперечливими, умоглядними зразками.

Література

1. Бейлин М.В., Желтобородов А.Н. Постсекулярность современного общества / Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук: Сборник материалов XIII Международной научно-практической конференции / под ред. А.В. Немчинова. М.: Изд-во «Перо»; Вольск: Тип. ВВИМО, 2019. №13(64). Ч.3. Актуальные проблемы философии. С.21–28.

2. Газнюк Л.М., Семенова Ю.А. Ціннісна раціональність у стилях життя / Науково-практичний журнал "Філософія людського спілкування" філософія психологія соціальна комунікація. Харків, унів. ім.В.Н. Каразіна, № 1, 2009. С. 101–107.

3. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. В 3-х томах. Москва : Мысль, 1970. Т.І. 501 с.

4. Тойнби А. Дж. Цивилизации перед судом истории. Мир и Запад. Москва: АСТ, 2011. 318 с.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций . Москва : АСТ, 2011. 571 с.

ПРИРОДА ТА ЇЇ СПРИЙНЯТТЯ ЛІТЕРАТОРАМИ ТА ФІЛОСОФАМИ У КОНТЕКСТІ ДУХОВНОГО ТА ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я НАЦІЇ

Годзь Н.Б., Чжан Хунвэй (Zhang Hongwei)

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна, м. Джамусці, КНР

Довкілля людини віддзеркалюючись у її свідомості тим чи іншим чином експонується у виробничій діяльності або ж у художній літературі з врахуванням низки чинників, які мають неабиякий вплив на сучасних людей. Насамперед у аналізі та описі цього питання ми мусимо враховувати особливості впливу та взаємодії таких чинників, як вплив на суспільну та індивідуальну свідомість глобального та національного (і етнічного та політичного). Протягом зміни певних історичних епох в наукових дослідженнях склалося багато наукових підходів та теорій, за допомогою яких пояснюють та досліджують вплив вищенаведеного, а саме: глобального та національного на сприйняття індивідом природи (і в тому числі довкілля, як «технологізованого» або ж і «урбанізованого» її елемента). Величезну роль у цьому відіграє і питання мови, якою ми досліджуємо або описуємо феномени та явища – у першу чергу у художніх творах. Кожна національна мова подаючи або художній текст, або науковий розділ створює не лише художні або технічні описи, але й розгортає та розвиває національні картини світу через моделювання та конструювання нових мовних понять та описів.

Саме в такому разі нам цікавим постає опис природи та природного не лише «Західного зразка», але й «Східного», особливо погляд з Сходу на Захід у сучасному контексті комунікацій. В такому контексті ми можемо навести дослідження Му Ронгжон, а саме «Резюме дослідження думки екологічної цивілізації» [6], дослідження Чжан Го и Хань Цяоцян, які вони виклали у «Резюме дослідження досвіду будівництва екологічної цивілізації у західних розвинених країнах» на «Форумі ріки Ян-цзи» у 2019 році [7], з того що нам вдалося знайти у такому контексті але вже у погляді на внутрішні стратегії це робота Цинь Фэнмэй и Цао Юаньбо «Резюме дослідження по створенню внутрішньої екологічної цивілізації» (за матеріалами дослідження Внутрішньої Монголії (2019 р.) [8]. У одному з випусків журналу Шандунського інституту сільськогосподарчої інженерії ми натрапили на досить цікаве дослідження Лю Вэйце и Ши Хайцзюань по аналізу дослідження зв'язку між «політичними гарантіями» та створенням певного бачення та трансляції на створення моделі «екологічної цивілізації» (2019 р.) [9]. Враховуючи особливості сучасних стратегій у КНР цікавою може бути аналіз матеріалів та висновків, викладених Хэ Чуньхуа у статті «Теорія та практика побудови соціалістичної екологічної цивілізації з китайськими особливостями у нову еру» у журналі Південно-західного Лісного університету 5.02 (2021): [10].

Про зв'язок між природою та її відповідно зв'язком з національним сприйняттям світу на загальні та еколого-футурологічними проектами було вже сказано у попередніх наукових дослідженнях Н.Б. Годзь [1],[2],[3]. Сьогодні ми не тільки підкреслюємо вплив попереднього знання на формування уявлень про майбутнє та створення різноманітних форм прогнозів та моделей майбутнього життя з його взаємним зв'язком не лише з прогностичними дослідженнями, але й з урахуванням стратегій руху екології як метадисципліни, але й враховуємо припущення про екологічні утопії, про які писали М. Де Греус та П. Шварцман [4] М. Де Греус [5].

Таким чином аналіз сприйняття природи літераторами та філософами може подати важливі данні про сприйняття природи та людини у ній та надати практичні рекомендації до розвитку та підтримання фізичного та духовного здоров'я націй а етносів. Поряд з тим статистичні дослідження та описи реального стану минулого та сучасного природи та довкілля

дають можливість створити матеріали для порівняння елементів реального та уявного та означити до подальшого дослідження голосні маркери, за якими описується та усвідомлюється природа та людина у ній.

Література

1. Годзь Н.Б. Вступ до екологічної футурології. Монографія // Н.Б. Годзь. – Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. – 572 с.
2. Годзь Н.Б. Образ життя людини як футурологічний проект / Н.Б. Годзь // Запрошення і програма VII Міжнародної науково-практичної онлайн – конференції «Гендер. Екологія. Здоров'я», 22 –23 квітня 2021 року ХНМУ – Харків : 2021. 13 с., С.8.
3. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах : монографія / Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М. та ін. – Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2021. – 170 с., С. 75-121.
4. De Geus M. Ecological utopias: envisioning the sustainable society / M. de Geus, P. Schwartzman. – Utrecht : International Books, 1999. – 318 p.
5. De Geus M. Ecotopia, sustainability, and vision / M. de Geus // Organization & Environment. – 2002. – Vol. 15, № 2. – P. 187–201.
6. Mu Rongrong «Summary of Research on Ecological Civilization Thought» Modern and Ancient Cultural Creation .45(2020):33-34. doi:CNKI:SUN:JGWC.0.2020-45-014.
7. Zhang Guo, and Han Qiaoqian «Summary of Research on the Experience of Ecological Civilization Construction in Western Developed Countries» Yangtze River Forum .05(2019):41-48. doi:CNKI:SUN:CJLT.0.2019-05-009.
8. Qin Fengmei, and Cao Yuanbo. «A Summary of the Research on the Construction of Domestic Ecological Civilization System» Inner Mongolia Statistics .04(2019):21-24. doi:10.19454/j.cnki.cn15-1170/c.2019.04.009.
9. Liu Weijie, and Shi Haijuan. «A Summary of the Research on the Policy Guarantee System for the Construction of Ecological Civilization» Journal of Shandong Agricultural Engineering Institute 36.07(2019):106-108. doi:10.15948/j.cnki.37-1500/s.2019.07.020.
10. He Chunhua. «Theory and Practice of the Construction of Socialist Ecological Civilization with Chinese Characteristics in the New Era» Journal of Southwest Forestry University (Social Science) 5.02(2021):39-45. doi:CNKI:SUN:YNLS.0.2021-02- 008.

MOTIVES FOR TRAVELING WHEN CHOOSING SERVICES

Anastasija Sučkova, Ugnė Baguckytė
*Lithuanian Sports University,
Kaunas, Lithuania*

Introductions

Motivation has been a focus of tourism research since the beginning of tourism studies. “Travel motivations” is one of the useful approaches in understanding travel needs and tourists’ behaviours (Crompton, 1979; Yoon & Uysal, 2005). While several theories and models deal with travel motivation, a few widely adopted the existing theoretical approaches; the theory of push and pull motivations is one of the most accepted models (Yoon & Uysal, 2005; You et al., 2000). The concept behind this theory is that people travel because they are pushed and pulled to travel by certain forces (Uysal & Jurowski, 1994). These forces describe how people are pushed to make a travel decision by internal forces and how they are pulled by the external forces (destination attributes; Uysal & Hagan, 1993). Push factors are socio-psychological needs, which are related to intrinsic motivators, while pull factors are external and related to the attractiveness and specific features of the destination (Uysal & Jurowski, 1994) (cit. Yousefi & Marzuki, 2012). Tourists are encouraged to participate in tourism by various reasons. The obvious motivation is to have a pleasant experience, but there are many different ways to achieve it. Some people will be happy to lie in the sun on the

beach and act very little, but others can be very active and spend time climbing the mountain. A break from the "usual" home or work environment, in other words, following the order "change is just as good as rest" can be another reason to get involved in tourism. It is not only demographic factors that can influence the behaviour of tourists, but cultural set-up, social influence, perception and education can be very significant.

Tourist Motivation Theories

Although there is no widely accepted way to categorize these motivating factors in the field of tourism, they can be divided into two groups; "those who motivate a person to go on vacation; and those who motivate a person to go to a specific place at a certain time" (Swarbrooke & Horner 2007, p.53). Tourists travel motives are often determined on the basis of the help of Maslow's theory components. Maslow's hierarchy of needs is one of the most striking theories of human motivation, which identifies five basic levels of human needs and ranks them according to importance and can be a useful tool for understanding consumer motivation. Pearce, using Maslow's (1954) ideas, proposed the following tourism motivation categories: Relaxation, Excitement and thrills, Social interaction, Self-esteem and development, Fulfilment.

The modern situation, when social media is becoming an impactful tool for advertising, communication and consumer cognition, the motivation of tourists is formed with the help of online information and the experience of tourists. According to Aldao and Mihalic (2020), word-of-mouth online information through social media can affect tourists' intentions to travel.

There are two main reasons that encourage people to share their travel experiences on social media. The first concerns an intrinsic purpose, i.e. a selfish interest in traveling as a source of inspiration for others. The second motive, also called the external factor, is that interest in travel is awakened by the need to gain recognition from others and consolidate self-esteem by demonstrating travel achievements.

Social media has the opposite effect on tourism, as it massively overestimates some attractions, putting certain places at risk of ceasing to exist. Many tourists publicly share photos and content to raise awareness of the place to visit, but do not realize the vulnerability of the place due to the increased flow of tourists. Social media helps to expose popular misconceptions, as a mass audience of users can get closer to the current traveler's experience at the destination, and the photos and videos uploaded to Facebook and Instagram help reduce the gap between the real and the imaginary. Social media has become an opportunity for travelers to raise the level of self-confidence at the same time as they are faced with the fear of traveling to a specific place.

These factors play an extremely important role in identifying the motives that encourage individuals to travel to distant destinations and influence travelers' decision-making processes (Pearce & Lee, 2005). Table 1 summarizes some of the most frequently cited theories of motivation in tourism research.

1 table. Tourist Motivation Theories (Yousefi & Marzuki, 2012).

Author (Year)	Theory name	Contribution
Cohen (1972)	Types of tourists	Classifies tourists based on their travel behaviours and groups them as 1) organised mass tourists, 2) individual mass tourists, 3) explorers and 4) drifters
Dann (1977)	Push and pull theory of tourist motivation	<ul style="list-style-type: none"> □ Builds a theoretical framework based on two concepts: anomie and eco-enhancement. □ Defines the anomie factor as the desire to transcend feelings of isolation, while eco-enhancement derives from personal needs
Crompton (1979)	Sociopsychological motivations to travel	Identifies seven socio– psychological motives and two cultural motives that drive individuals to travel
Iso-Ahola(1982)	Social psychology model of tourism	Based on push and pull effects, asserts that personal escape and search and interpersonal escape and search motivate tourism and recreation.

		Combines the main elements (i.e. escape and reward) depending on the particular.r
Pearce (1988)		Lists five travel motivations: relaxation, stimulation, relationship, self-esteem and development or fulfilment Categorises travel motivations into two groups: needs that are self-centred and needs that are directed at others
Pearce and Lee (2005)	TCP	Centres on 14 motivational factors: 1) Self-actualisation – internal 2) Self-enhancement – internal 3) Romance – internal 4) Belonging – internal 5) Autonomy – internal 6) Self-development (i.e. host site involvement) – external 7) Nature – external 8) Escape/relax – most important 9) Novelty – most important 10) Kinship – most important 11) Nostalgia – less important 12) Stimulation – less important 13) Isolation – less important 14) Recognition and/or social status – less important

In tourism, it is very important for marketers to understand that there are many different factors that motivate individuals, and these factors will influence the decision-making process. These motives can have a significant impact on the type, duration and place of leave chosen by each person and can affect whether the person will consider vacationing at all. The most important motives for traveling are the desires, morals, benefits and perspectives of a person can be used to understand the motivation of travel. Therefore, these aspects should be taken into account when developing appropriate marketing strategies and appropriate advertising attractiveness and formulating the best ways to segment the markets and differentiate and position products. Motivation theories can help market managers strategize their proposals, can facilitate market segmentation, and guide the methods of marketers in more productive directions. The application of theories to know-how can only lead to the choice of the best policies and long-term plans that could contribute to value creation and improve the functioning of the tourism industry and the integration of its products.

References

1. Aldao, Carolina, and Tanja A. Mihalic (2020). New Frontiers in Travel Motivation and Social Media: The Case of Longyearbyen, the High Arctic. *Sustainability* 12, no. 15: 5905. <https://doi.org/10.3390/su12155905>
2. Cohen, E. (1972). Who is a Tourist? A Conceptual Clarification. *Sociological Review*, Vol. 22, No. 4, pp. 527-555. doi: 10.1111/j.1467-954X.1974.tb00507.x
3. Dann, G.M.S. (1977). Anomie, Ego-Enhancement and Tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol. 4, No. 4, pp. 184-194. doi.org/10.1016/0160-7383(77)90037-8.
4. Yousefi, M. & Marzuki, A. (2012). Travel motivations and the influential factors: the case of Penang, Malaysia, *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 23:2, 169-176.
5. Pearce, P. L. (1988). The Ulysses factor: Evaluating tourists in visitor's setting. *Annals of tourism research*, Vol. 15, No. 1, pp. 1–28.
6. Swarbrooke, J & Horner, S. (2007). *Consumer behaviour in tourism, 2nd Edition*, Butterworth –Heinemann, The Netherlands.

ЗДОРОВЧА ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ВИКЛАДАННЯ В ХНУМ ІМЕНІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Горлов А. С.¹, Блещунова К. М.²

¹ Харківський Національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, м. Харків, ² Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків

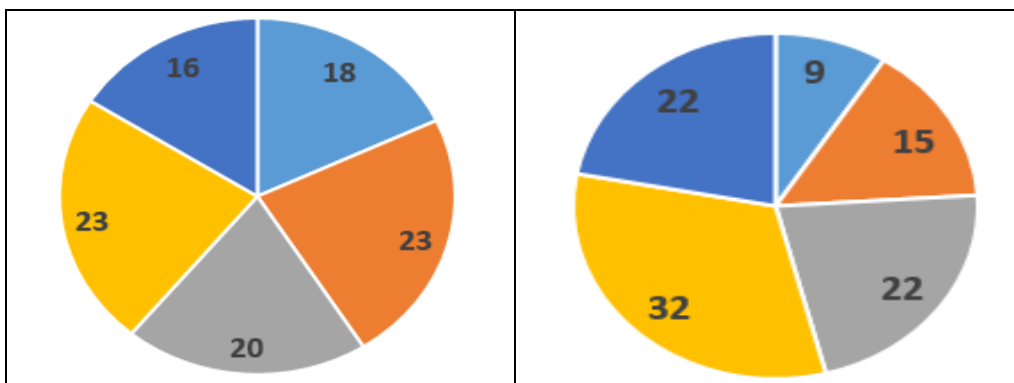
У фізичній, духовній й матеріальній культурі суспільства проявляється біосоціальна природа людини і суспільства. Здоров'я людини й суспільства є взаємообумовлені – тільки здорові люди можуть створити здорове суспільство і навпаки, здорових людей може виховати тільки здорове суспільство [3, 6, 8]. Тому наказ Міністерства освіти і науки України за №193 від 15 лютого 2021 року, який затвердив рекомендації стратегічного розвитку фізичного виховання і спорту серед студентської молоді на період до 2025 року являється дуже своєчасним і актуальним для вдосконалення фізичної культури в закладах вищої освіти. Цей наказ спирається на Наказ президента від 09.02.2016 р., №42/2016 «Про національну стратегію оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація». А також спирається на Постанову Кабінету Міністрів України від 04.11.2020 №1089 «Про затвердження стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року з метою забезпечення учасників освітнього процесу оздоровчою руховою активністю, фізичним вихованням і спортом для всебічного гармонійного розвитку та підтримки здоров'я, як найвищої соціальної цінності в державі, виявлення резервних можливостей організму [7].

Аналіз сучасного стану фізичного виховання та спорту в вищих закладах освіти України показав, що при оцінюванні фізичної підготовленості студентської молоді було допущено до оцінювання лише 47,1% студентів: 7,8% – з високим рівнем фізичної підготовленості; 14,8% – з достатнім рівнем; 16,1% – з середнім рівнем; 8,4% – з низьким рівнем; 52,9% – не допущено до оцінювання. Отже 77,4% студентів у 2018 / 2019 н. р. мали недостатній рівень фізичної підготовленості [7]. Треба сказати, що Постановами Кабінету Міністрів України вже декілька разів затверджувались нові Державні програми розвитку фізичної культури і спорту на кожне п'ятиріччя. У преамбулі цих програм зазначається, що на основі світового досвіду рухова активність людини протягом усього життя запобігає захворюванню та поліпшує стан здоров'я. Однак ж, за інтегральним показником здоров'я населення – середньою очікуваною тривалістю життя людини – Україна займає одне з останніх місць в Європі. Ситуація, що склалася в Україні в сфері фізичної культури і спорту, спричинена такими факторами, як:

- а) невідповідність нормативно-правової бази сучасним вимогам;
- б) недосконалість інфраструктури у виробничій, навчально-виховній і соціально-побутовій сфері;
- в) низький рівень заробітної плати, брак інструкторів з фізкультурно-оздоровчої діяльності, розбалансованість у системі підготовки та підвищення кваліфікації фахівців;
- г) низький рівень наукового забезпечення розвитку фізичної культури і спорту, недостатнє фінансування наукових досліджень (менш як 0,5% видатків державного бюджету спрямовується на сферу фізичної культури і спорту);
- д) недостатнє пропагування серед широких верств населення здорового способу життя [7].

З метою покращення фізичного і психічного здоров'я студентів-музикантів з 2018 року в Харківському національному університеті мистецтв (ХНУМ) імені І. П. Котляревського, з початку на магістерському курсі, а потім, як вибірково на другому курсі бакалаврату, викладається дисципліна «Оздоровча фізична культура». Метою навчальної дисципліни є оцінка текучого стану індивідуального здоров'я студента та його контроль, що має важливе значення для професійної людини. Дисципліна полягає в розширенні та поглибленні знань, вмінь і навичок, які отримали студенти при вивченні навчальних предметів біологічного циклу у

середній освіті та інших базових дисциплін освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр у закладах вищої освіти (ЗВО). Це буде сприяти підвищенню працездатності у студентів при навчанні а, в цілому, збереженню їх психічного та фізичного здоров'я, як майбутніх працівників галузі мистецтва і культури. Навчальна дисципліна спрямована також на перехід сучасної людини до цілісного і здоров'язберегаючого мислення [1,4,5]. У 2018/2019 та 2019/2020 навч. роках в ХНУМ імені І. П. Котляревського були проведені дослідження у студентів 6-го курсу магістратури дослідження з оцінки рівня їх фізичного здоров'я (ФЗ) по усім спеціалізаціям оркестрового та виконавсько-музикознавчого факультетів (спеціальність – 025-музичне мистецтво). При порівнянні п'яти показників, визначальних ФЗ студента (риск ІХС, силовий, респіраторний, серцево-судинний, працездатність серцево-судинної системи), а також самого інтегрального показника було відмічено, що майже за усіма показниками відмінності незначні, але мають свою тенденцію (рис. 1). Наприклад, у 2018/2019 н. р. силовий показник складав високий

Рис. 1. Рівень кистьової динамометрії у студентів ХНУМ імені І. П. Котляревського в 2018/2019 та 2019/2020 навч. роках (%):

Низький – ; ередньогос Нище – ; Середній – ; Вище середнього – ; Високий –

рівень у 18%, вище середнього у 23%, середній у 20%, нижче середнього у 23%, низький у 16%. В 2019/2020 н. р. ці рівні склали наступну послідовність: 9%, 15%, 22%, 32%, 22%. А якщо скласти разом два останніх ступеня нижче середнього і низького у всіх показників, то можна побачити позитивну чи негативну динаміку не тільки складових показників ФЗ, але і самий інтегральний показник. У 2018/2019 навчальному році ця сума була наступна: вага тіла (ожиріння) – 5%, динамометрія кисті – 39%, респіраторний показник – 16%, серцево-судинний показник – 46%, показник працездатності серцево-судинної системи – 13%, інтегральний показник фізичного здоров'я – 31%. У 2019/2020 навчальному році ці сумарні величини були наступними: 6%, 54%, 19%, 43%, 6%, 37%. Як висновок, студенти магістратури ХНУМ імені І. П. Котляревського в 2019/2020 навчальному році уступали студентам 2018/2019 навчального року в показниках маси (ваги) тіла, сили кисті, ЖМЛ та інтегрального показника ФЗ. Позитивні результати тільки у двох показниках – серцево-судинних показників та показників працездатності серцево-судинної системи.

З 2021/2022 навчального року в ХНУМ імені І. П. Котляревського, в умовах воєнного стану, дисципліну «Оздоровча фізична культура» було змінено на дисципліну «Основи фізичного виховання та здорового способу життя» (ОФВ та ЗСЖ), яка викладається в формі «On-line» на першому курсі бакалаврата оркестрового та виконавсько-музикознавчого факультетів. Як навчальна дисципліна «ОФВ та ЗСЖ» – це складова частина гуманітарної освіти, що сприяє формуванню фізично здорової особистості майбутнього фахівця в процесі становлення його професійної компетенції. Знання і навички, які студент може отримати при вивченні цієї дисципліни в закладах вищої освіти (ЗВО) є актуальними для всіх спеціальностей мистецької освіти. Ми продовжимо вивчення питання підвищення фізичного здоров'я у студентів за допомогою «кластерного» математико-статистичного аналізу цифрового

матеріалу, який можливо дасть нам уявлення, куди треба спрямувати фізичне виховання і здоровий спосіб життя студентів ХНУМ імені І. П. Котляревського. Лабораторія оздоровчої фізичної культури, яка існує в університеті при кафедрі мистецької освіти та гуманітарних дисциплін, має необхідне обладнання, за допомогою якого можна вдосконалювати працездатність зорового і слухового аналізаторів, інтелектуальної пам'яті, міцності вдиху-видиху, а також інструментально контролювати ефективність розвитку вибухової і максимальної сили, робити профілактику короно-вірусної інфекції за допомогою дихання атомарним водородом і таке інше (рис. 2) [2].

<p>Електронно-оптичний метод визначення швидкості реакції та зорово-психологічної витривалості за допомогою тренажера «сонячний зайчик» дозволяє:</p> <ul style="list-style-type: none"> - розвинути периферичний зір підослідних для розширення сприйняття зовнішніх змін; - підвищити рухливість нервових процесів; - оперативно зняти стрес завдяки перемиканню уваги на інший активний вигляд діяльності; - поліпшити м'язову координацію та здатність до розслаблення; - підвищити працездатність зорового аналізатору. 		
<p>Електронно-механічний метод визначення рівня розумової рухливості підослідних щодо здатності швидко проаналізувати, якої з десяти цифр бракує у дев'ятизначному числі з непередбаченою послідовністю і натиснути потрібну клавішу після десяти вправ на індикаторі можна побачити середній, мінімальний і максимальний час пошуку потрібної цифри; ця методика дає змогу діагностувати і розвивати такі якості, як приймання інформації периферичним зором і аналіз за допомогою передчуття.</p>		
<p>Електронно-механічні методи визначення вибухової сили за рівнем стрибучості з застосуванням стенду для автоматичного вимірювання висоти впливування з місця. Може бути застосована для тестування швидко-силових якостей підослідних на етапі відбору і для діагностики рівня функціонального стану спортсменів в процесі тренування і фізичної реабілітації.</p>		 <p>Reactionmeter.exe</p>
	<p>Універсальний спірометр. Працює не тільки як пристрій, який визначає життєву місткість легенів, а і об'єм міцності вдиху та видиху.</p> <p>Реакціометр на слуховий аналізатор. Комп'ютерний варіант з графічним зображенням динаміки усіх випробувань та середнім показником.</p>	

Рис. 2 Електронні пристрої навчальної лабораторії кафедри теорії і методики мистецької освіти та гуманітарних дисциплін ХНУМ імені І. П. Котляревського

Висновки:

На підставі визначення фізичного здоров'я, як інтегрованого показника від п'яти складових антропометрії, сили кисті рук, життєвої місткості легенів, функціонування С.С.С. та її працездатності, високого рівня у студентів-магістрантів двох факультетів у 2018/2019 та 2019/2020 н.р. не виявлено.

Фізичне здоров'я у студентів-музикантів категорії рівня «вище середнього» на першому і другому навчальних роках складає 11% та 13%; рівня «середнього» – 57% та 50%; рівня «нище середнього» – 15% та 19%; рівня «низького» – 16% та 18% від усіх досліджувальних студентів кожного навчального року.

Якщо прийняти за якість фізичного здоров'я у студентів-магістрантів ХНУМ імені І. П. Котляревського сумарний показник високого, вище середнього та середнього рівнів для оркестрового та музикознавчого факультетів у 2018/2019 н.р., то краще місце займає оркестровий факультет. Якісну кількість на цьому факультеті складають 22 студента (75,9%) проти 25 студентів (86,2%), які увійшли до не дуже якісної категорії рівнів – середнього, нище середнього та низького. Всього тестувалось 29 студентів. У 2019/2020 н.р. по подібним розрахункам фізичного здоров'я краще місце займав музикознавсько-виконавчий факультет. Тестувався 41 студент.

За підсумками двох навчальних років краще місце по якості фізичного здоров'я було у оркестрового факультету : 38 студентів (67,85%) з якісними показниками і 49 студентів (87,5%) не дуже якісної категорії. Всього тестувалось 56 студентів. У студентів музикознавсько-виконавчого факультету ці показники були відносно наступними – 47 студентів (64,4%) і 64 студента (87,7%). Тестувалось 73 студента.

Література

1. Безпека людського розвитку: економічно-теоретичний аналіз : монографія / [Л. С. Шевченко, О. А. Грищенко, Т. М. Каменська та ін.] ; за ред. Л. С. Шевченко. Х. : Право, 2010. 448 с.
2. Горлов А. С. Діагностика та педагогічний контроль технічної і фізичної підготовленості легкоатлетів в спринті, стрибках у довжину і метанні спису : навч.-метод. посібник / А. С. Горлов, В. І. Галиця. Харків: НТУ «ХП», 2016. 148 с.
3. Горлов А. С., Любієв А. Г., Блошенко О. І., Гращенкова Ж. В. Життєдіяльність людини в умовах глобалізації та основні проблеми глобалізованого суспільства // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства: зб. наук. праць / Нац. техн. унів-т «Харк. політех. ін-т». Х.: НТУ «ХП», 2019. № 1. С. 70-77. ISSN 2227-6890.
4. Здоровьеформирующие технологии в контексте гендерного подхода : [коллективная монография] / [В. П. Зайцев, Н. А. Олейник, С. И. Крамской и др.] ; под ред. Н. А. Олейника, В. П. Зайцева. Х. : ХГАФК, 2009. 226 с.
5. Любієв А. Г. Здоров'я нації, традиції, еволюція загальної і фізкультурної освіти в епоху глобалізації Заходу та Сходу : навч. посібник / А. Г. Любієв, Т. В. Бондаренко, А. С. Горлов. Харьков : НТУ «ХП», 2010. 657 с.
6. Пирогова Е. А. Вплив фізичних вправ на працездатність і здоров'я людини / Е. А. Пирогова, Л. Я. Івашенко, Н. П. Страшко. К.: Здоров'я, 1986. 152 с.
7. Рекомендації щодо стратегічного розвитку фізичного виховання та спорту серед студентської молоді до 2025 року / Наказ Міністерства освіти і науки України № 193 від 15.02.2021 р.
8. Фізкультурно-спортивна освіта в системі підготовки сучасного інженера [Текст] : навч. посібник / А. Г. Любієв, Т. В. Бондаренко, А. С. Горлов. Харків: НТУ «ХП», 2011. 246 с.

ЗДОРОВ'Я НАРОДУ – ВСЕНАРОДНА СПРАВА
Кіпенський А.В., Васильєва-Лінецька Л.Я., Борейко Н.Ю.
*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Харків, Україна*

Нація, Суспільство, Населення, Народ, Натовп і навіть Біомаса – так, залежно від переваг та ситуації, політики у владі називають *ті* чи *інші* групи людей. При цьому часто забувають, що обрані/призначені для забезпечення громадського порядку, дотримання прав та охорони здоров'я **всіх** своїх співгромадян. Адже саме це є найважливішими загальнодержавними завданнями, а натомість часто бачимо задоволення приватних чи регіональних інтересів. Охорона здоров'я населення ускладнюється сьогодні тим, що світ, у якому живе людина, змінюється дедалі більше і швидше. Вважають, що за останні сто років довкілля змінилося більше, ніж за всю історію людського існування. Сучасна людина зазнає впливу такими фізичними та хімічними чинниками, яких раніше в природі просто не існувало. Поява цих чинників зумовлена колосальним розвитком промислового виробництва, автомобільного та інших видів транспорту, широким впровадженням, часом шкідливих, хімічних речовин у сільське господарство та побут людини. Зупинити розвиток науки, техніки та технологій неможливо, проте вжити заходів для зниження негативного впливу цього розвитку на здоров'я людини – одне з основних завдань урядів світової спільноти, вирішення якої є необхідним для подальшого розвитку суспільства.

Відомо, що повноцінний та багатогранний розвиток суспільства неможливий, якщо більшість його представників страждають від хвороб та фізичних недуг, відчують духовну бідність та соціальну незахищеність. Фізичне та духовне здоров'я населення будь-якої країни визначається комплексом таких показників, як народжуваність, смертність, дитяча смертність, захворюваність, рівень фізичного розвитку людей, середня тривалість життя. Всі ці показники значною мірою залежать від соціального середовища та умов життя людей, у т.ч. розміру реальної заробітної плати, тривалості робочого дня, умов праці, забруднення довкілля, якості харчування, житлових умов, розвитку системи охорони здоров'я та санітарного стану країни. Достатньо сказати, що тривалість життя в Україні майже на десять років менше ніж у Європі (за даними 2020 року).

Для вирішення глобальних проблем щодо покращення життя людей необхідні колосальні зусилля та засоби, а головне – колективна політична воля, міцні партнерські зв'язки та ефективні дії. Однак усе це, як то кажуть: «довго та дорого». Саме тому, на наш погляд, першочергові завдання для передової частини суспільства можуть бути сформульовані наступним чином:

- педагогічні колективи всіх закладів освіти мають негайно почати виховувати молодь у дусі розуміння переваг **здорового способу життя**;
- працівникам системи охорони здоров'я з метою оздоровлення населення слід ширше використовувати весь комплекс заходів та засобів для своєчасних **рекреації, профілактики, лікування та реабілітації**, а також вести **активну просвітницьку діяльність щодо збереження та покращення здоров'я**;
- співробітникам наукових організацій та промислових підприємств необхідно забезпечити заклади охорони здоров'я **сучасною медичною технікою**.

Здоровий спосіб життя (ЗСЖ) – поведінка розумної людини, що передбачає помірність у всьому, оптимальний руховий режим, загартовування, правильне харчування, раціональний режим діяльності та відмова від шкідливих звичок. Ця система необхідна для фізичного, душевного, духовного та соціального благополуччя, активного довголіття. Крім того, здоровий спосіб життя це, культурна, активна, гуманістична та цивілізована життєва позиція людини, яка безпосередньо пов'язана з її здоров'ям та щастям.

Здоровий спосіб життя студентів та співробітників НТУ «ХПІ» одне із завдань кафедри фізичного виховання Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарних технологій [1]. Для вирішення цього завдання викладачі кафедри створили **систему забезпечення ЗСЖ**, що

постійно розвивається та доступна для всіх членів навчально-виховного процесу. Система забезпечення ЗСЖ реалізується висококваліфікованими кадрами – викладачами кафедри і тренерами різних видів спорту, які дають знання, формують навички ЗСЖ у студентів та співробітників університету. Також кафедра є кузницею фахівців у сфері фізичної культури та спорту, вона щорічно випускає близько 30 фахівців для українського суспільства вже 28 років.

Важливіший компонент системи – певний зміст занять, які аргументують та мотивують студентів на ЗСЖ. Насамперед це заняття з фізичної культури, які відбуваються двічі на тиждень протягом трьох курсів. В багатьох країнах світу до фізичного виховання ставляться, як до дієвого засобу підвищення рівня здоров'я та працездатності, покращення емоційного стану. Основна мета фізичного виховання в НТУ «ХПІ» сформувати ціннісне ставлення до здоров'я, здорового способу життя, дати інструменти для їх збереження та виробити звичку займатися фізичними вправами. За спостереженнями науковців кафедри фізичного виховання за даними анкетування визначено, що у 65 % студентів, які приходять навчатися на перший курс, рівень здоров'я нижче середнього, 43 % мають низький рівень мотивації до занять руховими вправами, хоча 87 % з них хочуть бути стрункими, красивими і здоровими.

Для забезпечення високого рівня рухової активності викладачі впроваджують заняття з різних видів спорту (за вибором студентів) з використанням новітніх (фізкультурно-оздоровчих) технологій: скандинавська ходьба, йога, фітнес у воді. Всі ці засоби, спрямовані на рухову активність аеробного спрямування, на загартування організму (заняття проводяться на свіжому повітрі і в басейні), с акцентом на формування мотивації до систематичних занять фізичними вправами. Особливу увагу викладачі кафедри приділяють заняттям зі спеціальними медичними групами, до яких входять студенти з порушеннями стану здоров'я і захворюваннями. Основна мета цих занять – відновлення, зміцнення здоров'я, сприяння гармонічному фізичному розвитку та загартування організму. Заняття забезпечують кожному студенту повноцінний руховий режим, який дозується різноманітними вправами, з урахуванням ступеня порушень та рівня адаптаційних можливостей організму. На заняттях студентів навчають інструментам самооцінювання, фізичного самовідновлення, самоконтролю і формують звичку систематично виконувати профілактичні вправи, що забезпечує ЗСЖ. Для співробітників університету викладачами кафедри проводяться заняття з фітнесу. Додатково для формування здорової свідомості і ціннісного ставлення до ЗСЖ викладачі кафедри фізичного виховання готують і проводять зі студентами лекції та бесіди, метою яких є формування звичок раціонально харчуватись, ефективно відпочивати і самостійно системно впроваджувати рухову активність в своє життя. Розроблено ряд методичних вказівок щодо самопізнання свого організму. Всі ці заходи сприяють покращенню життя студентів і співробітників університету.

У канікулярний період для всіх учасників навчального процесу пропонується активний відпочинок у спортивно-оздоровчому таборі «Фігуровка» (Харківська область), який знаходиться у лісовій зоні на березі річки. Саме досвід організації перебування в цьому таборі є прикладом забезпечення умов для ЗСЖ. У таборі враховуються усі внутрішні та зовнішні фактори, які можуть створити найкращі умови здорового і щасливого життя, це раціональний режим рухової активності і відпочинку, корисне і смачне харчування, свіже повітря, сонце, вода та позитивне емоційне наповнення вечірньої культурної програми, а також велика кількість змагань з популярних видів спорту.

Ще одним із компонентів діяльності, що спрямована на ЗСЖ є долучення науковців України та інших країн до обговорення проблем приєднання студентів до здорового способу життя. Ця діяльність відбувається через проведення міжнародної наукової конференції «Здоров'я нації і вдосконалення фізкультурно-спортивної освіти» та періодичні семінари. Найкращі розробки впроваджуються в навчальний процес.

Діяльність, яку здійснює кафедра фізичного виховання для забезпечення ЗСЖ студентів є одною з обов'язкових складових підготовки лідерів і гуманітарно-технічної еліти у ННІ соціально-гуманітарних технологій [2]. Подальший розвиток цього напрямку колектив кафедри фізичного виховання бачить у включенні до змісту фізичного виховання циклічних

програм, програм з навантаженнями, з самозахисту, з різних нових ігрових видів спорту, з сучасних напрямів аеробіки – шейпінгу, каланетики, стретчингу та інше. Проте, вже сьогодні високий рівень оздоровчої ефективності запропонованих засобів, збільшення зацікавленості студентів до занять спортом і рухової активності свідчать про доцільність використання розробленої системи, яка широко використовується навіть й іншими університетами.

Здоров'я є одним із найважливіших особистісних чинників, що впливає на працездатність і психологічний стан людини, його прагнення до розвитку, самовдосконалення, і, в кінцевому рахунку, на бажання і можливість повноцінно жити, працювати й навчатися.

Людина – це найскладніший вид матерії, яка була створена на землі. Організм людини складається з енергетичної та клітинної форм матерії, а також програми індивідуальної свідомості та матеріальної оперативної системи – мозку. Для нормального функціонування цієї системи потрібно багаторівневе інформаційно-програмне забезпечення, яке прийнято визначати як – програма життєдіяльності. Збій у роботі цієї програми призводить до порушень біохімічних процесів, які відбуваються в організмі, що, у свою чергу, викликає захворювання органів і тканин.

Достатньо умовно людський організм можна порівняти з годинниковим механізмом. Поки є завод, і стиснута пружина має потенційну енергію – годинниковий механізм функціонує нормально. Однак варто загальмувати маятник і механізм зупиняється, хоча запас енергії ще не вичерпаний. Гальмуванню маятника у годинниковому механізмі відповідає поява патології в людському організмі. Для запуску годинникового механізму достатньо хитнути маятник. Людський організм набагато складніший, проте, для реалізації процесу запуску системи самовідновлення та зцілення фізичного тіла також необхідний поштовх, наприклад, дозований вплив тим чи іншим фізичним фактором. Сучасна медицина має величезний арсенал апаратних та неапаратних засобів лікування, таких як апарати для низькочастотної та високочастотної електротерапії, для впливу різними видами випромінювань, для вібраційних впливів з різними частотами, інгаляції, масажі, ванни, душі, лазні та ін.

На жаль, люди досить часто не стежать належним чином за своїм здоров'ям і при появі тих чи інших симптомів обмежуються прийомом лікарських препаратів. Для оцінки стану здоров'я співробітників нашого університету було проведено обстеження 126 студентів першокурсників, які є найбільш активною частиною академічної спільноти. Для аналізу використовувалося опитування за допомогою спеціально розроблених анкет впродовж з подальшим статистичним аналізом кількості наявних в анамнезі захворювань і визначенням частоти поліморбідної патології, а також застосовуваних методів їх лікування та реабілітації.

Зроблений аналіз показав відсутність захворювань тільки у 12 (9,5 %) студентів, при цьому у такого ж їх числа спостерігалось лише одне захворювання, тоді як всі інші мали від двох до шості різних патологій. Найбільш часто у студентів мали місце 2 захворювання – 33 (26,2 %) і лише незначно рідше їх число становило три (23,8 %) або чотири (теж 23,8 %). П'ять захворювань було відзначено у 18 (14,3 %) студентів, шість – тільки у трьох (2,4 %).

За нозологічними формами на першому місці перебували захворювання очей, переважно міопія, різну величину якої діагностовано майже у половини – 60 (48 %) студентів. На другому місці знаходилась вегетосудинна дистонія (ВСД) за гіпер- або гіпотонічним типом, яка зазначена у 48 (38,9 %) випадках, тоді як кардіальний тип ВСД був діагностован більш ніж у півтора рази рідше – у 27 (21,4 %) спостережуваних. Третє місце посіли сколіоз, хвороби органів дихання, шлунково-кишкового тракту або порожнини рота, які відзначені майже у третини студентів. Рідше зустрічалась патологія ЛОР-органів (15,1 %), і лише у поодиноких спостережуваних було діагностовано алергія, анемія, плоскостопість та ін.

Слід зазначити, що на диспансерному спостереженні знаходилося менше третини опитаних (29,1 %), велика частина із яких мала ВСД або захворювання шлунково-кишкового тракту, всі інші лише при погіршенні стану зверталися за лікарською допомогою.

Детальний аналіз застосовуваних методів лікування і реабілітації показав, що студенти

погано обізнані як про небезпеку прогресування наявних захворювань, так і найпростіших методах їх корекції. Так, лише 17 % студентів з міопією при тривалій роботі з комп'ютером робили регламентовані перерви в роботі, рухалися, активно моргали і регулярно переводили погляд на віддалені предмети.

При наявності ВСД та захворювань шлунково-кишкового тракту багато хто використовував медикаментозні препарати, що рекомендовані лікарем, і мало хто знав про ефективні методи фізичної терапії і найбільш корисних вправах. Нікому не призначалися і **методи фізіотерапії** або **санаторно-курортна реабілітація**, які багаторазово довели свою ефективність у даній категорії пацієнтів. Більш того, студенти взагалі не знали, що таке фізіотерапія і лише кілька людей згадали при опитуванні, що колись приймали «при грипі» КУФ- і УВЧ-терапію на область носа або «якийсь електрофорез».

Проведені міні-лекції про історію фізіотерапії і найбільш ефективні її методи були сприйняті з інтересом, особливо коли вони супроводжувалися демонстрацією апаратури з можливістю прийняти процедуру, оцінити відчуття і виниклий ефект. При цьому найбільший інтерес викликала фототерапія, так як студенти відмінно знали про бурхливий розвиток в сучасному світі лазерних і світлодіодних технологій, проте лише п'ятьом з них призначалася лазерна терапія і нікому не застосовувалися лікувальні світлодіодні комплекси [3]. Студенти були здивовані, що над'яскраві світлодіоди різного спектру використовуються для лікування, що фототерапія за допомогою світлодіодів є фізіологічною, доступною, ефективною і безпечною навіть при використанні самим пацієнтом в домашніх умовах, а результати вивчення впливу LED-технологій на біологічні об'єкти, в тому числі в космосі, дозволили FDA (Food and Drug Administration) США схвалити їх застосування в медицині.

Ніхто з опитаних не знав і про світлодіодні апарати серії «Барва» (фотонні матриці «Барва-Флекс», фотонні масажери «Барва-ФМК/ПХ», апарати «Барва-ЦНС», «Барва-СДС» та ін.), які було розроблено та впроваджено у виробництво групою харківських учених і фахівців, яку очолював А.М. Коробов, хоча вони широко представлені в охороні здоров'я України [3]. Більш того, саме в Харкові були розроблені оригінальні методики фототерапії світлодіодними апаратами, а також сучасні методики електролікування низькочастотними та високочастотними апаратами харківської фірми «РАДМІР» [4].

Сьогодні клініцистами встановлено значний болезаспокійливий ефект переважно синьо-фіолетового та червоного спектрів світлодіодів, світова доказова медицина рекомендує їх включення до протоколів реабілітації больових синдромів різної локалізації та різного генезу, а також для лікування захворювань органів дихання, ЛОР-органів, вугрової шкіри та багатьох інших захворювань [5, 6].

В ході лекцій студентам було продемонстровано принципи роботи фотонних матриць, надані пояснення щодо найбільш часто вживаних методик застосування. Деяка кількість фотонних матриць була видана для домашнього використання при болях, риніті, вугрової висипки, що було сприйнято з великим ентузіазмом і через три місяці ми отримали повні звіти про їх застосування. Виявилося, що студенти використовували апарати не тільки для себе, але й для друзів, родичів і знайомих. Безпека фототерапії і невисокі дозування електромагнітного випромінювання забезпечували хороший ефект і легку переносимість методу.

Протягом багатьох років здійснювалася також **лікувально-консультативна робота** з викладачами закладу вищої освіти. Звичайно, що вони зверталися до лікаря для вирішення будь-яких проблем зі здоров'ям. Захворювання були різними і залежали від віку, спадковості, способу життя і багатьох інших факторів.

Інтелектуальне викладацьке співтовариство з цікавістю зустріло сучасні рекомендації раціонального харчування, які включають значне обмеження вуглеводів, особливо простих і, навпаки, збільшення кількості білків і жирів, в тому числі насичених, які протягом останніх десяти років звинувачувалися в розвитку гіперхолестеринемії, а також важливому реабілітаційному значенні помірному споживанню натуральної кави і невеликої кількості алкоголю [7]. З великим ентузіазмом викладачі обговорювали сучасну доказову базу медицини, охоче проводили пошук цікавих даних на пропонованих сайтах і були дуже

зацікавлені результатами сучасних досліджень про високий доказовий рівень ефективності застосування фізичної терапії і багатьох методів фізіотерапії при різних захворюваннях. Слід зазначити, що більшість педагогів регулярно використовували в особистій практиці фізичні вправи і методи фізіотерапії з метою оптимізації медикаментозного лікування і зменшення кількості або дози застосовуваних препаратів, особливо беззаспокійливих.

Можливості застосування методів фізіотерапії в Харкові були дуже високими, тим більше що в НТУ «ХПІ» довгі роки функціонував санаторій-профілакторій, в якому були представлені всі класичні методи фізіотерапії. Слід зазначити, що тільки гальванізація і лікарський електрофорез не використовуються сьогодні в реабілітаційній практиці європейських країн, тоді як імпульсні струми діадинамо- і ЧЕНС-терапії, ультразвукова терапія, низько- і високоінтенсивна магніто- і лазеротерапія мають високий рівень доказової ефективності застосування при больових синдромах у пацієнтів з м'язово-скелетної патологією [8, 9]. Ще більш високий рівень доказовості відзначений у таких сучасних методів, як сухо-повітряна кріотерапія і ударно-хвильова терапія.

Переважає більшість консультованих неодноразово з високим ефектом використовували санаторно-курортне лікування – при захворюваннях шлунково-кишкового тракту це були курорти з лікувальними мінеральними водами Харківщини, Миргорода, Закарпаття, при захворюваннях опорно-рухового апарату – лікувальні грязі Куяльника, радонові здравниці Хмільника та Знам'янки, в останні роки у багатьох з'явився досвід лікування на зарубіжних курортах.

Отримані результати досліджень свідчать про необхідність підвищення рівня знань молоді для усвідомлення здоров'я як неминущої цінності, а також оволодіння системою знань, умінь і навичок, що забезпечують збереження, відновлення і зміцнення здоров'я. Працівникам системи охорони здоров'я з метою оздоровлення всіх верств населення необхідно розширювати *систему диспансеризації*, яка дозволить на високому доказовому рівні використовувати весь сучасний комплекс заходів і засобів для профілактики, лікування та реабілітації.

Для повноцінного медичного обстеження та лікування необхідна сучасна високоефективна медична техніка. На жаль, стан медичної техніки в Україні, можна охарактеризувати як вкрай незадовільний. Вона на 60–70 % фізично зношена, морально застаріла та вимагає планомірної заміни [10]. Задля справедливості, слід уточнити, що для складної діагностичної апаратури цей показник дещо нижчий, а для терапевтичних апаратів він становить понад 90 % [11]. Таке співвідношення пояснюється меншою ремонтпридатністю діагностичної апаратури (часто вона не ремонтується, а закуповується нова, незважаючи на високу вартість) та просуванням її до медичних закладів фармакологічними компаніями (без якісної діагностики не можуть бути призначені для лікування дорогі фармпрепарати) [12]. Говорячи про медичне обладнання (та частина медичної техніки, яка не має безпосередньої взаємодії з пацієнтом, але призначена для його обслуговування та забезпечення медичного технологічного процесу), слід зазначити, що воно експлуатується по 35–40 років, що суттєво перевищує його технічний ресурс.

Причина такої ситуації полягає у наступному. До 1992 року МОЗ України набувало медичної техніки у понад 300 заводів-постачальників, 65 % яких перебували в Росії і лише 19 % – в Україні. За таких умов потреби України у медичних виробках вітчизняна промисловість забезпечувала лише на 13–15 % за номенклатурою та на 20 % за обсягами [13]. Для покращення технічного оснащення медичних установ в Україні з 1992 р. було реалізовано дві Державні програми розвитку медичної техніки за Постановами Кабінету Міністрів. Виконання цих програм дозволило створити нову медичну техніку, яка взагалі раніше не вироблялася в Україні. При цьому рівень забезпечення медичною технікою вітчизняного виробництва зріс лише до 30–35 %, тоді як у розвинених державах цей показник сягає 60–70 %.

З 2002 р. для забезпечення вітчизняних закладів охорони здоров'я виробами медичної техніки було підготовлено декілька проектів Комплексної програми розвитку медичної

промисловості України. Спочатку на 2004–2010 рр., потім на 2006–2010 рр. і, нарешті, на 2008–2012 роки. У 2008 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 968 від 5 листопада 2008 р. було затверджено Державну цільову науково-технічну програму розвитку виробництва медичної техніки на 2009–2013 роки. Проте, коштів на реалізацію цієї програми виділено так і не було, і медична промисловість, відповідно, свого належного розвитку не отримала. У 2011 р. Постанова № 968 припинила свою дію за Постановою Кабінету Міністрів України № 704 від 22 червня 2011 р.

Слід зазначити, що, наприклад, у США, витрати на технічне оснащення одного ліжко-місця в медичних установах у середньому становлять близько 35000 доларів [14]. У системі охорони здоров'я України справи трохи інші. Коштів на придбання медичної техніки поки що виділяється недостатньо для повного переоснащення медичних установ. У Рейтингу країн світу (опублікований у 2020 р.) за рівнем витрат на охорону здоров'я (станом на 2017 р.) Україна посідає 75 місце (з результатом 7 %) із 189 країн світу та адміністративних територій без державного статусу. Цей рейтинг розраховується як загальний обсяг державних та приватних витрат на охорону здоров'я, виражений у відсотках від внутрішнього валового продукту [15].

Сьогодні Україна має потенційні можливості для успішного переоснащення медичних закладів та забезпечення їх технікою вітчизняного виробництва на 40–50 %. Для вирішення цього завдання слід залучати великі, середні та малі підприємства всіх форм власності. В Україні зареєстровано понад 200 таких підприємств, які виробляють чи реалізують медичну техніку та вироби медичного призначення [16]. Для успішної діяльності цих підприємств щодо вирішення завдання технічного оснащення вітчизняної системи охорони здоров'я необхідні державні програми (для обліку попиту та пропозицій), пільгове оподаткування, кредити з низькими відсотковими ставками, а в окремих випадках і державне фінансування.

Для розробки *нової медичної техніки* доцільно залучати не лише науково-дослідні та конструкторські організації, а й установи вищої освіти, особливо ті, які мають відповідний досвід та проводять підготовку фахівців для медичного приладобудування [17].

Слід також зазначити, що ефективне використання існуючої та новопридбаної медичної техніки (особливо це стосується складної техніки) може бути забезпечене лише за умови, що штатними розкладами медичних установ будуть передбачені інженерні служби, фахівці яких зможуть на високому рівні проводити технічне обслуговування та поточний ремонт медтехніки.

Придбання імпортованих виробів медичної техніки за рахунок коштів державного бюджету може бути виправданим лише в тому випадку, якщо така техніка не виробляється в Україні. При цьому доцільними можуть вважатися лише закупівлі, які виконані на основі відкритих і прозорих тендерних конкурсів і за наявності в Україні відповідних сервісних центрів.

На закінчення наголошуємо наступне: стан здоров'я населення України, на жаль, не можна вважати цілком задовільним. Швидкого вирішення цієї проблеми, задля повноцінного розвитку суспільства, з боку керівництва країни у теперішніх умовах не передбачено. Проте, мабуть настав той час, коли суспільство само повинно себе врятувати завдяки внутрішнім резервам, якими є знання та вміння щодо впровадження здорового способу життя, раціональних методів профілактики та лікування захворювань, поширювання знань щодо збереження та покращення здоров'я, розробки та виробництва виробів медичної техніки та медичного призначення для закладів охорони здоров'я.

Література

1. Фізична культура і спорт Харківського Політеху. Історія. Досягнення. Перспективи. / О. В. Білоус, К. М. Блещунова, Н. Ю. Борейко та ін.; заг. ред.: А. В. Кіпенський, В. М. Скляр – Харків: Друкарня Мадрид, 2020. – 185 с.
2. Цільова підготовка лідерів і гуманітарно-технічної еліти. З досвіду роботи

факультету соціально-гуманітарних технологій НТУ «ХПІ» / Заг. ред. А. В. Кіпенського та О. С. Пономарьова. – Харків : Друкарня Мадрид, 2021. – 295 с.

3. Коробов А.М. Фототерапевтичні апарати Коробова А.–Коробова В. серії «Барва»: науково-популярне видання / А. М. Коробов, В. А. Коробов, Т. О. Лісна. –Х. : 2015 – 176 с.

4. Физиотерапевтические аппараты нового поколения / А.В. Кіпенский, В.А. Верещак, И.В. Смотров и др. // Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини. – Харків: «ФАКТ», 2019. – № 1. – С. 114–123.

5. Гуляр С. А., Лиманский Ю. П., Тамарова З. А. Боль и цвет: лечение болевых синдромов цветным поляризованным светом. – Киев – Донецк: Биосвет, 2004. – 122 с.

6. Тондий Л. Д, Журавлев В. А. Колортерапия. – Харьков: «Издательство “Слово”»; 2013. 144 с.

7. Dehghan M, Mente A, Zhang X, Swaminathan S, Li W, Mohan V, et al/ Prospective Urban Rural Epidemiology (PURE) study investigators. Associations of fats and carbohydrate intake with cardiovascular disease and mortality in 18 countries from five continents (PURE): a prospective cohort study.// Lancet. 2017 Nov 4;390(10107):2050–2062.

8. Васильева-Линецкая Л. Я. Проблема презумпции неэффективности физиотерапии на современном этапе развития физической и реабилитационной медицины в Украине //Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини . 2015. – № 1. – С.95–99.

9. Васильева–Линецкая Л. Я. Низкоинтенсивная лазерная терапия в реабилитации больных ишемической болезнью сердца: обзор доказательных исследований. // Фотобиология и фотомедицина, 2019. – № 4. – С. 39–54.

10. Концепція державної цільової науково-технічної програми розвитку медичної промисловості України на 2006-2010 роки // Медичний ринок. Бізнес-додаток до журналів ІВО «Медицина України». – К. Осінь, 2005. – С. 2–4.

11. Коробов А. М. Про концепцію розвитку вітчизняної індустрії медичної техніки (Лист Президенту України В. А. Ющенку) // Применение лазеров в медицине и биологии. Материалы XXIV Международн. научн.-практ. конф. – Ялта, 2005. – С. 7–14.

12. Сокол Е. И., Кипенский А. В., Артюшенко О. В. Состояние технического обеспечения учреждений системы здравоохранения и анализ украинского рынка медтехники // Технічна електродинаміка. Київ: ІЕД НАНУ, 2006. – Тем. вип. Силова електроніка та енергоефективність. – Ч. 1. – С. 124–135.

13. Девко В. Медична техніка України. Становлення галузі медичної промисловості // Медичний ринок. Бізнес додаток до журналів ІВО «Медицина України». – К. 2001. № 3. – С. 3–8.

14. Смердов А. А. Біомедична інженерна освіта в Україні // Український журнал медичної техніки і технології. – К.: НІЦ МОЗ України, 1994, № 1–2. – С. 5–10.

15. Рейтинг стран мира по уровню расходов на здравоохранение. URI: <https://gtmarket.ru/ratings/global-health-expenditure> (дата обращения 24.09.2022).

16. Виробники виробів медичного призначення // Медичний Ринок. Бізнес додаток до журналів ІВО «Медицина України». – К. Осінь, 2005. – С. 5–11.

17. Электронная медицинская техника. Разработки кафедры «Промышленная и биомедицинская электроника НТУ «ХПИ» / Е. И. Сокол, А. В. Кипенский, Е. И. Король и др. – Харьков: Золотые страницы, 2015. – 264 с.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ – ШЛЯХ ДО ДУХОВНОГО ЇЇ РОЗВИТКУ

Михайліченко В.Є., Семке Н.М.

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна*

Людина сама творить як свою долю, так і долю планети, на якій мешкає. У її розпорядженні усі сили і енергія Космосу, у тому числі і психічна енергія, яка у вигляді людської думки володарює над усіма енергіями. Еволюція кожної людини визначається її спрямуванням до добра і зла, а еволюція усього всесвіту схильна до дії людських спрямувань. По основній якості свого духу і по потенціалу основної енергії усі люди однакові, але кожен стає тим, до чого прагне. Закони розвитку життя вимагають вдосконалення усього суцього, потенціал духу і основної енергії надається кожному саме для цієї мети.

У історії етико-філософської і релігійної думки ідея досконалості розвивається як уявлення про впорядкованість одухотвореності схильностей людини. У етиці йдеться про досконалість людини і про шляхи досягнення нею досконалості. Це поняття отримує змістовну визначеність через категорії морального ідеалу, міри. Йдеться про духовне розуміння міри, коли помірність в потребах і бажаннях мислилася вже древніми мудрецами і філософами як умова особистої бездоганності, самовдосконалення, наближення до ідеалу. Іншими словами йдеться про вдосконалення здібностей, навичок і умінь, а також моральне вдосконалення як духовний розвиток особистості.

Таке розуміння досконалості міститься, наприклад, в аристотелівському вченні про добродієність: досконалою є добродієсна, тобто діяльна особа, що знає належну міру всьому і у всьому прагне до гідного, розумно визначеного і прекрасно-благого життя. Аристотелівський ідеал досконалої особи покоїться на ідеї самообмеження і підпорядкування людиною усіх своїх вчинків розумно обраній меті. Людині в загальній формі задається орієнтація на ідеал, на вище благо, в аристотелівському трактуванні - на підготовку себе до його практичного здійснення. Звідси можна зробити важливий висновок про те, що ця проблема містить в собі два пласти уявлень: а) досконалість як ідеал і б) вдосконалення як процес досягнення ідеалу.

У європейських мовах слово "досконалість" містить в собі, уявлення про завершеність, закінченість, виконання чогось. Це поняття виникає на основі ідеї деякої вищої мети або деякого стандарту, з яким співвідносяться результати діяльності і як би вказує на реалізацію мети, задуму, стандарту або зразка. У живій мові під досконалістю розуміється практична придатність речі для певної мети, досягнення поставленої цілі, отримання результату, а його повнота, вища міра розвитку.

Досягнення вдосконалення, як особистого морального завдання, нерідко веде до того, що цей процес сприймається як пріоритетний і пануючий над усіма іншими моральними зусиллями особи. Таке розуміння досконалості найбільш послідовно було розвинене в стоїцизмі і буддизмі, хоча його елементи в тій або іншій формі зустрічаються в самих різних етичних доктринах. Згідно з цим розумінням, досконалість полягає в повній незалежності людини від скороминущих обставин і пристрастей, у внутрішній свободі. В якості ідеалу тут висувається відмова від світу і від усього тілесного в собі, досягнення особливого "духу чистоти". Це досягається за допомогою спеціальних моральних вправ – аскези, як це передбачалося в стоїцизмі або християнстві. Людина, вільна духом, за вченням Будди, не відмовляється від речей і природних потреб, бо його внутрішня просвітленість – запорука його дійсної відчуженості.

У християнстві моральна досконалість нерозривно пов'язана не лише з уявленням про вічний порятунок, в якому полягає єдина мета усього життя і діяльності людини, але і з активною практичною діяльністю, спрямованою на перетворення дійсного світу за зразком і подібністю Бога. Вдосконалення в християнстві немислимо без порятунку від гріха і надбання замогильного блаженства. Тут переважає віра в те, що людина повинна удосконалюватися в ім'я діяльної любові і тільки в ній вона удосконалюється. Християнство не наполягає на звільненні людини від усіх своїх чуттєвих проявів, їй лише підказується шлях розкріпачення,

звільнення з-під влади самодостатніх уподобань. Згідно з цими уявленнями кожна людина несе в собі можливість порятунку або вдосконалення. Для цього йому необхідно лише здійснити своє природне і єдине призначення – підкорятися волі Бога і на основі цього перетворитися в здійсненні ідеалу Боголюдини. Звідси витікають два моральні імперативи людини відносно Бога або Абсолюту, які В.С. Соловйов сформулював таким чином: "Май в собі Бога" і "Відносься до всього по Божі".

Моральне самовдосконалення не є самостійний процес. Воно пронизує усе внутрішнє життя людини, причому головним чином через мотиваційну сферу, яка виконує оціночну, стимулюючу, критично-перетворювальну функцію.

Під впливом певних мотивів людина виробляє моральні засади своєї поведінки і духовного зростання. Воно сприяє збереженню цілісності внутрішнього світу людини, дозволяє не порушувати єдності мотиву і вчинку, слова і справи. Суть морального прогресу така, що добро затверджується у боротьбі із злом, доброчесність – у боротьбі з вадою, моральне - у боротьбі з аморальним.

Значення понять доброчесності і вади в моральному розвитку особистості полягає в тому, що перше є концентрованим вираженням усього позитивного в її моральному обличчі, а останнє означає все, що виступає його антиподом. Тому вони відіграють важливу роль в самовихованні особи. Мотивація, як відомо, спирається на оцінку, а основними опорними пунктами для оціночних суджень служать поняття добра і зла. Суспільство, в якому зникають уявлення про вищі цінності і ідеали, стає ареною егоїзму і морального хаосу. Це веде до взаємного нерозуміння і озлоблення, терору, зростання злочинності, духовного зубожіння внутрішнього світу людини. Забуття цінностей, накопичених людством, веде до втрати моральних перспектив життя, до загрози морального руйнування особи.

Вимоги сучасної епохи зводяться до того, що людина повинна намагатися зрозуміти Джерело, з якого вона вийшла, а також усвідомити єдність і безперервність космічного життя, а себе – частиною цього життя. Зрозуміти і прийняти усе це у свою свідомість - це означає вийти з вузької безвиході неправдивих уявлень на простір безмежних можливостей нового світобачення. Коли удосконалюється одна людина, удосконалюється усе людство, але людина, що досягла досконалості, повинна вести за собою інших людей. Ось кінцева мета, кінцевий сенс життя і нескінченного вдосконалення людини. Визнаючи прагнення до вдосконалення метою і сенсом життя, необхідно сказати, що цей процес може йти лише у напрямі розвитку своїх духовних сил.

Вдосконалення розпочинається з осмислення себе і свого місця у світі, свого відношення до вищих цінностей, з припущення про власну невідповідність цим цінностям. Але для цього індивід повинен звільнитися від власної інерції, бути внутрішньо вільним. Моральна рефлексія означає аналіз самого себе з точки зору належного, тобто необхідно морально визначитися. Іншими словами поява прагнення до досконалості можлива на основі хоч би мінімальної досконалості. При цьому від людини вимагається прагнути до вищого, духовного, і тим самим відмовлятися від пріоритету свого "Я", відмова від світу як світу речового, тлінного.

Процес вдосконалення опосередкований рядом моментів внутрішнього морального досвіду, який людина повинна пережити, щоб дійсно просунути на цьому шляху. Чим більш високі цілі вона ставить перед собою, тим важче дається йому цей шлях, тим більше усвідомлює він власну недосконалість. Самовдосконалення включає: перше - самообмеження і особисту дисципліну, друге – стійкість у виконанні боргу і свідоме підпорядкування себе вибраній меті, третє – внутрішню свободу, четверте - вірність етичному ідеалу і п'яте - безперестанні зусилля із практичного його здійснення.

Процес самовиховання в концентрованому виді є рух особи від суцього до належного, від належного до нового суцього. Належне в моральному саморозвитку особи служить для того, щоб та або інша громадська потреба була усвідомлена індивідом, а внутрішні сили приведені в готовність, мобілізовані. Належне є ідеалом, що реалізовується, ідеальною моделлю особи, "моє краще Я". Стосовно самовиховання це згорнута, гранично стисла

програма самовдосконалення особи. В процесі цілеспрямованої роботи над собою вона розгортається, деталізується, перетворюється на дійсність, стає стійкою соціальною якістю.

Шлях самовдосконалення - абсолютно необхідна робота для особового зростання. При цьому слід орієнтуватися на власний безпомилковий критерій істини, свою совість, а також зв'язати свої дії із законами світу. Одночасно з цим потрібно зрозуміти невідкладну необхідність негайно перейти від виховання і розвитку тіла до розвитку і виховання духу, бо лише в цьому наш порятунок. Помірність і стриманість у всьому, праця не на особисте, а на загальне благо і шанування Ієрархії Світла – ось принципи духовного розвитку у наш час.

Методик, сприяючих духовному розвитку і особистісному становленню, множина. Для кожного суб'єкта дуже бажано вибирати саме ті методи і методики, які підходять і близькі для нього після хоч би деякого прикладного ознайомлення з ними. Духовний розвиток повинен, по можливості, включати роботу, як з духовною, так і з біологічною складовою. Вони тісно переплітаються в психології людини, взаємодіють і доповнюють одна одну. Говорячи про духовний розвиток, дуже важливо застосовувати комплексний підхід, при якому використовується група або батарея методів і методик, у тому числі і психологічних - комунікативних, фізіологічних, соціальних і т. д. Слід виділити загальну роль таких психічних структур як почуття, думки, уявлення, емоції і відчуття, як у вдосконаленні особи так і в її духовному розвитку.

Більшість психологічних проблем виникають із-за дисгармонії розвитку особистості. Тільки гармонійний її розвиток дає людині психологічну стійкість. В якості узагальнення результатів досліджень в області психологічних методів самовдосконалення можна сказати, що ефективність управління поведінкою забезпечує здатність людини до внутрішніх зусиль, нехай невеликим, але щодня керованим. Це привчає її психіку до самоврядування, до систематичної самоорганізації поведінки. Тоді з'являється відчуття приливу життєвих сил, що сприяє її особистісному зростанню і духовному розвитку.

MODELS FOR ASSESSING THE QUALITY OF TOURISM SERVICES

Matas Narkevičius, Regina Andriukaitiene

*Lithuanian Sports University,
Kaunas, Lithuania*

Introductions

Assessing customer satisfaction with the service provided is one of the most pressing issues for various types of organizations. This is justified by customer-oriented thinking and the basic principles of modern development. Evaluation is considered one of the five main functions of management science, which allows you to understand, analyze and improve. In recent decades, the importance of customer service in organizations has been rising. As a result, customer satisfaction assessment is considered one of the most reliable feedback, as it effectively creates a significant and objective picture that describes the client's desires and expectations. To strengthen customer orientation, more and more companies are choosing customer satisfaction as the main indicator of productivity. This decision can not motivate the employees of the entire company, since many do not work in the field of customer service. Therefore, the methods of evaluation make it possible to single out certain indicators for each area of the enterprise, which reflects their effectiveness and the benefits of work. These indicators provide motivation for employees who feel appreciated to see their achievements. In this way, the company encourages employees to strive for a higher level of productivity and allows us to see problems. According Silas et al (2022) service quality has attracted academic and practitioner attention in recent decades as a result of its significant impact on company performance outcomes such as customer satisfaction, loyalty, and profitability. Typically, service quality is defined as a measurement of how well the level of given services meets the customer's expectations (Santouridia & Trivellas, 2010).

Models for assessing the quality

In the scientific literature, a number of models of quality assessment are presented: the Model of Generally Perceived Quality (Gronroos, 1990), the Service Quality Gap Model (Parasurman, Zeithaml and Berry, 1985), the Servqual Service Quality Model (Parasurman, Berry and Zeithaml, 1989), the 4Q Quality Model (Gummesson, 1987), the Extended Quality Function Model (Gummesson and Ch. Gronroos, 1987), model of flawed and positive circles (Normann, 1994). According to Bagdonienė and Hopenienė (2015), the models for assessing the quality of services according to the nature of the study can be divided into groups:

- models of the quality of consumer perception;
- models of the service delivery process;
- models of the service delivery system.

According to Gronroos (2007), there are two types of quality of customer service: technical quality and functional quality. Technical quality is what the customer receives from the service (service), and functional quality is the way in which the service is provided to him (the process). One of the methods to meet the expectations of customers is the model of an ideal service or good. This is the process by which the product or service provided by the company is compared with the "ideal" – a developed theoretical model that reflects the needs of current consumers or the most popular product on the market. Companies in this way can choose a targeted plan for improving services and gain a foothold in the existing market.

The gap model (Berry, Zeithaml, Parasuraman, 1985) identifies possible shortcomings and errors at certain stages of the service and ways to eliminate those shortcomings. It also reveals which key actions related to the quality of the service belong to the provider and which to the consumer. V.A. Zeithaml and M. J. Bitner (cit. by Bagdonienė and Hopenienė, 2015) presented measures to avoid specific quality gaps (1 table).

1 table. Measures to address quality gaps

Quality gap	Measures to eliminate quality gaps
Gap 1 – Mismatch between consumer expectations and the provider's ability to perceive them	<ol style="list-style-type: none"> 1. Improving communication between managers and contact staff; 2. Direct communication of managers with consumers; 3. Listening and explaining to consumers: (what consumers expect from the service); (what are their goals and needs).
Gap 2 – non-compliance with the service provider's perceived consumer expectations and quality standards	<ol style="list-style-type: none"> 1. Development of competence of managers and employees; 2. Performance standards that reflect consumers expectations, setting; 3. Keeping promises; 4. Development of a positive attitude towards the consumer; 5. Additional encouragement of employees to seek Quality
Gap 3 – Deviation of the provision of the service from the established standards	<ol style="list-style-type: none"> 1. Compliance with established standards; 2. Creation of appropriate technical conditions; 3. The hiring of competent personnel; 4. Staff training; 5. Promotion of teamwork; 6. Intolerance of competition between workers
Gap 4 – Mismatch between the provision of the service and marketing communications	<ol style="list-style-type: none"> 1. Improvement of internal and external communication; 2. Diversification of information sources; 3. Consumer training and education; 4. Moderate promises and their observance.
Gap 5 – Mismatch between consumers and expectations of the service actually received	The service must meet the expectations of the user, so all the above tools are suitable

Another method widely used in enterprises is SERVQUAL. This model can be considered an extension of the ideal method, which includes data from various studies and surveys into evaluation indicators. Several technologies have been created with the goal of capturing and elucidating the service quality characteristics. SERVQUAL was created in stages, with each stage leading to a more sophisticated version. In the most generally used form (Parasuraman et al., 1988), service quality is defined as the gap between customer expectations and perceptions, and it is described by five dimensions: tangibility, reliability, assurance, responsiveness, and empathy (Silas, Dung and Bagobiri 2022). Using SERVQUAL, it is possible to explore the gap between expectations and perception to help managers set goals and priorities for improvement in order to achieve the best results (Parasuraman, Zeithaml and Berry (1985), Parasuraman, Zeithaml and Berry (1986), Parasuraman, A., Zeithaml and Berry (1988), Parasuraman, A., Zeithaml and Berry (1991). Several studies have been carried out to identify the elements of service quality. According to Sasser et al. (1978), service quality comprises of three dimensions: physical facilities, materials and staff. Meanwhile, service quality has two aspects: technical quality and functional quality (Gronroos, 1984).

In the literature analyzing the quality of services, most often attempts are made to divide the factors influencing the approach to services, to various levels. The highest level is assigned several aspects of the quality of service. They can be decomposed into a wider set of service quality factors, which are then developed into questions formulated for evaluation purposes, forming a systematized survey. The initial concept of the SERVQUAL tool defined 10 factors determining the quality of services. In the SERVQUAL methodology, five potential differences that arise in the process of providing the service are distinguished.

1. The difference between the expectations of the client and the flair of managers, what the client wants.
2. The difference between the flair of managers and the specification of a quality service.
3. The difference between the specification of a quality service and the provision of the service.
4. The difference between the provision of the service and external cooperation with customers about the provision of the service.
5. The difference between the expectations of the client and their perception of the quality of the service received.

Points 1- 4 are the responsibility of the company, they show the quality of the service provision. The fifth difference depends only on the client, and therefore remains as the main evaluation criterion. The main method to eliminate the difference of 5 is to fill 1- 4. In the original, the authors identified 10 different aspects of measuring the quality of customer service, grouped by results after various tests into five categories: material (measurable) elements, longevity, responsibility, reliability, empathy. (Al-Gasawneh et al, 2021). These five dimensions are thus assessed by a total of 44 items in which 22 items to measure the general expectations of customers concerning a service, measures the perceptions of customers regarding the levels of service actually provided by the company within that service category (Ladhari, 2009; Hue Minh et al, 2015). For each aspect of SERVQUAL formulated questions, which define expectations from the desired service and the perception of what result the client wants from the received service. Depending on the type of service being evaluated and the experience of the assessors in the service covered area, the questions may have different weights. Because of the importance of the hospitality sector to every country across the world, and because this sector has the potential to increase enormous income earners in the service industry, there has been a surge in interest in conceptualizing and managing service quality in recent years (Silas, Dung and Bagobiri 2022).

Summing up, it can be said that quality is formed by the consumer and the service provider, and the resulting various gaps in the process of providing services can affect the consumer's perception of the quality of the service. The quality of customer service is characterized as the ratio of customer expectations to the services provided by the company. The result of satisfaction comes from a comparison between real experience in using the service and a specific standard of customer

comparison. level of fulfillment of the client's wishes corresponds to the level of customer satisfaction of the client. Organizations, applying a quality customer service mechanism, meet the expectations of the customer, thereby attracting a larger number of customers, developing loyalty and can become economically competitive in their field of activity. The scientific literature presents such models for assessing the quality of service, such as a model of generally perceived quality, a model of gaps in the quality of service. SERVQUAL service quality model, 4Q quality model, extended quality function model, flawed and positive wheel model. Models for assessing the quality of service are divided into groups according to the nature of the study: models of the quality of consumer perception; models for the process of providing the service; models of the service delivery system. One of the most popular and widely used models of customer service quality assessments is the SERVQUAL service quality model, which is used to determine the quality of service when serving customers in various sectors.

References

1. Al-Gasawneh J.A., Anuar M.M., Dacko-Pikiewicz Z., Saputra J. (2021). The Impact Of Customer Relationship Management Dimensions On Service. *Quality Polish Journal Of Management Studies*, Vol.23, No. 2, p.24–41.
2. Bagdonienė, L. ir Hopenienė R. (2009) *Paslaugų marketingas ir vadyba*. Kaunas: Technologija, p. 468.
3. Gronroos, C. (1984). A service quality model and its marketing implications. *European Journal of Marketing*, 18(4), 36-44. <http://dx.doi.org/10.1108/EUM0000000004784>.
4. Hue Minh, N., Thu Ha, N., Chi Anh, P. & Matsui, Y. (2015). Service Quality and Customer Satisfaction: A Case Study of Hotel Industry in Vietnam. *Asian Social Science*, Vol. 11, No. 10, p. 73-85.
5. Ladhari, R. (2009a). A review of twenty years of SERVQUAL research. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 1(2), 172-198. <http://dx.doi.org/10.1108/17566690910971445>.
6. Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. and Berry, L. L. (1985). A conceptual model of service quality and its implication, *Journal of Marketing*, Vol. 49, Fall, pp. 41–50.
7. Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. and Berry, L. L. (1986). SERVQUAL: a multiple-item scale for measuring customer perceptions of service quality. *Report No. 86–108*, Marketing Science Institute, Cambridge, MA.
8. Parasuraman, A., Zeithaml, V.A., Berry, L.L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality, *Journal of Retailing*, 64, pp. 12–40.
9. Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. and Berry, L. L. (1991). Refinement and reassessment of the SERVQUAL scale. *Journal of Retailing*, Vol. 67, pp. 420–450.
10. Santouridis, I., & Travellas, P. (2010). Investigating the impact of service quality and customer satisfaction on loyalty in mobile telephone in Greece. *The TQM Journal*, 2 (3), 330–343.
11. Silas, G., Dung, G.P. and Bagobiri, E. (2022). Service Quality and Customer Loyalty: The Mediating Effect of Customer Brand Identification in the Nigerian Hospitality Industry. *International Journal of Marketing & Human Resource Research*, Vol. 3, No. 1.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СПОРТУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Олена Орленко, Світлана Червона
*Харківська державна академія фізичної культури,
м. Харків, Україна*

Спорт як соціокультурне явище в епоху глобалізації набуває нових можливостей впливу на здоров'я та фізичний розвиток, на духовний світ і культуру людини, її моральні принципи та естетичні уподобання. Практика показала, що ці можливості можуть реалізуватися, як на базі гуманістичних цінностей, так і на антигуманній основі в корисливих політичних цілях для підігріву націоналізму та розпалювання міжнаціональних конфліктів, пропаганди жорстокості, егоїзму та грубості, порушення моральних принципів та норм. У зв'язку з цим виникає необхідність відповіді на питання, якою є дійсна цінність спорту для сучасного суспільства та особистості? Чи є майбутнє у сучасного спорту? Які проблеми найбільш значущі у розвиток спорту? Міжнародний спорт виступає ареною та знаряддям задоволення політичних амбіцій країн.

Необхідно з'ясувати основні вузли протиріч у розвитку спорту в умовах глобалізації, що виникають, як через внутрішню властивість йому тенденції, так і в процесі його взаємодії з суспільством, і на цій основі виробити варіанти прогнозу гармонізації відносин спорту вищих досягнень з навколишнім соціальним середовищем, у тому числі та для вирішення питань особистої долі спортсменів. Спорт, як сукупність фізичних вправ, знаходиться у єдності зі специфічними суспільними відносинами складовою сфери культури. Даючи роз'яснення даному визначенню, слід зазначити, що таке розуміння спорту діяльності не тільки не заперечує, але й передбачає розгляд його як сукупності певних відносин людей. Будь-яке відношення є формою вираження зв'язку між предметами та явищами, проте через зв'язок або лише у зв'язках, як відомо, виявляються окремі властивості предметів і сам предмет. Спортивні відносини виступають формою прояву зв'язків, що виникають між людьми в процесі спортивної діяльності та на її основі. До них відносяться, насамперед, відносини між спортсменами у процесі змагання, бо змагальність – риса спорту, саме через змагальність визначається цінність формування та виявлення тих чи інших якостей людини. Причому, останні можна реально виявити лише через відносини самих людей, тобто, через суспільні відносини. Сутність спорту, його соціальне значення для суспільства визначається не тільки тим, що він дозволяє з'ясувати, хто з тих, хто змагається, сильніше, швидше, витриваліший тощо, але й тим, що переможець втілює в результаті не лише свої особисті фізичні якості, а й свій інтелект, волю, знання та досвід педагога-тренера, рівень розвитку цілої низки наук. Тобто кожна з сторін, що бореться, є носієм надій і прагнень багатьох і багатьох людей. Звідси стає зрозумілим, чому перемоги на стадіонах є приводом для національних свят, проте поразки часом сприймаються як національна катастрофа, чому спортсменам, які здобули перемогу у змаганнях, особливо міжнародних, віддаються великі почесті. Спорт у цій іпостасі містить у собі сенсоутворюючі цінності суспільства. Таким чином, спорт як певна система суспільних відносин не зводиться лише до занять спортом. Вболівальники – повноправні учасники будь-якого спортивного процесу. Спорт існує під впливом оточуючих, а також у зв'язку з бажанням отримувати естетичну насолоду від спортивних видовищ, прагненням заповнити дозвілля, бути присутнім на спортивних майданчиках, де відбуваються змагання, регулярно читати спортивну пресу, систематично переглядати спортивні передачі по телебаченню, прослуховувати спортивні репортажі по радіо, включитися у спортивні відносини суспільства. Крім того, через спортивні стосунки вболівальник спілкується з іншими людьми. Спорт тут постає як засіб контактів та соціальних зв'язків. Пробуджений інтерес до спорту в результаті нерідко трансформується на інтерес до іншої людини і тим самим до себе. Такими загалом є специфічні риси спортивних відносин. Це відносини між спортсменами в процесі співзмагань, у спортивних групах у процесі тренувань, між спортсменами та різними спільнотами людей, а

також між даними спільностями на основі змагальності та змагань у сукупності, які характеризують спорт як соціальний феномен [2].

Олімпійські ігри є своєрідним виразом соціокультурної сутності спорту, несуть у собі його змістовні характеристики та функції. Соціальні функції спорту ґрунтовно досліджено у численних працях філософів та соціологів [4]. Вони переконливо показують, що спортивні відносини, як і суспільні відносини, є змістовним наповненням усіх соціальних інститутів. Культура ж є наповненням цього змісту у процесі творчої та цілеспрямованої діяльності людей. Соціокультурні функції спорту тісно взаємопов'язані, переплітаються одна з одною, їх поділ носить умовний, рухливий характер. Змагальна функція, в якій виражена сама соціокультурна сутність спорту, включає кілька найважливіших аспектів, пов'язаних і з творчою активністю спортсменів, і з формуванням у них необхідних вольових якостей, і з обміном результатами свого досвіду та досягнень, а також з іншими обставинами. Розглядаючи функцію спорту в сучасному суспільстві, слід виділити такий її аспект, як реактивно – розважальний і компенсаторний. Йдеться про те, що фізичні вправи різного ступеня інтенсивності передбачають ліквідацію нестачі рухової активності у багатьох людей, забезпечення їх від несприятливих впливів довкілля на людську психіку, отримання задоволення від самих спортивно-фізкультурних занять, отримання відчуття «м'язової радості» та здоров'я. Нарешті йдеться також про визнання результатів спортивно-фізкультурної діяльності сучасним суспільством. Цю функцію органічно доповнює наступна – функція соціалізації, яка також має різноманітні прояви, включаючи виховний аспект, ціннісно-нормативний, і пов'язана з формуванням індивідуальності людини.

Пізнавальна функція включає такі аспекти, як освітній, підготовчий, прикладний, прогностичний і аспект інтелектуалізації. І, нарешті, комунікативна функція, що включає аспекти спілкування, престижу і відволікання. Таким чином, виділені соціокультурні функції спорту здатні переходити одна в одну, і найефективніше проявляються у єдності та різноманітті.

Розглядаючи спорт у системі суспільних відносин неможливо переоцінити значення такої виняткової за яскравістю, видовищністю та масштабністю спортивної події, як Олімпійські ігри. Ніякий інший міжнародний форум, чи то в галузі мистецтва, науки, політики чи спорту не викликає такого інтересу у світі. Олімпійські ігри, вбираючи весь спектр світового спорту, демонструють можливості як держави, так і кращих її представників в сфері спорту. Вони перетворює глядачів зі звичайних людей на прекрасних Аполонів і Афродит, яким досяжні найфантастичніші досягнення та звершення, і які досконалі ще й не лише тілом, а й духом – чесні, благородні тощо. Це створює особливу олімпійську атмосферу єднання людей різних країн, на основі загальної приналежності до великого багатолікого світу [5]. Світ, як загальнолюдська цінність, є фундаментальним базисом олімпійського руху як грандіозним фестивалем молоді всього світу, об'єднаної ідеєю дружби та співробітництва.

Олімпійські ігри стали початком процесу глобалізації у спорті. З часів Античності під час Олімпійських ігор призупинялися навіть війни, та люди об'єднувалися для свята спорту [6]. Спорт, що став масовим явищем ще на початку ХХ століття, до його кінця набув рис виключно важливого соціокультурного феномену, що забезпечує комунікацію як усередині національних спільнот, так і на міжнародній арені. Незважаючи на те, що спортивний фактор і раніше широко застосовувався в політичній боротьбі (у справі мобілізації народних мас, в ідеологічному протистоянні часів «холодної війни»), тим не менш, найтонше і найефективніше його використання в політичних цілях стало можливим лише останнє десятиліття. За рахунок розширення міжнародного співробітництва в цій галузі стала можлива свого роду спортивна конвергенція, створення наднаціонального спортивного простору. І хоча «спортивна карта» і сьогодні продовжує розігруватись на геополітичному просторі, як свого часу розігравалась у «холодній війні», проте все більш об'єктивно стає потреба в інтернаціоналізації та наднаціоналізації спорту. Цьому процесу сприяє дві обставини. По-перше, спортсмени - професіонали різних соціально-політичних і культурних систем все менш розглядають свої поєдинки з суперниками як ідеологічне протиборство. Навпаки,

професіоналізація спорту приводить до формування певної культури спортивного змагання, ствердження духу партнерства, навіть і досить прагматичного та принцип «fair play». У результаті ідеологічна боротьба у спорті дедалі більше програє видовищності, азарту та змагальності. По-друге, серйозним стимулом розвитку співробітництва у сфері спорту стала його комерціалізація [1]. Значні капіталовкладення у «великий спорт» вимагають розвитку ринкових відносин у цьому середовищі, зламу національних спортивних кордонів, обмеження національного суверенітету на користь міжнародних спортивних організацій. Цим вимогам часу мали підкорятися усі країни, які беруть участь у змаганнях на міжнародному рівні. Тому спортивні функціонери цих держав волею чи неволею змушені інтегруватися до складу міжнародних спортивних організацій, брати участь у товарно-грошових відносинах (купівля та продаж прав на трансляції, забезпечення відрахувань від рекламної діяльності, здійсненню трансферної політики, вступаючи у діалог з представниками різних соціумів і культур. Епоха глобалізації трансформує мислення щодо розуміння ролі і значення спорту в житті людини і соціуму, оформлює процес інтернаціоналізації спортивного життя, його вихід на новий наднаціональний рівень. Таким чином, можна констатувати, що сучасне спортивне життя вбудоване у процеси міжнародної глобалізації та виконує досить значущі функції. Важливим аспектом на сьогодні є взаємини великого та аматорського спорту у соціальних умовах глобалізації, у системі сучасних економічних і політичних міжнародних відносин, які розглядаються як протилежності і за низкою розв'язуваних ними завдань є такими. Великий та аматорський спорт як дві форми фізкультурно – спортивного розвитку, мають місце у будь-якій країні. Їхня спільність і відмінності, їх взаємний вплив використовується у фізичному та духовному вихованні людини [3]. Яка б структура спорту не мала місця в тій чи іншій країні, масовий аматорський спорт виявляє таланти, сприяє їх виявленню та становленню, а великий спорт з часом прагне ці таланти довести до ступеня їх максимального розвитку, створює для цього стимули, що сприяють орієнтації талановитої у спортивному відношенні молоді в аматорському спорті на спорт вищих досягнень і перехід її, надалі, у цей вищий якісний рівень спорту. Великий спорт для відтворення спортивної майстерності створює власну систему підготовки, включно з дітьми. На цій підставі поняття "великий спорт" іноді неправомірно розширюють, вводячи в його систему всі структури, що підводять спортсмена до виступів на рівні найвищих досягнень. Ці структури включають міжвідомчі центри олімпійської підготовки та дитячо-юнацькі спортивні школи.

Основною особливістю процесів глобалізації, які відбуваються у сучасному суспільстві є прискорена комерціалізація вітчизняного спорту і входження вітчизняного спорту у сферу «світового спортивного ринку», а також процес поділу спорту, що поглиблюється, на «Великий спорт» і «аматорський». Вторгнення «ринку» в життя нашої країни було несподіваним для більшості населення, до нього не було підготовлено багато галузей, у тому числі й спортивна [1]. Може здатися дивним, що галузь, у якій активно створювалися та успішно функціонували абонементні групи навчання фігурному катанню, плаванню, іншим видам спорту, пізніше – ритмічній гімнастиці, аеробіці, галузь, якій спонсорство та міжнародні комерційні змагання не були чужими, хоч і не заохочувалися, з моменту їх появи, раптом виявилось не готовою до приходу в суспільство «бізнесових відносин». Проте це факт. Справа в тому, що галузь мала чіткий механізм функціонування, що склався і був заснований на глибокому знанні галузі. У спорті були власні нормативи амортизаційних відрахувань, обґрунтовані розрахунки, як ці амортизаційні відрахування використовувати, як визначити, який тип споруд, який вид занять вищий за рентабельність тощо. Економічна реформа означала ліквідацію цього механізму, що негативно позначилося на спорті. Причина цього, частково, полягала в тому, що в ході економічних перетворень у країні мало враховувалася специфіка галузей: зрівнювалися, наприклад, за економічними параметрами спортивні споруди, перукарські та металургійні комбінати. У нових економічних умовах головну роль розвитку спорту стали відігравати федерації. Діяльність спортивних федерацій певною мірою зазнає впливу політики держави. Будучи невід'ємною частиною культури, і через це взаємопов'язаною з усіма формами суспільної свідомості, сучасний спорт з моменту

виникнення містить у собі класові та групові інтереси, властивою йому мірою виражає і втілює їх у життя. Оскільки ідеологія і політика є теоретичним обґрунтуванням і практичною реалізацією інтересів класів, соціальних груп і верств, а також їх відносин, розвиток спорту поза політикою та ідеологією в суспільстві неможливий. В умовах глобалізації ця риса спорту набуває всесвітнього характеру. У спорті, як соціальному явищі є як внутрішньо властивий йому політичний зміст, так і зовнішній, привнесений, зазвичай, через суб'єктивний чинник.

Зрозуміло, що визначити об'єктивно властиву спорту норму політичного змісту надзвичайно складно. Саме тому можливі різні спекуляції навколо участі тієї чи іншої держави у вирішенні проблем спорту. І тому ж недостатньо одних загальнотеоретичних положень, хоч би якими правильними вони були, для об'єктивної оцінки спортивно-політичних ситуацій. Така оцінка можлива при детальному розгляді конкретних дій та обставин у конкретній ситуації з урахуванням загальнополітичної ситуації у світі та політичної позиції кожної держави. Соціальний портрет сучасного спортсмена можна відтворити через призму його інтересів. Це цілеспрямована людина, яка добровільно перебуває в жорстких часових та організаційних рамках. Для досягнення високих результатів спортсмену необхідне чітке управління та гідна винагорода своїх спортивних успіхів. Спорт як форма культури перестав бути гарантом збереження своєї гуманістичної цінності. Як показує історична практика, він досить легко і швидко змінює свою спрямованість в залежності від соціально-економічних умов, що змінюються. Наслідком ціннісної переорієнтації спорту стає його комерціалізація, професіоналізація. Визначається небезпека втрати його самобутності, національних спортивних традицій. Поліфункціональність сучасного спорту проявляється у його різновидах, кожна з яких розвивається відповідно до запитів соціальної практики. Серед основних тенденцій розвитку спорту слід виділити демократизацію та інтернаціоналізацію, розширення географії спорту; появу нових видів спорту; бурхливий розвиток масового та професійного спорту; динамічне зростання спортивно-технічних досягнень; інтенсивний розвиток жіночого та дитячо-юнацького спорту; неухильне розширення календаря спортивних змагань на національному та міжнародному рівні; зародження та інтенсивний розвиток спортивної науки; інтенсивний розвиток спеціалізованої системи ЗМІ, що обслуговує спорт; створення потужної спеціалізованої системи спортивних споруд. У перспективі соціальне значення спорту буде зростати, буде посилюватися вплив спорту на виховну сферу та здоров'я людини.

Література

1. Бейлін М.В., Орленко О.М. Спорт як товар у ринковому суспільстві. Стратегічне управління розвитком фізичної культури і спорту : збірник наукових праць. Харків. 2020. С.183–187.
2. Газнюк Л.М., Семенова Ю.А. Спорт як соціально-філософський феномен. Практична філософія. №4. 2007. с.87–94.
3. Газнюк Л.М., Семенова Ю.А. Фізична культура і спорт як запорука онтоантропологічної досконалості людини. Стратегічне управління розвитком фізичної культури і спорту : збірник наукових праць. Харків. 2020. С. 152–156
4. Ібрагімов М. М. "Идея спорта" в современном социально-философском дискурсе / Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. 2011. Вип. 22 (№ 3). С. 85 – 91.
5. Ібрагімов М. М. Сова Мінерви і Аполлон: філософське есе про Спорт. К. : ТОВ "НВП" Інтерсервіс", 2013. 320 с.
6. Ібрагімов М. М. "Філософія олімпізму": комерціалізація ідеалів чи девальвація цінностей / Практична філософія. 2014. № 2. С. 168 – 173.

САМОВИРАЖЕННЯ ЯК ШЛЯХ ДО САМОПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Черемський М. П.

*Національний технічний університет “Харківський політехнічний університет”
м. Харків, Україна*

Кожна особистість прагне до самовираження та самоствердження. Дане прагнення американський психолог Абрахам Маслоу називає самоактуалізацією особистості. Ворогом самоактуалізації виступає автоматичний конформізм, який, за словами американського психолога Еріха Фромма, перетворює особистість на автомат. Тобто сучасна людина, на думку вченого, в страсі залишитися самотньою, відмовляється від власного “Я”, підмінюючи його маскою псевдо “Я”. Дана проблема стосується як авторитарних так і демократичних держав світу. Людина все частіше обирає комфортне забезпечена життя, жертвуючи власною свободою, а з нею і своїм неповторним “Я”. Таким чином, сучасна людина, за словами російського психолога Миколи Ланге, все більше нагадує свійську тварину, для якої світ свободи обмежується домашнім подвір’ям та мискою їжі. В той час, як дика тварина віддає перевагу хоч і напівголодному, але вільному існуванню.

Видатний український митець, філософ та педагог Григорій Савич Сковорода, якому цього року виповнюється 300 років від дня його народження, найважливішою цінністю людини вважав свободу, в якій, на думку філософа, людина віднаходить себе, позбуваючись гріха рабства. Митець обрав не кар’єру та чини, а свободу, яку він ніс всім пригнобленим та приниженим, оспівуючи її в своїх поетичних та філософських творах. Філософ не любив владу, а влада не любила Григорія Сковороду, всіляко чинячи спротив його просвітницькій діяльності. Проте простий народ любив Григорія Савича за його добре серце та мудре слово, яке дарувало надію на визволення з під ярма.

Приклад першого українського філософа показує, як ми повинні цінувати найцінніший Божий дар, а саме свободу, завдяки якій ми маємо можливість виражати свою думку, почуття та фантазію. Визначний український та російський філософ Микола Бердяєв вважав, що Бог є присутнім лише у свободі і діє лише через свободу. Тому, по-справжньому віруюча людина є вільною особистістю, яка не боїться виражати себе, навіть, якщо їй загрожуватиме небезпека. Ісус Христос за своє право виражати власну думку пішов на Голгофу. За це право прийняв смерть давньогрецький філософ Сократ та перша жінка-філософ Іпатія. За свої переконання загинули на вогнищі Жана д’Арк та Джордано Бруно. А скільки митців закінчили своє існування у в’язницях та на каторзі.

Отже, свобода, насправді не є такою легкою, як дехто вважає. Вона є важким тягарем. І тому люди для того, щоб полегшити своє життя, відмовляються нести на собі хрест свободи. Проте ті, хто все ж зважується нести цей хрест, йдуть по життю з гордо піднятою головою. Їм не страшні ніякі цензури та заборони. Вони вільно виражають свою думку, всупереч всім небезпекам. Такі люди стають справжніми лідерами, які надихають своїми вчинками та ведуть за собою.

На жаль, наша система навчання й виховання, яка вирізняється своєю авторитарністю, не сприяє самовираженню особистості. Більш того, школа ставиться з певною підозрою та недовір’ям до будь-яких спроб особистості виразити себе. Наша освіта навіть вигадала цілу низку різних каральних заходів, які перешкоджають вільному самовиявленню особистості. Зокрема, дітей карають поганими оцінками за поведінку, викликами батьків до директора, виставленням на вид перед класом. Учня відразу намагаються покласти в “прокрустове ложе” різних догм та правил, які перешкоджають гармонійному розвитку особистості, її природному прагненню до самовираження та самоствердження. Такий підхід є антигуманним, а отже нічого спільного з педагогікою Григорія Сковороди, Костянтина Ушинського, Антона Макаренка, Василя Сухомлинського він не має. Тож освітяни мають нарешті замислитися над тим, кого вони хочуть виховувати, людей зі зламанною волею, підлабузників та пристосуванців чи вільних, творчих, різнобічних особистостей, здатних виражати власну думку, почуття та фантазію.

ЗМІСТ

Корабльова Н.С. АДЕКВАТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО САМОЇ СЕБЕ І ВПИСАНІСТЬ DASEIN У ТРАГЕДІЮ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ В СИТУАЦІЇ ВІЙНИ.....	3
Бойченко М.І. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ У ВИКЛИКАХ ВІЙНИ.....	6
Гомілко О.Є. ПРИРОДА ЛЮДИНИ ТА ВІЙНА: ЦІННІСНІ ВИКЛИКИ.....	8
Малахов В. А. ФІЛОСОФІЯ ПІСЛЯЗАВТРА (ДО ОРІЄНТАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ).....	11
Газнюк Л., Семенова Ю. ДЕПРИВАЦІЯ ЯК НАСЛІДОК ОШУКАНИХ СОЦІАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИХ СПОДІВАНЬ.....	12
Тарароєв Я.В. СВІТ-СИСТЕМА, «МЕТАЕКОНОМІКА ОБМІНУ» ТА ТЕХНОЛОГІЇ.....	16
Дольська О. О. ПИТАННЯ МІСІЇ УНІВЕРСИТЕТУ В УМОВАХ НОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ.....	20
Chryssi Sidiropoulou PHILOSOPHICAL QUESTIONS AND THE CONTEXTS OF LIFE. A METHODOLOGICAL CONNECTION.....	23
Лімонченко Віра АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ СОФІСТИКИ: POST-TRUTH ЯК ГОРИЗОНТ ОЧІКУВАНЬ.....	26
Regina Andriukaitiene WELLBEING TOURISM POTENTIAL IN LITHUANIA.....	29
Jacek Moroz, Paulina Wężniewska IS AHISTORICAL PEDAGOGICAL THINKING POSSIBLE? ABOUT PRESUPPOSITIONS AND MODELS IN SCIENCE.....	33
Kvederas A. COVID-19 PANDEMIC MANAGEMENT IN TOURISM: MAIN DIRECTIONS.....	34
Кіпенський А.В., Пономарьов О.С. ФІЛОСОФІЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ІНТЕЛІГЕНТА.....	37

ФІЛОСОФІЯ У СУЧАСНИХ ВИКЛИКАХ

Dalia Perkumienė, Larbi Safaa CULTURAL HERITAGE AS A TOURISM OBJECT: TOWARDS SUSTAINABILITY AND LEGAL ISSUES.....	41
Marius Aleinikovas, Mindaugas Škėma THE IMPORTANCE OF SOCIAL AND ECONOMIC INDICATORS OF PRIVATE FOREST OWNERS FOR THE OVERALL DEVELOPMENT OF FORESTRY.....	44
Dezhong Wang MAN'S EXISTENCE CRISIS IN THE DIGITAL WORLD FROM THE PERSPECTIVE OF HABERMAS'S THEORY.....	46
Mykolas Deikus WORKPLACE CHAPLAINCY IN THE CONTEXT OF HELPING VICTIMS OF WORKPLACE MOBBING.....	48
Sun Wei PHILOSOPHICAL REFLECTIONS ON ONLINE EDUCATION TECHNOLOGY.....	51
Акоп'яниц Н.М., Сербіненко Ю.І., Шкурченко А.Ю. АСОЦІАТИВНА КАРТИНА: ВИВЧЕННЯ МОВИ КРИЗЬ РОЗУМОВИЙ ПРОЦЕС АСОЦІАЦІЇ.....	53
Безродний А.Г. ВИКОРИСТАННЯ «НОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ» ПРИ ВИВЧЕННІ БІОСОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР.....	55
Білецький І.П. КОГНІТИВНА ФУНКЦІЯ ГІПЕРБОЛИ АБО ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ФОРМА ФІЛОСОФУВАННЯ.....	57
Білогрива Д. В. ПРО ТЛУМАЧЕННЯ ВИРАЗУ ГЕРАКЛІТА ἦθος ἀνθρώπου δαίμων («ÍTHOS ANTHRÓPO DAÍMON»).....	59
Бугеря М.О. ТРАВМА ВІЙНОЮ ТА ЗМІНА ДУХОВНИХ СЕНСІВ ЛЮДИНИ.....	64
Vasylieva L., Shyroka S. THE CULTURE OF INDIVIDUALISM OF THE EDUCATIONAL SPACE.....	66
Гайдамачук О.В. СЛОВО «АРХОНТ» У ТЕКСТІ «DE LA GRAMMATOLOGY» Ж. ДЕРРІДА.....	68
Гаплевська О.І., Чмихун С.Є. МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА БАНАЛЬНІСТЬ ЗЛА ХАННИ АРЕНДТ.....	70

Gluschenko E. V. THE INTERPRETATIONS OF SENSE IN POST-ANALYTIC PHILOSOPHY	71
Гончаренко Л.О. АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР НЕВИРШЕНИХ ПРОБЛЕМ ЗАКІНЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЛЮДИНИ.....	73
Гончаренко О. А. СТЕПАН БАЛЕЙ ПРО СМИСЛ ВІЙНИ: ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ.....	75
Городиська О.М. ЛЮДИНА-ЦЕНТР, ЛЮДИНА-КРАЙ, ЛЮДИНА-ПОРІГ: ДОСВІД ЯК ОСНОВНЕ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ.....	77
Гуртовий О.О. РОЗВИТОК ЛЮДИНИ, НАУКИ ТА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ.....	81
Дишкант Т.М. ПОВАГА ЯК ФЕНОМЕН МОРАЛІ.....	82
Коростильов Г. Л. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ГЕНЕЗИ ФЕНОМЕНУ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ.....	84
Мотенко Я.В., Шишкіна Є.К. ТЕХНОЛОГІЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В ОСВІТІ.....	87
Панков Г.Д. РОЗДУМ Г. СКОВОРОДИ ПРО ДАВНІЙ СВІТ ЯК РОЗДУМ ПРО ЛЮДИНУ	89
Полякова О. О., Поляков І.О. ПОРТРЕТ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГА: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ.....	93
Пономарьов О.С., Чеботарьов М.К., Харченко А.О. ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ	95
Проценко О.П., Комкова Л. ОЗНАКИ ІМІДЖУ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ СУСПІЛЬСТВА.....	98
Разводова Т.О. ФІЛОСОФСЬКЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОВІСТІ.....	99
Сабадуха В. О. Я-КОНЦЕПЦІЯ ФІЛОСОФА В УМОВАХ КРИЗИ ЗНЕОСОБЛЕНОВОГО БУТТЯ.....	102
Смоляга М.В. ГУМАНІЗМ І ТЕХНОЛОГІЇ: ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ.....	106
Титар О.В., Аветісян М.Г. ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ І ЇЇ СУЧАСНА ГУМАНІСТИЧНА/АНТИГУМАНІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ.....	108

Тодріна І.В., Євсєєв С.Є.
СТАБІЛЬНІСТЬ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ
ЯК ФІЛОСОФІЯ БЕЗКРИЗОВОГО РОЗВИТКУ.....110

Тодріна І.В.
ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ПРАГМАТИЗМУ АБО
ЕКОНОМІКА ПОМІРНОСТІ ГЖЕГОША КОЛОДКО.....112

Чхеайло І.І.
ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ З НАДІЄЮ НА МИР.....114

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

Dalia Perkumienė, Olegas Beriozovas
LEGAL ASPECTS OF REAL ESTATE TRANSFER
CONTRACTS REGULATION: CASE OF LITHUANIA.....117

Dalia Perkumienė
LEGAL PROBLEMS OF CARRIAGE CONTRACTS
CONCLUSION AND IMPLEMENTATION: CASE OF LITHUANIA.....120

Jasaitytė E., Andriukaitienė R.
APPLICATION OF THE PRINCIPLES OF SOCIAL RESPONSIBILITY
IN THE OPERATION OF THE AIRPORT.....124

Tingting Dong
THE DISSEMINATION OF MARXIST SOCIOLOGICAL THOUGHT.....128

Tadas Rakašius, Andriukaitienė R.
EXTERNAL COMMUNICATION OF COMPANIES.....130

Воронянський О.В.
ПОЛІТИКА ЯК СФЕРА КОНКУРЕНТНОЇ БОРОТЬБИ
ЗА КОНТРОЛЬ НАД ЦЕНТРАМИ ВЛАДНОГО РОЗПОДІЛУ.....133

Гаряєва Г.М., Виниченко А.А., Куценко С.О.
СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЛОГІСТИКИ В УКРАЇНІ.....137

Доля А.А.
ПРАВА ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН.....140

Максимовська О.Е.
ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ
ПРОГРАМНИМИ КОМПЛЕКСАМИ З ВИКОРИСТАННЯМ КАПЧІ.....142

Danguolė Šidlauskienė
ORGANIZATION MANAGEMENT: THE MEANING OF INTERNAL AUDITING.....144

Міщенко В.І.
ФІЛОСОФІЯ УПРАВЛІННЯ У КОНЦЕПЦІЇ
ГЛОБАЛЬНОГО ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ.....147

Мищенко М.М., Літінський С.А.
ПАМ'ЯТЬ І ЗАБУТТЯ: ЩО ПІСЛЯ ОСВЕНЦИМА ЗАЛИШАЄТЬСЯ НАМ.....151

Мурадян Наталія
МОРАЛЬНО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ НА ТЛІ
СУЧАСНОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ.....153

Решетняк Н. Б., Кузьменко О. В.
ЕКОНОМІЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ
ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВОЄННОГО СТАНУ.....157

Фарафонова І А.
ГОЛОВНІ ПІДХОДИ У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПРАВА.....159

КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Алексєєв І.Г.
МОВА НАПИСІВ НА МОГИЛАХ ЯК ПОКАЗНИК СТАНОВИЩА НАЦІЇ.....161

Гончаров Геннадій, Салтан Наталія
ПРАВОСЛАВНА КУЛЬТУРА ЯК ОПОЗИЦІЯ
ПОСТРЕЛІГІЙНОСТІ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ.....164

Євсєєв С.Є., Журавльов Ю.В.
КОЗАЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ДОНБАСУ У XVI-XVIII СТОЛІТТЯХ.....168

Ідрічан К.О.
СОЦІАЛЬНІ ПЕРФОМАНСИ ЯК
ПРОЯВ ГЛОБАЛІЗМУ ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ.....171

Красиков М.М.
«...ЯК ПИЛИП З КОНОПЕЛЬ». КОНОПЛЯ В ТРАДИЦІЙНІЙ
НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....174

Сабадуха В.О., Яцюк О.С.
ІДЕЯ ЦІЛІСНОГО АНАЛІЗУ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА
В ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА.....178

Северин Н.В., Северин В.Д.
ВІЧНІ ЦІННОСТІ НЕ ЗРУЙНУВАТИ: МУЗЕЙ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ
У НИЗЦІ КРАЩИХ МУЗЕЇВ СВІТУ.....180

Телуха Є.В.
ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ.....182

Чаплигін О.К., Чистіліна Т.О., Сук О.Є.
ВЕЛИКОБУРЛУЦЬКА ЕПІСТОЛЯРНА
СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ.....184

ДУХОВНЕ ТА ФІЗИЧНЕ ЗДОРОВ'Я НАЦІЇ

Бейлін Михайло, Желтобородов Олександр НАДЦІННОСТІ І ТРАДИЦІЯ ЯК СЕНС І РЕАЛІЗАЦІЯ.....	189
Годзь Н.Б., Чжан Хунвэй (Zhang Hongwei) ПРИРОДА ТА ЇЇ СПРИЙНЯТТЯ ЛІТЕРАТОРАМИ ТА ФІЛОСОФАМИ У КОНТЕКСТІ ДУХОВНОГО ТА ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я НАЦІЇ.....	193
Anastasija Sučkova, Ugnė Baguckytė MOTIVES FOR TRAVELING WHEN CHOOSING SERVICES.....	194
Горлов А. С., Блещунова К. М. ОЗДОРОВЧА ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ВИКЛАДАННЯ В ХНУМ ІМЕНІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО.....	197
Кіпенський А.В. Васильєва-Лінецька Л.Я. Борейко Н.Ю. ЗДОРОВ'Я НАРОДУ – ВСЕНАРОДНА СПРАВА.....	201
Михайліченко В.Є., Семке Н.М. ВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ – ШЛЯХ ДО ДУХОВНОГО ЇЇ РОЗВИТКУ.....	208
Орленко Олена, Червона Світлана ТРАНСФОРМАЦІЯ СПОРТУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	214
Черемський М. П. САМОВИРАЖЕННЯ ЯК ШЛЯХ ДО САМОПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	218

Наукове видання

ФІЛОСОФІЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

МАТЕРІАЛИ ІІІ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**Філософські читання,
присвячені Всесвітньому Дню філософії**

18-19 листопада 2022 р.

Відповідальні за випуск: д-р техн. наук, професор А. В. Кіпенський

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 79/2,
НТУ «ХП», факультет соціально-гуманітарних технологій
Тел.: (057) 7076396, E-mail: ip_dekanat@ukr.net